

1 | 2021

SPř

Slovanský
přehled

Slavonic Review

Ročník 107 / Založen 1898

1 | 2021

Slovanský přehled

*Časopis pro dějiny střední, východní
a jihovýchodní Evropy*

Slavonic Review

*Journal for the History of Central, Eastern
and Southeastern Europe*

Ročník 107 / Založen 1898

Upozornění redakce / Notice of the Editorial Board:

Redakční rada neodpovídá za obsahovou náplň jednotlivých příspěvků a také za jazykovou a stylistickou úroveň článků otištěných v cizích jazycích.

The views expressed herein are those of the authors and are not necessarily shared by the Editorial Board. The authors are responsible for language in case of articles printed in foreign languages.

Od roku 2009 jsou abstrakty článků *Slovanského přehledu* uveřejňovány v databázi The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl> společně se jménem autora, adresou zaměstnavatele a e-mailovou adresou. Časopis je také registrován v databázi SCOPUS a European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).

Since 2009, all abstracts of *Slovanský přehled* are published in The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl/>, along with the author's name, institutional affiliation, address and e-mail. *Slovanský přehled* is also registered in SCOPUS and in European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).

OBSAH | CONTENTS | СОДЕРЖАНИЕ

Studie | Studies | Статьи

- PATEK Artur
Polish Refugees in Palestine During the Arab-Jewish Civil War
(November 1947–May 1948) 9
- ПАТЕК Артур
*Польские беженцы в Палестине во время арабо-израильского
конфликта (ноябрь 1947–май 1948)*
- SETNAROWICZ Antoni
Slovenian Historiography of the Last Thirty Years – Slovenian Political
and Cultural Relations with Poles, Czechs and Slovaks,
and the Slavic Idea in the Second Half of the 19th Century 43
- ЦЕТНАРОВИЧ Антони
*Словенская историография последних тридцати лет – политические
и культурные связи словенцев с поляками, чехами и словаками,
а также славянская идея во второй половине XIX в.*
- POPEK Krzysztof
Southern and Western Slavs in the Second Half of the Nineteenth
Century in Bulgarian Historiography after 1989: Research Trends
and Directions 87
- ПОПЕК Кшиштоф
*Южные и западные славяне во второй половине XIX в. в болгарской
историографии после 1989 г.: Исследование тенденций и направлений*
- JANÍČKO Michal
The Position of Slovenian Representatives in Disputes in the Leadership
of the League of Communists of Yugoslavia from 1986 to 1988 117
- ЯНИЧКО Михал
*Позиция словенских представителей в спорах руководства
Союза коммунистов Югославии с 1986 по 1988 год*

- KŘEPINSKÝ Matěj
Úloha pelasgického tématu při konstruování mýtu
o původu albánského národa 169
*The Role of the Pelasgian Theme in Constructing the Myth
of the Origin of the Albanian Nation*
- КРШЕПИНСКИЙ Матей
Роль темы пеласгов при конструировании мифа
о происхождении албанского народа

Recenze | *Reviews* | *Рецензии*

- Grzegorz MOTYKA, Volyň 1943. Genocidní čistka – fakta,
analogie, historická politika 201
(David Svoboda)
- Patrick O'MEARA, The Russian Nobility in the Age of Alexander I
(Zbyněk Vydra) 212
- Jaromír MAREK, Interhelpo: Tragický příběh československých
osadníků v Sovětském svazu 216
(Juraj Benko)
- Nadia ZAVOROTNA, Scholars in Exile. The Ukrainian Intellectual
World in Interwar Czechoslovakia 224
(Lukáš Babka)
- Jacek Witold WOŁOSZYN, Niepodległościowa konspiracja
młodzieżowa na ziemiach polskich w latach 1944/45–1956 229
(Adam Zitek)
- Robert ADAM – František MARTÍNEK – Petr PÍŠA –
Magdaléna POKORNÁ – Lucie RYCHNOVSKÁ (eds.),
Karel Havlíček. Korespondence III 1845–1847 232
(Matěj Matela)
- Saša BRAJOVIĆ, Lujo Davičo. Fragmenti života 237
(František Šístek)

Margarita MATIJEVIĆ, „Između partizana i pristojnosti“.
Život i doba Svetozara Rittiga (1873.–1961.)
(Jan Pelikán) 244

Sebina SIVAC-BRYANT, Re-Making Kozarac. Agency, Reconciliation
and Contested Return in Post-War Bosnia 248
(Michal Petrov)

„Zmrtvýchvstání“ bulharisty Vladimíra Síse: přehled „sísovské literatury“
z posledních desetiletí 253
(Marcel Černý)

Zprávy | *Notices* | *Сообщения*

265

Zprávy z vědeckého života | *Reports from the scholarly life* | *Сообщения
из научной жизни*

Devadesátiny PhDr. Mirjam Moravcové, DrSc. 275

PhDr. Mirjam Moravcová, DrSc. celebrates her 90th birthday
(Ladislav Hladký)

90-летие PhDr. Мирьям Моравцовой, DrSc.
(Ладислав Гладкий)

Zemřel Lev Abramovič Mnuchin (1938–2020) 280

Lev Abramovič Mnuchin has passed away (1938–2020)
(Lukáš Babka)

Скончался Лев Абрамович Мнучин (1938–2020)
(Лукаш Бабка)

Za Jitkou Křesálkovou (1924–2020) 282

In remembrance of Jitka Křesálková (1924–2020)
(Lukáš Babka)

В память Йитки Кршесалковой (1924–2020)
(Лукаш Бабка)

- Patnáctý ročník pražské Konference mladých slavistů 284
The fifteenth annual Conference of Young Slavists in Prague
 (Marek Příhoda)
Пятнадцатый год пражской Конференции молодых славистов
 (Марек Пршигода)
- Druhý ročník konference Studentské dialogy o východní Evropě 290
 (Brno – Olomouc – Praha)
The second annual Student Dialogues on Eastern Europe conference
 (Brno – Olomouc – Praha)
 (Marek Příhoda)
Второй год конференции Студенческие диалоги о Восточной Европе
 (Брно – Оломоуц – Прага)
 (Марек Пршигода)
- The 5th International and Interdisciplinary Conference 295
 in Balkan Studies *Balkan Express 2019: Living together, Tolerance, Coexistence, Reconciliation*. Prague, 8–9 November 2019
 (František Šístek)
5-я Международная и междисциплинарная конференция Балканских исследований Балкан Экспресс 2019: Совместная жизнь, Терпимость, Сосуществование, Примирение. Прага, 8–9 ноября 2019
 (Франтишек Шистек)
- Mezinárodní konference Kominternu a střední Evropa. 299
 Nástroj zahraniční politiky Sovětského svazu
International conference The Comintern and Central Europe: A Foreign Policy Instrument of the Soviet Union
 (David Hubený)
Международная конференция Коминтерна и Центральная Европа. Инструмент внешней политики Советского союза
 (Давид Губеный)

Ženy na cestách (Podstata, důvody a důsledky migrace žen v 19. a 20. století) – 10.–11. listopadu 2020 300

Women on the Move (The Essence, Reasons, and Consequences of the Migration of Women in the 19th and 20th Centuries, 10–11 November 2020

(Jiří Friedl)

Женщины в пути (Суть, причины и последствия миграции женщин в XIX-XX вв.) – 10-11 ноября 2020

(Иржи Фридл)

Konference „Promýšlet Evropu dvacátého století: idea šťastného domova“ 303

Conference Rethinking Twentieth Century Europe: The Ideal of a Happy Home

(Jakub Marša)

Конференция Продумать Европу двадцатого столетия: идея счастливого дома

(Якуб Марша)

STUDIE

Polish Refugees in Palestine During the Arab-Jewish Civil War (November 1947–May 1948)

ARTUR PATEK

Institute of History, Jagiellonian University in Cracow, Poland

Polish Refugees in Palestine During the Arab-Jewish Civil War (November 1947–May 1948)

In the years 1940–1948 Palestine was an important centre of the Polish “independence” emigration. In 1945 approximately seven thousand war refugees were staying there. When, towards the end of 1947, a civil war broke out in Palestine, the Poles’ situation became more complicated. There were suspicions that they were involved in the Arab-Jewish conflict and supported one side or the other. This article is an attempt to present how these events unfolded and to identify their roots. The author discusses the following factors: (1) the character of the settlement patterns of the Polish community, which concentrated both in Jewish (Tel-Aviv) and Arab (East Jerusalem, Jaffa) centres; (2) the atmosphere of suspicion, characteristic of every war; (3) the agitation carried out by agents of the Warsaw government, which claimed that the Polish expatriate community was ‘fascist’; (4) the presence of criminal elements among the émigrés.

The analysis is based on archival materials from the collections of the Polish Institute and Sikorski Museum in London, the Polish Library POSK in London, and the Archive of the Institute of National Remembrance in

Warsaw. The author also used newspapers published in Palestine and in centres of Polish emigration.

Key words: Polish war refugees in Palestine, Polish-Jewish relations, Polish-Arab relations, Arab-Jewish conflict, Palestinian civil war 1947–48

The last months of the Polish refugees' stay in Palestine are a problem which is very insufficiently studied by historiographers, even though it was one of the more dramatic chapters in the history of the Polish expatriate community in the Holy Land. The Palestinian civil war had an impact on the Poles' situation, even though they were not a side in the conflict between the Arabs and the Jews. The issue of Polish war refugees in Palestine already has its literature,¹ but so far historians have focused mainly on the period of WWII and on matters related to education and science. The exception which proves the rule is an interesting article by a pair of Israeli scholars, Isabella Ginor and Gideon Remez, covering the background of the murder of Witold Hulanicki in February 1948.²

This paper intends to shed light on matters which have not yet been a subject of dedicated research. We aim to answer several questions. What factors impacted the situation of Polish refugees after the outbreak of the civil war in Palestine? What position did the Poles take towards the Arab-Jewish conflict? What can be said about the local people's attitude towards the refugees? The paper is based mainly on archival materials from the collections of the Polish Institute and Sikorski Museum in London, the Polish Library POSK in London and the Archive of the Institute of National Remembrance in Warsaw. The author also used newspapers published in Palestine and in centres of Polish emigration in 1947 and 1948.

1 See Jan DRAUS, *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939–1950* (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1993); Jacek PIETRZAK, *Polscy uchodźcy na Bliskim Wschodzie w latach drugiej wojny światowej. Ośrodki. Instytucje. Organizacje* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2012).

2 Isabella GINOR – Gideon REMEZ, "A Cold War Casualty in Jerusalem, 1948: The Assassination of Witold Hulanicki," *The Israel Journal of Foreign Affairs*, vol. 4, no. 3 (2010), pp. 135–156. Also see Artur PATEK, "Polska emigracja niepodległościowa w Tel Awiwie po drugiej wojnie światowej (1945–1948)," *Studia Środkowoeuropejskie i Balkanistyczne* 24 (2016), pp. 99–120.

Before the storm

During WWII an important centre of Polish “independence” emigration formed in Palestine. In 1940 Great Britain, which was governing the Holy Land on behalf of the League of Nations, agreed to settle Polish civil refugees, and later to temporarily station the Polish military there. In August and September 1943, the Second Polish Corps (2. Korpus Polski), commanded by General Władysław Anders, separated from the Polish Armed Forces in the East, was redeployed to southern Palestine. After the Corps was moved to Egypt and later to the Italian front, the units which were left behind became part of the newly created tactical unit named Military Units in the *Middle East* (Jednostki Wojska na Środkowym Wschodzie, JWSW).³ The servicemen’s presence had a strong impact on the expatriate community. Civil refugees became involved in social, cultural and political activities. They had their own organisations, associations, educational institutions of various levels, healthcare and welfare systems, as well as clergy; they published books and magazines. They built a substitute of national life, a “little Poland in Palestine.” This vigour and resilience can surprise, considering the relatively small size of this group (see Table 1). An important factor was the fact that the émigrés included very many highly educated people. In terms of sheer numbers, they were the minority, but it was their potential that made the difference. The Polish intelligentsia comprised scientists, teachers, medical doctors, engineers, lawyers, writers, journalists, artists, etc.⁴

3 For more information see Komisja Historyczna Polskiego Sztabu Głównego w Londynie, ed., *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, vol. 2, *Kampanie na obczyźnie*, part 2 (London: Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego, 1975), pp. 299–344; Tadeusz KONDRACKI, “Jednostki Wojska na Środkowym Wschodzie 1944–1947,” *Teki Historyczne* 23 (2004), pp. 230–253; Piotr ŻAROŃ, *Armia Andersa* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2000), pp. 214–235.

4 According to the data of the Delegation of the Polish Ministry of Labour and Social Welfare (Delegatura Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej, MPiOS) in Jerusalem, on December 31, 1944 in Palestine there were 161 Polish teachers, 147 industrialists and traders, 129 ministry clerks, 104 engineers, 86 lawyers and legal interns, 86 writers, journalists and artists, 84 dentists and pharmacists, 30 bankers, 30 judges, prosecutors, notary publics and employees of the Ministry of Justice. Archive of the Polish Institute and Sikorski Museum in London [Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego, IPMS], A 49/90, Report of the MPiOS delegate Kazimierz Jaroszewski, January 27, 1945.

Table 1. Polish civil refugees in Palestine in 1945–1948⁵

Date	total	Jerusalem district	Tel Aviv district ^a
December 1945	5654 ^b / 7204 ^c	2349 ^b	3305 ^b
1 January 1948	1185 ^d	750	435
16 February 1948	ca. 600		
April 1948	153 (173) ^e	76 (86) ^f	62 (69) ^g

a – including Haifa

b – persons receiving an allowance

c – persons recorded by the Delegation of Polish Welfare (Delegatura Polskiej Opieki)

d – registered by the International Refugee Organization (IRO)

e – there are different versions of the census

f – Jerusalem, Bethlehem and Bethany

g – Tel Aviv, Jaffa and Rehovot

The Polish expatriate community consisted of various milieus: (1) civil refugees from Poland after the defeat in September 1939, to a large extent intelligentsia; (2) former exiles and prisoners of Soviet labour camps, who managed to leave the USSR in 1942 with Anders' Army and gradually, via Iran and other Middle Eastern countries, arrived in Palestine; (3) servicemen and their family members; (4) Poles of Jewish descent and Jewish citizens of the Polish Republic who chose to tie their future to the emerging Jewish state. Another group were politicians, servicemen and officials linked with the pre-war authorities. After September 1939, they evacuated (together with the government) to Romania, from where they later made their way to the Middle East. As a result, an important centre of this milieu's political activity developed in Palestine.⁶

5 United Nations Archives (henceforth: UNA), New York, UNRRA, S-1021-0151-13, "Information on Polish refugees in Palestine"; IPMS, A 76/26, Letter of the Chief Council of Polish Refugees in Palestine (Rada Naczelna Uchodźstwa Polskiego w Palestynie) to the Union of Polish War Refugees (Zjednoczenie Polskiego Uchodźstwa Wojennego) in Brussels, January 5, 1948; Ibidem, A 11E/1230, "Dodatek Nr 2 do Komunikatu Nr 5 z dnia 16 lutego 1948 r. Sytuacja Polaków w Palestynie," p. 3; Ibidem, A 76/48, "List of Polish Refugees in Palestine" (prepared by the canon priest Stefan Pietruszka, April 1948). Father Pietruszka admitted that the list could have included persons who had left Palestine during the war.

6 See the works cited in fn. 1, as well as: Artur PATEK, "Polští váleční uprchlíci v Tel Avivu (1939–1948). Portrét prostředí," *Český časopis historický* 117 (2019), pp. 613–636.

The majority of the refugees lived in Tel Aviv and Jerusalem (see Table 1). Smaller communities also existed in Haifa, Jaffa, Rehovot and Ain Karem. Many of the expatriates were sick or weakened by incarceration in labour camps and required constant care. A considerable percentage of the refugees were servicemen released from military service due to their poor health or acquired disability, widows of killed and missing servicemen, single women with children, and orphans.⁷

Political disagreements had a negative influence on the unity among the refugees. Dividing lines separated the people linked with the pre-war government camp (the Piłsudskiites) from the supporters of the new government (formed by General Władysław Sikorski). A few parties were active, but – cut off from their supporters in Poland – over time they turned into fringe parties. The communists stood out due to the amount of noise they made. They gathered around the Union of Polish Patriots in the Middle East (Związek Patriotów Polskich na Środkowym Wschodzie), established in 1944. They did not drum up much support, but their role increased after the war ended and the Warsaw government was recognised by the Great Powers. The communists agitated for the refugees' return to Poland, attacked the Polish government-in-exile in London, and tried to discredit the Polish post-war political (so-called "independence") emigration.⁸

With all their diversity, the refugees created a micro-community which stood out from the local society. They lived within the confines of their own community. On the one hand, this gave them a sense of security and satisfied their basic needs. On the other hand, it made the integration with their Arab and Jewish neighbours more difficult.⁹

After WWII, the refugees' further stay in the Holy Land lost its rationale, detrimentally affected by the Arab-Jewish conflict. Most of them did not want to go back to Poland, where the communists were in power. The alternative was to remain in exile. The British estimated that 90 % of the Polish refugees in Palestine

7 IPMS, A 76/26, Letter of the Chief Council of Polish Refugees in Palestine to the Union of Polish War Refugees in Brussels, Jerusalem, December 2, 1947; Ibidem, Memorial of the Chief Council of Polish Refugees in Palestine and Committees of Polish Refugees in Tel Aviv and Jerusalem sent to the IRO, October 6, 1947.

8 Marek SIOMA, "Piłsudczycy w Palestynie 1940–1945," in *Polska bez Marszałka. Dylematy piłsudczyków po 1935 roku. Zbiór studiów*, eds. Mariusz Wołos – Krzysztof Kania (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008), pp. 125–149; Jacek PIETRZAK, "Działalność komunistów wśród polskiego wychodźstwa na Bliskim Wschodzie w świetle materiałów kontrwywiadu Polskich Sił Zbrojnych (1944 r.)," *Dzieje Najnowsze* 38, no. 3 (2006), pp. 119–136.

9 IPMS, A 9 VII/8, "Sprawozdanie Referatu Narodowościowego dla Mniejszości Żydowskiej Placówki Ministerstwa Spraw Wewnętrznych," Jerusalem, February 1945, p. 18.

supported the Polish government-in-exile in London.¹⁰ In many cases resisting repatriation was a necessity. For instance, the refugees from the Polish Eastern Borderlands (Kresy Wschodnie) could not return to their homeland, which had been seized by the USSR. The decision to remain in exile was also influenced by having served under General Anders, who was declared a political enemy by the Warsaw government. The refugees' situation was complicated even further by Great Britain's withdrawal of its recognition of the Polish government-in-exile (July 5, 1945). Relief for Polish refugees was taken over by the British Interim Treasury Committee for Polish Affairs (ITC), then from autumn 1946 by the United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA), and from July 1947 by the International Refugee Organization (IRO).¹¹

When it became clear in 1947 that the British government, in consultation with the IRO, decided to gradually evacuate the Poles from Palestine, the news caused a lot of worry among the refugees.¹² Despite the difficult conditions, some of the Poles had managed to settle down. Some of them opened their own businesses, others found employment,¹³ still others intended to stay in Jerusalem, to which the plan to internationalise the city, discussed by the UN, seemed to be conducive. Many issues were worrisome, such as how long the allowances would be paid, who would be permitted to enter Great Britain, where the remaining refugees would end up. "Constant questions: 'Am I going?' [to England, A. P.], despair that you are not on the list, although this other person already is, is going. Masses of people believe in the [Arab-Israeli, A. P.] war – everybody wants to be in England. Some want to return home, then change their minds after letters from their acquaintances who have already left for Poland."¹⁴

The relations between the IRO and the refugees were not the best. The Poles accused the organisation of exerting various forms of pressure to force them into repatriation, "treating the 'resistant ones' with unconcealed dislike and prejudice, so that instead of viewing the IRO as a relief institution defending their rights, the

10 UNA, UNRRA, S-1021-0151-13, "Notes concerning the support of Polish refugees in Palestine," no date (probably end of 1945).

11 Józef ŁAPTOS, *Humanitaryzm i polityka. Pomoc UNRRA dla Polski i polskich uchodźców w latach 1944–1947* (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2018), pp. 212–213.

12 The Archive of the Institute of National Remembrance in Warsaw [Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, AIPN] BU 01419/88/jacket, Folder codenamed "Reduta"/"Upadli", Materials concerning Polish émigrés in Palestine, September 13, 1947, pp. 113–114.

13 IPMS, A 76/25, "Przegląd Prasy Palestyńskiej," September 23, 1947, p. 2.

14 AIPN BU 01419/88/jacket, Note, undated, p. 158.

refugees started to see it as an enemy and a tormentor.”¹⁵ When during the allowance payment in December 1947 the refugees were handed a circular letter of the Palestine Government Committee for Polish Affairs, the Poles were filled with consternation. The letter announced that the refugees who by the end of January 1948 would “not leave Palestine through repatriation, evacuation to England or individual emigration, will have to choose to (a) remain in Palestine without financial and other assistance from the IRO; (b) be moved by the IRO to another country.”¹⁶ The letter stated that the IRO would continue to support only those who would leave Palestine under its auspices. The refugees were asked to decide what they were going to do: return to Poland, stay in Palestine, or agree to leave with one of the IRO’s evacuation transports. The end of December 1947 was given as the deadline for submitting a declaration of their intent.¹⁷

The mentioned Palestine Government Committee was a British institution established after the recognition of the Polish government-in-exile in London was withdrawn. It de facto took over the supervision of this government’s agencies in Palestine (the consulates in Jerusalem and Tel Aviv, the Delegation of the Ministry of Labour and Social Welfare and others), and therefore also the handling of the Polish current affairs.¹⁸

The majority of the Poles, hedging their bets, declared the wish to continue to use the IRO’s assistance and thus agreed to be evacuated. The allowances received from the IRO did not cover all the needs. They were barely sufficient to make a modest living. Prices were inflated in Palestine and the cost of living was steadily growing. Some of the refugees were forced to save money on food, not to mention replacing their clothes.¹⁹ Even so, in the second half of 1947 the allowance was reduced twice, from 11 to 9.75 Palestinian pounds per month, which had an even

15 IPMS, A 76/26, “Uchodźstwo polskie w Palestynie a IRO” (October 1947).

16 IPMS, A 77/1, A copy of the circular letter of the Committee for Polish Affairs, November 30, 1947 (also IPMS, A 76/26); “Polacy muszą opuścić Palestynę jeśli chcą korzystać z pomocy IRO,” *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza* (London, henceforth: DPDZ), December 30, 1947, p. 3.

17 Ibidem.

18 Jagiellonian Library in Krakow, Archiwum Domowe Pawlikowskich (ADP), folder no. 11855 IV, Report of Tomasz Malicki, October 8, 1945, p. 90.

19 IPMS, A 76/26, Memorial of the Chief Council of Polish Refugees in Palestine and Committees of Polish Refugees in Tel Aviv and Jerusalem to the IRO office, October 6, 1947; Ibidem, “Uchodźstwo polskie w Palestynie a IRO”; “Budżet samotnego uchodźcy,” *Kurjerek Codzienny* (Tel Aviv), April 25, 1941, p. 6.

greater impact on the material situation.²⁰ War invalids and soldiers released from service were some of the people whose circumstances were very difficult. After the army evacuated, they could practically only count on their own resources (membership fees) and modest allowances.²¹

Unfortunately, problems were multiplying. The refugees' passports started to expire. These were documents issued by the Polish consulates in Jerusalem and Tel Aviv prior to July 5, 1945, i.e. at the time when the government-in-exile was recognised by the Great Powers. Since the passports were valid for three years, some of them had already expired, while the others would become invalid by June 1948 at the latest.²² For a while, the Mandatory authorities issued so-called travel documents ("laissez-passer"), which entitled a person to leave Palestine legally. Soon, however, the British abandoned this practice and sent the refugees to the consulate representing the Warsaw government. The IRO office in Jerusalem held the same position; in January 1948 it refused to issue travel documents to the former consul in Tehran, Witold Okoński.²³ In practice, individual emigration from Palestine using such a passport, even if it was still valid, was impossible. However, most of the refugees did not want to contact representatives of the Warsaw government, for obvious reasons.

The Poles' grievances against the IRO are understandable, but it is also worth getting to know the position of the other side. The organisation provided relief to refugees of various nationalities and this assistance was meant to be temporary. In Europe, displaced persons were usually located in camps, while the Poles in Palestine lived in rented lodgings, which increased the cost. According to the IRO, those who wanted to stay abroad were deluding themselves, because the Polish government-in-exile in London stopped being a genuine political force.

The evacuation announced by London in the first place included servicemen from the Polish armed forces commanded by the British, as well as their family members and youths from the Polish military cadet schools (wojskowe szkoły junackie). In accordance with the earlier agreements, they were transported by sea

20 The National Archives, London (henceforth: NA), FO 371/71354, Letter of E. Raczyński to P.F. Hancock of the FO, February 19, 1948; IPMS, A 76/47, Communiqué of the Palestine Government Committee for Polish Affairs, August 20, 1947.

21 AIPN BU 0236/53, "Sytuacja uchodźstwa [sic!] polskiego w Palestynie (krótkie naświetlenie)," October 1947, p. 31.

22 IPMS, A 76/47, Letter of the Chief Council of Polish Refugees in Palestine, September 12, 1947.

23 IPMS, A 77/1, Letter of Antoni Pająk, president of the Chief Council of Polish Refugees in Palestine, January 18, 1948.

to Great Britain. The first transport left on July 15, 1947. By mid-September, another seven transports had left.²⁴ The British announced that the Polish military institutions in Palestine would be gradually liquidated. On September 8, 1947 the Jerusalem-based *Gazeta Polska* daily printed the Communique of the Commander of the Palestine Territorial Area in Liquidation (Rejon Terytorialny Palestyna), informing the readers that, on the basis of an order of the British General Headquarters, Middle East Land Forces “all Polish servicemen and volunteers from the PWSK [Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet, Women’s Auxiliary Service, A. P.] under British command in active service, as well as officers receiving lowered salaries who are, for any reason, staying on the territory of Palestine” were to report by September 15 at the latest, to the transit camp of the JWSW Headquarters in Qasasin in Egypt. It was stressed that failure to report by the specified date would be regarded as desertion.²⁵ The small staff of the Palestine Territorial Area Headquarters remained behind. Most of the Polish military outposts in the Holy Land were closed down by January 1948.²⁶

The war

The decision of the British authorities, which initially seemed rough, turned out to be correct and far-sighted even before 1947 was out. When on November 29 of that year the United Nations General Assembly issued a resolution about the partition of Palestine into two states, an Arab and an Israeli one, the conflict between the Arabs and the Jews transformed into a civil war. Bloody skirmishes and terrorist attacks became a common occurrence. Barbed wire obstacles appeared in the streets. The coming months brought an escalation of violence. Volunteers from the neighbouring Arab countries joined the fight. The first phase of the war was more

24 IPMS, KGA 11/398, Report of the JWSW Headquarters, August 4, 1947, p. 16; AIPN BU 01419/88/jacket, Report of the (Warsaw) Consulate General of the Polish Republic in Tel Aviv, October 12, 1947, p. 124.

25 “Komunikat Dowódcy Rejonu Terytorialnego Palestyna w Likwidacji,” *Gazeta Polska* (Jerusalem), September 8, 1947, p. 2. Cf. final order of the JWSW Commander, Gen. Józef Wiatr, August 6, 1947: Stanisław ZARZEWSKI, *Czasy nadziei. Działalność oświatowo-polityczna w JWSW* (London: Reduta, 1972), pp. 95–96.

26 A small unit remained in Haifa to organise the transport of civilians to Great Britain. IPMS, A VIII 3/3, Letter from Gen. J. Wiatr to Gen. W. Anders, January 15, 1948, p. 1. Cf. “Przed Nowym Etapem Naszego Życia. Wywiad z dowódcą JWSW gen. bryg. Józefem Wiatrem,” *Gazeta Polska*, November 20, 1947, p. 1.

successful for the Arabs, but in April 1948 the Jews ultimately seized the initiative.²⁷

A Polish eye-witness of those days wrote from Jerusalem in early January 1948: "We live in Talbieh. From here, almost every night we observe battles beyond Katamon in the direction of Talpioth. Tracers, Brens, Stens, mortars, hand grenades, rockets – all of this is being used, like during the prime time of the world war. I am describing all of this to you from the small section of Jerusalem which is in the field of vision of my flat's window. Expand this field of vision to entire Palestine and you will have an approximate image of present-day Palestine."²⁸ That the situation was similar in Tel Aviv can be deduced from the account of Stanisław Rosmański, the former consul of the Polish Republic in this city: "I am writing these words to the accompaniment of an incessant cannonade of the fighting which today is more ferocious than usually on the border between Tel Aviv and Jaffa. I am around a kilometre away from the border, and yet in this room one has the impression that spandaus and heavy machine guns are sounding just outside the window."²⁹ Communication problems appeared; for a while the Poles, scattered across several centres, could only get in touch by telephone. From some places, they were transported by military vehicles to collect their allowances, "because it is difficult to get there on foot due to the gunfire and fighting."³⁰

In this situation, the departure of the refugees still remaining in Palestine became a necessity. The evacuation of military families to Great Britain was sped up. Thanks to the efforts of émigré activists, approx. 300 people were allowed to go to neighbouring Lebanon,³¹ which was one of the few states that still recognised the Polish government-in-exile.³² In February and March 1948, the rest of the refu-

27 These events already have literature dedicated to them. For instance: Dan KURZMAN, *Genesis 1948. The first Arab-Israeli War* (London: Vallentine Mitchell, 1972), pp. 3–258; Benny MORRIS, 1948. *A History of the First Arab-Israeli War* (New Haven-London: Yale University Press, 2008), pp. 75–179.

28 Talbiya, Katamon, Talpiyot – districts in Jerusalem. The author of these words was Stefan Arnold, former director of the Jerusalem office of the Polish Telegraph Agency (Polska Agencja Telegraficzna, PAT). Quoted from: Ignacy KLESZCZYŃSKI, "Ostatni reportaż Stanisława [!] Arnolda przyjaciele Żydów – ofiary komunistów," *DPDZ*, March 15, 1948, p. 4.

29 IPMS, A 11E/1230, Letter of S. Rosmański from Tel Aviv, January 6, 1948.

30 IPMS, KGA 11/398, Letter of Gen. J. Wiatr to Gen. W. Anders, December 30, 1947, p. 48.

31 Kamil KANTAK, *Dzieje uchodźstwa polskiego w Libanie 1943–1950* (Beirut: Cedr i Orzeł, 1955), pp. 71–72; "Polacy w Palestynie," *Kultura* (Paris, 1948), no. 5, pp. 149–150.

32 At that time, apart from Lebanon, the Polish government-in-exile was recognised by four states: Spain, Ireland, Cuba and the Vatican (the longest, until 1972). Bohdan O. JEŻEWSKI, ed., *Rocznik Polonii 1958–59* (London: TAURUS, 1958), p. 219.

gees were evacuated by the IRO mainly to the French occupation zone in Germany (the transit camp in Zech-Lindau), from where they later emigrated to various countries. The choice of Germany was bitterly received by the Poles, who felt that they were put in an impossible situation.³³ Initially, the IRO considered the El Shatt camp in Egypt, near the Sues Canal, but the Egyptian government did not consent to receive refugees from Palestine on its territory.³⁴

If we are to believe the official data, 1378 people returned to Poland in 1946–1948.³⁵ Some so-called “certificate holders,” mainly of Jewish descent, remained, having received permission to settle down in Palestine. According to General Józef Wiatr (JWSW’s commander), in January 1948 “around 350 people, some receiving an allowance and some not,” held a certificate which entitled them to live in the Holy Land.³⁶ The Palestinian citizenship and passport were given e.g. to Henryk Rosmarin, the Polish Consul General in Tel Aviv (1940–1945), who had been a Zionist activist and an MP to the Polish Parliament in pre-war Poland.³⁷

Polish institutions in exile were wrapping up their operations. On January 26, 1948, Antoni Pająk, the president of the Chief Council of Polish Refugees in Palestine (Rada Naczelna Uchodźstwa Polskiego w Palestynie), left Palestine for Great Britain.³⁸ In February 1948 the Polish programmes aired by the British military radio station in Jerusalem ended broadcasting.³⁹ On March 7 came out the last issue of Jerusalem-based *Gazeta Polska*, the main newspaper of the “independence”

33 “Poles leave for French zone,” *The Palestine Post* (Jerusalem), February 16, 1948, p. 3; “Polacy w Palestynie,” p. 150. A list of the evacuees: NA, FO 371/72083, “Polonais de Palestine évacués en zone française.”

34 A camp managed by the IRO. IPMS, A VIII 3/3, Letter from Gen. J. Wiatr to Gen. W. Anders, January 15, 1948, p. 3; IPMS, A 76/26, Letter from the Chief Council of Polish Refugees in Palestine to the Union of Polish War Refugees in Brussels, January 5, 1948.

35 Krystyna KERSTEN, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej. Studium historyczne* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1974), p. 240–241; Janusz WRÓBEL, *Na rozdrożu historii. Repatriacja obywateli polskich z Zachodu w latach 1945–1949* (Łódź: Instytut Pamięci Narodowej, 2009), p. 547 – reports 1383 repatriates. To compare, 2153 people left for Poland from the entire Middle East by the end of February 1948. IPMS, KGA 11/398, Report of the JWSW in Liquidation Headquarters, March 5, 1948, p. 87.

36 IPMS, A VIII 3/3, Letter from Gen. J. Wiatr to Gen. W. Anders, January 15, 1948, p. 3.

37 IPMS, A 11E/1230, Letter of S. Rosmański from Tel Aviv, January 6, 1948.

38 IPMS, A 11E/1230, Note by Władysław Zachariasiewicz “on Palestine,” London, January 27, 1948.

39 IPMS, A 11E/1230, “Dodatek Nr 2 do Komunikatu Nr 5 z dnia 16 lutego 1948 r. Sytuacja Polaków w Palestynie,” p. 4.

emigration in Palestine.⁴⁰ The Delegation of Polish Welfare, the executive organ of the Palestine Government Committee for Polish Affairs, was liquidated.⁴¹ The Committees of Polish Refugees in Jerusalem and Tel Aviv ended their operation. To a limited extent, work was continued by Christian hospices, the Old and New Polish House (Dom Polski) in Jerusalem, run by the Sisters of St. Elizabeth. The last large group of Poles left the Holy Land in April 1948, heading for Lebanon.⁴² The Polish centre of emigration in Palestine became a thing of the past.

After the Chief Council of Polish Refugees was liquidated, the general assistance for the Poles who still remained was taken over by Father Stefan Pietruszka, chief of the Polish Catholic Ministry in Palestine (Katolickie Duszpasterstwo Polskie), authorised by the Prime Minister of the Government of the Republic of Poland in Exile.⁴³ Father Pietruszka served in the Holy Land until his death in 1973. The Chief Council's Presidium delegated all matters related to propaganda and the press, and transferred all of its equipment and offices, to Włodzimierz Bączkowski, a Sovietologist well-known already before the war, who was the director of the "Reduta" Publishing House in Jerusalem at the time.⁴⁴

The publishing company was associated with the "Reduta" Institute of the Near and Middle East (Instytut Bliskiego i Środkowego Wschodu "Reduta"), which was established in 1946 on the initiative of the JWSW, when it was basically decided to move the Polish army to Great Britain. However, the management of "Reduta" was to remain in Jerusalem after the army had left. The institution's main job was to study problems of the Middle East and Soviet-related issues, including the USSR's policy regarding this region.⁴⁵ "Reduta" published a number of scientific and political works. The first issues of the *Sprawy Bliskiego i Środkowego Wscho-*

40 A total of 2025 issues of this daily were published (the first one on July 23, 1941). The author owns a xerox copy of the last issue.

41 "Polacy opuścili Palestynę. Likwidacja placówek – koniec działalności kulturalnej," DPDZ, May 4, 1948, p. 4; *Gazeta Polska*, March 7, 1948 (the farewell letter to the readers penned by the Director of the Delegation of Polish Welfare, Henryk Gilels). The Delegation of Polish Welfare was a British institution. It was established after the withdrawal of the recognition of the Polish government-in-exile, taking over the tasks of the Delegation of the Polish Ministry of Labour and Social Welfare (MPiOS).

42 IPMS, A 76/48, Letter from S. Pietruszka (undated).

43 IPMS, KGA 11/398, Letter from A. Pająk to Gen. W. Anders, January 23, 1948, p. 78.

44 IPMS, A 77/1, Letter from A. Pająk, January 18, 1948; *Ibidem*, A 11E/ 1230, "Notatka w sprawie Palestyny," London, January 27, 1948.

45 Mieczysław CHMIELEWSKI, "Instytut Wschodni 'Reduta,'" in S. Zarzewski, *Czasy nadziei*, pp. 143–147. Minutes of "Reduta" meetings from August 20, 1946–March 31, 1949 see Polish Library POSK in London [Biblioteka Polska POSK, BPOSK], Rps 1297/1, "Reduta. Instytut."

du journal were published in Jerusalem; as the subtitle said, it was the Monthly Internal Communique of the “Reduta” Publishing House. The first volume of *The Eastern Quarterly*, an English-language periodical highly valued in the Western Sovietologist circles, also came out in the Holy City. After the outbreak of the Arab-Israeli War, the company moved to Lebanon, and from 1950 “Reduta” (under the name “Reduta” Eastern Institute) had its main office in London.

Before the evacuation of the Poles was completed, the civil war in Palestine had impacted the refugees’ situation. Against their will, they found themselves between two hostile camps and were suspected of aiding both the Arabs and the Jews. The local Hebrew press reported cases of alleged collaboration of demobilised Polish servicemen with the Arab units. *Ha’aretz* wrote that the Poles “abused the hospitality of the Jewish people.”⁴⁶ *The Palestine Post*, published in English, reported that during an attack on the Israeli positions in the area of Tel Aviv, the defenders “heard commands shouted in Polish and in English.”⁴⁷ Another time, the same daily wrote that “officers from Anders’ Army” together with German escapees from prison camps in Egypt, would “train Arab gangs in Syria to fight against the Jews.”⁴⁸ Similar information was also printed by the daily *Haboker* (in Hebrew), associated with the General Zionists.⁴⁹ Rumours were spread that allegedly “Anders’ Army” in collaboration with the British would be moved from England to Palestine, and a few officers of the Polish Second Corps had been delegated to the Middle East to train Arab recruits in street fighting and using weapons.⁵⁰

The appearance of the British theme was not accidental. Great Britain based its policy on collaborating with the Arabs, counting on maintaining its influence in the Middle East in this way. This policy clashed with the programme of the Zionists. A resistance movement against the Mandatory authorities developed across the Jewish part of Palestine. It manifested itself in the Irgun blowing up the King

The services of post-war Poland referred to “Reduta” as the “Anti-communist Institute.” AIPN BU 0236/53, “Reduta, dane bieżące,” December 11, 1947, p. 63.

46 AIPN BU 2602/1214, An article in *Ha’aretz* entitled “Polacy w Palestynie” (translation from Hebrew to Polish), March 3, 1948, pp. 32–37.

47 “Haganah stalls Arab attack,” *The Palestine Post*, March 23, 1948, p. 3.

48 Francis OFFNER, “Syrian ‘war’ was no secret,” *The Palestine Post*, January 11, 1948, p. 4.

49 IPMS, A VIII 3/3, Letter from Gen. J. Wiatr to Gen. W. Anders, January 15, 1948, p. 1.

50 Phineas J. BIRON, “Sinister plans,” *The Sentinel. The American Jewish Weekly* (Chicago), December 25, 1947, p. 17.

David Hotel in July 1946, where the offices of the British administration were located.⁵¹

The refugees' situation was made even worse by other rumours. "When in the old district of Jerusalem some Arabs stabbed a Jewish journalist to death, a rumour spread that the attacked man defended himself against them shouting that he was Polish [...], and the president of the Chief Council of Polish Refugees in Palestine [Antoni Pająk, A. P.], who happened to witness this, allegedly denied this, thus condemning that Jew to certain death."⁵² On the other hand, it was rumoured among the Arabs that the Poles living in the Franciscan Pilgrim House in the Christian district of the Old Town in Jerusalem signalled to the Jews from their windows (using special signs) where and how they should attack. Since Poland backed the United Nations Partition Plan for Palestine, the Poles were said to support the Zionists and "go against the Arabs."⁵³

Sometimes, the relations with the local community were aggravated as a result of a lack of imagination. For instance, the two Polish radio programmes broadcast by the military radio from Jerusalem on December 2 and 5, 1947 made a terrible impression on the Arabs.⁵⁴ The Arab insurgence on the previous few days was described by one of the commentators (Jerzy Z. Kędzierski, later a historian) as "riots without an ideological background and with a clear slant towards robbery."⁵⁵ This led to a protest of the Arab press.

Internal conflicts also had a negative impact on the Poles' situation. The persons loyal to the authorities in Warsaw were labelled "communists" and branded "traitors." It sometimes happened that a refugee who decided to return to the homeland was beaten up by his compatriots during a heated discussion.⁵⁶

51 For more information see Michael J. COHEN, *Palestine and the Great Powers 1945–1948* (Princeton: Princeton University Press, 1982), ch. 4: "The Jewish Resistance Movement"; David A. CHARTERS, *The British Army and Jewish Insurgency in Palestine, 1945–47* (London: Palgrave Macmillan, 1989).

52 "Polacy w Palestynie – w sytuacji coraz gorszej wskutek pogłębiającego się zamętu i rosnących zaburzeń," DPDZ, January 21, 1948, p. 1. According to an account kept in the IPMS archives, this was "fabrication" and the source of the rumour was among the Poles. IPMS, A 11 E/1230, Letter from Palestine (from S. Rosmański?), January 16, 1948.

53 BPOSK, BP 1608, "Sytuacja Polaków w Palestynie," *Sprawy Bliskiego i Środkowego Wschodu*, no. 4, January 16, 1948, p. 2.

54 IPMS, A 76/26, Letter from A. Pająk to Gen. J. Wiatr from Jerusalem, December 6, 1947.

55 Ibidem; also letter of S. Rosmański from Tel Aviv, December 7, 1947.

56 Halszka CZAPKIEWICZ-BRUKS, "Wspomnienia z lat 1939–1947" (unpublished, Kraków 2013, in the author's collection), p. 46.

With the outbreak of the civil war in Palestine, the sense of security worsened. Some violent incidents took place. On January 9, 1948 in Jerusalem, the leftist Hagana, and four days later in Tel Aviv probably the Irgun, eliminated two former servicemen accused (but not proven guilty) of collaborating with the enemy.⁵⁷ In Jaffa and Jerusalem, several Poles were beaten up by groups of Arabs. One of the attacked was a broadcaster of Polish radio programmes, returning from the British military radio station on Mount Zion one evening. As the press reported, he was saved by the intervention of the Arab taxi driver who drove him home after work.⁵⁸ In the evening on December 18, 1947, five members of the Stern Gang broke into the flat of judge Jerzy Luxenburg, searching for evidence of Polish collaboration with the Arabs. The break-in was botched. The neighbours called the police, which arrested the attackers.⁵⁹ Another day, on January 2, 1948 unknown perpetrators kidnapped two Poles in Jerusalem and kept them hostage for twenty-four hours.⁶⁰

On New Year's Eve in 1947, the offices of the Relief Society for Poles (Towarzystwo Pomocy Polakom) and of Women's Social Workers Club (Koło Pań Pracujących Społecznie), located in the same building in Tel Aviv, were vandalised.⁶¹ The offices of the Committee of Polish Refugees in Tel Aviv (December 24) and the local Polish Chapel (January 12, 1948) were occupied.⁶² Homeless Jews from the borderland between Jaffa and Tel Aviv were settled there. It seems that

57 The victims were Stefan Grabowski and Jan Narkiewicz. I. GINOR and G. REMEZ, "A Cold War..." , pp. 140, 152; "Spy killed," *The Palestine Post*, January 14, 1948, p. 3 (erroneously as Markowich). The personal file on Narkiewicz in: IPMS, A 49/183/631. On Narkiewicz: A. PATEK, *Polski cmentarz w Jafie. Z dziejów Polonii w Izraelu* (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze "Historia Iagellonica", 2016), pp. 174–175.

58 "Polacy w Palestynie – w sytuacji coraz gorszej," p. 4; IPMS, Collection (henceforth: Coll.) 551, Materials of Czesław Horain (uncatalogued materials).

59 "5 arrested in flat," *The Palestine Post*, December 19, 1947, p. 3. Luxenburg reported the break-in in the article "Kulisy pewnego morderstwa," *Wiadomości* (London, 1948) no. 20, p. 1. Luxenburg (1890–1963) was a judge of the Appellate Court in Warsaw before the war, who specialised in political trials. During his stay in Palestine (where he arrived in November 1940), he was, among others, a clerk in the Inquiry Commission of the Polish Ministry of Justice (Komisja Badawcza Ministerstwa Sprawiedliwości). IPMS, A 76/26, Biographical note (1947).

60 IPMS, Coll. 551, Materials of Czesław Horain (uncatalogued materials).

61 BPOSK, Rps 1279, Documents of S. Rosmański, doc. 35: Letter from S. Rosmański to A. Pająk, January 9, 1948; Ibidem, doc. 44: "Sytuacja w Palestynie na dzień 5 stycznia 1948 r."; IPMS, A VIII 3/3, Letter from Gen. J. Wiatr to Gen. W. Anders, January 15, 1948, p. 2.

62 BPOSK, Rps 1279, Documents of S. Rosmański, doc. 24 and 35: Letters from S. Rosmański to A. Pająk, January 9 and 12, 1948; Ibidem, doc. 44: "Sytuacja w Palestynie na dzień 5 stycznia 1948 r."; IPMS, A VIII 3/3, Letter from Gen. J. Wiatr to Gen. W. Anders, January 15, 1948, p. 2.

these events were not driven by anti-Polish sentiments, since at that time refugees from endangered districts and towns were also taking over synagogues.⁶³

The Women's Club operated in Tel Aviv from 1941. Its members tackled cultural, educational and welfare activities, organised training courses (sanitary, sewing, etc.), and sent care packages to soldiers.⁶⁴ The other association, the Relief Society for Poles, was established relatively late, in mid-1947, in place of the Tel Aviv branch of the Polish Red Cross and mainly did charitable work. Its president was Dr Henryk Rosmarin.⁶⁵

In order not to exacerbate the situation, the Chief Council of Polish Refugees issued a proclamation, published on January 13, 1948 in the *Gazeta Polska* daily. It asked the Poles not to become involved in the Palestinian conflict and to respect local customs and laws. "The present moment," the proclamation said, "requires all of us Poles in Palestine to understand that foreign factors, non-Palestinian but hostile to us, may endeavour, to further their own interests, to organise provocations and try to hostile one or the other Nation in Palestine against Polish refugees."⁶⁶ At the same time, the Council appealed to the British Mandatory authorities to ensure the refugees' safety. "We have the honour to approach you," we read in the document dated January 12, 1948, "with a request concerning the increase of security measures in respect of the Poles in Palestine."⁶⁷ The problem was that the British were no longer in control of the events unfolding in Palestine and were readying for the withdrawal from the Mandate, planned for May 15, 1948.

The refugees' situation did not change. The deaths of Witold Hulanicki and Stefan Arnold, killed on February 26, 1948 in Jerusalem, in particular received a lot of publicity. They were both prominent figures; Hulanicki was the Polish Consul General in Jerusalem in 1937–1939, and Arnold was the director of the

63 BPOSK, Rps 1279, Documents of S. Rosmański, doc. 24.

64 IPMS, Coll. 25/39A, "Sprawozdanie z akcji Koła Pań Pracujących Społecznie w Tel Aviv" (September 1942); "Praca społeczna kobiet. Z działalności Koła Pań w Tel-Avivie," *Gazeta Polska*, May 4, 1943, p. 4.

65 IPMS, A 11E/1230, Note by S. Rosmański, entitled "Sprawy polskie" (probably end of 1947); AIPN BU 01419/88/jacket, Report of the (Warsaw) Polish Consulate General in Tel Aviv, October 12, 1947, p. 126; Bohdan O. JEŻEWSKI, ed., *Rocznik Polonii Zagranicznej* (London: Atlas – Publishers and Distributors, 1948), p. 112.

66 IPMS, A 11E/1230, "Dodatek Nr 2 do Komunikatu Nr 5..." p. 4. Full text of the proclamation in English: IPMS, A 77/1.

67 IPMS, A 77/1, Attachment to the letter from the president of the Chief Council of Polish Refugees in Palestine, Antoni Pająk, to Edward Raczyński, Chief Polish Advisor in the British Ministry of Labour and National Service, January 18, 1948.

local branch of the Polish Telegraph Agency for many years. The Lehi underground organisation (also known as the Stern Gang) took responsibility for the murders, stating that the Poles had been executed for collaborating with the Arabs. Since the political situation in Palestine was very tense, many refugees, and even mixed Jewish-Polish married couples, decided to move to the Arab part of the city and to the so-called safety zone, where the British concentrated their offices and officials.⁶⁸ The British soon evacuated Hulanicki's family (wife and three daughters) to Great Britain, where the widow was granted a lifetime pension and the British passport.⁶⁹

Many questions surround the assassinations of Hulanicki and Arnold. It was speculated that Soviet agents may have been behind the Poles' death.⁷⁰ Many years later, Israeli researchers Isabella Ginor and Gideon Remez tried to solve the mystery, concluding that the Poles were killed because, as influential anti-communists, they were a threat to the USSR's interests in Palestine. The question whether Lehi's actions were inspired by Moscow, or whether the Kremlin placed agents inside it, remains unanswered.⁷¹ The Stern Gang regarded Great Britain as a political opponent and Moscow could have indeed taken this organisation into consideration in its Middle Eastern calculations.

Hulanicki and Arnold were inconvenient for the communists, if only due to their relations with the British. During the war, Hulanicki was the postal censor of the district of Lydda (including Tel Aviv and Jaffa), and later the deputy head of the Custodian of Enemy Property in Jerusalem. He gained the trust of his British supervisors, who believed him to be a competent employee. It follows from the information of Warsaw's services that the communists thought Hulanicki collaborated with the British intelligence.⁷² After the war, on the Englishmen's orders, he allegedly organised "military anti-Soviet units in the M[iddle] East" out of Polish re-

68 IPMS, A 11 E/1230, Information supplementing the report of Włodzimierz Bączkowski from March 1948; "Polacy opuścili Palestynę..." p. 4.

69 IPMS, Coll. 551, Czesław Horain's collection. One of the consul's daughters is Barbara Hulanicki (b. 1936), a fashion designer, awarded an Order of the British Empire in 2012.

70 IPMS, A 11E/1230, Report of W. Bączkowski entitled "Witold Hulanicki i Stefan Arnold (przebieg i tło zbrodni)" [March 1948]; "Background of the Murder of Two Poles in Palestine," *The Polish Review* (New York), vol. VIII, no. 6 (1948), pp. 6–7, 15; J. LUXENBURG, "Kulisy pewnego..." For more detailed information see: I. GINOR and G. REMEZ, "A Cold War..." pp. 135–156; A. PATEK, "The Circumstances Surrounding the Deaths of Witold Hulanicki, Former Polish Consul-General in Jerusalem, and Stefan Arnold, Polish Journalist (February 1948)," *Slovanský přehled* 100, no 2 (2014), pp. 389–408. Ibidem for more bibliographic data.

71 I. GINOR – G. REMEZ, "A Cold War..." pp. 135–156.

72 AIPN BU 0236/65 vol. 2, "Sprawa Hulanickiego," March 12, 1948, p. 191.

fugees. The units reportedly numbered 75 people and were involved in intelligence gathering in Middle Eastern states for the Intelligence Service. “This group,” we read, “was also regarded by the C.I.D. [Criminal Investigation Department of the Palestine Police Force] and by the Intelligence as a valuable source of information about the Jews.”⁷³ The Warsaw services therefore suggested that Hulanicki was killed because he and his people worked with the British and the Arabs.

Sources of other origin have not confirmed this version. It is, however, worth asking whether Polish war refugees did get involved in the Arab-Jewish conflict. There are grounds to believe that some expatriates could have indeed become involved on their own in activities of this nature, driven not so much by political as by material reasons. “It is a fact that some Es [soldiers of “E” category – exempt from service, A. P.] train the Arabs to use hand weapons and grenades,” wrote Gen. Józef Wiatr in a confidential report to Władysław Anders as the General Inspector of the Armed Forces.⁷⁴ “They include,” we read on, “Polish servicemen fired from the army in the years [19]42–[19]44, drunkards, trouble-makers and those punished for theft, as well as those released from the army who posed as military officers.”⁷⁵ Stanisław Rosmański, the president of the Polish Cultural Centre (Światlica Polska) in Tel Aviv, also judged the situation realistically, admitting that “despite our orders for the refugees to remain fully neutral, it is possible that an individual from the criminal world, a few of whom we have here, may have been tempted by a glass of vodka and a few piasters.”⁷⁶ British *The Daily Telegraph* informed the readers about the circulating rumours that allegedly around 40 Polish mercenaries were in the Arab service, concluding that although the Arab side did not confirm this, it was “admitted that some Polish former officers serve as instructors of Arab volunteers in Syria.”⁷⁷

The Archive of the Institute of National Remembrance (Instytut Pamięci Narodowej, IPN) holds two lists of persons suspected of collaborating with the Arabs. They contain a total of 14 names. Both were compiled in January 1948 on the basis of “Polish and Arab sources in Jerusalem and Jaffa” and “own observa-

73 Ibidem.

74 IPMS, A VIII 3/3, Letter from Gen. J. Wiatr to Gen. W. Anders, January 15, 1948, p. 2.

75 Ibidem.

76 IPMS, A 11E/1230, Letter from S. Rosmański, Tel Aviv, January 6, 1948.

77 IPMS, A VIII 3/3, Polish translation of the note in *The Daily Telegraph*. The article was published on January 3, 1948.

tion.”⁷⁸ We can surmise that they were prepared by operatives of the Warsaw intelligence service. The people mentioned by first and last name, or just last name, include four former servicemen (one deserter), a journalist, an industrialist and a former Gestapo agent. Nine of those persons lived in Jerusalem, four in Jaffa and one in Tel Aviv. What did their alleged collaboration involve? Mainly passing information of military nature to Arab militia groups, as well as opinions about the Poles residing in Jerusalem and Jaffa.⁷⁹

What were the causes?

The situation in which the Polish refugees found themselves after the war broke out in Palestine was very disadvantageous. Various factors played a role in this: (1) the settlement patterns of the Polish population, (2) the atmosphere of suspicion accompanying the fighting, (3) the activity of communist groups, (4) the presence of convicts and dregs of society among the refugees.⁸⁰ Let us try to analyse these factors.

Settlement patterns

The Poles concentrated both in Jewish (Tel Aviv, western Jerusalem, Ramat Gan, Rehovot) and Arab (eastern Jerusalem, Jaffa, Ramla, Bethlehem) centres. For comparison, in early 1948 there were 291 refugees (including 65 Roman Catholics) in Tel Aviv, and 110 in nearby Jaffa (all of them Catholics).⁸¹ This characteristic pattern distinguished the Polish community in Palestine. When in April 1948, i.e. after most of the Poles had left, Father Stefan Pietruszka prepared a census of the Polish refugees in the Holy Land, it turned out that although just a handful (153) of them had remained, they continued to live in various centres, and had both Jews and Arabs for neighbours.⁸² In Arab and mixed districts, they mainly lived among

78 AIPN BU 0236/53, “Wykaz osób podejrzanych o współpracę z organizacjami bojowymi i wywiadem arabskim,” January 16, 1948, p. 104 (copy); Ibidem, “Dalsza lista osób pracujących z Arabami,” January 28, 1948, p. 246.

79 Ibidem.

80 Artur PATEK, “Polscy uchodźcy wojenni w Palestynie w okresie wojny domowej arabsko-żydowskiej (listopad 1947 – maj 1948),” *Perspektywy Kultury* 31, no. 4 (2020), p. 136.

81 BPOSK, Rps 1279, Documents of S. Rosmański, doc. 43: “Spis uchodźców w okręgu Tel-Aviv sporządzony na podstawie list płatniczych Delegatury Polskiej Opieki na dzień 1 stycznia 1948 r.”

82 IPMS, A 76/48, “List of Polish refugees in Palestine” (April 1948).

Christians: Arabs, Greeks, Armenians and others. In Jerusalem, a group of approximately one hundred Poles rented rooms in the Casa Nova Pilgrim House, ran by the Franciscans. "It was situated close (ca. 200 metres) from the Basilica of the Holy Sepulchre. The house was entered through a reception, with a colourful stone floor. [...] There were 120 rooms in the building, with toilets and separate bathrooms in the corridors on each floor. The living room was decorated with [Polish, A. P.] patriotic accents."⁸³

It is worth noting that the census prepared by Father Pietruszka only contained the citizens of the Polish Republic registered by the IRO. It did not include the Poles who had settled before the war and those who had received the right of permanent residence. It also did not take into account the clergy who served in places associated with the life and death of Christ. The list of nuns, made probably at the turn of 1947 and 1948, kept in the archives of the Polish Institute and Sikorski Museum, gives the names of 15 women (eleven in Jerusalem, three in Bethlehem and one in Ramla).⁸⁴ In Palestine, there were also a few Polish priests and friars, apart from Father Pietruszka, such as the Franciscan Aureliusz Borkowski, the secretary of the Custody of the Holy Land in Jerusalem.⁸⁵

After the outbreak of the civil war in Palestine it turned out that a considerable number of the Poles found themselves almost on the frontline. This was the case e.g. in Tel Aviv and Jaffa. The two cities were divided by a wide strip of buildings, deserted by people but closely observed. A similar situation occurred in Haifa. As General Józef Wiatr reported, the Polish people, when communicating with one another, crossed "that 'neutral strip', guarded on both sides by armed units," which led to various suspicions, of espionage or smuggling, among the Jews and Arabs alike.⁸⁶ All it took was a visit to one's relations or friends in a different part of the city on the way to the Delegation of Polish Welfare. The movement of Polish refugees between Arab and Jewish districts was practically unavoidable. For instance, in Jerusalem, the churches where the Poles prayed were located mainly in the Arab part of the Old Town, while the majority of relief and British state institutions was situated in the Jewish or mixed areas. The building housing the offices of the Dele-

83 Cited from H. CZAPKIEWICZ-BRUKS, "Wspomnienia z lat 1939–1947," pp. 33–34, 35–36, photo following p. 62. The author stayed in Palestine in 1941–1947.

84 IPMS, A 76/48, "Wykaz zakonnic – Polek w Palestynie."

85 The author of *Przewodnik po Ziemi Świętej* (Jerusalem 1934, second edition, *ibidem* 1942). Biographical note: Anzelm J. SZTEINKE, *Polscy Bracia Mniejsi w służbie Ziemi Świętej 1342–1995* (Poznań: Franciszkanie, 1999), pp. 55–56.

86 IPMS, A VIII 3/3, Letter from Gen. J. Wiatr to Gen. W. Anders, January 15, 1948, p. 1.

gation of Polish Welfare, the Chief Council of Polish Refugees and the Committee of Polish Refugees in Jerusalem (8 Nablus Road) was located right on the border between the Arab and the Orthodox Jewish districts. There were Polish Houses (the Old and New one), which at that time played the role of a slice of Poland in exile, on both sides of the ethnic border.

The situation was similar in Tel Aviv and nearby Jaffa. The majority of civilian refugee institutions operated in the former, while places important for spiritual life (the Catholic parish, the Polish section on the parish cemetery) were located in the latter. The Poles, going to the mass, to collect their allowances, or to eat lunch in the canteen ran by the Committee of Polish Refugees, crossed multiple (Arab or Jewish) check points, where they had to show their ID.⁸⁷

The atmosphere of suspicion

Every war awakens suspicion in the communities involved; the feeling that anybody could turn out to be the enemy or the opponent's agent. Sometimes, a whole social or ethnic group is blamed for some wrongs their individual members did or did not commit.

The Polish refugees found themselves in such a situation to some degree. Hostile behaviour towards them as a group is confirmed by reports. Witnesses may have exaggerated this or that event, but the characteristic motifs which keep recurring in their accounts draw attention. They included: (1) "hurling abuse at Poles in public places" (in the streets, in shops); (2) "the owners of the lodgings where Poles lived making the refugees' lives miserable" (e.g. banning them from using the home amenities); (3) Arab and Jewish patrols checking documents in the streets; (4) spreading potentially dangerous rumours.⁸⁸

Without negating the refugees' accounts, we should look at them in a broader context. For instance, document checks and searches (of shopping bags etc.) were routine procedures, to which persons crossing from Arab to Jewish districts and vice versa were subjected during wartime regardless of their nationality. We can also hardly generalise the displayed signs of hostility, as in individual contacts refu-

87 IPMS, KGA 11/398, Letter from Gen. J. Wiatr to Gen. W. Anders, December 30, 1947, p. 1; "Polacy w Palestynie – w sytuacji coraz gorszej..." pp. 1, 4.

88 BPOSK, Rps 1279, Documents of S. Rosmański, doc. no. 14 (note, undated) and 24 (letter from S. Rosmański to A. Pająk, January 12, 1948); Ibidem, 1608, "Sytuacja Polaków w Palestynie," pp. 1–3; J. LUXENBURG, "Kulisy pewnego..." p. 1.

gees experienced friendliness and help from their Arab and Jewish neighbours, which General Wiatr admitted in his report.⁸⁹

The nature of the Poles' relations with the people of Palestine was impacted by a variety of subjective and objective factors, which contributed to aggravating the moods. In the case of the Jewish community, grievances which went back to the time in the Homeland played a part, as did reports coming in from Poland about antisemitic acts (the pogrom in Kielce in July 1946), and brawls started by drunk Polish soldiers in the streets of Tel Aviv.⁹⁰ The attitude towards the Jews in Anders' Army also evoked strong emotions. The Jews pointed out the unjust treatment and being overlooked for promotions. The Poles, on the other hand, brought up the issue of servicemen of Jewish descent deserting from the Polish army, accusing the Jews of a lack of loyalty. The arrival of Polish military units in Palestine created favourable conditions for desertion, because the Jews felt they were at home and wanted to participate in its development. They saw their future in Palestine, since their relatives had lost their lives in the holocaust. In these circumstances, being faithful to the Polish uniform was secondary to the loyalty towards Eretz Israel.⁹¹

As for the Arab side, one of the sources of suspicion was Poland's support for the Partition Plan for Palestine, and therefore the creation of the Israeli state. The paradox was that this decision was made by the government in Warsaw, with which most of the refugees did not have nor wanted to have anything in common. The pro-Zionist speeches given in the UN by Ksawery Pruszyński (a well-known political journalist), the Warsaw government's delegate, were negatively received by the Arabs, and the documents of the Polish Ministry of Foreign Affairs [Ministerstwo Spraw Zagranicznych, MSZ] contain a note about a protest lodged by representatives of the Arab press.⁹² This seems to be the context in which we should analyse the bomb attack on the Warsaw consulate in Jerusalem, carried out in October 1947 by one of the Arab militia groups. The explosion destroyed the entrance and

89 IPMS, A VIII 3/3, Letter from Gen. J. Wiatr to Gen. W. Anders, January 15, 1948, p. 2.

90 *The Palestine Post*, August 10, 1943, p. 3 (note in the section: "From Dan to Beersheba: today's post bag").

91 For more information see Tomasz GAŚOWSKI, *Pod sztandarami Orła Białego. Kwestia żydowska w Polskich Siłach Zbrojnych w czasie II wojny światowej* (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2002), pp. 146–176; Dov LEVIN, "Aliyah 'aviv'. The Mass Desertion of Jewish Soldiers from the Polish Army in Palestine, 1942–1943," *Shvut. Studies in Russian and East European Jewish History and Culture* (Tel Aviv – Beer Sheva) 5 (1997), pp. 144–170; Kazimierz ZAMORSKI, "Dezerccje Żydów z Armii Polskiej," *Zeszyty Historyczne* (Paris) 104 (1993), pp. 5–22.

92 Bożena SZAYNOK, *Z historią i Moskwą w tle. Polska a Izrael 1944–1968* (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2007), pp. 101–103.

did some small damage inside; there were no casualties. On the same day, the Arabs also attacked the US consulate, and two weeks earlier (September 27) they had bombed the Swedish consular building, which proved that these acts of terror did not have an ethnic cause. All three states had supported the demands of the Zionist movement during the meetings of the United Nations Special Committee on Palestine, so the attacks were interpreted as an Arab protest.⁹³

As a side note, it is worth mentioning the difficulties faced by the “Warsaw” consul, Olgierd Górka, in finding a suitable consular building in Jerusalem. Several house owners refused to rent their buildings to him, as they feared that their property would be bombed by the Arab militia if Górka moved in.⁹⁴

The Arabs’ suspicion may also have been influenced by the fact that many Polish passport holders were Jews and Poles of Jewish descent. A lot of them functioned in both Polish and Jewish circles. They were registered as refugees and received allowances from Polish relief institutions. The records of the Delegation of the Ministry of Labour and Social Welfare on December 31, 1944 included 756 persons of Jewish ethnicity, but many more declared Jewish faith (2877 persons, i.e. 42.8 % of the civilian refugees).⁹⁵ Three years later, in January 1948, it was estimated that the 1183 Polish citizens registered as refugees by the IRO included approximately 380 Jews (32.1 %).⁹⁶ The Arabs also knew that Jews and Poles of Jewish descent were employed in many refugee institutions, in newspaper editorial offices, in the Delegation of Polish Welfare, and as interpreters in the Polish Army. On the other hand, there were scarcely any local Palestinian Arabs in Polish institutions (apart from two consular janitors).⁹⁷

Occasionally, the Arabs treated holders of the Polish passport with distrust because they did not know their nationality. There are accounts of refugees being subjected to intimate “medical examinations in gateways.”⁹⁸ On the other hand, the local press particularly frequently published announcements about lost Polish passports. It is difficult to say to what extent this resulted from theft, and to what

93 “Polish consular building bombed,” *The Palestine Post*, October 13, 1947, p. 1; “Zamachy na konsulaty w Jerozolimie,” *DPDZ*, October 14, 1947, pp. 1, 4.

94 IPMS, A 11E/1230, Letter (from S. Rosmański?) from Palestine, January 16, 1948; “Polacy w Palestynie – w sytuacji coraz gorszej...” p. 1.

95 IPMS, A 49/90, Report of an MPiOS delegate, Kazimierz Jaroszewski, January 27, 1945, p. 254.

96 BPOSK, BP 1608, “Dane o Polakach i obywatelach R.P. w Palestynie (styczeń 1948),” *Sprawy Bliskiego i Środkowego Wschodu*, no. 4, January 16, 1948, p. 4.

97 BPOSK, BP 1608, “Sytuacja Polaków w Palestynie,” p. 2.

98 *Ibidem*, p. 2.

degree it was related to the wish to own two sets of documents, the new, so-called Warsaw ones, and the previous ones, just in case.⁹⁹

Even correspondence with persons residing on the Jewish side raised suspicions “because the Arab intelligence at the post office conducts controls and, on the 6th [of April 1948, A. P.], there was a search at Lipiński’s, because the Arabs found out that he corresponds with Tel Aviv, or possibly with Rosmarin.”¹⁰⁰ The author of these words was Czesław Horain, an amateur historian and bibliographer, who had resided in Palestine since 1940. The person referred to in the letter was probably Julian Lipiński, a member of the Relief Society for Poles in Tel Aviv, whose president was the mentioned Dr Henryk Rosmarin.

The activity of communist groups

After the war ended, Palestine was one of the world’s hot spots, where the interests of the West and the USSR clashed. On the one hand, this was determined by the strategic value of the Middle East, and on the other hand by the rivalry to inherit Great Britain’s influence. The direction of the future Israeli state was at stake, among other things.¹⁰¹ The Polish refugees, the vast majority of whom were loyal to the government-in-exile, could have posed a threat to the USSR’s interests in the Middle East.

Since Moscow, which had been excluded from the League of Nations in 1939, did not have its own consulate in Palestine, the diplomatic posts of the Warsaw government acted as Kremlin’s agencies. When Great Britain withdrew its recognition of the Polish government-in-exile, representatives of the Polish governments in London and in Warsaw (the consulates in Jerusalem and in Tel Aviv) operated simultaneously for a while. The “London” consulates functioned unofficially, but both sets regarded themselves as representatives of the Polish Republic.¹⁰² The “Warsaw” consulates became very active, establishing contacts with the local leftist parties. Some employees (such as Marek Thee, a Press Attaché in Jerusalem) had

99 For instance: *The Palestine Post*, January 14, 1948 (two announcements); *Ibidem*, January 16, 1948 (three); *Ibidem*, January 28, 1948 (four); *Ibidem*, February 6, 1948 (four); *Ibidem*, February 15, 1948 (two).

100 IPMS, Coll. 551, Letter from Czesław Horain from Jerusalem, April 19, 1948 (the addressee was impossible to identify).

101 For more information see Barry RUBIN, *The Great Powers in the Middle East 1941–1947* (London: Frank Cass, 1980); John DONOVAN, *US and Soviet Policy in the Middle East, 1945–56* (New York: Facts on File, 1972).

102 BPOSK, Rps 1279, Documents of S. Rosmański, doc. 23 (“Notatka,” undated, probably 1946), doc. 37 (“Sytuacja w okręgu Tel-Aviv na dzień 1 lipca 1947”).

previously been active in the Palestine Communist Party.¹⁰³ The milieus associated with the London expatriate community noted that the activity of these posts far exceeded the customary consular functions. This was apparently reflected in the increased number of their staff, even though the refugees were gradually leaving Palestine “for England and other destinations of overseas emigration without the help of those consulates” [i.e. the ones subordinate to the government in Warsaw, A. P.].¹⁰⁴

It was in the communists’ best interests to foment unrest among the refugees, as it made them easier to infiltrate. The Archive of the Polish Institute of National Remembrance holds reports from agents of the Warsaw government who invigilated the milieus loyal to the government-in-exile.¹⁰⁵ They reconnoitred refugee organisations and posts, prepared profiles of the activists, and informed the authorities about the people’s moods.¹⁰⁶ They attempted to persuade as many refugees as possible to return to Poland. As the Israeli researchers Isabella Ginor and Gideon Remez write, it follows from the materials of the British Police (Criminal Investigation Department) that the “consular authorities” of communist Poland prepared a black list of the “London Poles” who were regarded as “absolutely dangerous.”¹⁰⁷

We can assume that it was not accidental that rumours of the Poles collaborating with the Arabs, and attempts at anti-Polish agitation in Arab milieus, increased with the escalation of the fighting in Palestine. The “London Poles” still remaining in the Holy Land were convinced of the instigating role of the communists.¹⁰⁸ They said that “Warsaw” consulates claimed that the émigrés associated with Anders were interested in inflating the Arab-Jewish fighting because this would “lead to a world conflict, a Russian defeat and the realisation of [their] hope of a fascist Poland.”¹⁰⁹ They speculated that the communists were trying to provoke

103 AIPN BU 00170/48pdf, The file of Marek Thee, Biographical note (1947), p. 39; Ibidem, Personal card (1947), pp. 30–31.

104 “Sowiecka Pięta Kolumna w Palestynie kierowana przez konsulaty reżymu warszawskiego,” DPDZ, June 15, 1948.

105 For instance: AIPN BU 01419/76/J, “Teczka obiektowa krypt. ‘Achilles’ dotycząca inwigilacji polskiej emigracji wojennej na Bliskim Wschodzie”; AIPN BU 01419/88/jacket, “Notatnik agenta za okres od 30.8. – 13.9.1947,” pp. 92–95.

106 AIPN BU 0236/65 vol. 2, “Komitet Uchodźców Polskich w Jerozolimie i Tel-Awivie” (February 1948), pp. 226–236. The report contains profiles of 26 activists of both Committees.

107 I. GINOR and G. REMEZ, “A Cold War...,” pp. 147–148.

108 Cf. the remarks of Jerzy Luxenburg (J. LUXENBURG, “Kulisy pewnego...”), Stefan Arnold (I. KLESZCZYŃSKI, “Ostatni reportaż...”) and Zdzisław Miłoszewski (IPMS, A 11E/1230, letter of February 28, 1948).

109 IPMS, A 11 E/1230, Letter (from S. Rosmański?) from Palestine, January 16, 1948.

actions against “white Poles” and destroying the “Polish pro-independence actions and centres in Palestine.”¹¹⁰

Could this have been true? The communists, trying to discredit “independence” emigration, accused it of being fascist and a servant of the imperialists. In this context, it is worth quoting a fragment of a letter from the consulate in Jerusalem to the Press and Information Department of the Ministry of Foreign Affairs (Departament Prasy i Informacji MSZ) in Warsaw. It reads that “the English completely took over the Polish intelligence apparatus in Palestine, basing it on the local service. Today a considerable part of this apparatus has been thrown onto the front of internal Palestinian intrigues, their main task being to put the Arab militia and the Arab secret service on the Jewish territory on their feet.”¹¹¹ Further on, it reported “rumours” that Poles allegedly followed English orders “serving as snipers on the Arab side, employed to make bombs and act as instructors.”¹¹² Since the sender of the letter referred to it as “directives,” it can be surmised that to some extent it showed the direction of the narrative of the Polish media propaganda.

It was probably not a coincidence that shortly after, on February 14, 1948, the *Głos Ludu* daily, which was a Warsaw-based organ of the ruling Polish Workers’ Party [Polska Partia Robotnicza], attacked “Anders’ servicemen.” Tactically citing foreign newspapers, such as the French magazine *Regards* published by the communists, it accused “Anders’ demoralised groups” (this phrase appeared twice in the text) of actively participating “in the Arab unrest organised by the English in Palestine.”¹¹³ Anders himself was labelled a “condotierre,” who “defends the interests of Downing Street in the Middle East.” The catalogue of rumours about training Arab gangs and participating in actions against the Jews was also repeated. Anders’ servicemen were accused of ties “to the worst outcasts of international fascism.” One of the people attacked by name was Witold Hulanicki, the newspaper giving as certain the information that he maintained contacts with the king of Transjordan, Abdullah, in consultation with the political department of the British Mandate

110 Cited from: IPMS, A 11E/1230, Report of W. Bączkowski, March 1948, p. 2.

111 Archives of the Ministry of Foreign Affairs in Warsaw [Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, AMSZ], 21/49/697, Letter from the (Warsaw) Polish Consulate General in Jerusalem to the director of the Department of Press and Information of the Ministry of Foreign Affairs in Warsaw, entitled “Wytyczne do oceny sytuacji politycznej w Palestynie” (January 16, 1948).

112 Ibidem.

113 J. SAWA-MODZELEWSKI, “Andersowska ‘dwójka’ w Palestynie,” *Głos Ludu* (Warsaw), February 14, 1948, p. 8.

police.¹¹⁴ The émigré *Orzeł Biały* weekly referred to this press material as “a document of subservience.”¹¹⁵

Criminal circles

The Poles’ position in Palestine was further complicated by the presence among them of people from the underworld, individuals without any moral boundaries, criminals and open anti-Semites. The local press repeatedly reported cases of Polish refugees who broke the law. “Following the increasing number of thefts throughout the country, 20 Polish refugees with criminal records were rounded up by the Tel Aviv police under the Emergency regulations,” reported *The Palestine Post* in August 1944.¹¹⁶ Several months earlier (in January) the Palestinian police had arrested 38 refugees suspected of robbery and theft.¹¹⁷ In the summer of 1947, news of a gang of thieves being broken up in Jerusalem, whose members included Poles, made the headlines.¹¹⁸ At least thirty-odd holders of the Polish passport were held in Palestinian prisons at that time.¹¹⁹

Negative incidents intensified after the outbreak of fighting in Palestine. Every war is conducive to pathological behaviours and makes criminal circles more active. As General Wiatr admitted, demoralised Poles, “usually drunkards and trouble-makers” (including former servicemen) were involved in smuggling “from Jewish to Arab centres, making quite considerable amounts of money in this way.”¹²⁰ *The Haboker* daily reported that the Poles who had already served sentences in Palestinian prisons committed “together with Arab gangs, robberies of Jewish convoys, trains and warehouses.” The JWSW commander, otherwise critical of *Haboker’s* various reports, admitted that this news “may unfortunately be true.”¹²¹

How large was the criminal element? The Chief Council of Polish Refugees in Palestine estimated that in late 1947 among the roughly 1100 Polish refugees

114 Ibidem.

115 “Dokument służalstwa,” *Orzeł Biały* (Brussels), March 13, 1948, p. 5 (it was erroneously written that the article in *Głos Ludu* was published on 13 February 1948).

116 *The Palestine Post*, August 29, 1944, p. 3 (untitled note).

117 The Central Archives of Modern Records in Warsaw [Archiwum Akt Nowych, AAN], MPiOS 94, Report of the MPiOS Office in Tel Aviv for January 1944, Jerusalem, March 20, 1944, p. 137; “Prison for three soldiers,” *The Palestine Post*, February 24, 1944, p. 3. Also an earlier article: “Three Polish soldiers to prison for robbery,” Ibidem, April 1, 1943, p. 3.

118 “Suspected gang bounded up,” *The Palestine Post*, August 3, 1947, p. 3.

119 IPMS, A 76/48, Lists of Polish prisoners in penitentiaries in Nablus (18 persons), Jerusalem (16) and Jaffa (5). Data for the year 1947.

120 IPMS, A VIII 3/3, Letter from Gen. J. Wiatr to Gen. W. Anders, January 15, 1948, pp. 1–2.

121 Ibidem, p. 2.

there were “around 5 % of offenders (thieves, fraudsters, criminal types etc., sentenced in Poland or in Palestine).”¹²² This would mean that these circles included around fifty to sixty people. There were higher estimates as well. The services of the Warsaw government estimated the number of “criminal elements” at 400 people.¹²³ We must remember, however, that the communist propaganda generally showed the émigrés, ideologically foreign to them, as a demoralised group, accusing it of “speculation, trading in so-called chestnuts, i.e. gold pounds, gold bullion, smuggling drugs etc.”¹²⁴

An interesting description of the criminal circles was presented by Włodzimirz Bączkowski, co-founder of the “Reduta” Publishing House. Let us quote a fragment of his report from March 1948: “The Polish Diaspora in Palestine includes a large group of over 100 Polish former convicts and prisoners – criminals, who arrived in Palestine via the Soviet Union and Soviet labour camps. There is a certain number of deserters from the Polish army, Poles and Christians, and a number of adventure seekers, as well as over a dozen former prisoners of Palestinian concentration camps, imprisoned there mainly on the initiative of the Polish Dwójka [Second Department of the Polish General Staff, which was in charge of intelligence and counter-intelligence, A. P.], suspected of spying for Germany. Those ‘Latrunians’,¹²⁵ during their detainment in the camps, which lasted from a minimum of several months to five years, established close relations with the Palestinian political underground. The criminal elements came into contact with local criminals, both Jewish and Arab ones.”¹²⁶ As in any community, there were some adventure

122 IPMS, KGA 11/398, Letter from Gen. Tadeusz Bór-Komorowski to Gen. W. Anders, London, December 16, 1947, p. 70.

123 AIPN BU 01419/88/jacket, Material about Polish émigrés in Palestine, September 13, 1947, p. 114.

124 AMSZ, 20/53/4, Letter from the Polish Consulate General in Tel Aviv to the Ministry of Foreign Affairs, Polish Diaspora Department, March 29, 1949, p. 2. The Poles’ brokering of arms and gold was also reported by the local *Ha’aretz*, which added that “Polish frauds took advantage of abnormal times.” AIPN BU 2602/1214, An article in *Ha’aretz* (March 3, 1948), translation into Polish, p. 34.

125 In Latrun (west of Jerusalem) there was a so-called disciplinary camp of the Polish Army in the East. Some of the detainees were communists operating in the army. J. PIETRZAK, “Wylimowanie z szeregów elementu uciążliwego i niebezpiecznego. Sprawa Obozu Dyscyplinarnego Armii Polskiej na Wschodzie w Latrun w Palestynie (1944–1945),” *Dzieje Najnowsze* 47, no. 2 (2015), pp. 79–91.

126 IPMS, A 11E/1230, Report of W. Bączkowski of March 1948, p. 2.

seekers, those in search of easy profit, wanderers, and alcoholics in need of treatment.¹²⁷

Although shady characters were a small minority, their actions had a very negative impact on the refugees' image, especially after the outbreak of the civil war. An individual's pathological behaviour was conducive to the spread of rumours about the Poles' participation in acts of terror. This was the case after a military vehicle used as a lorry bomb exploded near the offices of *The Palestine Post* in Jerusalem (February 1, 1948) and again after a three army trucks were detonated in Ben Yehuda Street (February 22) in the centre of the Holy City.¹²⁸ Both bombings were carried out by the Arab militia with the help of deserters from the British army. After the first incident, an unsubstantiated rumour was spread that two Poles, four British police officers and two Arabs participated in the attack.¹²⁹

Worse still, sometimes persons who had not fallen foul of the law earlier also went astray. War experiences, prolonged exile and no prospects of returning to their homeland any time soon had a negative impact on spiritual sensitivity and led to frustration. Idleness was conducive to arguments and intrigues. Not everyone was capable of resisting life's temptations, which led to the decline of moral standards (promiscuity, looking for oblivion in alcohol, etc.) and ignoring principles of ethics.¹³⁰ Sometime even persons of quite a high social standing became entangled in suspicious machinations. For instance, some servicemen were involved in the illegal, black market trade in duty-free English cigarettes, allotted to the JWSW. Since even officers from the Palestine Territorial Area were allegedly involved in this shady business, the Polish and English military authorities, fearing political repercussions, decided not to follow up on the matter.¹³¹

127 The latter were reported by the Chief Council of Polish Refugees in Palestine in a letter to the Union of Polish War Refugees in Brussels (December 2, 1947). IPMS, A 76/26.

128 IPMS, A 11E/1230, Letter from Z. Miłoszewski, February 28, 1948.

129 "Agency submits names of suspects," *The Palestine Post*, February 6, 1948, p. 3.

130 Archives of the Field Cathedral of the Polish Army [Archiwum Katedry Polowej Wojska Polskiego] in Warsaw, Du III/T. 263/2, "Sprawozdanie z działalności Katolickiego Duszpasterstwa Polskiego w Palestynie za rok 1944," pp. 7–9.

131 AIPN BU 0236/53, "Afera papierosowa," December 20, 1947, pp. 155–156; *ibidem*, BU 0236/65 vol. 2, "Afera papierosowa," p. 137.

Epilogue

When on May 15, 1948, right after Israel was proclaimed, the Arab coalition attacked the Jewish State, a handful of Polish Christians remained on the territory of the former Mandate. In 1949, their number was estimated at 115–130 people. The majority (ca. eighty) were to live in Israel; the rest in the Arab part of Palestine, attached to Transjordan.¹³² The military activities had an impact on the situation of all of the inhabitants, regardless of their nationality. The circumstances were the most difficult in places located on the frontline, such as Jerusalem. Problems with supplies, a lack of water and electricity, bullets and shrapnel flying in the air were common occurrences in those days.

The war destroyed many places connected with the refugees' life. The building at 8 Nablus Road in Jerusalem, known to all of the local Poles, which housed the Polish Consulate General, the Chief Council of Polish Refugees, the "Reduta" Publishing House, the Committee of Polish Refugees, and later also the offices of the *Gazeta Polska* daily, was razed to the very ground.¹³³ The New Polish House, partly funded by contributions of Polish servicemen in the Middle East, suffered considerable damage. The Sisters of St. Elizabeth had to leave it and did not return until a year later, in May 1949. The building was hit by an artillery shell and plundered.¹³⁴ The Old House, which was "hit by very small bombs, which did no damage," had more luck.¹³⁵ Both of the hospices were renovated and they continue to serve even today.

Fate and history dictated that the material traces left by the Polish refugees in the Holy Land are mainly commemorative plaques (some of them even funded by the army stationed there) and separate sections in Catholic cemeteries, the biggest of which are in Jerusalem and Jaffa. A large Polish section is also located in the British military cemetery in Ramla, where 272 servicemen were laid to rest.¹³⁶

132 BPOSK, BP 1608, "Polacy w Ziemi Świętej," *Sprawy Bliskiego i Środkowego Wschodu*, no. 12 (26), December 20, 1949, p. 269.

133 [A. Ost.], "List ze Starej Jerozolimy," *Życie* (London), No. 97, May 1, 1949.

134 BPOSK, BP 1608, "Nowy Dom Polski w Jerozolimie," *Sprawy Bliskiego i Środkowego Wschodu*, no. 8–9 (20–21), June 15–July 15, 1949, pp. 171–172; Seweryna GALIŃSKA, "Działalność sióstr elżbietanek w Ziemi Świętej," *Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, 55 (1981), p. 418.

135 As cited in "List ze Starej..."

136 These matters deserve a separate study. Krzysztof Dawid MAJUS, "Polskie groby żołnierskie w Izraelu," <http://www.2korpus.itgo.com/>; retrieved January 16, 2020; Aleksander KLUGMAN, *Polonica w Ziemi Świętej* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1994), pp. 84–93; A. PA-

Final remarks

The outbreak of the civil war in Palestine started the last, very dramatic chapter of the Polish refugees' stay in the Holy Land. Fighting was taking place all around and the sense of danger increased. The Poles' situation was, however, complicated further by the following factors:

1) When the Polish government-in-exile in London lost the recognition of the Great Powers, the refugees in fact found themselves at the mercy of first Great Britain and then international organisations, the UNRRA and the IRO. The latter aimed to resolve the problem of war refugees quickly, preferably by means of repatriation. For the Poles in Palestine it was a tragedy that their fate was no longer decided by their compatriots but by foreign factors, who did not understand the Polish reality. The refugees felt that they found themselves in an impossible situation; they did not want to go back, they could not stay in Palestine, and the hitherto ally (Great Britain) treated them like a nuisance. Their only support came from the Polish government-in-exile in London, but its political significance was minimal.

2) The relations with the local community became fraught. There were suspicions about the Poles' involvement in the Arab-Jewish conflict and their support for one side or the other. Several refugees were beaten up, there were also some Polish casualties. This situation was created by factors on which the refugees had no influence: (a) the atmosphere of suspicion, typical of any war, (b) the activity of agents of the Warsaw government, and (c) the characteristic settlement patterns of the Polish population, both in Jewish and Arab centres. Another factor was also significant: the conduct of some émigrés, not only people from the underworld and criminal elements, although their pathological behaviour was the most conspicuous and antagonised the local community. Since the refugees suffered from a lack of money, sometimes an emigrant, hoping to earn an additional penny on his or her own, became involved in the conflict, passing on information to one side or the other.

TEK, "Polska emigracja niepodległościowa w Palestynie i jej nekropolie w Jerozolimie i Jafie," in *Życie i działalność Prezydenta RP na uchodźstwie Kazimierza Sabbata na tle misji polskiej emigracji niepodległościowej na Zachodzie*, ed. Paweł Gotowiecki (Ostrowiec Świętokrzyski: Wyższa Szkoła Biznesu i Przedsiębiorczości 2015), pp. 257–276.

SUMMARY

In 1940–48 Palestine was an important centre of the Polish “independence” emigration. In 1945, approximately seven thousand war refugees stayed there. When in late 1947 a civil war broke out in Palestine, the Poles’ situation was complicated further. Their relations with the local community became fraught. There were suspicions that the Polish refugees became involved in the Arab-Jewish conflict and supported one side or the other. A few Poles were beaten up.

Several factors had an impact on this situation: (1) the settlement pattern of the Polish population, which concentrated both in Jewish (Tel Aviv) and Arab (Eastern Jerusalem, Jaffa) centres; (2) the atmosphere of suspicion, typical of every war; (3) the activity of agents of the Warsaw government, who claimed that the Polish émigrés were “fascists”; (4) the presence of criminals and people from the underworld among the refugees. Since the refugees suffered from a lack of money, sometimes an emigrant, hoping to earn an additional penny on his or her own, became involved in the conflict, passing on information to one side or the other.

The situation was further complicated by the fact that when the Polish government-in-exile in London lost the recognition of the Great Powers in July 1945, the refugees in fact found themselves at the mercy of first Great Britain and then international organisations, the UNRRA and the IRO. The latter aimed to resolve the problem of war refugees quickly, preferably by means of repatriation. For the Poles in Palestine it was a tragedy that their fate was no longer decided by their compatriots but by foreign factors, who did not understand the Polish reality.

The article was written on the basis of archival materials from the collections of the Polish Institute and Sikorski Museum in London, the Polish Library POSK (Polski Ośrodek Społeczno-Kulturalny) in London and the Archives of the Institute of National Remembrance in Warsaw. Newspapers published in Palestine and centres of Polish emigration were also used as sources.

Translated by Anna Sosenko

RESUMÉ

Palestina byla v letech 1940–1948 důležitým centrem polské „nezávislostní“ emigrace. V roce 1945 se zde nacházelo okolo sedmi tisíc válečných uprchlíků. Situace Poláků se ještě více zkomplikovala, jakmile na sklonku roku 1947 v Palestině vypukla občanská válka. Jejich vztahy s místní komunitou začaly být problematické. Objevila se podezření, že polští uprchlíci se zapletli do arabsko-židovského konfliktu a podporovali buď jednu, nebo druhou stranu. Několik Poláků bylo zbito.

Na tuto situaci mělo vliv několik faktorů: (1) rozmístění Poláků, kteří byli soustředěni jak v židovských (Tel Aviv), tak v arabských (východní Jeruzalém, Jaffa) centrech; (2) atmosféra podezírání typická pro každou válku; (3) činnost agentů varšavské vlády, která tvrdila, že polští emigranti jsou „fašisté“; (3) přítomnost kriminálních a jiných pochybných živlů mezi uprchlíky. Jelikož uprchlíci trpěli nedostatkem peněz, zapojil se takový emigrant (v naději, že vydělá dodatečné peníze) do konfliktu, předávaje informace jedné nebo druhé straně.

Situace se ještě zkomplikovala tím, že jakmile polská exilová vláda v Londýně přestala být uznávána západními mocnostmi v červenci 1945, uprchlíci byli vydáni na milost nejprve Velké Británii a pak mezinárodním organizacím UNRRA a IRO. Druhá z uvedených chtěla problém válečných uprchlíků vyřešit rychle, zejména repatriací. Pro Poláky v Palestině se stalo tragédií, že o jejich osudu už nerozhodovali jejich krajané, nýbrž cizí činitelé, kteří nechápali polskou realitu.

Článek je zpracován na základě archivních materiálů ze sbírek Polského institutu a muzea gen. Sikorského v Londýně, Polské knihovny POSK (Polski Ośrodek Społeczno-Kulturalny) v Londýně a Institutu národní paměti ve Varšavě. Noviny vycházející tehdy v Palestině a ve střediscích polské emigrace byly rovněž použity jako zdroje informací.

STUDIE

Slovenian Historiography of the Last Thirty Years: Slovenian Political and Cultural Relations with Poles, Czechs And Slovaks, and the Slavic Idea in the Second Half of the 19th Century¹

ANTONI CETNAROWICZ

Institute of History, Jagiellonian University in Cracow, Poland

Slovenian Historiography of the Last Thirty Years: Slovenian Political and Cultural Relations with Poles, Czechs and Slovaks, and the Slavic Idea in the Second Half of the 19th Century

The article presents the most important trends of the last thirty years in Slovenian historiography in the field of Slovenian cultural and political relations with western Slavic nations (Poles, Czechs, Slovaks) during the second half of the 19th century. There are analyzed the views of the Slovenian historiography about the broadly defined Slavic idea. The opinions and positions towards various forms of cooperation between Slavs as Austro-Slavism, Pan-Slavism, and Neo-Slavism are presented. The output and views of

1 The article was written as part of the OPUS 13 project financed by the National Science Center in Poland, entitled “Between Two Congresses in Prague: Relations among the Slavs in Central and South-Eastern Europe in 1848–1908” (2017/25/B/HS3/00240). The effect of the research project is the studies about the historiographies of the Slavic countries of the last thirty years. So far, the following works have been published: Antoni CETNAROWICZ – Krzysztof POPEK, “Bulgarian affairs in the second half of the 19th century in Polish historiography since 1989,” *Slavia Meridionalis* 19 (2019), <https://doi.org/10.11649/sm.1920>; Antoni CETNAROWICZ – Krzysztof POPEK, “The last twenty-five years of Polish humanities related to the history of the

the Slovenian historiography are separately discussed in three fields: the Polish-Slovene, the Czech-Slovene, and the Slovak-Slovene relations in the second half of the 19th century.

Key words: Slovenian historiography, Slavic relations, Slovenians and Western Slavs, Slovenian history

Introduction

The end of communism, the collapse of Yugoslavia, and the creation of independent Slovenia – Slovenian historiography survived all of these events without any major shocks. Historians specializing in the 19th and 20th centuries focused on topics related to the development of the Slovenian national movement, its politics and its leaders, and its political parties. These events, however, did affect historians who had studied the history of the second half of the 19th and the beginning of the 20th century – they changed their historical assessments of individual figures of the national movement. The only analysis of Slovenian political history about the period from 1860 to the end of the Habsburg monarchy was published by Igor Grdina, in the first decade after Slovenia's independence.² In the 1990s, the only historians studying Slovene-Slavic relations (mainly with southern Slavs and Czechs), were those who had previously studied the “Yugoslav idea” or Neo-Slavism. Cur-

nations and countries of former Yugoslavia, their political and cultural relations with Poles, and unionism ideas in the second half of the 19th century,” *Slavia Meridionalis* 19 (2019), <https://doi.org/10.11649/sm.1919>; Adam ŚWIĄTEK, “Slovakia's and Slovaks' 19th-century history in Polish researches of the last thirty years,” *Historický časopis* 68 (2020), pp. 193–220; Idem, “Nieznana praca o historii stosunków polsko-ukraińskich w Galicji autorstwa Mariana Tyrowicza w zbiorach Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie,” *Krakowskie Pismo Kresowe* 11 (2019), pp. 99–123; The several others are in print or at the review: Idem, “Three Histories of One Slovakia Polish Interwar Writings on the Slovaks' Situation in the Face of the Collapse of the Habsburg Monarchy,” *Folia Historica Cracoviensia* 25/2 (2019), pp. 193–226; Adam ŚWIĄTEK, “Tri príbehy jedného Slovenska. Poľské písomníctvo medzivojnového obdobia o situácii Slovákov v súvislosti s rozpadom habsburskej monarchie,” *Acta Historica Posoniensia* 32 (2020) (in print); Krzysztof POPEK, “Southern and Western Slavs in the second half of the 19th century in Bulgarian historiography after 1989: Research trends and directions” *Slovanský přehled / Slavonic Review* (2021) (in print). The most important result of the project is so far volume: *Współpraca Słowian i jej zwolennicy w Europie Środkowej i na Balkanach w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, eds. Antoni Cetnarowicz – Adam Świątek (Kraków: Wydawnictwo UJ, 2020). [*Zeszyty Naukowe UJ, Prace Historyczne* 147/2]

- 2 Igor GRDINA, *Slovenci. Med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1860–1918* (Ljubljana: Študentska založba, 2003).

rently, we can observe a growing interest in Slovenian-German relations as well as in national stereotypes; two new aspects developed as a result of meetings and cooperation with Austrian historians. Especially noteworthy here is the initiative of Andreas Moritsch, an Austrian historian with Slovenian roots, who – with the support of the Carinthian local authorities in 1992–1998 – organized four international symposia in Tratten/Pošišče (Trattener Forschungsgespräch). These symposia were attended by historians representing all Slavic nations of the Habsburg monarchy, and also by Austrian and German researchers.

Overall, however, the issues of broadly understood international relations are not well represented in Slovenian historiography. Critics claim that modern Slovenian historiography and its research is too fragmentary and ethnocentric, and lacks valid scientific criticism. It seems, however, that these claims were refuted in part in 2006, when Peter Vodopivec published an excellent analysis of Slovenian history in the 19th and 20th centuries.³

On the one hand, a relatively small group of Slovenian historians researching the 19th century have visibly improved their research methods and expanded their research scope; on the other hand, their research scope still remains within their own national borders, without taking a wider perspective of Slovenian history to include its neighbors.⁴

The Slavic idea and programs

In the last thirty years, the issue of Slavic national political programs of the 19th and early 20th centuries has invariably been one of the most popular areas in the study of Slovenian historiography. In numerous studies – in the form of journal articles,

3 Peter VODOPIVEC, *Od Poblinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja* (Ljubljana: Modrijan, 2006). Second edition in 2006, third edition in 2007.

4 Idem, "Slovensko zgodovinopisje med tradicijo in inovacijo," *Prispevki za novejšo zgodovino* 44 Zgodovinopisje v državah naslednicah SFRJ 1991–2003 (2004), pp. 19–28; Walter LUKAN, "Slovenische Historiographie. Das Projekt einer anderen Geschichte," in: *Klio ohne Fesseln. Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus*, eds. Alojz Ivanisevič – Andreas Kappeler – Walter Lukan – Arnold Suppan (Frankfurt/Main: Peter Lang, 2002), pp. 333–344; Antoni CETNAROWICZ, "Historiografia dziewiętnastowiecznych dziejów krajów słowiańskich w okresie przelomu i w ostatnim piętnastolecium," in: *Słowianie – idea i rzeczywistość. Zbiór studiów*, eds. Krzysztof Makowski – Monika Sacyńska (Poznań: Wydawnictwo Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2013), pp. 131–150.

materials from scientific symposia, and monographs – issues such as the Slavic idea, the Yugoslav idea, Austro-Slavism, Pan-Slavism, and Neo-Slavism have returned to the fore. The researcher with the greatest achievements in the study of Slavic ideas, Pan-Slavism, and Neo-Slavism is undoubtedly Irena Gantar Godina, the author of outlines discussing the full issues of Slovenian-Slavic relations, as well as detailed studies on individuals among Slovenian proponents of Slavic ideas, Slovenian-Czech associations, Neo-Slavism, and the reception of Tomáš G. Masaryk's ideology among Slovenes.

In three works, Gantar Godina's analyses reach back to the formation of the idea of unity and cooperation between the Slavs and Slovenes. She describes the discussions and specific actions that took place among Slovenian scholars and cultural activists at the end of the 18th century, almost at the start of the national revival process. The author reminds us of the figures and views of two outstanding Slovenian scholars – Anton Linhart and Jernej Kopitar – who, thanks to their vision of Slavic Austria, are considered the fathers of Austro-Slavism; only after this, in the 1840s, were the theoretical foundations of this idea created by Czech politicians František Palacký, Karel Havlíček-Borovský, and Count Leo Thun. Gantar Godina emphasizes two facts at the same time: That Kopitar seemed to be more faithful to Austria, and above all that he was also afraid of Russia.⁵

The concept of Austro-Slavism, according to which the further existence of the Habsburg monarchy was necessary to defend the vital interests of the Slavs, had previously caused numerous disputes and polemics among Slavic scholars dealing with nationality issues in the Danube monarchy. After 1989, Slovenian and Croatian historiography both emphasized the shared cultural heritage of Central Europe. Although these historiographies are far from what we could call the "Habsburg nostalgia," one of their primary characteristics was the rejection of the stereotype of the Habsburg monarchy as a "prison of nations." The aforementioned A. Moritsch draws attention to the fact that the Habsburg monarchy was in fact much more than the infamous "prison of nations" – it was a place of "incubation" of modern

5 Irena GANTAR GODINA, "Slovanska vzajemnost in Slovenci", in: *Zbornik 27. zborovanja slovenskih zgodovinarjev 29 IX – 1 X 1994*, ed. Aleš Gabrič (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1994), pp. 82–86; Eadem, "Oris slovensko-slovanskih stikov do 1914," *Zbornik predavanj. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* 32 (1996), pp. 195–204; Eadem, "Iskanje rešitve v panslavizmu," in: *Slovenija 1848–1998. Iskanje lastne poti*, eds. Stane Granda – Barbara Šatej (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998), pp. 111–114.

nations, where the Slavs living within its borders found favorable social and national conditions for their development in the constitutional era.⁶

After 1989, Slovenian historians could no longer ignore the breakthrough period in the development of the Slovenian national idea, that is, the period of the Spring of Nations, when Slovenes formulated their first political program under the name United Slovenia (*Zedinjena Slovenija*). Proclaiming the unification of all Slovenian lands into one autonomous country, the program strongly emphasized the will of the Slavs to remain within Austria, therefore bearing the features of an Austro-Slavic program. An international symposium organized by A. Moritsch in July 1992 in Tratten/Pošišče (Austria) was devoted to Austro-Slavism. In a resulting volume published four years later, authors from all Slavic countries in Central Europe attempted to assess Austro-Slavism, by taking points of view of the interests of individual Slavic nations. In his introduction, A. Moritsch takes the perspective of an observer of the new era of European nationalism of the early 1990s; he admits that Austro-Slavism was a utopia – but a “real utopia.” He also emphasizes the well-known fact that until World War I, the Austrian Slavs invariably continued to believe in the modified concept of Palacký’s Austro-Slavism from 1865.⁷

We find a wider analysis of the concepts of Austro-Slavism among Slovenes in the aforementioned volume by Janez Cvirn. He emphasizes that the program of the United Slovenia (which falls within the trend of Austro-Slavic interests at the time) remained the basic aspiration of Slovenian politics until the fall of the Habsburg monarchy. According to Cvirn, even in critical moments for the monarchy – such as in 1866, 1871, and before the outbreak of World War I – the Austrian course of Slovenian politics did not change, even despite the emergence of a Yugoslav or an all-Slavic orientation. Major political parties represented and supported this trend, and the Yugoslav and all-Slavic factions were by no means anti-Austrian.⁸

Vasilij Melik, the doyen of Slovenian historians studying the 19th century, also participated in the above-mentioned symposium. In his article *Die politischen*

6 Andreas MORITSCH, “Einleitung,” in: *Der Austroslavismus. Ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas*, ed. Andreas Moritsch (Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 1996), p. 8; A. CETNAROWICZ, “Historiografia dziewiętnastowiecznych,” pp. 134–139; Idem, “Słoweńskie programy narodowe do roku 1914,” *Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU* 1 (1993), p. 36.

7 A. MORITSCH, “Einleitung,” pp. 18–21, 23.

8 Janez CVIRN, “Der Austroslavismus und die Slowenen,” in: *Der Austroslavismus*, ed. A. Moritsch, pp. 77–85; Also: Jerca VODUŠEK-STARIČ, “Program Zedinjene Slovenije iz leta 1848,” *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 25 (1985), pp. 3–30.

Parteien im Reichsrat und der Austroslavismus (“The Political Parties in the Reichsrat and Austro-Slavism”), he discusses how the concept of Austro-Slavism was – or was not – implemented in the Austrian Council of State. According to him, Austro-Slavism’s main feature was the question of belonging to a monarchy – but a monarchy that would be fair to the Slavs. The second important feature concerned the arrangement of mutual relations between the Slavic nations of Austria, based on the idea of Slavic reciprocity, agreement, and cooperation. The author analyzes the activity of Slovenian parliament members in the State Council since the very beginning of the constitutional era. In doing so, he pays specific to the period of the reign of Eduard Taaffe, who was supported by a coalition of German conservatives, Czechs, Poles, and Southern Slavs. At the time, German left-wing members of parliament often mentioned the Slavization of the monarchy. According to Melik, Slavism was treated as an ideal, but the ideas about it were unclear, knowledge was poor, and the needs and interests of individual Slavic nations differed.⁹

We can read about how Slovenian Social Democrats viewed the subject of Austro-Slavism in an article by another Slovenian author of the volume, Franz Rozman. He includes in his analysis the program of leading activist Etbin Kristan, as published in his 1898 article in the Prague magazine *Akademie*, entitled *Nationalismus und Sozialismus in Österreich* (“Nationalism and Socialism in Austria”). Kristan’s concept was later presented at the Austrian Social Democracy Congress in Brno, where the debate’s participants harshly criticized his concept of autonomy of nations without borders. According to Rozman, the social democracy program announced in the so-called *Tivoli resolution* (1909) was by no means directed against Austria. But he also stresses that this resolution could not be attributed to the features of an Austrophilic idea, as had been previously done in Yugoslavian historiography.¹⁰

One of the most important events that constituted a milestone in the development of the Slavic idea is undoubtedly the Slavic Congress that took place in June 1848 in Prague. On the 150th anniversary of this event, on the initiative of the tireless A. Moritsch, an international symposium was organized on June for 9–13, 1998 in Tratten/Pošišče (Carinthia). The symposium’s papers were published two years later in the volume *Der Prager Slavenkongress 1848* (“The Prague Slavic Con-

9 Vasilij MELIK, “Die politische Parteien im Reichsrat und der Austroslavismus,” in: *Der Austroslavismus*, ed. A. Moritsch, pp. 205–208.

10 Franz ROZMAN, “Der Austroslavismus und die Sozialdemokratie in Südosteuropa,” in: *Der Austroslavismus*, ed. A. Moritsch, pp. 195–204.

gress in 1848”), as part of a series of books by Institut für Donauraum und Mitteleuropa.¹¹ In the preface, then Austrian Vice-Chancellor Erhard Busek describes the concept of Austro-Slavism as one of “Central European security,” as a concept somewhat opposite to Pan-Slavism. According to Busek, Austro-Slavism promoted a model of survival for small nations that lived between the East and the West.

In the introduction to the volume, A. Moritsch stresses that a significant achievement of the Prague Congress was the adoption of the concept of Austro-Slavism. During the discussion and in the adopted declaration, the Congress’ participants opted for a strong Austria, one that could guarantee successful development of the small Slavic nations of Central and Southeastern Europe and defend them from being absorbed by Germany or Russia. The Congress, according to Moritsch, had no direct consequences, but nevertheless it did help the Slavic nations of the Habsburg monarchy draw closer together, especially their elites. Moritsch develops this thought more broadly in the article *Revolution 1848 – Österreichs Slaven wohin?* (“Revolution 1848 – Where Were Austrian Slavs?”) in which he argues with the views of the former, “nationalist-blind,” historiography that the Slavic nations sought to overthrow the monarchy. According to Moritsch, however, until the very end of the Habsburg state’s existence, they wished it to be reconstructed based on language-ethnic – that is, national – principles.¹²

Janez Cvirn discusses the views that the Slovenian participants presented during the Prague Congress. From a Slovenian perspective, the essence of Austro-Slavism seemed to be included in the words quoted by the author from Matija Vodušek (the abbot of Celje) to journalist Josip Muršec a few days before the outbreak of the revolution in Vienna. He was purported to have said something like, “What now counts much more for us is to keep the Austrian state than to keep the Slovenian state: If the former exists, so will the latter.” The author also stresses the weakness of the Slovenian participants in the Prague Congress, which was less influential than the participants of other Slavic nations. Slovenian interests in the South Slavic region were represented by three people: the known figure Stanko Vraz and

11 *Der Prager Slavenkongress 1848, Buchreihe des Institutes für Donauraum und Mitteleuropa*, vol. 7, ed. Andreas Moritsch (Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2000).

12 Andreas MORITSCH, “Einleitung,” in *Der Prager Slavenkongress 1848*, ed. A. Moritsch, pp. 1–4; Idem, “Revolution 1848 – Österreichs Slaven wohin?” in: *Der Prager Slavenkongress 1848*, ed. A. Moritsch, pp. 5–18; Also: Andreas MORITSCH, “Der Prager Slavenkongress und die Slowenen,” in: *Pomlad narodov: Völkerfrühling*, ed. Andreas Moritsch (Klagenfurt/Wien: Hermagoras Verlag, 1999), pp. 219–232.

two rather unknown persons.¹³ Based on source documents, one of the articles in the above-mentioned volume presents a synthetic picture of Slovenian-Croatian relations, particularly the fate of numerous Slovenian petitions demanding unification with Croatia in 1848–1849.¹⁴ It was written by Stane Granda, who also authored an extensive monograph describing the fate of Slovenes during the Spring of Nations.¹⁵

After the failure of the revolution of 1848–1849, Pan-Slavic sentiment increased in the Slovenian national movement, an expression of the disappointment of the hopes that some activists had placed in Austro-Slavism. One activist who underwent an evolution from Austro-Slavism to Pan-Slavism was Matija Majar Ziljski, one of the creators of the United Slovenia program. A symposium organized in July 1992 in Tratten/Pošišč on the centenary of his death was devoted to his character and rich activity. As a result of the symposium, two volumes were published: *Die slavische Idee* (“The Slavic Idea”) and *Matija Majar Ziljski*, both edited by A. Moritsch.¹⁶ In the introduction to the second volume and in its introductory article, Moritsch presents the vision of Majar – who, driven by the sentimental concept of all-Slavic ideal, outlined a plan to unite all Austrian Slavs into one nation.¹⁷ Melik discusses Majar’s three national programs of 1848, 1861, and 1865 and justifies the statement that he fully deserved to be called one of the Slovenian national leaders. The researcher recalls that in the 1850s, Majar entirely devoted himself to creating a Slavic language, something that was intended to constitute the basis for the unification of all Slavs.¹⁸

In the works of Slovenian historians and culture scholars of the last thirty years, we can find similar albeit deeper assessments of the rise of Pan-Slavic and pro-Russian tendencies among Slovenes in the late 1860s. They stress that earlier

13 Janez CVIRN, “Die Slowenen und der Prager Slavenkongress,” in *Der Prager Slavenkongress 1848*, ed. A. Moritsch, pp. 127–136.

14 Stane GRANDA, “Die slowenisch-kroatischen Beziehungen im Revolutionsjahre 1848/49,” in *Der Prager Slavenkongress 1848*, ed. A. Moritsch, pp. 137–170.

15 Idem, *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo: dokumenti z uvodno študijo in osnovnimi pojasnili* (Ljubljana: Nova revija, 1999).

16 *Die slavische Idee. Beiträge am Matija Majar-Ziljski Symposium*, ed. Andreas Moritsch (Bratislava: Slovak Academic Press, 1993); *Matija Majar-Ziljski, Unbegrenzte Geschichte*, no. 2, ed. Andreas Moritsch (Klagenfurt-Ljubljana-Wien: Hermagoras, 1993).

17 Andreas MORITSCH, “Einleitung,” in *Matija Majar-Ziljski*, ed. A. Moritsch, pp. 7–11; Idem, “Matija Majar-Ziljski – Slovenec in Slovan,” in *Matija Majar-Ziljski*, ed. A. Moritsch, pp. 12–13.

18 Vasilij MELIK, “Die Nationalen Programme des Matija Majar-Ziljski,” in *Matija Majar-Ziljski*, ed. A. Moritsch, pp. 93–102.

sentimental Pan-Slavism was basically limited to the linguistic and cultural spheres, as imagined by the creators of this concept, J. Herkel, P. Šafařík, and J. Kollár. Irena Gantar Godina, presenting the definition and beginnings of Pan-Slavism as originally devised by scholars and cultural activists, points out that it contained a vision of Slavic consciousness and culture for all Slavs, regardless of their borders – a vision primarily based on a common language. Pan-Slavism, as understood in this way, was often combined with the all-Slavic idea.¹⁹

In this respect, Melik's remarks concerning the perception and attitude of Slovenes towards other nations of the Habsburg monarchy seem particularly valuable.²⁰ According to him, the basis for such assessments constituted a sense of Slavism, first based on older tradition, and then modified by G. Herder and, especially, J. Kollár. It is this modified sense that Melik determined as how Slavs perceived the world. Slovenian sympathies for individual Slavic nationalities varied, but in general, according to Melik, the most-liked among Slovenes were Croats, Czechs, and Russians. This recognition of Russians resulted from various reasons: They constituted the only free Slavic nation, Russia was a power personifying the strength and significance of Slavs, and provided support in difficult times, especially in the face of the German threat. Melik offers an example: When in 1866 the Habsburg monarchy seemed in imminent collapse, Slovenes faced a choice that Fran Levec put as follows, "We will either be Prussians or Russians." Faced with such a dilemma, Slovenes preferred the second option.

According to both the older generation of Slovenian historians and contemporary scholars, a specific moment in approaching Pan-Slavism among Slovenes was the introduction of dualism into the Habsburg monarchy in 1867. This was associated with the advent in the political audience of the so-called Young-Slovenian movement, which united liberal activists. Among some of them, the all-Slavic idea and cultural Pan-Slavism then adopted the features of political Pan-Slavism and even Russophilism, although only a few of them wanted to fully connect their fate with Russia. This increase in pro-Russian sympathy and sentiment went hand in hand with a weakening of faith in Austria's ability to resolve Slovenian problems, and the disappointment brought on by the introduction of a dualistic system. This system subjected Slavs to two centrism: German and Hungarian. People expressed

19 I. GANTAR GODINA, "Iskanje rešitve v panslavizmu," pp. 111–114; Eadem, "Slovenska vzajemnost in Slovenci," pp. 82–87.

20 Vasilij MELIK, "Gledanje Slovencev na druge narode habsburške monarhije," in *Sosedje v ogledalu sosedov od 1848 do danes*, ed. Franz Rozman (Ljubljana: Nacionalni komitet za zgodovinske vede, 1995), pp. 23–25.

their sympathies towards Russia in many ways, but above all in their efforts to learn Russian; some even desired to make it a Slavic literary language. Fran Levstik, Gregor Blaž, Ivan Pleteršnik, and Fran Levec, among others, expressed such views. According to Gantar Godina, the most active representative of this trend was Fran Levstik, a writer who broke with the sentimental understanding of the all-Slavic idea as a cultural one, by also treating it in political and legal terms. Levstik called the future community of Slavs: "Solidarity". According to Gantar Godina, even more radical views were proclaimed by Fran Celestin, who treated the Yugoslav idea, popular in the 1860s, as a transitional phase, and sketched a vision of creating a Slavic state under Russian leadership. At the end of the 19th century, Fran Podgornik was the greatest advocate of the idea of Slavic reciprocity and solidarity, and of the introduction of Russian as a general Slavic language.²¹ According to Gantar Godina, such a view of Russia as the only Slavic state that could successfully resist German nationalism and protect other Slavic nations was both uncritical and idealistic. Pan-Slavism was often presented in the context of the thousand-year-old German-Slavic conflict, which should end with the victory of the Slavs.²²

The Slovenian historiography analyzing the issue of Pan-Slavism during the last thirty years must include, of course, a vitally important topic: the 1867 Moscow Slavic Congress and its ethnographic exhibition. Božidar Jezernik presents the genesis of the exhibition and the congress, their courses, and contents, but also the sense of these events among Slovenes; he does so in a thorough study entitled *Od vzpona nacije do nacionalizacije* ("From the Rise of the Nation to Nationalization") included in a book he co-authored with J. Dežman and J. Hudales, entitled *Slovensko meščanstvo od vzpona nacije do nacionalizacije (1848–1948)* ("Slovenian Bourgeoisie from the Rise of the Nation to Nationalization [1848–1948]")²³ In it, he draws attention to Pan-Slavic content and the Poles' resistance to it, already appearing in the project of the Slavic ethnographic exhibition in 1865. According to Jezernik, the exhibition, initially conceived as a scientific event, was transformed into a public event, thereby taking on a political character. The creation of the Slavic department of the exhibition, and the inclusion of the Slavic nations of Eastern Europe in the all-Russian exhibition, implied that Slavs should be culturally and politically connected with Russia. The exhibition and the Slavic Congress took pla-

21 I. GANTAR GODINA, "Oris slovensko-slovanskih stikov do 1914," pp. 197–200.

22 Eadem, "Iskanje rešitve v panslavizmu," pp. 112.

23 Božidar JEZERNIK, "Od vzpona nacije do nacionalizacije," in *Slovensko meščanstvo od vzpona nacije do nacionalizacije (1848–1948)*, eds. Jože Dežman – Jože Hudales – Božidar Jezernik (Celovec: Mohorjeva založba, 2008), pp. 17–66.

ce during the political crisis of the Habsburg monarchy, which gave both events, according to Jezernik, the hallmarks of political agitation, and were even described by German and Poles as a political demonstration. Therefore, Jezernik does not doubt that it was an attempt to find a scientific basis for Pan-Slavism. Therefore, Jezernik's interpretation is close to how contemporary Poles and Polish historians assess these events.²⁴ Jezernik returned to this topic in an article published a few years later in the magazine *Traditiones (Tradition)*.²⁵ Based on rich source material, he presents the significance of the Moscow exhibition and the Slavic Congress, paying special attention to Matija Majar's participation in these events, who presented his collection of Slovenian folk costumes from the Ziljska Valley in Carinthia. Jezernik repeated his previous arguments about the political context of the exhibition and the congress, and about Moscow's message of imperial Russia – that “science proves our superiority” – but he emphasized the significance of these events for Slovenes. For them, Jezernik notes, it was important to show that as a small nation they were “part of a great Slavic family”. By participating in the exhibition, they were able to show that they had their own culture, distinct from that of other nations. In this context, according to Jezernik, the Slovenian exposition, and the Slovene participation in the Moscow exhibition and congress, played an important role in shaping the Slovenian national identity. Thus, Jezernik concludes, from both Russian and Slovenian points of view, the exhibition and the Slavic Congress were more political than scientific.²⁶

Slovenian historian Marko Zajc approaches the topic of Pan-Slavism among Slovenes from a slightly different perspective.²⁷ He emphasizes that from the very beginning, the Slavic idea was inextricably linked to the development of the Slovenian national idea, which was conditioned by the immediate threat from Germany. Zajc writes about the general fear of Russia, which reigned in Europe after the end of the Napoleonic wars, and listed three of Russia's dominant roles in German-Austrian public opinion: Russia as a reactionary state (an inter-political aspect), as a Slavic power (a national aspect), and finally, as an expansionist power (an extra-

24 See: Mieczysław TANTY, *Panslawizm, carat, Polacy. Zjazd Słowiański w Moskwie 1867 roku* (Warszawa: PWN, 1970); Antoni CETNAROWICZ, *Słoweński ruch narodowy i jego stosunek do spraw polskich 1848–1879* (Kraków: UJ, 1990), pp. 89–90.

25 Božidar JEZERNIK, “The Priest Matija Majar and the Moscow ethnographic exhibition of 1867,” *Traditiones* 40 (2011), pp. 45–76.

26 *Ibid.*, p. 76.

27 Marko ZAJC, “Panslavizem, panslavizem bi se kričalo od vseh strani,” *Prispevki za novejšo zgodovino* 49 (2009), pp. 31–42.

political aspect). According to Zajc, the Slovenian national movement was developing in this very context, which from the very beginning of its political phase had had to refute accusations of Pan-Slavism and Pan-Russianism. Zajc seems to agree with a Slovenian historian of Marxist views, Dušan Kermavner, that true political Pan-Slavism did not develop among Slovenes, and that the Slavic idea constituted strong support for small Slavic nations in their national awakening.

Manca Grgić Renko defended her doctoral dissertation entitled *Vloga Rusije in pomen slovanske vzajemnosti na Severnem Jadranu 1848–1914* (“The Role of Russia and the Importance of Slavic Reciprocity at the Northern Adriatic Area during 1848–1914”) at the University of Koper in 2017. In it, she assesses Russia’s role and the importance of the idea of Slavic reciprocity in the northern Adriatic coast – more precisely, in Trieste.²⁸ Her main task is to show the attitude of the Slovenian population of the northern Adriatic area – particularly Trieste – towards the idea of Slavic reciprocity and related concepts, such as Yugoslavism, Russophilism, and Neo-Slavism. As Grgić Renko emphasizes in her introduction, she wanted to fill a gap in Slovenian historiography, which until then had focused on studying these issues in the area of indigenous Slovenia, mainly Ljubljana. Starting from the basic assumption that the idea of Slavic reciprocity was born from the threats small Slavic nations perceived from larger and stronger countries, Grgić Renko proves that the Slavs in the Habsburg monarchy were looking for an ally in Russia for their defense against Germans. Based on archival research, printed source materials, and scientific literature, she tries to answer the question of how the Slavic idea on the outskirts of the monarchy differed from the Slavic idea within. According to the author, people in Trieste showed greater interest in this topic, as suggested by the sheer number of periodicals published there that contained news from Slavic countries, mainly from Russia. This allowed her to formulate a thesis about the important role of the press in spreading the Slavic idea at that time.

The analysis of literary works and magazines published in 1848 in the northern Adriatic led Grgić Renko to the conclusion that the differences between such terms as *slavenstvo* (Slavism), *slovenstvo* (Slovenism) and *jugoslavizem* (Yugoslavism) were not clear at that time. As for the period after 1860, she emphasizes the great interest in the Slavic idea and confirms the presence of idealistic beliefs about Russia as an ally of the Slavs. The rise of ideological Russophilism among the Slove-

28 Manca GRGIĆ RENKO, *Vloga Rusije in pomen slovanske vzajemnosti na Severnem Jadranu 1848–1914* (Koper: Univerza na Primorskem, 2017) [PhD thesis manuscript, Narodna in Univerzitetna Knjižnica (NUK), Ljubljana].

nes in Trieste occurred during the Russian-Turkish War of 1877–1878 and was combined with a simultaneously growing interest in the Yugoslav idea. In terms of spreading the Slavic idea, Grgić Renko claims, this war had a greater impact on public opinion than even the Moscow exhibition of 1867. She endeavors to show that in Trieste, Russophilism combined with the Slavic idea was much stronger than in the core Slovenian territory, which was due to Trieste's need to oppose Italian irredentism and Austrian pan-Germanism.

Marko Zajc also wrote an article about the problem of the threat to the Habsburg monarchy from Pan-Slavism at the end of the 19th century. He analyzes in detail a book by Philipp-Franz Breisnitz von Sydačoff, a conservative journalist who saw the last hope for the Habsburg monarchy in Franz Ferdinand, the heir to the throne. In terms of internal political aspects, Sydačoff saw the main role of the monarchy in the East and the Balkans. In his 1899 book *Die panslawistische Agitation und die südslawische Bewegung in Österreich-Ungarn* ("Pan-Slavic Agitation and the South Slavic Movement in Austria-Hungary") (Leipzig 1899), he revealed the underpinnings of the Pan-Slavic agitation and the threat posed to the monarchy by the Yugoslav movement supported by "Pan-Slavic Russia." Zajc analyzes Sydačoff's views on this danger. Sydačoff accused Serbs acting with the help of Russia of "anti-Habsburg tendencies." In this scenario, Slovenes played a negative role, succumbing to the pressure of Serbs. Only Catholic Croats, according to Sydačoff, supported the Austrian idea. These comments seem to provide a new point of view of Neo-Slavism's birth. They refer to the role that the Young-Czech Movement supporting the Slovenian national movement was supposed to play, to create a bridge connecting the southern Slavs and the western Slavs, thereby leading to the collapse of the monarchy.²⁹

Irena Gantar Godina devotes her article to the views on the Slavic idea of Janez Evangelist Krek, one of the most outstanding figures in the Slovenian intellectual and political life of the late 19th century.³⁰ An ardent advocate of the unification of the Eastern and Western Churches, Krek believed that this would contribute to a greater unification of the Slavic nations in defense against Germanism. He laid out his view of Slavic ideas after the Czech-Slavic congress in Brno in 1894, outlining the main task facing Slavic Catholics: to strengthen the cooperation of

29 Marko ZAJC, "Velika Slovenija v panslavistični verigi (Slovenci in Južni Slovani v koncepciji Breisnitsa von Sydačoffa)," *Prispevki za novejšo zgodovino* 1 (2009), pp. 21–31.

30 Irena GANTAR GODINA, "J. E. Krek in slovanska ideja," in *Krekov simpozij v Rimu*, ed. Edo Škulj (Celje: Mohorjeva družba, 1992), pp. 102–108.

the Slavs in the spirit of the Slavic idea, mainly in the cultural field and based on Christianity. Krek rejected Pan-Slavism as a political idea and despite his critical attitude towards Austria, as Gantar Godina stresses, he believed that the state offered sufficient guarantees to defend the Slavs against German pressure.

In the period discussed, Slovenian historians put the greatest attention to the genesis and involvement of Slovenes in the Neo-Slavic movement (Neo-Slavism). Gantar Godina has thoroughly researched this topic, devoting a book and several articles to it.³¹

Delving into the genesis of this movement, Gantar Godina points to the role and significance of the All-Slavic Congress in Prague in 1898, the 50th anniversary of the Prague Congress (1848), and the 100th anniversary of the birth of F. Palacký. In her opinion, contrary to the optimistic tones that dominated in Prague, the old ideas of Slavic reciprocity turned out to be of little use in the fight against German pressure – and too abstract to achieve in practice. This gave rise to a kind of “re-evaluation” of the idea of Slavic reciprocity by Karel Kramář, in accordance with a new slogan: “freedom, brotherhood, equality.” After the revolutionary events in Russia in 1905, and the associated hopes to change Russia’s policy, this led to the formulation of a new idea: Neo-Slavism.³² Gantar Godina calls Neo-Slavism a particular type of Austro-Slavism that grew out of fear of growing political and economic power of Germans. In this idea, Russia replaces Germans as the main Slavic political and economic partner. Kramář assumed that by strengthening Slavic ties and cooperation, Slavic nations would become so strong group in Austria that their political demands would have to be taken into account by the authorities. According to the author, Neo-Slavism differed from Austro-Slavism in that the former’s supporters tried to attract Slavs from outside Austria-Hungary to Russia, a country that, thanks to this cooperation, could help free the Slavic countries from Turkey’s rule.³³

Among Slovenian liberals, the fiercest advocate and proponent of Neo-Slavism was Ljubljana’s mayor, Ivan Hribar. He saw in this movement the chance to create a “more Slavic Austria,” and believed in an alliance with Russia. Gantar Godina draws attention to differences in opinion among Slovenian liberals: Some of

31 Eadem, *Neoslavizem in Slovenci* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994); Eadem, “Novoslavenska ideja in Slovenci,” *Zgodovinski časopis* 43 (1989), pp. 513–545; Eadem, “Slovanska vzajemnost in Slovenci,” pp. 85–87; Eadem, “Iskanje rešitve v panslavizmu,” pp. 112–114.

32 Eadem, “Novoslavenska ideja in Slovenci,” pp. 516–517.

33 Eadem, “Iskanje rešitve v panslavizmu,” p. 113.

them advocated close cooperation of the Austrian Slavs with other Slavs and believed in Russia's help; others were more skeptical when it came to Russia, and also included Poles in their projects.³⁴

Neo-Slavism's spirit dominated the 8th All-Slavic Congress of Journalists, which took place in Ljubljana in September 1908. Gantar Godina devoted a separate article – which appeared on the 100th anniversary of this congress – to the issue of Neo-Slavism.³⁵ According to her, the congress's participants tried to avoid raising political issues. They did, however, discuss establishing an all-Slavic magazine based in Prague. Despite various differences in opinion, such as those related to the celebration of the 400th anniversary of the birth of Primož Trubar by Slovenian liberals, which resulted the Catholics' protests, the congress ultimately demonstrated the leadership of Slovenian liberals, mainly Hribar, among the Slovenian political scene, which strengthened the belief that the new movement was developing in the right direction.

Gantar Godina's research on the origins and development of Neo-Slavism among Slovenes is well summarized in the 1994 book *Neoslavizem in Slovenci* ("Neo-Slavism and Slovenes").³⁶ Referring to her previous works, she discusses various positions and views of Slovenian supporters of Neo-Slavism, including more pronounced divisions and dilemmas related to ideological issues, ultimately arising from the need to resolve existing disputes between the individual Slavic nations.

Gantar Godina's remarks seem particularly accurate and valuable regarding all varieties of the idea of Slavic reciprocity contained in the above-referred article *Iskanje rešitve v panslavizmu* ("Finding a Solution in Pan-Slavism"), from the work *Slovenija 1848–1998. Iskanje lastne poti* ("Slovene 1848–1998. Finding Your Own Path"). She points out that in its beginnings, the idea of Slavic reciprocity in its three main varieties (Austro-Slavism, Pan-Slavism, and Neo-Slavism) helped to strengthen the national consciousness of individual Slavic nations. Nevertheless, as she explains, this paradoxically turned out to be an obstacle to further cooperation, because national consciousness of the differences between these nations would later evolve into political problems. As a result, it turned out that none of the varieties of Slavic reciprocity was universal enough for Slavic nations to overcome their

34 Eadem, "Slovenska vzajemnost in Slovenci," pp. 83–85.

35 Eadem, "Ob 100 letnici časnikarskega kongresa v Ljubljani 1908," *Kronika* 57 (2009), pp. 455–464.

36 Eadem, *Neoslavizem in Slovenci*.

individual, state, and national interests. According to Gantar Godina, many of these long-term differences and divisions have not been resolved to this very day.³⁷

Polish issues

The history of Polish-Slovenian associations initially attracted the attention of Slovenian Slavists, or more specifically Polonists, but their research was essentially limited to cultural relations of the Romantic period, in the first half of the 19th century. Studies by historians and literature history experts conclusively prove that the views and ideas propagated by Poles after the fall of the November Uprising of 1830 influenced the process of the national revival of the southern Slavs, including Slovenes. Among the relatively small amount of literature about these relations, of note is the family correspondence of Emil Korytko, who was exiled to Ljubljana from 1832–1839 for participating in a Galician conspiracy, who devoted himself to collecting Slovenian folk songs, thereby contributing to the work of the Slovenian national revival. The letters of Korytko and his family were prepared by Monika and Henry Leeming, and published by the Slovenian Academy of Sciences (SAZU). Distinguished in the field of literary research of the Slovenian-Polish relations of that period are Rozka Štefanova of the University of Ljubljana, and the current head of Polish studies of that university, Niko Jež. They both prepared a book containing letters of Galician correspondents addressed to a Slovenian literary critic, literary historian and philologist Matija Čop (1797–1835), one of the leading representatives of the Slovenian national revival. Čop worked in 1822–1827 in Lviv, initially as a professor of classical philology in a junior high school, and then in the Faculty of Philosophy of the University of Lviv. The authors of the letters to Čop were his pupils and students, and later eminent representatives of contemporary Polish literary, theater and national life in Galicia. As Štefanova and Jež point out, Čop is considered to be the first Slovenian scholar of Polish issues, and a researcher of Polish Romantic poetry, in which he perceived its prominent feature: the idea of national liberation.³⁸

Tone Pretnar, a Slovenian language teacher, who for many years was associated with Jagiellonian University, wrote a monograph dedicated to two of the most

37 Eadem, "Iskanje rešitve v panslavizmu," p. 114.

38 Rozka ŠTEFANOVA – Niko JEŽ, *Čopovi galicijski dopisniki* (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1989).

outstanding representatives of Slovenian and Polish romanticism: France Prešeren and Adam Mickiewicz.³⁹ His work is an important achievement in analyzing the work of these two great poets. As Pretnar argues, Mickiewicz exerted a great influence on Prešeren's poetry, especially in regards to Prešeren's romantic program and how it was implemented.

In the journal *Glasnik Slovenske Matice* (*Messenger of Slovenska Matica*), the eminent Slovenian historian Peter Vodopivec presented Jože Glonar (1885–1946) and his work. A less-known figure to Poles, he was a librarian, linguist, and translator of the works of Polish writers Henryk Sienkiewicz, Adam Mickiewicz, and Władysław Reymont, including *Chłopi* ("Peasants") by Reymont, a very popular novel among Slovenes.⁴⁰

In the period discussed here, only two initiatives can be noted as examples of Slovenian historians, Slavists, or cultural scholars studying the issue of Slovenian-Polish relations in the second half of the 19th century. One was an international conference organized in December 2006 by the International Cultural Center (ICC) in Kraków, entitled *Kraków i Lublana a mit Europy Środkowej* ("Kraków and Ljubljana and the Myth of Central Europe"); two Slovenian historians – Stane Granda and Jelka Melik – participated in it, but also an Austrian historian with Slovenian roots, Walter Lukan. The ICC published materials from this conference in 1997, collected in the volume entitled *Kraków i Lublana a mit Europy Środkowej* ("Kraków and Ljubljana and the Myth of Central Europe") edited by Jacek Purchla.⁴¹ Out of the articles it includes, only one deals with the topic discussed here: Jelka Melik's text entitled *Kraków w historii polsko-słoweńskich związków* ("Kraków in the History of Polish-Slovenian Associations"). The author documents (with examples) that initially in the first half of the 19th century, the city of Lviv was a connector of literature and science in Slovenian-Polish relations, but by the century's end, Kraków took the leading role. The article also provides brief information about the establishment of the Society of Friends of the Polish Nation in 1910 and its achievements in Ljubljana. It also presents profiles of several Slovenes, scholarship holders, and students of Jagiellonian University (R. Molé, A. Slodnjak, F. Kobler, F. Vodnik, T. Debeljak, V. Molé, F. Stelé, R. Štefan). Unfortunately, this list does not include the great Slovenian Polonophile Leopold Lenard, who studied

39 Tone PRETNAR, *Prešeren in Mickiewicz. O slovenskem in poljskem romantičnem versu* (Ljubljana: Slovenska matica, 1998).

40 Peter VODOPIVEC, "Dr. Jože Glonar (1885–1946)," *Glasnik Slovenske Matice* 1–2 (1997), pp. 3–11.

41 *Kraków i Lublana a mit Europy Środkowej*, ed. Jacek Purchla (Kraków: MCK, 2007).

in Kraków in 1906 and then obtained his PhD from Jagiellonian University in 1910.

We had to wait several years for another joint initiative of Slovenian and Polish historical circles. An opportunity to undertake such joint research was the 100th anniversary of the outbreak of World War I in 2014. This time it was the former Ambassador of Slovenia in Poland, Marjan Šetinc, who originated the idea of organizing a joint Polish-Slovenian conference, addressing this initiative to the Institute of History of Jagiellonian University. Held in May 2014 and hosted by the Institute, the conference was attended by Polish and Slovenian historians and culture experts. It resulted in a bilingual Polish-Slovenian publication entitled *W Galicji i nad Soczą. Polacy i Słoweńcy na frontach I wojny światowej / V Galiciji in ob Soči. Poljaki in Slovenci na frontah I. svetovne vojne* ("In Galicia and Above Soča. Poles and Slovenes on the World War I Fronts"), published by the Institute of History of Jagiellonian University and edited by A. Cetnarowicz, D. Nečak, S. Pijaj, and B. Todorović.⁴²

Slovenian authors primarily focused on the problems of World War I, with the only exception being an article entitled *Gališka resolucija in slovenski nacionalni program iz leta 1869* ("The Galician Resolution and the Slovenian National Program of 1869") by Rok Stergar, who belongs to the younger generation of Slovenian historians. The article offers a good example of a departure from the common tendency in Slovenian historiography to describe political history in terms of national history, as mentioned in this paper's introduction. Stergar presents the program of Slovenian politicians from 1869, taking into account a broader "pan-Austrian" context. He demonstrates that this program ("Ein slovenisches Programm," "A Slovenian Program"), published in February 1869 in the Vienna federal journal *Der Osten* ("East"), referred to the well-known resolution of the Galician Sejm (parliament) of September 1868. This was received by the Slovenes as the path to, and the beginning of, the federal process of the Habsburg monarchy. Taking into account the findings of Polish historians, Stergar proves that the events and the entire discussion around the Galician resolution probably became a direct reason behind publishing the Viennese program of 1869. But he also allows for the possibility that the emergence of the Slovenian program also may have been related to the reforming aspirations of the then Chancellor and Foreign Minister F. von

42. *W Galicji i nad Soczą. Polacy i Słoweńcy na frontach I wojny światowej / V Galiciji in ob Soči. Poljaki in Slovenci na frontah I. svetovne vojne*, eds. Antoni Cetnarowicz – Dušan Nečak – Stanisław Pijaj – Bojana Todorović (Kraków: Historia Jagellonica, 2016).

Beust, who wanted to calm the situation in the country. In another text, published in a Romanian volume entitled *Opțiuni politice la popoarele central-est europene în secolul a XIX-lea* (“Political Options for Central and Eastern European Nations in the 19th Century”), Stergar discusses the Slovenian program of 1869 and its Polish implications.⁴³

Nevertheless, in Slovenian historiography of the last thirty years, Polish issues appear in the context of research on Slavic reciprocity in all of its previously discussed above variants: Austro-Slavism, Pan-Slavism, and Neo-Slavism. It is thus rather easy to infer that we will find within this topic most of the already-cited works of Slovenian historians and culture scholars, with Irena Gantar Godina as the leading voice.

In her reflections on Austro-Slavism, Gantar Godina dates back to the birth of this concept, with its father being J. Kopitar. As she says, the concept of Austro-Slavism is similar to Polish concepts, and almost a hundred years later was represented and developed by Leopold Lenard, probably the most devoted and popular Polonophile among Slovenes. The author describes Lenard’s views as “Catholic Austro-Slavism,” which assumed loyalty to Austria and rejected ties to Russia. Gantar Godina recalls the famous work of F. Prešeren, *Zdravljica* from 1844, which, according to some scholars, is not only an expression of Slovenian aspirations for freedom, but also a preview of the future brotherhood of Slavs; in a footnote, Gantar Godina stresses that Prešeren’s views were influenced not only by the Young Italy movement, but also by the thoughts of the Polish historian Joachim Lelewel and his vision of how Europe would be organized, with three leading nations: Italy among the Romance nations, Germany among the Germanic nations, and Poland among the Slavic nations. Worth reiterating is that earlier, Fran Zwitter – the doyen of Slovenian historians – also emphasized, in his works devoted to the national issue in the Habsburg monarchy, the influence of Polish emigration on Prešeren’s views.⁴⁴ Most often, Polish issues return in Gantar Godina’s texts that deal with the ideas of Neo-Slavism and Polish attitudes towards this movement.

43 Rok STERGAR, “Gališka resolucija in slovenski nacionalni program iz leta 1869,” in *W Galičji i nad Soczą*, eds. A. Cetnarowicz – D. Nečak – S. Pijaj – B. Todorović, pp. 133–144; Idem, “A Slovene Programme from 1869: Its Authors and Inception,” in *Opțiuni politice la popoarele central-est europene în secolul a XIX-lea*: studii ed. Teodor Pavel (Cluj-Napoca: Argonaut, 2006), pp. 193–209; Look: Antoni CETNAROWICZ, “Slovenci in vprašanje gališke avtonomije v letih 1868–1873,” *Zgodovinski časopis* 48 (1994), pp. 519–525.

44 I. GANTAR GODINA, “Iskanje rešitve v panslavizmu,” p. 112; Fran ZWITTER, *Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg* (Beograd: Comité National Yougoslave des Sciences

In terms of Slovenian-Polish relations, the leading figure is the previously-mentioned Leopold Lenard, a theologian, philosopher, publicist, and cultural activist, and great Slovenian Polonophile of that era. Gantar Godina devoted a biographical article and extensive segments of her work to the ideas of Slavism and Neo-Slavism.⁴⁵ In these works, she convincingly shows that the main issue that Lenard dealt with throughout his busy life – and to which he devoted most of his work, including his doctoral dissertation – was the Slavic idea, that is, the idea of cooperation between Slavic nations, with particular emphasis on the pursuit of closer Slovenian-Polish relations. Gantar Godina portrays and analyzes Lenard's views and thoughts generally relating not only to the Slavic idea, but also to Polish-Russian or Polish-Ruthenian/Ukrainian relations in Galicia. She points out that these views were consistent with the views of the Slovenian Catholic intelligentsia, but he formed them under the influence of his own experience. He acquired these views while studying at the universities in Lviv, but mainly in Kraków, where he established close relations with Cracovian scholars and intellectuals gathered around the Slavic Club, existing there since 1901, and the magazine it published, *Świat Słowiański* ("Slavic World"). Gantar Godina emphasizes that Lenard fully accepted the Slavic cooperation program proclaimed by the Slavic Club, but rejected Neo-Slavism, known as the "epigone of old Pan-Slavism," an attitude that expressed his resistance and skepticism towards Russia. It was from the point of view of the Polish-Russian dispute, which was assessed as political and needed to be resolved, that Lenard rejected the Neo-Slavist movement, which only proclaimed slogans of cultural cooperation. According to Gantar Godina, Lenard greatly understood Poles' struggle against Russia and sympathized with the idea of resurrecting the Polish state. He regretted that Slovenes neither knew nor understood Polish politics well enough, for he believed that they dismissed it too quickly and severely. All this led him to reflect that young Slovenes, instead of studying at German universities or in Prague, should choose Polish universities in Lviv and Kraków. He translated this reflection into an appeal to them, conducting a wide campaign in Slovenian magazines *Čas* ("Time") and *Zora* ("Dawn"), trying to convince future students to choose Jagiellonian University. We can read about this, and also

Historiques, 1960), p. 55; Idem, "Slovinci in habsburška monarhija," *Zgodovinski časopis* 21 (1967), p. 53.

45 Irena GANTAR GODINA, "Dr. Leopold Lenard," *Zgodovinski časopis* 46 (1992), pp. 395–400; Eadem, "Neoslavizem in Slovenci," pp. 143–147; Eadem, "Novoslavenska ideja in Slovenci," pp. 533–541; Eadem, "Iskanje rešitve v panslavizmu," p. 113.

learn about the profiles of several Slovenian students studying there, in Gantar Godina's article in the magazine *Dve domovini* ("Two Homelands").⁴⁶

Maja Tomiňšek-Perovšek also presents Leopold Lenard's character and comprehensive activities, in an extensive study that appeared in the Catholic magazine *Bogoslovni vestnik* ("Theological Journal").⁴⁷ She discusses Lenard's socio-political, cultural, and journalistic activity. In terms of Lenard's attitude towards Polish issues in the context of the Slavic idea, she essentially follows the trail of Gantar Godina, using the same source materials. Tomiňšek-Perovšek is more detailed in presenting Lenard's views on Polish-Russian relations that stood in the way of implementing the Slavic idea, a phenomenon for which he used the older term "pan-Slavism." She does so by critically analyzing two brochures created by Lenard: *Der Panslavismus. Eine national-politische Betrachtung* ("Pan-Slavism. A National-Political view"), published in Vienna in 1906, and *Krvav list iz praktovine ruskega sistema. Preganjanje katoličanov na Poljskem* ("A Bloody List from the Practice of the Russian System. Persecution of Catholics in Poland"), published in Ljubljana. Tomiňšek-Perovšek also discusses Lenard's involvement in the campaign to promote Jagiellonian University as an educational university for young Slovenes.

It is unfortunate that both Gantar Godina and Tomiňšek-Perovšek analyzed Leopold Lenard's views and achievements only using brochures and articles published by Slovenian press, disregarding articles in the Cracovian publication *Świat Słowiański*. They also overlooked an important fact about Lenard's development – that he obtained his doctorate in philosophy at Jagiellonian University in 1910, based on his dissertation entitled *Vzajemnost slovanska v literaturi slovenski* ("The Slavic Solidarity in the Slovenian Literature").⁴⁸

46 Eadem, "Slovene students in Central and Eastern Europe up to 1918," *Dve domovini* 7 (1996), pp. 249–258; Look: Vasilij MELIK – Peter VODOPIVEC, "Slovenski izobraženci in avstrijske visoke šole 1848–1918," *Zgodovinski časopis* 40 (1986), pp. 269–282.

47 Mateja TOMIŃŠEK-PEROVŠEK, "Leopold Lenard (1876–1962), katoliški teolog, filozof, novinar in kulturni delavec," *Bogoslovni vestnik* 62 (2002), pp. 613–630.

48 Based on the memories of V. Mole, I. Gantar Godina writes that Lenard's dissertation on Pan-Slavism was rejected by M. Zdziechowski as immature. M. Tomiňšek-Perovšek observes the same, although referring to B. Oczkova, who wrote such a comment about Lenard's habilitation, not doctorate(?). More likely seems to be I. Gantar Godina's claim that Lenard's booklet *Der Panslavismus* could have been a sketch of his doctoral dissertation defended later. See I. GANTAR GODINA, "The Slovene students," p. 252; M. TOMIŃŠEK-PEROVŠEK, "Leopold Lenard," pp. 618–619; Cf. Antoni CETNAROWICZ, "Leopold Lenard – słoweński polonofil z początku XX wieku," *Zeszyty Naukowe UJ, Prace Historyczne* 147, *Współpraca Słowian i jej zwolennicy w Europie Środkowej i na Bałkanach w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, eds. Antoni Cetnarowicz – Adam Świątek (2020), pp. 315–345.

In addition to this basic concept (Leopold Lenard' views and activities related to the Slavic idea), we can find in Gantar Godina's works a number of minor remarks concerned with Polish matters. For example, she recalls the thoughts of the Polish historian Joachim Lelewel, in the context of a footnote in J. Adlešič's article on Slavic law, published in *Čas*. Adlešič pointed out that before 1848, Lelewel emphasized that Slavic law had been based on the principles of community and universality, and that the slogan of the French revolution – "equality, brotherhood, freedom" – also fit Slavic law. Gantar Godina does not doubt that Kramář (the creator of Neo-Slavism) knew Lelewel's theory, but she also adds that it does not entitle us to claim that Kramář adopted these slogans of the French Revolution from Lelewel as the main principle of Neo-Slavism.⁴⁹

Gantar Godina notes that the journal *Čas* also published translated Polish articles, mainly from *Słowiański Świat*. Intending to attract Slovenian youth, it reported Poles' solidarity with the Slovenian struggle for a Slovenian university. One of the Slovenian students of Jagiellonian University, Josip Stuller, wrote about old prejudices many Slovenes expressed towards Poles, accusing them of maintaining an all-Polish chauvinistic attitude and of lacking any interest in other Slavic nations. Stuller denied this categorically and, to convince his readers, provided a comprehensive outline of the current political and cultural activity of Poles. In this way, he wanted to emphasize, as Gantar Godina writes, their "Slavism."⁵⁰

We can also find Polish topics in other texts by Gantar Godina. One was devoted to the Fourth Slavic Congress of Slavic Journalists, which took place in Ljubljana in 1902, and in a separate chapter about this event contained in the book *Neoslavizem in Slovenci* ("Neo-Slavism and Slovenes"). In the former text, Gantar Godina emphasizes that one of the congress's greatest achievements was that it gathered Poles and Russians together, at the same place and time. The Slovenian Catholic press expressed very favorable opinions about Polish participants. In *Dom in svet* ("Home and the World"), Fran Grivec showed the most sympathy for Poles, expressing his understanding of the distrust of Poles, considering it a consequence of sad experiences and all the harm they had suffered throughout history. He noticed that Poles turned to the Slavic idea, and he directed his greatest attention to the members of the Slavic Club from Kraków, Marian Zdziechowski and Feliks Koneczny – whom he believed to be the most devoted club members to the Slavic cause. Gantar Godina emphasizes that, in general, this clearly noticeable increase in

49 I. GANTAR GODINA, "Novoslavenska ideja in Slovenci," p. 541.

50 Ibidem, p. 541.

Polish interest in the Slavic idea largely helped skeptical Slovenian Catholics to consider improving Polish relations.⁵¹

A striking phenomenon in Slovenian historiography of the last thirty years, in relation to Polish-Slovenian relations in the second half of the 19th century, is that it has almost completely ignored the political cooperation that took place in the Vienna State Council, especially during two periods important in the history of the Habsburg monarchy. During the first period, the fate of the introduction of dualism was at stake, when Polish, Slovenian, and Tyrolean members the parliament formed a kind of coalition, supporting each other in important debates and votes regarding, among others, constitutional changes, citizen rights, and the powers of the Council of State. The second period was the fourteen-year rule of Eduard Taaffe (1879–1893) and the so-called Iron Ring Coalition, when Slovenian and Polish members of parliament joined the governmental majority, which then consisted of three blocs: Polish, Czech, and Hohenwart, with the Slovenian members affiliated with the last one.⁵²

In addition to the previously mentioned article by R. Stergar, the texts of A. Rahten, V. Melik, and J. Cvirn also briefly mention this issue. Rahten analyzes these topics most widely in his thorough study of Slovenian politics at the Vienna Parliament in 1870–1918.⁵³ It is worth emphasizing that the author refers to the findings of Polish historians concerning the positions of Slovenian politicians and public opinion on the issue of Galician autonomy in 1867–1873. Writing about the difficulties that arose in the activities of the State Council in the first years of dualism, Rahten sees their causes in the lack of Czech deputies, but also in the politics of the Polish delegation, which – in its aspirations to gain autonomy for Galicia – hesitated between loyal subordination to those in rule and intimidating the

51 Irena GANTAR GODINA, "Ljubljana – gostiljica 4. vseslovenskega častnikarskega kongresa 1902," *Kronika* 50 (2002), pp. 375–384; Eadem, "Novoslavenska ideja in Slovenci," pp. 75–77; Eadem, "Neoslavizem in Slovenci," pp. 63–69.

52 Look: A. CETNAROWICZ, *Słoweński ruch narodowy*, pp. 81–83, 96–126; Idem, "Slovenci in politika poljskih poslancev v Državnem zboru v letih 1867–1868," *Zgodovinski časopis*, 46 (1992), pp. 33–34; Idem, "Slovenci in vprašanje gališke avtonomije v letih 1868–1873," *Zgodovinski časopis*, 48 (1994), pp. 519–524; Idem, "Die Polen und die Slowenen in der Habsburgermonarchie. Ein Blick auf die Wechselseitigen Beziehungen der beiden Nationen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts," *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 121 (1996), pp. 236–249.

53 Andrej RAHTEN, "Slovenska politika v avstrijskem Državnem zboru 1870–1918," in *Analiza razvoja slovenskega parlamentarizma*, vol. VIII, ed. Barbara Vogrinec (Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2005), pp. 113–184.

Poles by joining the opposition. Rahten rightly observes that Poles found support in Slovenian politics (as Slavic solidarity required), but also because Slovenes saw Galicia's autonomy as one of the first steps leading to Cisleithania's federalization. In contrast, according to Rahten, Poles looked at this situation more realistically, wanting to use the conflict between the government and the opposition to achieve their main goal of Galicia's autonomy, while at the same time taking great care in supporting the autonomous aspirations of their "Slavic brothers."⁵⁴

In his two articles, Melik briefly mentions the cooperation of Poles and Slovenes within federalist opposition in the Council of State at the beginning of the dualism era (1867–1870). In return for the support they gave Polish and Slovenian parliament members in the address debate on June 5, 1867, they received promises of concessions. Melik emphasizes, however, that until the very end it was a great unknown whether this coalition would cohere, quoting – as a proof – the words of one of the leading Slovenian activists, Valentin Zarnik. In the magazine *Slovenec* ("Slovenian"), Zarnik worried that Poles might betray the coalition, and if they did, he recommended to align with Czechs. Melik also gives an example of the spectacular departure of the State Council by Poles and Slovenes in March 1870.⁵⁵ In the above-mentioned text on political parties in the State Council and the idea of Austro-Slavism, Melik briefly refers to the politics of Polish deputies in the parliament during the Taaffe rule. He remarks that German leftist deputies used to speak of "the Slavization of the monarchy." As proof of this thinking, the deputies provided examples of two Polish presidents of the Chamber of Deputies: Franciszek Smolka, who had served in this position for 12 years (the longest time in the Chamber's history), and Dawid Abrachamowicz, who had taken up this position in 1897, although for a short time.

Melik emphasizes that after 1909 there were no real opportunities for effective Slavic cooperation, and Poles and Czechs pursued their independent politics. According to Melik, to Slovenes and also to others Poles seemed to be "too little Slavic," and they were even accused of a kind of separatism. In his opinion, this nonobjective assessment had grounds in "uncritical Russophilism," and was influenced by the contradictions between Poles and Ruthenians/Ukrainians about the Ruthenian/Ukrainian political rights in Eastern Galicia. But Melik also sees

54 Ibidem, pp. 113–118; A. CETNAROWICZ, "Slovinci in vprašanje gališke avtonomije," pp. 113–118.

55 Vasilij MELIK, "Toman in Svetec v avstrijskem parlamentu," *Arhivi* 22 (1999), pp. 3–38; Idem, "Začetki slovenskega političnega življenja in Lovro Toman," in Idem, *Slovinci 1848–1918, razprave in članke* (Maribor: Založba Litera, 2002), pp. 278–289.

the reasoning behind such views in different approaches to state theories: While historical ideas and attachment to national traditions prevailed among Czechs and Poles, Slovenes dreamed of a united Slovenia based on *ius naturalis*.⁵⁶ Melik, however, sees this ambivalence of Slovenian assessments of Poles elsewhere. On the one hand, Slovenian Catholic circles and the Catholic press expressed sympathies towards Poles. On the other hand, Poles were met with strong anger because they were not considered faithful to the idea of Slavic reciprocity, and they pursued their own aims in relations with German parties in the Council of State. In regards to the Polish-Russian dispute, Slovenes, especially the liberal camp, mostly sided on Russians.⁵⁷

Cvirn devotes his monograph to the activities of Slovenian deputies in the Vienna Parliament from 1848 to 1918. It also contains brief information on the cooperation of Slovenian and Polish deputies during the dualism period, both within the opposition and in the government coalition. Regarding the period of Taaffe's rule, the author mentions various actions that the prime minister took to satisfy his coalition partners – that is, to “pay them back.” To appease the Poles, he appointed Florian Ziemialkowski as the Minister of Galicia, and Julian Dunajewski as the Minister of Finance – whom he later dismissed in 1891, because he was the main opponent of cooperation with German liberals.⁵⁸

Czech issues

In the 19th century, Slovenian journalists and politicians often used a popular slogan: “let’s learn from Czechs.” In this context, we should expect that there would be a significant amount of Slovenian publications on Czech-Slovenian political and cultural relations. This is indeed true: If we consider works not only regarding Czech-Slovenian relations, but also those regarding the broader problem of the Slavic idea that touch upon this issue, we can see that this output both quantitatively and qualitatively exceeds the published output on the subject of Polish-Slovenian relations.

56 Idem, “Die politische Parteien im Reichsrat und der Austroslavismus,” in *Der Austroslavismus*, ed. A. Moritsch, pp. 205–208.

57 V. MELIK, “Gledanje Slovencev,” p. 25.

58 Janez CVIRN, *Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v habsburški monarhiji. Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)* (Ljubljana: Filozofska fakulteta. Oddelek za zgodovino, 2006), pp. 165–167, 178.

Four important projects stand out. The first is the book *Slovenci in Čehi v moderne dobe / Češi a Slovinci v moderní době* (“Slovenes and Czechs in the Modern Era”), the result of a Slovenian-Czech project from 2007–2008 by the Institute of Contemporary History of University in Ljubljana and the Institute of Economic and Social History of Charles University in Prague.⁵⁹ As we can read in the publisher’s introduction, the common historical ground of both Czech and Slovenian historiography was the idea of Pan-Slavism, although this idea had some differences between Czechs and Slovenes. This concept constituted the basis under which Czech-Slovenian relations developed. According to the authors of the introduction, when viewed through the prism of the Slavic idea, Czechs, and other Slavs in the Austrian part of the monarchy treated each other as the closest allies. They both emphasized well-developed Czech-Slovenian economic cooperation (e.g., Czech capital and investments in Slovenian territories). This economic cooperation was accompanied by political cooperation in the State Council in Vienna, although Czechs and Slovenes differed in terms of their demands and national programs: historical rights among Czechs and *ius naturale* among Slovenes.

Two articles within this work offer interesting insights about the issues and period discussed. Filip Čuček discusses how Slovenes perceived Palacký’s idea of Central Europe and the federalization of Austria.⁶⁰ The author first recalls the Central European concept formulated by Palacký in 1848, and then analyzes his 1865 idea of the federalization of the Habsburg monarchy. Palacký assumed that the monarchy should be based on the principle of equal rights of nations. According to Čuček, this concept assumed the cohabitation of all nations in the planned Central European union. Since to the Slovenes, Czech lands appeared to be the most progressive country, and the most fully involved in the struggle to meet national demands (for equality in particular), Čuček does not find it surprising that Slovenian politics tried to emulate the Czech model. At that time, Palacký’s concept constituted great support for Slovenes in their aspirations to create a united Slovenia, which was reflected in the program of the so-called *Inner Austria* by Andrej Einspieler, or the Maribor Program of 1865. In the concept of Austria’s federalization, says Čuček, Einspieler saw the possibility to administratively connect Slovenian lands. Pa-

59 *Češi a Slovinci v moderní době. Politika - společnost - hospodářství - kultura / Slovenci in Čehi v dobi moderne. Politika - družba - gospodarstvo - kultura*, eds. Jure Gašparič – Eduard Kubů – Žarko Lazarević – Jiří Šouša (Praha: Nová tiskárna Pelhřimov – Ljubljana_ Institut za novejšo zgodovino, 2010).

60 Filip ČUČEK, “Recepcija Palackýjeve ideje ‘Srednje Evrope’ in federalizacije Avstrije na Slovenskem,” in *Slovenci in Čehi*, pp. 33–48.

lacký enjoyed exceptionally great authority among Slovenes also because of his critical attitude towards German policy, and his opposition to dualism.

Written by Janez Cvirn, an experienced researcher of the 19th-century Slovenian history, the article published in the volume *Slovenci in Čehi* (Slovenes and Czechs) discusses attempts to reconcile Slovene policy with Czech policy, the latter based on Czech historical rights.⁶¹ The author shows that the dispute between the members of the Young Czech Party and the Old Czech Party in both the Council of State and Czech society affected the views and activities of Slovenian deputies in the Council of State. Impressed by the breakup in the Czech Club, Slovenian deputies reduced their national demands, such as those regarding education. Their opportunism led them to support the coalition partners' efforts, especially Old Czech Party members, to extend their national autonomy. A proposal to solve the national problem by introducing parliamentary autonomy was strongly supported, for example, by Fran Podgornik in his magazine *Slovanski svet* ("Slavic World"). Cvirn emphasizes that Slovenian politics' position started to resemble the Moravian Czechs' one, who criticized the Old Czech Party's policy of keeping the national autonomy, due to which Germans had a majority in the Moravian parliament. Nevertheless, Cvirn says, in 1889 two Slovenian radicals – Hribar and Tavčar – stated strong criticism of Czech policy in the magazine *Slovenski narod* ("Slovenian Nation"), an egoistic, short-sighted policy that only exacerbated the weak situation of the Slavs in the monarchy.

In addition, Cvirn discusses the content of the anonymous brochure *Der Parteiwesen der Slaven in Böhmen* ("Political Activities of the Slavs in Bohemia"), which appeared in Ljubljana in 1889. Its author turned out to be Ignát Wurm, one of the leaders of the Czech National Party in Moravia, who opposed the entry of Czech deputies from Moravia into the Czech Club. At the same time, he was at a great advocate of the all-Slavic idea and the Cyril-Methodian movement, and stressed the Great Moravian "state law" against Czech state law. This brochure, Cvirn argues, did not find a broader response among Slovenes, attracting interest only in the Young-Slovenian Party camp. Cvirn also presents the position the Slovenian political parties took to the project of the Czech-German settlement of 1890.

A conference organized in Prague in October 1997 constituted another important joint venture of Czech and Slovenian historians. Two years later, materials

61 Janez CVIRN, "Slovenska politika in češko državno pravo ob koncu osemdesetih let 19. stoletja," in *Slovenci in Čehi*, pp. 49–68.

from this conference, *Samostatný stát mezi většími sousedy – podnět pro slovinskou politiku a kulturu* (“Independent State between Greater Neighbors – Stimulus for Slovenian Politics and Culture”), were published. In his introductory article, Jaroslav Pánek, the conference organizer and the work editor, highlights the inspiring achievements of the Slovenian historical environment, especially in terms of higher education and research, as well as editing of textbooks and source publications. As he stresses, this output is particularly noteworthy given that the population of Slovenes is five times smaller than that of Czechs.⁶²

From the point of view of this discussion, the most important seems to be the text by Irena Gantar Godina, who offers a summary of her research on Czech-Slovenian relations until 1918.⁶³ She begins by recalling the well-known words of Slovenian politician Josip Vošnjak, written in 1868: “Let’s learn from Czechs,” words that convey the quintessence of Slovenian-Czech relations in the 19th century. Gantar Godina emphasizes that Czechs – and especially their persistent fight for national equality – provided an example and a role model of conduct for most Slovenes. According to Gantar Godina, of all the Slavs in the Habsburg monarchy, Czechs were regarded among Slovenes as the most nationally aware and culturally developed nation. Discussing the period of the 1848–1849 revolution, Gantar Godina draws attention to Palacký, who enjoyed great recognition among Slovenes for his attitude towards German politics and concern for the fate of all the Slavs in the Habsburg monarchy.

Gantar Godina emphasizes that after 1867, Czech-Slovenian political cooperation was interrupted due to Czechs’ transition to the opposition and their absence in the Council of State; but she also adds that both nations were still united by strong resistance against dualism. The year 1879 opened a new chapter in the political cooperation of the Austrian Slavs – it was then that Czechs, Slovenes, and Poles joined the coalition supporting the government of Eduard Taaffe. At that time, the Minister of Justice Alois Pražák introduced the Slovenian language to the judiciary, thereby meeting Slovenes’ expectations. Gantar Godina points out that although some forms of cooperation were maintained in the Council of State forum, as evidenced by the creation of the Slavic Alliance under the leadership of Ivan Šušteršič, both Czechs and Slovenes were skeptical about further cooperation –

62 *Samostatný stát mezi většími sousedy – podnět pro slovinskou politiku a kulturu, Sborník příspěvků z mezinárodního vědeckého zasedání*, ed. Jaroslav Pánek (Praha: Klementinum, 1999).

63 Irena GANTAR GODINA, “Slovensko-češki stiki do 1918,” in *Samostatný stát mezi většími sousedy*, ed. J. Pánek, pp. 36–50.

and Masaryk himself was to say that the Slovenian demands constituted ballast. Melik also emphasizes that due to their greater population and better development, Czechs became the “teachers” of Slovenes in political and economic matters, with Slovenes trying to imitate Czechs – but, as Melik adds, to their own loss.⁶⁴

Later, Gantar Godina draws a picture of Czech-Slovenian cooperation in the socio-cultural sphere, which had been in development since the 1860s. She provides as examples I. Hribar and I. Tavčar, both very active in popularizing the Neo-Slavic idea among Slovenes. According to the author, during 1898–1912, when the idea of Neo-Slavism was celebrated, Czechs and Slovenes had close and fruitful contacts with each other. Economic and social cooperation also played an important role. Slovenian politicians, intellectuals, young people, and cultural activists working closely with Czechs were recruited from the liberal milieu. At the beginning, these were members of the Young-Slovenian Party, but after 1894, these also included activists of Slovenska narodna stranka (the Slovenian National Party). According to Gantar Godina, sympathies between Slovenes and Czechs also stemmed from the former’s feeling of comparative weakness. For Slovenes, Czechs were the “closest, loyal brothers,” regardless of Czechs’ different historical development and more important role they played in the monarchy than did Slovenes.

The third important joint venture of Czech and Slovenian historians, ethnologists, and linguists was the international conference *Matija Majar-Ziljski v češko-slovenskem kontekstu* (“Matija Majar-Ziljski in the Czech-Slovenian context”), organized on October 11, 2002 in Prague, on the occasion of the 110th anniversary of Matija Majar-Ziljski’s death. The conference materials were published in print in 2004.⁶⁵ They include, among others, interesting articles by several historians: S. Granda about the importance of Matija Majar-Ziljski in Slovenian history; Š. Pinter about Majar-Ziljski’s activities in Carinthia, with particular emphasis on 1848; J. Fikfak about Majar-Ziljski’s views on historiography; and T. Domej about Majar-Ziljski’s views and activities in the fields of language and education.⁶⁶

64 V. MELIK, “Gledanje Slovencev,” p. 23.

65 *Matija Majar-Ziljski v češko-slovenskem kontekstu. Minulost, přítomnost a budoucnost vzájemných kulturních styků / Matija Majar-Ziljski v češko-slovenskem kontekstu. Preteklost, sodobnost i prihodnost medsebojnih kulturnih stikov*, ed. Milada Nedvědová (Praha: NK ČR, 2004).

66 Stane GRANDA, “Pomen Matije Majara v slovenske zgodovini,” in: *Matija Majar-Ziljski v češko-slovenskem kontekstu*, ed. M. Nedvědová, pp. 12–24; Štefan PINTER, “Delovanje Matije Majara na Koroškem s posebnim ozirom na leto 1848,” in *Ibidem*, pp. 25–44; Jurij FIKFAK, “Narodopisni pogledi Matije Majara,” in: *Ibidem*, pp. 62–79; Teodor DOMEJ, “Matija Majar in jezikoslovna vprašanja,” in *Ibidem*, pp. 45–79.

Among all the undertakings and achievements of Slovenian historiography regarding Czech-Slovenian relations in the discussed period, the most important seem to be those by the aforementioned Gantar Godina; in particular, her leading works on the philosophical and political ideas of Tomáš Garrigue Masaryk, and their reception among Slovenes. We can find her achievements on this subject in her book *Tomáš Garrigue Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem (1895–1914)* (“Tomáš Garrigue Masaryk and masarykovstvo in Slovene [1895–1914]”) and several journal articles.⁶⁷

This monograph offers an extended and supplemented version of Gantar Godina’s master’s thesis, defended in 1984 at the University of Ljubljana. She discusses the views and activities of Slovenian intellectuals and cultural activists at the turn of 20th century – a period when a movement was born in Slovenia and Croatia, mainly among students and liberals, whose proponents rejected national romanticism and engaged in realistic, specific actions in the fields of education, culture, and the economy. Many of them studied in the years 1896–1905 at Charles University in Prague, where they had an opportunity to learn about the political views and philosophy of Tomáš Garrigue Masaryk. According to Gantar Godina, Slovenian students particularly valued his “little nation” philosophy, but also his practical suggestions for improving social and political relations at the time. As the book’s reviewer emphasized, it was one of those historical works that shed light on the lesser-known problems of Slovenian political life from the late 19th century until World War I.

Gantar Godina devoted her talk to Masaryk at the scientific symposium *Masaryk in sodobnost* (“Masaryk and modernity”); a shortened version of the talk was later published in the journal *Anthropos*.⁶⁸ She emphasizes that one of the main ideas accompanying Masaryk’s reflection was the humanist ideal, which constituted a guiding theme of his works. She establishes that Masaryk connected the humanistic ideal with all of the critical problems of the time – but to the greatest extent, with the national idea. According to Gantar Godina, Masaryk stressed that he understood the nationality problem in a similar way as Palacký did, who saw people’s individuality before their nationality.

67 Irena GANTAR GODINA, *Masaryk in masarykovstvo pri Slovencih* (Ljubljana: Slovenska Matica, 1987).

68 Eadem, “Nekaj misli o Tomašu G. Masaryku,” *Anthropos* 28 (1996), p. 35

Another article by Gantar Godina published in *Anthropos* directly addresses how Masaryk's philosophy influenced Slovenes.⁶⁹ The article's first part outlines Masaryk's political and philosophical reflections on the national issue and the social and political problems of Czech lands in the period of 1882–1905. In the second part, Gantar Godina discusses some opinions and views of Slovenian intellectuals and cultural activists about 1895 Masaryk's book *Česká otázka* ("The Czech case"), which strongly influenced the philosophy and social thinking of not only Slovenian intelligentsia, but also politicians. According to Masaryk, all of these people tried to find a way to improve the national and social situation of Slovenes in the time preceding World War I. The author also touches upon the issue of criticism views that Slovenian politicians expressed against Masaryk's views. Among the first to engage in such debates with Masaryk and his understanding of such terms as liberalism and clericalism, or his general attitude towards religion, was Anton Mahnič, who expressed his views in 1897 in the magazine *Rimski katolik* ("Roman Catholic").

Gantar Godina discusses how the Slovenian intelligentsia perceived T.G. Masaryk's thoughts at the turn of the 20th century in an article with a strong and significant title: *Let us learn from Czech-Slavs*; it was published in the work *T. Masaryk a Slované* ("T. Masaryk and Slavs").⁷⁰

Gantar Godina's article *Slovenski realisti, nacionalno in jugoslovensko vprašanje (odlomak)* ("Slovenian Realists, the National, and Yugoslav Question [excerpt]") in *Anthropos*, in a chapter entitled *Skupne vrednote Evrope in Slovenije* ("Common Values of Europe and Slovenia"), discusses how Masaryk's national philosophy influenced Slovenian students studying in Prague and Slovenian intelligentsia.⁷¹ She notes that Ivan Žmavc, a representative of Slovenian cultural activists, identified Slovenes' national problems with the national issues as early as in 1897, as did another eminent activist from the group of *Masarykists* (Masaryk's supporters), Albin Prepeluh-Abditus. Gantar Godina emphasizes that Slovenian realists adopted the principle of territorial autonomy from Austrian social democracy.

69 Eadem, "Tomaš G. Masaryk kot mislec in Slovenci," *Anthropos*, 27 (1995), pp. 120–130.

70 Eadem, "Let us learn from Czech-Slavs: Reception of Masaryk's Views among Slovenian Intelligentsia from 1895–1914," in *T. G. Masaryk a Slované / T. G. Masaryk and the Slavs*, eds. Vratislav Doubek – Ladislav Hladký – Radomír Vlček (Praha: Masarykův ústav, 2013), pp. 263–282.

71 Eadem, "Slovenski realisti, nacionalno in jugoslovensko vprašanje (odlomak)," *Anthropos* 31 (1999), pp. 188–196.

Gantar Godina devoted another article to Ivan Žmavc, one of the first diligent participants of Masaryk's lectures in Prague. Masaryk had a great impact on his scientific work and political views, although, as she emphasized, with time Žmavc moved away from the teachings of his master and opposed his views.⁷²

In yet another article, published in *Zgodovinski časopis* ("Historical Journal"), she discusses how Slovenian and Croatian students studying at Prague University in the late 19th century viewed the philosophy of Czech political realism.⁷³

In 1888, Slovenian students studying in Prague formed a Czech-Slovenian society under the leadership of Jan Lego, and in 1901, an association supporting them was established.⁷⁴

Gantar Godina also wrote about the problem of Slovenian emigration, mainly of representatives of Slovenian cultural and artistic life, to other Slavic countries, including Czechia.⁷⁵ Most of them chose Slavic countries in the Habsburg monarchy, although a few migrated to Russia and Serbia. The main motive behind these migrations, usually considered as temporary, was to look for better conditions to develop their talents and skills, but also to sympathize with, learn from, and cooperate with Slavic "brothers" living in other countries. Such desires and aspirations grew as a result of increasing German pressure. Many Slovenian students studying in Prague later decided to stay in Czechia and start their families there. As Gantar Godina clearly demonstrates, some Slovenian artists and scholars assimilated with the Czech artistic community, within which they made friends, based on similar interests and passions. Many of them supported the idea of Slavic reciprocity. She mentions that only the groups skeptical of this idea were those Slovenian immigrants in other Slavic countries who studied in Poland and lived among Poles. One of the more famous figures among Slovenes studying in Prague who later decided to stay in Czechia was the scholar Josip Vuga, to whom Gantar Godina devoted a separate study.⁷⁶ Vuga spent his almost entire life in České Budějovice and made great contribution in familiarizing Czechs with his homeland. Gantar

72 Eadem, "Dr. Ivan Žmavc – prispevek k njegovem življenjepisu," *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 25 (1985), pp. 39–48.

73 Eadem, "Češki politični realizem med hrvaški in slovenski študenti v Pragi 1896–1900," *Zgodovinski časopis* 39 (1985), pp. 269–276.

74 Peter RIBNIKAR, "Podporno društvo a slovenske visokošolce v Pragi," *Zgodovinski časopis* 50 (1996), pp. 71–93.

75 Irena GANTAR GODINA, "Kulturnoumetniško delovanje Slovencev v slovanskih deželah do začetka prve svetovne vojne," *Dve domovini* 14 (2001), pp. 15–18.

76 Eadem, "Josip Vuga, slovenski znanstvenik v Českých Budějovicích," *Dve domovini* 16 (2002), pp. 9–20.

Godina presented the profiles of other Slovenes who obtained doctoral degrees at the University of Prague in another work, published in *Zgodovinski časopis* (“Historical Journal”).⁷⁷

Some of the Slovenian graduates of Charles University in Prague supported the Slavic, or rather Yugoslavian, idea; many of them chose Croatia to settle and work. Gantar Godina devoted a separate article, published in the magazine *Dve domovini* (“Two Homelands”),⁷⁸ to three of them: Luka Zima, Lovro Mahnič, and Franjo Marn, junior high school teachers in Croatia. They adapted well into Croatian society, but at the same time, they did maintain their Slovenian national consciousness. For them, as the author emphasizes, the choice of Prague and the Charles University meant the choice of a “Slavic alternative”.

Also interesting are Gantar Godina’s remarks about Janez Evangelist Krek’s views on the idea of Neo-Slavism and the role of Czechs, presented in the above-cited paper she delivered at the Krek symposium in Rome, and included in conference materials published later.⁷⁹ According to Gantar Godina, Krek saw the opportunity to develop the Slavic idea in cultural cooperation, but above all in strengthening Christian ties between Slavs. Despite his often-critical attitude towards Czech politics, especially Neo-Slavism, he did not hesitate to call the Czechs the “truest” Slavic nation.

An interesting position in Gantar Godina’s output on Czech-Slovenian relations is an analysis of how František Palacký influenced the development of the Slovenian national movement, published in the volume of the jubilee conference on the 200th anniversary of his birth.⁸⁰ Gantar Godina stresses that Palacký belonged to those Czech politicians and scholars who inspired Slovenian intellectuals and activists of the second half of the 19th century, especially in the breakthrough years of 1848, 1861, and 1867. She writes that Slovenes did not have a politician like Palacký, who would show Slovenes how to make their political activity effective, both in 1848 and later. In 1848, writes Gantar Godina, Slovenes shared the concept of Palacký’s Austro-Slavism, but they did not connect it with religion and the danger threatening the Orthodox Russia, which Palacký pointed out.

77 Eadem, “Slovenski doktori v Pragi,” *Zgodovinski časopis* 44 (1990), pp. 451–456.

78 Eadem, “Slovenski izobraženci iz Prage na Hrvaškem,” *Dve domovini* 22 (2005) pp. 197–218.

79 Eadem, “J. E. Krek in slovanska ideja,” pp. 102, 105.

80 Eadem, “František Palacký a Slovinci,” in *František Palacký: dějiny a dnešek: 1796/1996: Sborník z jubilejní konference*, eds. František Šmahel – Eva Doležalová (Praha: Historický ústav, 1999), pp. 413–418.

Gantar Godina writes that in the constitutional era, contrary to the concept of the so-called historical and political individuality presented in 1866 by Palacký, Slovenes stuck with the idea of national federalism and considered the Czech program as of no benefit to them. Slovenes felt disappointed by a federalist program of another Czech politician, František Ladislav Rieger, as they did at Palacký's theory of the historical rights, against which they protested.

These differences in views did not prevent Slovenes and Czechs from cooperating in the spirit of the Slavic idea, especially because Palacký's attitude towards Russia changed after the introduction of dualism. Gantar Godina also draws attention to the differences between Czech and Slovenian politicians, such as the lack of Czechs in the State Council (until 1879), or the law on direct elections to the Vienna Parliament of 1873.

Gantar Godina demonstrates that Palacký also had fierce opponents among Slovenes, including Catholic intellectuals. His greatest critic was Eugen Lampe, who accused Palacký of Hussite views. Ivan Žmavc, in turn, criticized Palacký for his social views. In general, Gantar Godina concludes, Palacký was better known to Slovenes as a Czech and Slavic politician than as a historian or philosopher.

Worth noting is that Gantar Godina published the results of her research on Slovenian-Czech relations in English-language magazines. One example is an article in the Canadian journal *Slovene Studies*.⁸¹ She summarizes Slovenian-Czech relations from the end of the 18th century until 1918, placing particular emphasis on the ideological influence that Czech cultural activists, scholars, and some politicians (e.g. Masaryk and Kramář) had not only on Slovenian students studying in Prague, but also on the political, economic, and social life of that time. The author once again cites and substantiates her thesis that from the mid-19th to the beginning of the 20th century, Czechia and Czechs enjoyed the greatest recognition and influence among the majority of Slavs in the Habsburg monarchy – not only in a cultural sense, but also in the economic and political spheres, including as important an issue as the fight for national equality. This allows her to formulate the final statement that these contacts and comprehensive cooperation contributed to the development of Slovenian culture.

We can find some information on Czech policy during the reign of E. Taaffe in Cvirn's valuable work on Slovene activities in the Austrian parliament in the second half of the 19th century.⁸² The author mentions, among others, the conces-

81 Eadem, "Slovens and Czechs. An Enduring Friendship," *Slovene Studies* 17 (1995), pp. 95–112.

82 J. CVIRN, *Razvoj ustavnosti in parlamentarizma*, pp. 165–167, 176–178.

sions which Taaffe granted to Czech lands (who returned to the State Council after a long break) as part of paying off his coalition partners. One such concession was to reward Alois Pražák, who was nominated first as minister without portfolio and then as minister of justice. A year later, the Czechs, who formulated their demands in the form of a memorandum, received concessions regarding the introduction of the Czech language as a so-called external language in offices and courts. In 1881, as Cvirn states, the government decided to divide Charles University in Prague into Czech and German universities. After the reform of the electoral system in 1882, a division of electoral districts in curia for the landowning class was introduced to the Council of State in 1882. The author also discusses issues such as the secession of Young Czech Party deputies from the Czech Club in 1887–1888 and the crisis related to the above-mentioned project of the Czech-German settlement of 1890.

We can find valuable information in the already-mentioned monograph by A. Rahten, who writes about the activities of Czech members of parliament in the Council of State during the Eduard Taaffe's cabinet. He also writes about Slovenian-Czech cooperation in the coalition supporting the government. The author also investigates these matters during the reign of Kazimierz Badeni, who initially intended to create a grand coalition connecting the German left, Poles, and Czechs; when this concept failed, the support of the conservative-Slavic bloc had to suffice. According to Rahten, this was essentially an attempt to restore the earlier "Iron Ring" Coalition. The author devotes more space to Badeni's main task of solving the Czech case, and the crisis caused by the introduction of the language laws in the Czech lands in 1897. During the rule of the governments led by Ernst von Koerber (1900–1904) and Paul Gautsch (1904–1906), Czech issues were raised when Slovenian members of parliament faced the dilemma of whether to align with Czechs against the government, or to align with the government against Czechs.⁸³

Peter Vodopivec presents interesting insights on 19th-century Slovenian-Czech relations in his article discussing political and historical traditions in Central Europe and the Balkans,⁸⁴ using the context of Ernst Hanisch's book about the history of Austria in the 20th century. He repeats Emanuel Pecka's thesis that the nationally aware Czech society was incomparably less hierarchical and "formalized" than German-speaking Austrian society. Vodopivec agrees with the generally held opinion that Czechs constituted a national and political model for Slovenes,

83 A. RAHTEN, "Slovenska politika v avstrijskem Državnem zboru," pp. 126–130, 133–150.

84 Peter VODOPIVEC, "Politične in zgodovinske tradicije v Srednji Evropi in na Balkanu (v luči izkušnje prve Jugoslavije)," *Zgodovinski časopis* 59 (2005), pp. 461–0484.

but he emphasizes that the political, social, and cultural situation in the Slovenian lands was very different from those in Czech lands. He states that in their national programs, Slovenes could not rely on state-historical traditions, as did Czechs. In his closing remarks, Vodopivec points out that before World War I, in Slovenia, like in Czech lands, no single significant political party included in their national programs a slogan of full independence, and stood against the monarchy. He writes that according to some scholars, however, Slovenian society was more loyal towards the dynasty and emperor during World War I than was Czech society.

Slovak issues

Comparing the fate of Slovenes and Slovaks – two small “non-historic” Slavic nations in the Habsburg monarchy – and finding and investigating the political and cultural relations between them have long been a challenge for Slovenian historians. The author of this article remembers Walter Lukan’s seminar on this exciting topic at the end of the 1980s at the University of Vienna. Nonetheless, many years passed before an extensive monograph on this subject appeared – Tone Kregar’s book.⁸⁵ An expanded and supplemented version of his doctoral dissertation, the book summarizes many years of his research on this topic, bringing interesting comparisons between how Slovenes and Slovaks developed their national consciousness, and a description of their cultural and political relations for almost a hundred years, from the mid-19th century until 1938. Slovenian reviewers praised the methodology as appropriate from a Slovenian historiography point of view. The author discusses Slovak history in detail, limiting Slovenian issues to the most important matters for comparing the situations of both nations.

In the context of this paper, the book’s first part is particularly relevant. The author presents the conditions and circumstances in which the development of both nations occurred under the Habsburg monarchy between 1848 and 1918. This period proved to be pivotal for both of these nations, as it was then when the Slovenian ethnic community transformed into a modern nation, as did the Slovak one. Kregar points out that despite being subjected to greater pressure from the Hungarians, Slovaks were able to formulate their clear national program in this respect ahead of Slovenes: as early as in 1848.

85 Tone KREGAR, *Med Tatrami in Triglavom. Primjerjave narodnega razvoja Slovencev in Slovakov in njihovi kulturno-politični stiki 1848–1938* (Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2007).

According to Kregar, crucial to the fate of both nations was the introduction of dualism and its associated dangers to each nation: Magyarization for Slovaks, and Germanization for Slovenes. Noticing differences in the development of both nations, the author observes many other similarities. In his opinion, both these “non-historic” nations strengthened and developed in economic, cultural, and political terms within the last decades of the 19th century – but this process progressed faster and deeper in the case of Slovenes, with Slovaks lagging behind. Kregar also notes that despite their difficult situations, both nations saw Austria-Hungary as their future. Among the similarities in political development, the author points out similar patterns for dividing the political scene initially into two, and after the emergence of social democracy, three factions. Another similarity, according to Kregar, concerned unification projects with their closest neighbors: Slovak-Czech cooperation developed among Slovaks, and the Yugoslavian idea among Slovenes. One of the reviewers of Kregar’s book, B. Himmelreich, ends his review with the following interesting and incisive thought: “Comparing it with that of other [nations – A. C.], you learn the history of your nation in a new light”.⁸⁶

Kregar devoted his article, published in *Časopis za zgodovino in narodopisje* (“Journal of History and Ethnography”), to the topic of Slovenian-Slovak relations, although limiting the timeline to the second half of the 19th century.⁸⁷ He emphasizes that the introduction of dualism in the Habsburg monarchy constituted a crucial moment in the national and political development of both the nations, similar to this date. Due to the incomparably worse political situation of Slovaks in Hungary than that of Slovenes in Austria, the development of the Slovak national movement was far behind the Slovenian movement, but Kregar claims that the two processes shared several similarities.

The second part of the article reviews Slovenian press reports on the national development of Slovaks in the second half of the 19th century, mainly in the 1880s and 1890s. Generally, the Slovenian press did not offer much information about the national life of the Slovaks, with the only exception being the revolution of 1848–1849. This situation changed after Hribar founded two magazines, *Slovan* and *Slovanski svet* (“Slavic World”), thanks to which Slovenians could learn more about what was happening in Slovenian lands. Both these magazines, as Kre-

86 Bojan HIMMELREICH, [rec] “Tone KREGAR, Med Tatrami in Triglavom. Primjerjave narodnega razvoja Slovencev in Slovakov in njihovi kulturno-politični stiki 1848–1938 (Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2007),” *Arhivi* 31 (2008), pp. 177–178.

87 Tone KREGAR, “Nekatere primjerjave slovenskega in slovaškega narodnega razvoja,” *Časopis za zgodovino in narodopisje* 2–3 (2004), pp. 337–345.

gar emphasizes, focused in particular on presenting and criticizing the national oppression which Slovaks experienced.

Walter Lukan makes an interesting attempt to compare national programs and specific activities of Slovenes and Slovaks during the 1848–1849 revolution.⁸⁸ The article comes from an extensive volume published on the 150th anniversary of these events. Lukan notices significant differences between the programs, with the Slovenian program being more conservative and less ambitious than the Slovak one. Slovenian activists were unlikely to expect – perhaps with a few exceptions – the imminent implementation of the United Slovenia program, which helped them accept the disappointment they experienced in 1849. Nevertheless, Slovak activists truly believed in their main goal of achieving territorial and legal autonomy and fought to achieve it. Lukan strongly believes that the Slovak program was much broader and deeper in this respect. In addition to the demands for national equality, the Slovak program assumed the appointment of its own parliament and the introduction of the Slovak language both into education and as an official language. It also contained demands for democratic and social reform, such as universal and equal electoral law; freedom of the press, associations and gatherings; and the abolition of serfdom. According to Lukan, Slovaks organized their political life and system in 1848–1849 better than did Slovenians, and the court and the government had to recognize the modest Slovak armed forces. In one aspect, however, Lukan sees greater radicalism in the Slovenian program: It assumed the breakup of the crown countries, while Slovaks were not yet considering such a possibility.

Andrej Rozman also refers to the revolutionary events of 1848–1849 among Slovaks. He discusses the Slovak national movement from two perspectives, starting from the 1820s and 1830s; first, from the perspective of Hungarian ideologists proclaiming the idea of Hungarian state of one nation; and second, from the view of Slovak national activists. Writing about Ludevít Štúr's great hopes related to the Slavic Congress in Prague, the author emphasizes the disagreement among its participants, also among the Slovaks themselves. Rozman concludes that Slovak policy was too weak to lead an independent activity. As a consequence, Slovaks found themselves “in double claws: heterogeneous at home, misunderstood outside.”⁸⁹

88 Walter LUKAN, “Slovenci in Slovaki v revolucionarnih letih 1848/49,” in *Slovenija 1848–1998*, eds. S. Granda – B. Šatej, pp. 44–51.

89 Andrej ROZMAN, “Die doppelte Schlinge der slovakischen Nationalbewegung oder Das Gespenst der Slaventums geht um in der Monarchie,” in *Der Prager Slavenkongress 1848*, ed. A. Moritsch, pp. 93–102.

To compare national movements, Slovenian historians sometimes used events in the Balkans that involved Austria-Hungary. For example, F. Čuček uses the context of the uprising in Bosnia and Herzegovina in 1875–1878 and the resulting the “Great Eastern Crisis.” In this context, he makes an interesting attempt to trace and compare the positions taken by Slovenian and Slovak activists, and above all the public opinion of both nations.⁹⁰ He shows that both Slovenian and Slovak public opinion was well-informed about the course of the uprising in Bosnia and Herzegovina. Čuček also proves that both sides published news and articles – Slovenes in *Slovenec* (“Slovene”) and *Slovenski Narod* (“Slovenian Nation”), and Slovaks in *Národné noviny* (“National Newspaper”) – that had a Slavic and anti-Turkish tone, hopeful for the victory of the “Yugoslavian brothers”. Both sides also widely believed in the support of the protective Slavs of Russia, enthusiastically welcoming every victory of Russians over Turks. Čuček also discusses support that insurgents obtained from Slovenian and Slovakian committees, and presents profiles of Slovenian and Slovakian volunteers. Among the Slovaks, the most famous figure was politician, writer and publicist Svetozár Hurban Vajanský, editor of two magazines, *Národné noviny* (“National Newspaper”) and *Slovanský pohľad* (“Slavonic Review”). An enthusiastic Russophile, Vajanský believed in the liberating mission of Tsarist Russia. Both the Slovenian and Slovakian press wrote a great deal about the future of Bosnia and Herzegovina, occupied by Austria-Hungary after 1878; in doing so, they stressed that the number of Slavic people in the Habsburg monarchy increased.

Summary and conclusion

Analyzing Slovenian historiography’s achievements after the political transformation and gaining the independence of Slovenia in 1991, we can notice that historians studying the 19th and 20th centuries have focused on topics related to the development of the national movement, Slovenian politics and its leaders, and political parties. Topics related to cultural and political relations of Slovenes with other Slavs, mainly southern nations and Czechs, were less popular; practically the only historians studying those topics were those who had previously focused on the Yugoslav idea or Neo-Slavism. However, although Slovenian historians researching

90 Filip ČUČEK, “Slovenci, Slovaki in bosansko-hercegovaške peripetije v letih 1875–1878,” *Zgodovina za vse* 1 (2008), pp. 5–31.

the 19th century (a relatively small group) have expanded the scope of their research, they still have largely limited the scope of their studies to their own national borders.

The subject of this study, Slavic political programs from the second half of the 19th century to the beginning of the 1900s, along with the relations of Slovenes with the western Slavs (Poles, Czechs, and Slovaks), may be an example of an exception proving the rule. The Slavic idea (Slavic reciprocity and the all-Slavic concepts), the Yugoslav idea, Austro-Slavism, Pan-Slavism, or Neo-Slavism have all been widely studied and published in numerous articles in scientific journals and conference materials, as well as in monographs. From our analysis, Irena Gantar Godina has undoubtedly produced the greatest achievements in work on the Slavic ideas. She has authored numerous papers on relations between Slovenes and other Slavic nations, Slovenian supporters of the Slavic idea, Neo-Slavism, and especially the reception of the ideology and political views of Tomáš G. Masaryk among Slovenes.

Slovenian historians such as Gantar Godina, Cvirn, Melik, and Rozman, as well as Moritsch (an Austrian historian with Slovenian roots), have focused on the emergence and development of the concept of Austro-Slavism, according to which Austria was to become Slavic. As fathers of the concept, they consider two Slovenian scholars from the turn of the 19th century, Anton Linhart and Jernej Kopitar. Slovenian historians found particular interest in the revolution of 1848–1849 and the Slavic Congress in Prague, when the idea of Austro-Slavism celebrated triumphs among many Slovenes.

Due to the disappointment of some Slovenian activists in the failed hopes of Austro-Slavism, Pan-Slavic sentiment increased among them after the fall of the 1848–1849 revolution. Slovenian historians devoted a number of works to this issue, focusing essentially on the crucial moment of the introduction of dualism in the Habsburg monarchy in 1867. It was at this time that the essence of Pan-Slavism changed its meaning; while it was originally understood only in cultural context, it now was also understood to be included in the political dimension. Slovenian historiography has devoted much research and documentation to such events as the 1867 Ethnographic Exhibition and the Slavic Congress in Moscow, which according to some researchers became a symbol of Pan-Slavism. Even though there is little doubt that both the exhibition and congress indeed had political contexts, B. Jezernik stresses that they constituted important events for shaping a Slovenian national identity and their belonging to the “great Slavic family.” According to Me-

lik, the main method in which Slovenes perceived and considered other nations of the Habsburg monarchy was rooted in their feeling of Slavicness, based on old tradition that, thanks to Herder's and Kollár's ideas, took a modern form of Slavic reciprocity. Slovenian authors (such as M. Grgič Renko) emphasize the unclear differences between such terms as Slavism, Slovenianism, and Yugoslavism in the initial period of their development.

In terms of Slavic ideas and programs, Slovenian historians in the last thirty years have paid the most attention to the involvement of Slovenes in the Neo-Slavic movement. As an example, this became the subject of Gantar Godina's thorough studies. According to her, Neo-Slavism was a variant of Austro-Slavism that grew out of fear of growing political and economic power of Germans. She says that Neo-Slavism differed from Austro-Slavism in terms of the former's desire to include not only Russia, but also Slavic nations outside of the Austro-Hungarian Empire, in the movement – thereby helping them to free themselves from Turkish rule.

Polish-Slovenian cultural and political relations in the second half of the 19th century have initially attracted more attention of Slavists and Slovenian Polonists, as we can see in works by M. and H. Lemming, Rozka Štefanova, Njiko Jež, and Tone Pretnar. Two initiatives attempted to look at various forms of cultural and political Polish-Slovenian relations: a conference organized by the International Cultural Center in Kraków in December 2006, and a conference organized by the Institute of History of Jagiellonian University in May 2014. Generally, Polish issues appear in Slovenian historiography in the context of research related to the idea of all types of Slavic reciprocity. However, it was most fully expressed in the works of Gantar Godina and M. Tominšek-Perovšek, dedicated to the most notable Slovenian Polonophile, Leopold Lenard. Unfortunately, Slovenian historiography in relation to Polish-Slovenian contacts in the second half of the 19th century lacks broader studies on the cooperation of Polish and Slovenian members of the Viennese parliament. Several authors did touch upon this topic, however: Stergar and Rahten, both of whom used Polish literature on this subject, as well as Melik and Cvirn.

Unlike Polish topics, Czech issues in the second half of the 19th century, including political and cultural relations between Slovenes and Czechs, are more broadly represented in Slovenian historiography. This does not come as a surprise, given the already-cited popular slogan among Slovenian politicians and journalists in the 19th century, "Let's learn from Czechs". Such thinking and views resulted in

many joint ventures, projects, and publications of Slovenian and Czech historians and related scholars. Employing the output of Slovenian historians to draw a picture of the 19th-century Slovenian public opinion, we would see Czech lands as the “truest” Slavic country – meaning the most progressive country, a highly developed country in terms of culture and economics, one that others should take example from, and a country with exemplary politics to imitate. Again, Gantar Godina shines, taking a special place in the achievements of Slovenian historiography on Czech-Slovenian relations in the second half of the 19th century – particularly due to her writings on T. G. Masaryk and the reception of his philosophy and ideology among Slovenes. In-depth studies on Slovenian-Czech relations led her to formulate the final conclusion that their relations, and the comprehensive cooperation between the two nations, strongly contributed to the development of Slovenian culture, including political culture.

In Slovenian historiography, we do not see as much interest in Slovakian issues, such as comparing the fate of the two smallest – “non-historic” – Slavic nations of the Habsburg monarchy, or analyzing their political and cultural relations. There are some exceptions, however, such as the prominent work by Tone Kregar, published in 2007, comparing the cultural and political relations of Slovenes and Slovaks over almost a hundred-year period (1848–1938). Several Slovenian authors agreed that the national movement of Slovenes and Slovaks shared several similarities; but Slovaks, facing a worse political situation, developed slower than did Slovenes. According to Lukan, there was one moment when Slovaks showed their superiority over Slovenes – but only one: the revolution of 1848–1849. This was when Slovaks created the above-mentioned program for achieving territorial and legal autonomy, which was much broader and deeper than that of Slovenes.

SUMMARY

The article presents the most important trends of the last thirty years in Slovenian historiography, in the field of Slovenian cultural and political relations with western Slavic nations (Poles, Czechs, Slovaks) during the second half of the 19th century, taking into account Slovenes' attitudes towards the Slavic idea. Analyzing the achievements of Slovenian historiography after the political transformation and gaining the independence of Slovenia in 1991, we can notice that historians studying the 19th and 20th centuries have focused primarily on issues related to the development of the national movement, Slovenian politics and its leaders, and political parties. Issues related to cultural and political relations of Slovenes with other Slavs, mainly South Slavs and Czechs, were perhaps considered as less interesting topics, with historians studying them being those who had previously dealt with the Yugoslav idea or Neo-Slavism. Nonetheless, although Slovenian historians researching the 19th century – a relatively small group, actually – have expanded the scope of their research, they have largely limited the scope of their studies to their own national borders.

RESUMÉ

Článek představuje nejdůležitější trendy za posledních třicet let v slovinské historiografii, a to v oblasti slovinských kulturních a politických vztahů se západními Slovany (Poláci, Češi, Slováci) v druhé polovině 19. století a všímá si postoje Slovinců k slovanské myšlence. Pokud analyzujeme výsledky slovinské historiografie po politické transformaci a získání nezávislosti Slovinska v roce 1991, pak můžeme zaznamenat, že historikové 19. a 20. století se zaměřili zejména na témata týkající se rozvoje národního hnutí, slovinskou politiku a její představitele a politické strany. Témata týkající se kulturních a politických vztahů Slovinců s jinými Slovany, zvláště jižní národy a Češi, byla pravděpodobně vnímána jako méně zajímavá. Zajímali se o ně historikové, kteří se předtím zabývali jugoslávskou ideou neoslavismu. Přestože slovinští historikové zkoumající 19. století (jedná se přitom o relativně malou skupinu) rozšířili tématický záběr svých výzkumů, většinou zůstávají v rámci svých národních hranic.

STUDIE

Southern and Western Slavs in the Second Half of the Nineteenth Century in Bulgarian Historiography after 1989: Research Trends and Directions¹

KRZYSZTOF POPEK

Institute of History, Jagiellonian University in Cracow, Poland

Southern and Western Slavs in the Second Half of the Nineteenth Century in Bulgarian Historiography after 1989: Research Trends and Directions

This article aims to present the main trends in the Bulgarian research conducted after 1989 into the history of the Southern Slavs (Serbs, Croats, Slovenians, Bosnian Muslims, and Montenegrins) and the Western Slavs (Poles, Czechs, and Slovaks) as well as various forms of cooperation between Slavs as Yugoslavism, pan-Slavism, and Neo-Slavism in 1848–1908. The review allows to recognize trends that have been developing after the fall of communism (Bulgarian relations with Serbs, Croats, and Czechs) and those that have been neglected to a greater or lesser extent (Polish, Slovak, Slove-

1 The article was written as part of the OPUS 13 project financed by the National Science Center in Poland, entitled “Between Two Congresses in Prague: Relations among the Slavs in Central and South-Eastern Europe in 1848–1908” (2017/25/B/HS3/00240), led by prof. Antoni Cetnarowicz. The effect of the research project is the studies about the historiographies of the Slavic countries of the last thirty years. So far, the following works have been published: Antoni CETNAROWICZ – Krzysztof POPEK, “Bulgarian affairs in the second half of the 19th c. in Polish historiography since 1989,” *Slavia Meridionalis* 19 (2019), <https://doi.org/10.11649/sm.1920>;

nian, Bosniak, and Montenegrin issues). While we can easily explain this regress in Slovak, Bosnian, and Slovenian topics – after all, Bulgarians have only limited relationships with these nations – this cannot be said of Polish and Montenegrin issues, with which Bulgarians had strong relationships in the second half of the 19th century.

Key words: Bulgarian historiography, Southern Slavs, Western Slavs, Balkans, second half of 19th century.

Introduction

Elżbieta Znamierowska-Rakk, a Polish researcher of Balkan history, emphasized back in 1998 that after the political changes that had brought the European communist regimes to an end, Bulgarian historiography broke with the current interpretation of history, focusing instead on addressing topics previously considered taboo.² Perhaps the main such topic during the communist period was relations between the Eastern Bloc states, including Slavic unions. It comes as no surprise that with the collapse of the communism, Bulgarian historians saw a world of new topics, some of them having been censored before 1989. But this great change in political and social life, and most of all the liberation of thought, made them consider reviewing previous historiographic findings.

In relations between the Slavic nations, the 19th century played a special role. It was then that Slavic commonwealth concepts came to existence, such as Pan-Sla-

Antoni CETNAROWICZ – Krzysztof POPEK, “The last twenty-five years of Polish humanities related to the history of the nations and countries of former Yugoslavia, their political and cultural relations with Poles, and unionism ideas in the second half of the 19th century,” *Slavia Meridionalis* 19 (2019), <https://doi.org/10.11649/sm.1919>; Adam ŚWIĄTEK, “Slovakia’s and Slovaks’ 19th-century history in Polish researches of the last thirty years,” *Historický časopis* 68/2 (2020), pp. 193–220; Idem, “Three Histories of One Slovakia Polish Interwar Writings on the Slovaks’ Situation in the Face of the Collapse of the Habsburg Monarchy,” *Folia Historica Cracoviensia* 25/2 (2019), pp. 193–226; The several others are in print or at the review: Adam ŚWIĄTEK, “Tri príbehy jedného Slovenska. Poľské písomníctvo medzivojnového obdobia o situácii Slovákov v súvislosti s rozpadom habsburskej monarchie,” *Acta Historica Posoniensia* 32 (2020) (in print); Antoni CETNAROWICZ, “Slovenian historiography of the last thirty years – Slovenian political and cultural relations of Slovenes with Poles, Czechs and Slovaks, and the Slavic idea in the second half of the 19th century” *Slovanský přehled / Slavonic Review* (2021) (in print).

2 Elżbieta ZNAMIEROWSKA-RAKK, “Historiografia bułgarska w pierwszych latach postkomunistycznej transformacji: główne kierunki i zagrożenia,” *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej* 33 (1998), p. 189.

vism and Neo-Slavism, Illyrianism and Yugoslavism, and Czechoslovakism. These concepts strongly influenced the history of this part of Europe – especially in the 20th century, when they were implemented to a greater or lesser extent. No one has tried to review and summarize Slavic issues in the studies of Bulgarian historians, neither during the communist period, when they strongly promoted them, nor after 1989. Review articles on Bulgarian historiography after the political changes rather focused on general research tendencies;³ earlier bibliographies dealt with the achievements of Bulgarian historiography on the Balkan region, so they only partly concerned the Southern Slavs.⁴

This article aims to present the main trends in the Bulgarian research into the history of the Southern Slavs (Serbs, Croats, Slovenians, Bosnian Muslims, and Montenegrins⁵) and the West Slavs (Poles, Czechs, and Slovaks) in 1848–1908, conducted after 1989. This period was used in the research project under which this article was created, entitled “Between Two Congresses in Prague: Relations among the Slavs in Central and South-Eastern Europe in 1848–1908.” But it was not the only reason for choosing these particular turning points – they are relevant to the Slavic movement for two reasons. First, they refer to two Slavic conventions in Prague and the evolution from Pan-Slavism to Neo-Slavism. Second, they mark key moments in Slavic history. The caesura of 1848 seems obvious: The Revolutions of 1848 (also called the Spring of Nations) played a key role in the history of most European nations, including the Slavs. That of 1908 was important not only because of the next Prague congress, but also because of the annexation of Bosnia by Austria-Hungary and Bulgaria’s declaration of independence. Directly or indirectly, these events significantly affected all Slavic nations of the region.

This article breaks with an approach historiographic reviews usually take, which consists of merely listing dry bibliographic items. Instead, it focuses on the most important research trends, tendencies and phenomena in the field of Bulgarian research on the Western and Southern Slavs in the second half of the 19th century.⁶ In doing so, it includes monographs but omits journal articles and conti-

3 Ibid., pp. 189–194; Ivan ELENKOV – Daniela KOLEVA, “Historiography in Bulgaria After the Fall of Communism: Did ‘The Change’ Happen?,” *Historien* 4 (2003), pp. 183–198.

4 *Balkanite i mezhdubalkanskite otnosheniya XV vek – 80te godini na XX vek v balgarskata nauchna knizhnina 1878–1984. Anotirana bibliografiya* (Sofia: BAN, 1988).

5 Since Bulgarian historiography treats the history of Macedonia as an inseparable part of Bulgarian history, we will discuss Macedonian issues only in the context of the Bulgarian-Serbian conflict.

6 Since I will really often refer to the second half of the 19th century, from time to time I will refer to this period as *the period studied* or something similar.

nuous publications, whose analysis would require at least several years of in-depth studies.

Slavic relationships

We should start off by considering how Bulgarian researchers undertook the topic of Slavic relationships in the second half of the 19th century, which topic usually comes down to studying Slavophilism. The most valuable work in the field of Bulgarian Slavic ideas is the 1997 book *Slavic Movement in Bulgaria* [*Slavyanskoto dvizhenie v Bălgariya*], by Emiliya Lazarova.⁷ Other works on this subject – by Orlin Zagorov, Trifon Trifonov, Gancho Bakalov, and Mihail Videnov – are much more general and do not take a strictly research approach.⁸ They show that Bulgarian historiography clearly identified Slavophilism with Russophilism, and was full of thoughts on relations between Bulgarians and Russians—but those with other Slavic nations were marginalized. This picture, actually, reflects the fact that the Slavophile movement in Bulgaria was just like that. The Bulgarians' attitudes towards Neo-Slavism is the topic of articles written by Teodorička Gotovska-Henze from the Institute of History of the Bulgarian Academy of Sciences.⁹ The subject is still waiting to be developed as the subject of a monograph.

Given the importance of the emerging Yugoslav movement, which entered the decisive phase during the period discussed, there are studies prepared by Bulgarians on that topic. In addition to an invaluable monograph by Naum Kaychev,

7 Emiliya LAZAROVA, *Slavyanskoto dvizhenie v Bălgariya* (Sofia: Slavyanskoto druzhestvo v Bălgariya, 1997).

8 Orlin ZAGOROV, *Slavyanskata tsivilizatsionna identichnost* (Sofia: Slavyanskoto druzhestvo v Bălgariya, 2016); Trifon TRIFONOV, *100 godini Slavyansko druzhestvo v Bălgariya: Tseli i deynost* (Sofia: Slavyanskoto druzhestvo v Bălgariya, 1999); Gancho BAKALOV, *Slavyanskata vzaimnost* (Sofia: Agentsiya Mediya Konsult MSA, 2017); Mihail VIDENOV, ed., *V sluzhba na slavyanskoto edinenie: sbornik po sluchay 110 godini ot osnovavaneto na Slavyanskoto druzhestvo v Bălgariya* (Sofia: Slavyanskoto druzhestvo v Bălgariya, 2009).

9 Teodorička GOTOVSKA-HENZE, "Vladimir Sís, bălgarite i neoslavistkata politika," in *Vladimir Sís i Bălgariya*, ed. Ani Zlateva (Sofia: Stigmati, 2006), pp. 15–34; Eadem, "Neoslavizmăt, bălgarite i ruskata politika 1908–1912," in: *Bălgariya i Rusiya – mezhdu priznatelnosta i pragmatizma*, ed. Georgi Markov (Sofia: Institut po istorija kăm BAN, 2008), pp. 217–231; Eadem, "Neoslavizmăt i cheshko-bălgarskite vrăzki ot nachaloto na XX v. – dve lichni sădби," in *Rolyata na cheshkata inteligentsiya v obshtesveniya zhitov na sledosvobozhdenska Bălgariya*, eds. Marcel Černý – Dobromir Grigorov (Praga: Posolstvo na Republika Bălgariya v Cheshkata republika, 2008), pp. 57–67.

which discusses the previous period and the Illyrian movement,¹⁰ the Bulgarian work about some important aspects of the development of the Yugoslav idea is a book by Angel Dimitrov¹¹ and popular scientific volume by journalist Velizar Enchev, which contains a somewhat vague chapter on this problem.¹² Gancho Savov wrote a popular book about the history of the Southern Slavs.¹³ In this context, we should also consider works on federalism in the Balkans, which naturally related to building a union of the Southern Slavs. These works focus, however, on the period after World War II, when the idea of establishing the Yugoslav federation that would include Bulgaria had the greatest chance of implementation.¹⁴ Not only historians wrote about related topics, however. Researchers representing other disciplines of the humanities also did, notably Slavists and art historians, both often more open to comparative research than historians.¹⁵

Serbian issues

Bulgarians and Serbs live close by and have similar languages, so it should come as no surprise that Bulgarian historians often discuss Serbian issues. But they do it differently than discussing relationships with other Southern and Western Slavic nations: not through the lens of cooperation and commonwealth projects, but out of the growing conflict.

After 1989, several valuable general analyses about the modern history of Serbia were published in Bulgarian. Krăst'ò Manchev, an unquestioned authority in research into Balkan history, published two books on the history of Serbia and

10 Naum KAYCHEV, *Iliriya ot Varna do Vilah: hãrvatskoto natsionalno vãzrazhdane, sãrbite i bãlgãrite (do 1848 g.)* (Sofia: Paradigma, 2015).

11 Angel DIMITROV, *Razhdaneto na edna nova dãrzhava: Republika Makedoniya mezhdu yugoslavizma i natsionalizma* (Sofia: AI „Marin Drinov”, 2011).

12 Velizar ENCHEV, *Yugoslavskata ideya: Istoricheski, politicheski i mezhdunarodni aspekti na doktrinata za natsionalno osvobozhdenie i dãrzhavno obedinenie na yuzhnite slavyani* (Sofia: Zahariy Stoyanov, 2009).

13 Gencho SAVOV, *Yuzhnoslavyanski strani. Zemya i narodi, istorichesko i duhovno razvitie. Kratãk pregled* (Veliko Tãrnovo: UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 2004).

14 Milcho LALKOV, *Ot nadezhdata do razocharovanie. Ideya na federatsiya v balkanskiya yugoiztok* (Sofia: Vek 22, 1994).

15 Milena GEORGIEVA, *South Slav dialogues in modernism: Bulgarian art and the art of Serbia, Croatia and Slovenia 1904–1912* (Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, 2008).

Bulgarian-Serbian relations in the 19th and 20th centuries.¹⁶ Worth attention is the second edition of the monograph on Serbia in the 19th century by Georgi P. Genov, an outstanding interwar Bulgarian researcher of international law and the history of diplomacy.¹⁷

In the context of Bulgarian historical research related to the second half of the nineteenth century, Serbia occupies a central place because of a key topic for Bulgarians: rivalry with other Balkan countries for Macedonia. These studies depict Bulgarian-Serbian relations through the prism of growing antagonisms and aversion of both nations. Let us analyze this rivalry on several levels. Some of the studies showed the growth of Serbian propaganda in Macedonia through schools, the press, churches, and books; it aimed to gain support for the Serbian national idea among the local Slavs. Others discussed the activity of Serbian Chetniks in Macedonia, participating in a kind of civil war, which also involved Bulgarians, Greeks, and Turks. Many of these works are full of emotions and express bitter resentment against the Serbs, accusing them of spreading anti-Bulgarian propaganda among the Macedonian Slavs, preparing the ground for the chauvinistic project of dividing the Bulgarian people, and proclaiming the ideas of the Serbian population of Macedonia or of Makedonism (i.e., the national separateness of Macedonians). So numerous monographs by Bulgarian historians specializing in the 19th century – such as Svetlozar Eldarov, Naum Kaychev, and Ivaylo Yolov¹⁸ – do not constitute the only evidence of great interest in this topic; the other one is source publications: collections of documents¹⁹ and editions of classic works, like those by Hristo Silyanov.²⁰

16 Krăst'ò MANCHEV, *Istoriya na Sărbija* (Sofia: Abagar, 1999); Idem, *Sărbija i srăbsko-bălgarskite otmosheniya (1804–2010)* (Sofia: Paradigma, 2014).

17 Georgi P. GENOV, *Kratka politicheska i diplomatska istoriya na Sărbija: ot nachaloto na XIX vek do kraya na Balkanskata vojna – Bukureshtkiya miren dogovor ot 1913 godina* (Sofia: Van'ò Nedkov, 2012).

18 Svetlozar ELDĀROV, *Srăbskata vāorāzhena propaganda v Makedoniya 1901–1912: Izsledvane* (Sofia: Voennoizdatelski kompleks "Sv. Georgi Pobedonosets", 1993); Ivaylo YOLOV, *Ruski avtorii za Bălgariya i Sărbija v makedonskiya konflikt 1885–1917 g.* (Sofia: Bălgarska duhovnost, 1999); Naum KAYCHEV, *Makedoniyo, vāzzhelana...: armiyata, uchilishteto i gradezhbāt na natsiyata v Sărbija i Bălgariya (1878–1912)* (Sofia: Paradigma, 2006).

19 Velichko GEORGIEV – Stayko TRIFONOV, eds., *Grătskata i srăbskata propagandi v Makedoniya: Krayat na XIX – nachaloto na XX v. Novi dokumenti* (Sofia: Makedonski nauchen institut, 1995).

20 Boyan PENEV, *Srăbskiyat shovinizām. Srăbska otechestvena nauka. Uchebna literatura. Populyarnata literatura i poeziya. Srăbska propaganda v Makedoniya* (Sofia: Makedoniya Pres, 1995); Hristo SILYANOV, *Srăbsko-bălgarskiyat spor i Rusiya: Izsledvane* (Sofia: Globus 91, 1993).

Bulgarian historians studying Bulgarian-Serbian relations in the second half of the 19th century indeed focused on the Bulgarian-Serbian conflict, but wrote also about other issues. They included the national liberation movement, especially the “era of committees” (“komitetskoto desetiletie”) of 1867–1878. In this aspect, Bulgarians’ and Serbs’ fates constantly entwined, and various projects for cooperation between Bulgarian freedom fighters and the Serbian state developed. Worth pointing out is the extensive and original research by Elena Hadzhinikolova, the author of three monographs on Bulgarian-Serbian relations in the 1870s.²¹ Let us not forget about source publications. An example is a collection of journalistic texts about neighboring nations by major revival authors, in which relations with Serbs played a key role.²² Nonetheless, research into the most important Bulgarian-Serbian commonwealth projects of the nineteenth century – namely, two Bulgarian Legions in Belgrade and a project called the Yugoslavian, or Serbian-Bulgarian, Tsardom, both having emerged in the 1860s – have been neglected since the 1990s. Research on this topic, conducted in the 1970s by Veselin Traykov and Dimităr Kosev, still remains unfinished.²³

Another important topic in the context of Bulgarian-Serbian relations during the period studied is the identity of the people inhabiting the Niš region. After 1989, Bulgarian historiography focused on two issues. First, it showed the revival of revisionist sentiments towards the lands that Bulgarians considered Bulgarian but which were not part of the state. Secondly, it emphasized the belief that the Slavs inhabiting the former Sanjak of Niš were actually Bulgarians, assimilated after the inclusion of these territories in the Serbian state. The most important monograph on this topic is by Stoyan Raychevski, who interprets the evidence that the population of that territory was Bulgarian.²⁴

Historians studying the topic should not overlook the achievements of their fellow academics studying Slavic studies. The most fertile research dealt with the

21 Elena HADZHINIKOLOVA, *Bălgarite i Srăbsko-turskata vojna 1876* (Sofia: Voenniozdatelski kompleks “Sv. Georgi Pobedonosets”, 1996); Eadem, *Bălgarite sreshtu srăbskoto pronikvane v Makedoniya: 70-te g. na XIX v.* (Veliko Tărnovo: Faber, 2003); Eadem, *Srăbsko-turskata vojna, Rusiya i Zapadna Evropa prez 1876* (Sofia: FTP, 1999).

22 Ivan NIKOLOV, ed., *Bălgarite i săsednite narodi v publitsistikata na Rakovski, Karavelov, Botev, Yavorov* (Sofia: Makedoniya Pres, 1996).

23 Veselin TRAYKOV, *Rakovski i balkanskite narodi* (Sofia: Nauka i izkustvo, 1971); Idem, *Ideologicheski techeniya i programi v natsionalno-osvoboditelnite dvizheniya na Balkanite do 1878 godina* (Sofia: Nauka i izkustvo, 1978); Dimităr KOSEV, *Rusiya, Frantsiya i bălgarskoto osvoboditelno dvizhenie 1860–1869* (Sofia: BAN, 1978).

24 Stoyan RAYCHEVSKI, *Nisavskite bălgari* (Sofia: Izdatelstvo “Balkani“, 2004).

relationship between Vuka Karadžić and the Bulgarians. Although focused on the first half of the century, it also covered the later years of this Serbian thinker's life, who died in 1864. After 1989, some interesting works on Serbian political satire, though from the border of journalism and fiction, were published.²⁵

Croatian issues

Not arising from direct neighborhood, Bulgarian-Croatian relations might seem less obvious. Since 1989, however, Bulgarian research on this topic has been flourishing, with the second half of the 19th century being among the most important periods in the researchers' interests.

We can see this great interest in cyclical Bulgarian-Croatian conferences, resulting in collective volumes edited by Josip Bratulić (2005 and 2012²⁶), Rumiana Bozhilova (2003, 2006 and 2009²⁷), and Antoaneta Balcheva (2014²⁸). A similar character shows the 2015 volume of studies edited by Svetlozar Eldarov, prepared in honor of the seventy-fifth birthday of Rumiana Bozhilova, the most outstanding contemporary researcher of Croatian issues in Bulgaria.²⁹ The vitality of Bulgarian research on Croatia issues illustrates the conference *Bulgarian-Croatian Scientific, Cultural, and Spiritual Relations* [*Bălgaro-hărvatski nauchni, kulturni i duhovni vrăzki*], organized on 17–18 June, 2019 by the Bulgarian Academy of Sciences. What distinguishes these conferences and volumes is that, although being dominated by topics related to the 20th century, they also include subjects related to the second half of the 19th century.

25 Hristo BONDZHOLOV, *Homo Balcanicus kato Homo Ludens. Satirichnata kartina na sveta v tvorchestvoto na Radoje Domanović i Branislav Nušić* (Veliko Tărnovo: Faber, 2011).

26 Josip BRATULIĆ, ed., *Hrvatsko-bugarski odnosi u 19. i 20. stoljecu* (Zagreb: Hrvatsko-bugarsko društvo, 2005); Idem, ed., *Hrvatsko-bugarski odnosi u XIX. i XX. stoljecu* (Zagreb: Hrvatsko-bugarsko društvo, 2012).

27 Rumiana BOZHILOVA, ed., *Bălgari i hărvati v Yugoiztochna Evropa VII–XXI vek* (Sofia: Gutenberg, 2006); Eadem, ed., *Bălgari i hărvati prez vekovete*, part 2 (Sofia: Gutenberg, 2003); Eadem, ed., *Dŕzhava, obshtestvo i kultura na bălgari i hărvati VII–XXI vek* (Sofia: Gutenberg, 2009).

28 Antoaneta BALCHEVA, ed., *Evropa v kulturnoto i politichesko bitie na bălgari i hărvati* (Sofia: IBTŠI, 2014).

29 Svetlozar ELDĂROV, ed., *Bălgaro-hărvatski politicheski i kulturni otnosheniya prez vekovete* (Sofia: Paradigma, 2015).

We can also see the interest in Bulgarian-Croatian relations in two monographs that deal with this topic during the period we discuss. One was written just before the fall of communism, in 1988, by Rumiana Bozhilova, and it discussed Bulgarians's attitudes towards the Croatian national movement.³⁰ Another one, by Kosta Tsárnushanov, had two editions (1991 and 2000) and focused on the triangle of Croatia-Macedonia-Bulgaria relations.³¹

Other types of related works attempted to analyze the whole history of Croatia, and so they naturally contained chapters devoted to the second half of the 19th century. These were mainly translations into Bulgarian, however, such as the works of Croatian historian Ivo Goldstein³² and German historian Ludwig Steindorff.³³ Exceptions to this rule constituted the general analyses of the history of Croatia by Rumiana Bozhilova³⁴ and by Gancho Savov.³⁵

In-depth research on Bulgarian-Croatian relations during the period that interests us here focused on the attitudes of leading Croatian national activists to Bulgarian affairs and Bulgarians themselves. The most important topic is the relationships of Josip Juraj Strossmayer – the central figure of the Yugoslav movement – with Bulgarians. In the 1860s, he supported the Miladinov brothers in publishing one of the most important 19th-century collections of Bulgarian folk songs. An advocate of the unification of the Western and Eastern Churches, which could help overcome religious barriers among the Southern Slavs, he supported the establishment of the Church Union by Bulgarians in 1860 – which, however, did not stand the test of time. During the War of 1877–1878, he persuaded the papacy to support Bulgarian interests and the revival of the Bulgarian state. In 1884, Strossmayer became an honorary member of the Bulgarian Literary Society (now the Bulgarian Academy of Sciences). One year later, in 1885, he criticized Serbs for

30 Rumiana BOZHILOVA, *Härvatskoto natsionalno-osvoboditelno dvizhenie prez pogleda na bälgärite 1878–1914* (Sofia: BAN, 1988); Later, Rumiana Bozhilova prepared more synthetic and general articles on this subject, see Rumiana BOZHILOVA, “Natsionalnoosvoboditelnoto dvizhenie na balkanskite narodi pod vlastta na Habsburgite ot 1867 do 1918 g. (Opis za oboshtenie i periodizatsiya),” *Balkanistika* 3 (1989), pp. 126–149.

31 Kosta TSÄRNUSHANOV, *Makedoniya v härvatsko-bälgarskite vzaimootnosheniya prez vekovete* (Sofia: VMORO, 2000).

32 Ivo GOLDSTEIN, *Istoriya na Härvatiya* (Plovdiv: Pigmalion, 2003).

33 Ludwig STEINDORFF, *Härvatiya. Ot Srednovekovieto do nashi dni* (Sofia: Riva, 2009).

34 Rumiana BOZHILOVA, *Istoriya na Härvatiya* (Sofia: Abagar, 1998).

35 Gancho SAVOV, *Härvatiya. Ocherk* (Sofia: UI “Sv. Kliment Oridski”, 1992).

attacking Bulgaria, and, through the Red Cross, allocated funds to wounded Bulgarian soldiers.³⁶

The second of the leading Yugoslav activists, Franjo Rački, also was interested in Bulgarian issues, mainly as a historian and a cultural researcher. He collected and published Church Slavonic manuscripts about Bulgarian history, his main research interest lying in Saints Cyril and Methodius.³⁷ Another publisher of many valuable monuments of Bulgarian culture was Vartoslav Jagić, one of the most respected Slavists of the second half of the 19th century. His correspondence with Bulgarian ethnologist and linguist Lyubomir Miletich was published in 1996 by Rumiana Bozhilova.³⁸ An important role in these contacts was also played by journalist Krunoslav Heruc, who – for political reasons – had to leave Croatia in 1885 and opted for Bulgaria. As a correspondent there, he commented on political life in Sofia, got involved in the movement for the unification of the Principality with Eastern Rumelia, and then fought, as a volunteer, in the war with Serbia. In 1886, having to leave Bulgaria because of his relationship with Bulgarian Russophiles, Heruc went to St. Petersburg, where he continued commenting on the situation in Bulgaria through a prism of Slavophilic views. A monograph by Svetlozar Eldarov constitutes a valuable source on Heruca's relations with Bulgarians.³⁹

Yet another source of knowledge is translations into Bulgarian of works by Croatian historians. Stjepan Radić, one of the most important Croatian politicians of the turn of the 19th and 20th centuries and the interwar period, wrote a book on the history of reborn Bulgaria, whose translation to Bulgarian was published in 1993.⁴⁰ In 1997, Rumiana Bozhilova collected historical studies by Franjo Tuđman, not only the first president of the Republic of Croatia, but also a respected historian. The volume contains texts on the history of Slavic nations in the 19th

36 Trifon PAVLOV, ed., *Episkop Yosip Shtros Mayer i bälgarite. Härvatskiyat intelektualen elit i Sofiya* (Sofia: Reklamna agentsiya, 2009); Matija PAVIĆ, Milko CEPELIĆ, *Episkop Yosip Yuray Shtros Mayer i slavyanstvoto*, trans. Aurora Perchinska (Sofia: GS "Episkop Yosif Shtros Mayer", 2015); Trifon PAVLOV, ed., *Simvoli na bälgaro-härvatskoto priyatelstvo* (Sofia: GS "Episkop Yosif Shtros Mayer", 2016).

37 Rumiana BOZHILOVA – Ivan BOZHILOV, *Franjo Rački i bälgarite* (Sofia: Gutenberg, 2009).

38 Rumiana BOZHILOVA, ed., *Lyubomir Miletich do Vatroslav Yagich: Pisma 1896–1914* (Sofia: AI "Prof. Marin Drinov", 1996).

39 Svetlozar ELDÄROV, *Nashiyat spetsialen dopisnik säobshtava...: Härvatski korespondent i dobrovolets Krunoslav Heruts za Bälgariya i bälgarite* (Sofia: Voенno izdatelstvo, 2005).

40 Stepan RADIĆ, *Väzrodena Bälgariya 1878–1913. Izsledvane* (Sofia: Voенnoizdatelski kompleks "Sv. Georgi Pobedonosets", 1993).

century.⁴¹ The 1944 analysis of Bulgarian history by Vladimir Židovec, the ambassador of the Independent State of Croatia in Bulgaria during World War II, was translated into Bulgarian and published in 2004.⁴²

Slovenian issues

During the period studied, Bulgarian-Slovenian relations were weak, for several reasons. The first of them can be easily seen on the map: Slovenia lies much farther from Bulgaria than, for instance, Croatia does. In terms of social and political lives, at first glance Slovenians and Bulgarians had rare contacts and no significant common interests. While growing animosity with Serbs brought Bulgarians and Croats close together, seldom did the former find a common language with Slovenians. We can see it in Bulgarian historiography after 1989, which – apart from two overall analyses covering the whole history of Slovenia, by Gancho Savov⁴³ and the translation of Joachim Höslér's work from German⁴⁴ – the only source dealing with Slovenian issues is Nayda Ivanova's monograph on the Slovenian linguist Anton Bezenšek. This book should interest historians: Bezenšek lived for most of his life in Bulgaria and wrote one of the first Slovenian books devoted to Bulgaria, published in 1897 and entitled *Bulgaria and Serbia* [*Bolgarija in Srbija*], as well as numerous press publications about this Slavic country.⁴⁵

Contrary to this first impression, Bulgarian-Slovenian relations in the second half of the 19th century offer many still unexplored issues, as signaled by Slovenian researchers, for example, in a collective book published in 2016 and edited by Žarko Lazarević and Aleš Gabrič.⁴⁶ The subject offers abundant topics: Slovenian journalist Janez Pohar kept in touch with the environment of Bulgarian revolutionaries in Bucharest in the 1870s; about Bulgaria wrote historian Ivan Steklas,

41 Franjo TUĐMAN, *Istoricheskata sādba na narodite. Izbrani trudove*, trans. Rumiana Bozhilova (Sofia: AI "Prof. Marin Drinov", 1997).

42 Vladimir ŽIDOVEC, *Bālgariya prez vekovete i dnes* (Sofia: Voenoizdatelski kompleks "Sv. Georgi Pobedonosets", 2004).

43 Gancho SAVOV, *Sloveniya. Ocherk* (Sofia: UI "Sv. Kliment Ohridski", 1992).

44 Joachim HÖSLER, *Sloveniya: Ot nachenkite do nashi dni*, trans. Frosina Parashkeva, Boris Parashkev (Sofia: Riva, 2009).

45 Nayda IVANOVA, *Yuzhnoslavyanskite ezitsi mezhdu natsionalnata individualnost i slavyanskata vzaimnost v sāchineniyata na Anton Bezenšek 1854–1915* (Sofia: Faber, 2008).

46 Žarko LAZAREVIĆ – Aleš GABRIČ, eds., *Slovenski in Bolgari med zahodnimi in vzhodnimi vplivi* (Ljubljana: Institut za novejšo zgodovino, 2016).

Miroslav Hubmajer (a participant in the revolutionary events in the Balkans in 1875–1878), writer Josipina Urbančić-Turnograjska, and Terezija Jenko (an initiator of help for victims of the Ilinden Uprising).⁴⁷

Bosniak issues

Bulgarians did not have strong relationships with Bosniaks during the period studied. The modest achievements of Bulgarian historiography on the history of Bosnia and Bosniak issues in the second half of the 19th century reflect this situation.

In 1994, Snezhana Rakova-Marink'ova, Antonina Zhelyazkova, and Mariana Yovevska published a sketch of the history of Bosnia and Herzegovina, which contained a chapter on the period we discuss.⁴⁸ Gancho Savov wrote another overall analysis of the Bosnian history.⁴⁹ Mariana Yovevska's 2006 book shows more accurate analysis of this period in Bosnia's history, devoting extensive chapters to the political and social situations of the province during the Austro-Hungarian period.⁵⁰ The series published by International Center for Problems of Minorities and Cultural Contacts, which deals with Muslim communities in the Balkans, contains the 2001 volume edited by Antonina Zhelyazkova devoted to research on Bosnia. The volume includes translations from the Slovenian language of Vera Kržišnik-Bukić's article about the formation of the Bosniak identity, and Mila Mancheva's about Bosnian Muslims under Austro-Hungarian rule.⁵¹

Unlike studies on other Southern Slavic nations in the second half of the 19th century, research on Bosnia did not deal with works on Bulgarian-Bosniak relations but with the history of Bosnia. Interest in this country and its history in Bulgaria resulted from the research on Bulgarian Islam, which intensified after 1989. The largest Muslim community in the Balkans next to Albania, Bosnia offers

47 Petar VODOPIVEC, "O sloveńskich zainteresowaniach Bułgarami i Bułgarią (1850–1908)," *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 147/2 *Współpraca Słowian i jej zwolennicy w Europie Środkowej i na Bałkanach w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, eds. Antoni Cetnarowicz – Adam Świątek (2020), pp. 227–249.

48 Snezhana RAKOVA-MARINK'OVA – Antonina ZHELYAZKOVA – Mariana YOVEVSKA, *Bosna i Hertsegovina: Oчерk* (Sofia: BAN, 1994).

49 Gancho SAVOV, *Bosna i Hertsegovina. Istini i Hipotezi* (Sofia: Ivan D. Danov, 1994).

50 Mariana YOVEVSKA, *Bosna i Hertsegovina prez XIX–XX vek. Stranitsi ot istoriyata* (Veliko Tărnovo: UI "Sv. sv. Kiril i Metodiy", 2006).

51 Antonina ZHELYAZKOVA, ed., "Osobeniyat sluchay" *Bosna. Izsledvaniya* (Sofia: IMIR, 2001).

a natural field of comparison for historians interested in the history of Pomaks and Bulgarian Turks.

Montenegrin issues

While it is difficult to talk about clear common grounds for Bulgarian-Bosniak relations at the turn of the 19th and 20th centuries, this was not so for relations with Montenegro. Strangely enough, these common grounds are not reflected in Bulgarian historiography after 1989.

Since the establishment of the Bulgarian state in 1878, these countries constantly maintained bilateral relations at different levels: economic, political, cultural, and scientific. These relations, however, were not strong in light of the events taking place in the Balkans at this time, having been much weaker than those between Cetinje and Belgrade, Sofia and Belgrade, and Sofia and Athens. Trying to fill this gap, the Bulgarian Archives State Agency published in 2015 a bilingual edition of documents on Bulgarian-Montenegrin relations in 1878–1913. It richly illustrates these relations in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century.⁵² Perhaps the volume will trigger further research on this topic, still awaiting the very first devoted monographic study.

Polish issues

Going beyond the Southern Slavic issues, we should consider Bulgarian research on Western Slavs over the last thirty years. More often than not, the geographical distance that separated them from Bulgaria weakened their bilateral relations, a phenomenon clearly reflected in historiography. This was the case with Polish issues.

Several overall analyses of Polish history have been published in Bulgarian, each including general chapters about the second half of the 19th century: a book by Georgi Asiov⁵³ and translations from Polish of works by Jerzy Łukowski and

52 Milena TODORAKOVA – Miryana KAPISODA, eds., *Otnosbeniyata mezhdu Bălgariya i Cherna gora 1878–1913 g. Sbornik s dokumenti* (Sofia: Dărzhavna agentsiya “Arhivi”, 2015).

53 Georgi AS'OV, *Polsha. Sădbini i săvremennost* (Sofia: Otvoreno obshtestvo, 1999).

Hubert Zawadzki,⁵⁴ Adam Zamojski,⁵⁵ and Michał Timowski, Jan Kieniewicz and Jerzy Holzer.⁵⁶ This shows that Bulgarian readers are interested in Polish history.

Among more detailed studies on Polish-Bulgarian relations in the second half of the 19th century published after 1989, we should mention the monograph by Veselina Petrova-Chompalova. She writes about how Bulgarians perceived Poles at the end of the 19th century and in the first half of the 20th century – but, strictly speaking, this is not historical but popular science work.⁵⁷ In 2015, Iliya Todev edited the bilingual post-conference volume *Poland and Poles in the new history of Bulgaria (from half-19th century to half-20th century)* (*Polsha i polyatsite v novata bălgarska istoriya [sredata na XIX - sredata na XX vek]*). In the context of the period discussed here, the Bulgarian authors of the volume presented such topics as the activities and works of Michał Czajkowski, also known as Sadik Pasha (Aleksandăr Zlatanov and Desislava-Devora Atanasova), and the activity of Polish resurrectionists in Stara Zagora (Rumen Vatashki). Most of the texts deal with broadly understood Bulgarian-Polish cultural and scientific cooperation, in light of various Bulgarian archival groups by Yordanka Gesheva, Lyubomir Georgiyev, Daniel Atanasov, Nikola Kazanski, Petăr Pärvanov, Yolanta Spasova, Blagovesta Ivanova, and Stanislav Stoychev.⁵⁸ Most of these texts are basic and do not contribute much to the knowledge, and most of the above-mentioned authors did not focus strictly on Polish-Bulgarian relations. The volume, however, shows that broad research topics are waiting to be undertaken by Bulgarian and Polish historians.

Many related topics have not yet been studied, however. Since 1943, no single book or monograph has analyzed the presence of Polish emigrants in Bulgarian lands after the 1848–1849 Revolution in Hungary. This fact is particularly meaningful in light of an increasing interest in the subject in Bulgaria, reflected for instance in Stilyan Chilingirov's pre-war work, which has been re-published twice

54 Jerzy ŁUKOWSKI – Hubert ZAWADZKI, *Kratka istoriya na Polsha* (Sofia: Trud, 2011).

55 Adam ZAMOYSKI, *Polskiyat păt. Hilyadoletnata istoriya na polyatsite i tyabnata kultura* (Veliko Tărnovo: Abagar, 2006).

56 Michał TIMOWSKI – Jan KIENIEWICZ – Jerzy HOLZER, *Istoriya na Polsha* (Veliko Tărnovo: Abagar, 1998).

57 Veselina PETROVA-CHOMPALOVA, *Polsha i polyatsite v predstavite na bălgarite: Ot kraya na XIX v. do Vtorata svetovna voyna* (Plovdiv: Glas, 2004).

58 Iliya TODEV, ed., *Polsha i polyatsite v novata bălgarska istoriya (sredata na XIX – sredata na XX vek) / Polska i Polacy w nowej historii Bułgarii (poł. XIX wieku – poł. XX wieku)* (Sofia: BAN, 2015).

after 1989 (in 1999 and 2011).⁵⁹ In her monograph on the activities of an outstanding Polish Slavist Tadeusz Stefan Grabowski, Magda Karabelova focuses exclusively on his activities in Bulgaria during World War I, although his relationships with Bulgarians date back to an earlier period.⁶⁰ During the communist era, Vanda Smohovska-Petrova studied the activity of Zygmunt Miłkowski, Michał Czajkowski (Sadik Pasza), and Hôtel Lambert in Bulgaria.⁶¹ These researches in some aspects are continued by Aleksandăr Zlatanov who is the author of the series of articles about Czajkowski's and Hotel Lambert's activity in Bulgaria.⁶²

Topics in this context are actually abundant. We have already mentioned some of them: Michał Czajkowski's activity, the mission of the Polish resurrectionists in Adrianople, and Polish emigration after 1848. But we can list many more: the commitment of Poles to spreading Catholicism among Bulgarians and their contribution to the establishment of the Church Union in 1860,⁶³ their participation in the Russian-Turkish war of 1877–1878 as well as in uprisings and revolts in Bulgarian lands after the “Great Eastern Crisis” (Stanislas St. Claire as the head of the Rhodope Uprising or Ludwik Wojtkiewicz as one of the leaders of the Kresna Uprising), and their role in building the modern Bulgarian statehood (including engineers, doctors, and journalists). Let us not forget about bringing Bulgarian matters to Polish public opinion and research on Bulgaria conducted by numerous Polish authors, such as Jan Grzegorzewski, Tadeusz S. Grabowski, Bronisław Grabowski, Stanisław Kozicki, Edward “Zorjan” Sedlaczek, Michał Czajkowski, Teo-

59 Stiliyan CHILINGIROV, *Madzhari i polyatsi v Shumen. Prinos kăm istoriyata na bălgarskata tsivilizatsiya* (Sofia: Ogedalo, 1999).

60 Magda KARABELOVA, *Bălgarskata misiya na Tadeush St. Grabovski – pratenik na văzkrăsvashta Polska* (Sofia: “Boyan Penev”, 2011).

61 Vanda SMOHOVSKA-PETROVA, *Bălgariya v tvorchestvoto na Zigmunt Miłkowski (Teodor Tomash Iezh)* (Sofia: BAN, 1955); Eadem, *Neofit Bozveli i bălgarskiyat tsărkoven văpros. Novi dannii iz arhivata na A. Chartoriski* (Sofia: BAN, 1964); Eadem, *Mihail Chaykovski-Sadık Pasha i Bălgarskoto Văzrazhdane* (Sofia: BAN, 1973).

62 Aleksandăr ZLATANOV, “Balkanskata politika na ‘Otel Lamber’ i ustanovyavaneto na Iztochnata agentsiya v Tsarigrad (1831–1842),” *Istoriya* 3 (2020), pp. 250–269; Idem, “Czajkowski's Christian Army of the Sultan, 1853–1870,” in *Turkish Yoke or Pax Ottomana. The Reception of Ottoman Heritage in the Balkan History and Culture*, eds. Krzysztof Popek – Monika Skrzyszewska (Kraków: Nowa Strona, 2019), pp. 45–57; Idem, “Niepublikowane wspomnienia o Michale Czajkowskim – Sadyku Paszy,” *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej* 53/2 (2018), pp. 111–130; Idem, “Niepublikowani spomeni za Mihail Chaykovski – Sadük pasha,” in *Bălgarite v Osmanskata imperiya, XIX v. Ponyatiya, strukturi, lichnosti*, ed. Vanya Racheva (Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2017), pp. 107–133.

63 On that topic look: Krzysztof POPEK, “The Polish Episodes of the Bulgarian Church Movement in the 19th Century,” *Filologicheski forum* 2/8 (2018), pp. 96–104.

dor Tomasz Jeż, Karol Brzozowski, Waclaw Wołodźka, and Antoni Piotrowski. A completely unrecognized – yet potentially interesting – topic is seasonal migrations of Bulgarian gardeners, who undertook seasonal work in gardens across Europe, including in Polish lands.

It is worth noting that after 1989, the achievements of Polish historians on Bulgarian issues during the second half of the 19th century have been often translated into Bulgarian. Examples are translations of Antoni Giza's *Balkan states towards the Macedonian question in 1878–1918*⁶⁴ (a translation was published in 2001), Zbigniew Klejn's *The participation of Poles in the state-building of new Bulgaria (1879–1914)* (in 2004),⁶⁵ and Jarosław Rubacha's *Bulgaria at the turn of nineteenth and the twentieth centuries. Bulgarian metamorphoses in 'Slavyanski svyat' publications (1905–1914)*.⁶⁶

These translations suggest that research on Bulgarian-Polish relations during the period studied is more advanced in Poland than in Bulgaria.⁶⁷ Nonetheless, Bulgarian research on issues related to other Western Slavic nations has been more advanced than that related to Polish issues, with Czechs constituting a shining example that the intensity of research on another nation does not have to be inversely proportional to the physical distance between the two countries, as was the case with Poland.

Czech issues

Indeed, the wealth of Bulgarian historical research on Bulgarian-Czech relations in the second half of the 19th century conducted after 1989 itself reflects the variety of these relations, comparable only to Bulgarian-Serbian and Bulgarian-Croatian relations. This research, however, was not conducted in a vacuum, most of it conti-

64 Antoni GIZA, *Balkanskite dърzhavi i Makedonskiyat vъпрос* (Sofia: Makedonski nauchen institut, 2001).

65 Zbigniew KLEJN, *Polski sledi v izgrazhdaneto na nova Bъlgariya 1877–1914* (Sofia: Paradigma, 2004).

66 The monograph is to include three volumes, of which two have already been published: Jarosław RUBACHA, *Polskoto spisanie „Slavyanski svyat“ za Bъlgariya ot kraya na XIX i nachaloto na XX v.*, vol. 1: *Spisanie „Slavyanski svyat“ za obshtestveno-politicheskoto razvitie na Bъlgariya* (Sofia: Makedonski nauchen institut, 2018); Idem, *Polskoto spisanie „Slavyanski svyat“ za Bъlgariya ot kraya na XIX i nachaloto na XX v.*, vol. 2: *Spisanie „Slavyanski svyat“ za vъnshnata politika na Bъlgariya i makedonskiya vъпрос* (Sofia: Makedonski nauchen institut, 2019).

67 See A. CETNAROWICZ – K. POPEK, “Bulgarian affairs.”

nuing fruitful academic contacts and research from the second half of the 20th century.⁶⁸ Although geographically distant and not having obvious links joining them, both Bulgarians and Czechs find great interest in studying relations between their nations and countries.

We should begin with overall analyses of Czech history published in Bulgarian, such as by Czech Jan Rychlík and Bulgarian Vladimir Penchev⁶⁹ or – which is translation – by German Markus Mauritz;⁷⁰ another example is the translation of the analysis of the history of Prague by French historian Jean-Michel Bernard.⁷¹ We see that Bulgarian readers find interest in Czech issues, but noteworthy, it does not translate to similar interests among Bulgarian historians, who seem to disregard Czech history in their scientific endeavors. Despite that, we can find some works on the history of Bulgarian-Czech relations during the period studied.

Likely the most important work on Bulgarian-Czech relations is the three-volume book *Czechs in Bulgaria. History and typology of the civilizational role* (*Chehi v Bălgariya. Istoriya i tipologiya na edna tsivilizatorska rolya*), edited by Velichko Todorov.⁷² It well illustrates how important these relations were in the second half of the 19th century. We can see this importance in the huge role that Czechs played in the development of modern Bulgarian politics, society, and culture, both during the national revival and after 1878, when the state was building. The authors analyzed various aspects of these processes, such as archeology, ethnology, music and museology, but also politics, education, commerce, literature, art, theater, architecture, and medicine. Among the books focusing on the second half of the 19th century, two deserve emphasis: Valentina Vărbanova's *The Czech contribution in the cultural and historical tradition of Bulgaria, 1878–1940* (*Cheshki prinosi v kulturno-istorichesko nasledstvo na Bălgariya*)⁷³ and Yavor Milushev's popular scientific *The Czech contribution to the social development of reborn Bulgaria* (*Che-*

68 Ivan DOROVSKÝ, *Konstantin Jireček: život a dílo* (Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně, 1983); Ventsislava BEHIN'OVA, ed., *Bălgariya prez pogleda na cheshki păteshstvenitsi* (Sofia: Otechestven front, 1984); The Czech works were translated into Bulgarian language: Zdeněk URBAN, *Iz istoriyata na cheshko-bălgarskite kulturni vrăzki* (Sofia: Nauka i izkustvo, 1961); Idem, *Chehi i bălgari* (Sofia: Otechestven front, 1981).

69 Jan RYCHLÍK – Vladimir PENCHEV, *Istoriya na Chehiya* (Sofia: Paradigma, 2010).

70 Markus MAURITZ, *Chehiya* (Sofia: Riva, 2009).

71 Jean-Michel BERNARD, *Istoriya na Praga* (Sofia: Riva, 2009).

72 Veselin TODOROV, ed., *Chehi v Bălgariya. Istoriya i tipologiya na edna tsivilizatorska rolya*, vol. 1–3 (Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 1995–1999).

73 Valentina VĂRBANOVA, *Cheshki prinosi v kulturno-istorichesko nasledstvo na Bălgariya* (Sofia: Paradigma, 2018).

shki profili v obshtestvenoto razvitie na sledosvobozhdenska Bălgariya), published in 2005 and republished four years later.⁷⁴ Also interesting are the pictures of the role Czechs played in the development of two Bulgarian cities—Varna (by Hristin Stoev⁷⁵) and Plovdiv (by Emil Minchev⁷⁶). The main chapters of both describe the situation in the second half of the 19th century.

What also illustrates the vitality of research into the history of Bulgarian-Czech relations during the period studied are numerous post-conference publications published in Bulgarian with articles by both Bulgarian and Czech researchers. In 1998, Kina Vachkova edited the volume *Czechs in Bulgaria lands and Bulgarians in Czech lands. Ethnic-social and cultural-anthropological models. Literary and linguistic aspects* [*Chehi v Bălgariya i bălgari v Chehiya. Etnosotsialni i kulturno-antropologichni modeli. Literaturovedski i lingvistichni aspekti*]. Unlike what the subtitle may suggest, the articles the volume includes are not purely philological but should interest historians studying Slavic history, since they deal with these relations in the areas of science, music, culture, and literature, with particular emphasis on Czech archaeologists active in Bulgarian lands: the brothers Karl and Hermenegild Škorpil as well as Václav Dobruský. Several articles deal with the role that Czechs played in the development of Bulgarian city Shumen from the Danube Vilayet period to the beginning of the 20th century.⁷⁷

In 2000, Dimităr Ovcharov edited the volume *Cultural integration between the Czechs and Bulgarians in the European tradition* [*Kulturnata integratsiya mezhdu chehi i bălgari v evropeyskata traditsiya*], as the result of a scientific session held in Varna on 25–27 June, 1999. Karel and Hermenegild Škorpil again constitute a central theme, with quite a few texts about them. The volume, however, also contains many valuable articles on the role Czechs played in building modern Bulgarian statehood and developing music, art, maritime arts, and dramaturgy (including the work of Josef Šmah).⁷⁸

Marcel Černý and Dobromir Grigorov edited the 2008 volume *The role of the Czech intelligentsia in the social life of reborn Bulgaria* [*Rolyata na cheshkata in-*

74 Yavor MILUSHEV, *Cheshki profili v obshtestvenoto razvitie na sledosvobozhdenska Bălgariya* (Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 2009).

75 Hristina STOEVA, *Chehi i cheshki văzpitanitsi văv Varna* (Varna: Slavena, 1997).

76 Emil MINCHEV, *Chehite v Plovdiv (1860–1945)* (Plovdiv: UI “Paisiy Hilendarski”, 2014).

77 Kina VACHKOVA, ed., *Chehi v Bălgariya i bălgari v Chehiya: Etnosotsialni i kulturno-antropologichni modeli. Literaturovedski i lingvistichni aspekti* (Shumen: UI “Ep. K. Preslavski”, 1998).

78 Dimităr OVCHAROV, ed., *Kulturnata integratsiya mezhdu chehi i bălgari v evropeyskata traditsiya* (Varna: Sv. Konstantin, 2000).

teligentsiya v obshtestveniya zhitov na sledosvobozhdenska Bălgariya]. It collected works of Bulgarian and Czech historians, who presented a range of texts about relations between their countries in the second half of the 19th century, focusing on the role Czechs played in shaping the modern Bulgarian state and civilization processes in Bulgarian lands, in the fields of politics, music, ethnology, and literature. Some of the texts deal with the relationships between particular Bulgarians and Czechs, such as painter Aneta Hodina-Čermákova, journalist Vladimír Sís, teacher František Vítězslav Splítek, ethnographer Josef Antonín Voráček, and writer Frank Wollman among the former, and Pencho Slaveykov (Younger) among the latter. You might have noticed a disproportion between the Czech and Bulgarian names above – it was neither my intention nor oversight. It simply reflects the situation in the Czech and Bulgarian research, showing that we still do not know too much about how Bulgarians perceive Czechs and Czech issues in the period studied. A special section of the volume deals with the activities of Czechs in Ruse. Jan Rychlík wrote about Czech episodes in the rivalry between Austria-Hungary and Russia for influence in Bulgaria; Miroslav Kouba, about the image of Bulgarian society in the magazine *Národní listy*; Teodorička Gotovska-Henze, about the role of Neoslavism in Bulgarian-Czech relations; and Krasimira Marholeva, about the reception in the Czech press of the unification of the Principality of Bulgaria and East Rumelia in 1885.⁷⁹

On 19–20 May, 2009, the Czech center in Sofia hosted a conference on the history of Czechs in Bulgaria and their role in the Bulgarian national revival. The post-conference volume, published in the same year, includes various articles, most of which (eleven out of sixteen) deal with topics related to the 19th century, with great emphasis on its second half. These include the relations of Karel Kramář, Emil Čermák, and Aneta Hodina-Čermákova with Bulgarians, and of Vasil D. Stoyanov and Hristo G. Danov with Czechs. A local perspective played there an important role again, since the texts discussed such topics as the participation of Czechs in developing Bulgarian urban centers during this period (Plovdiv, Ruse, and Varna), as well as in studying the Rhodopes.⁸⁰

On 21 October, 2011 in Sofia, the conference *Bulgarian Bohemistics Today* (*Bălgarskata bohémistika dnes*) continued the long traditions of the contacts

79 Marcel ČERNÝ – Dobromir GRIGOROV, eds., *Rolyata na cheshkata inteligentsiya v obshtestveniya zhitov na sledosvobozhdenska Bălgariya* (Praga: Posolstvo na Republika Bălgariya v Cheshkata republika, 2008).

80 *Chebi v Bălgariya: rolyata na cheshkoto prisăstvie v bălgarskoto natsionalno Văzrazhdane* (Sofia: Valentin Trayanov, 2009).

between Czech and Bulgarian researchers. During the session, there were presented such topics concerning the second half of the 19th century as among others the Bulgarian milieu in Prague, archival studies about the Czech-Bulgarian contacts, or the attitude of Vladimír Sís towards Bulgarians.⁸¹ The results of the conference were published in the volume edited by Hristina Deykova and Vladimir Penchev.⁸²

On the occasion of the 20th anniversary of the Bohemian Club in Sofia, the special volume was published by Vladimir Penchev in 2014. There is a whole part referring to the history of contacts between the two nations, among them the second half of the 19th century plays an important role. It collected works of Bulgarian and Czech historians referring to the Czech influence in the Bulgarian filmography, Czechs in Eastern Rumelia, the press of Czech minority in Bulgaria, the Bulgarian students' association in Prague, and Vladimír Sís and his contacts with Bulgarians.⁸³

Among research topics, worth pointing are those that still need to be developed. One is the history of the first international revolutionary committee within the organization of Vasil Levski, in which both Bulgarians and Czechs played important roles. In the years 1870–1872, the Czechs and Poles working on the construction of the Constantinople-Adrianople-Plovdiv-Belovo railway got involved in the Bulgarian revolutionary movement. Among them were Jiří Prošek and Stanisław Dąbrowski. In addition to creating a revolutionary network, the Slavic House in Yabalkovo was established as part of the cooperation. Functioning as a school and a reading room, it was led by Dimităr Hubinov Ralov, a teacher from Haskovo, whose memories were published in 1921 in the First Czechoslovak Republic by Vladimír Sís, a writer and journalist closely related to Bulgaria. The diary has had

81 <https://www.slav.uni-sofia.bg/index.php/archive/712-bohemistika> [Access: 3.10.2020].

82 Hristina DEYKOVA – Vladimir Penchev, eds., *Bălgarskata bohemistika dnes. Dokladi ot Natsionalnata nauchna konferentsiya „Bălgarskata bohemistika dnes”, provedena na 21 oktombri 2011 g. v Sofiya* (Sofia: Paradigma, 2012).

83 Vladimir PENCHEV, ed., *20 godini “Bohemiya klub”. Yubileen sbornik* (Sofia: Paradigma, 2014); Along with the Bulgarian-Czech conferences held in the last thirty years, it worth to mention the joint projects between the Bulgarian Academy of Sciences and the Czech Academy of Sciences. The results of their joint scientific activity were, for example, the published books in Czech: Jan RYCHLÍK – Jan PELIKÁN – Krastyo MANČEV – Nadya DANOVA, *Mezi Vidní a Cařibradem*, part 1: *Utváření balkánských národů* (Praha: Vyšehrad, 2009), or Richard VAŠEK – Jan RYCHLÍK, eds., *Formování moderních národů ve střední a východní Evropě v 19. a 20. století* (Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR – Sofie: Ústav pro balkanistiku Bulharské akademie věd, 2010).

two editions in Bulgaria, with one of them prepared in 2009 by Mariya Ivanova Genova.⁸⁴ Sís himself gained a devoted volume of articles, edited by Ani Zlateva.⁸⁵

Among the many Czechs who influenced the development of the Bulgarian state and culture in the second half of the 19th century, Konstantin Jireček stands out. A historian and Slavist, professor at the Charles University in Prague and the University of Vienna, in 1881–1882 a Bulgarian minister of education, he was recognized as the organizer of modern Bulgarian education. He also became famous for discovering the ruins of Pliska, the first capital of medieval Bulgaria. No wonder that the studies of Bulgarian historians reflect Jireček's great role in the history of Bulgaria. The most important work on this famous Czech published after 1989 is Petăr Mangachev's monograph on Jireček's activities during his stay in Bulgaria in 1879–1884.⁸⁶ Another important piece about him is a volume edited by Georgi Gochev.⁸⁷ The works written by Konstantin Jireček were repeatedly translated into Bulgarian, the newest editions are from 2015 and 2016.⁸⁸

Another key figure of the Bulgarian-Czech contacts in the second half of the 19th century is Pavol Jozef Šafárik.⁸⁹ He was one of the greatest Slavists studying Slavic history as well Bulgarian past, who died in the second half of the 19th century. The Šafárik's interests in Bulgarians was raised in the book by Teodorička Gotovska-Henze, however, in the context of the first half of the 19th century.⁹⁰ She is also author of series of articles about that figure.⁹¹

84 Vladimír SÍS, ed., *Spomeni na daskal Ralov. Nyakolko stranitsi ot cheshko-bălgarskoto priyatelstvo*, trans. Mariya Genova (Sofia: Belloprint, 2009).

85 Ani ZLATEVA, ed., *Vladimír Sís i Bălgariya* (Sofia: Stigmati, 2006).

86 Petko MANGACHEV, *D-r Konstantin Jireček – zhivot i delo v Bălgariya (1879 g. – 1884 g.)* (Sofia: Kolbis, 2010).

87 Georgi GOCHEV, *Konstantin Jireček: Sbornik nauchni dokladi i săobshnitiya, krăgla masa* (Varna: Slavena, 2007).

88 Konstantin JIREČEK, *Bălgarski dnevnik*, t. 1–2 (Sofia: Sv. Georgi Pobedonosets, 2016); Idem, *Istoriya na Bălgariya: s popravki i dobavki ot samiya avtor* (Sofia: Iztok-Zapad, 2015).

89 Although Šafárik is of Slovak origin, his scientific career took place exclusively in the Czech environment (the 1830s and early 1860s). He participated in the Czech National Revival and Czech Slavic studies; he wrote in Czech.

90 Teodorička GOTOVSKA-HENZE, *Kirilskiyat kod: slavistikata i preotrivaneto na bălgarite (do 1848 g.)* (Sofia: Paradigma, 2018).

91 Eadem, "P. J. Šafárik i negovite pŕvi kontakti s yuzhnite slavyani i s bălgarite," *Ezik i literatura* 1/2 (2015), pp. 135–155; Eadem, "P. J. Šafárik i rolyata na slavistikata za duhovnoto văzrazhdane na bălgarite," in *Bălgariya – krăstopăt na kultury i tsivilizatsii. Yubileyno izdanie, posveteno na 60-godishnina na Universiteta po bibliotekoznanie i informatsionni tehnologii*, eds. Krăstina Vărbanova-Dencheva – Lyuba Tsvetkova – Bonka Hinkova (Sofia: Za bukвите, 2010), pp. 775–782; Eadem, "P. J. Šafárik i debatăt na pŕvite slavisti za drevnoslavvyanskiya knizhoven ezik," *Dri-*

Bulgarian researchers have paid much attention to Czech women's participation in building Bulgarian-Czech relations including the period we discuss. In 2011, Ani Zlateva edited the collective volume *A woman as a phenomenon in Bulgarian-Czech relations: the mid-nineteenth till mid-twentieth century (Zhenata kato fenomen v bălgaro-cheshkata vzaimnost: Sredata na XIX – sredata na XX v.)*. A portrait of Czech woman activists in Bulgarian lands, the volume tells stories about teachers active in these areas before 1878, as well as about the poet and translator Eliška Krásnohorská, who wrote about Bulgarians. Bulgarian matters can be found among the interests of the most outstanding 19th-century Czech woman writer Božena Němcová and the author of the first Czech novel Karolina Světlá. We should forget about neither the painter Aneta Hodina-Čermáková, who moved in the circles of the Bulgarian artistic bohemia, nor the wife of Alfons Mucha, Marie Chytilová.⁹² To date, only Aneta Hodina-Čermáková has been highlighted in a biography, by Ruzha Marinska.⁹³ The remaining women who influenced Bulgarian-Czech relations in the second half of the 19th century have not, the few articles published about them not exhausting the issue, which is still awaiting further monographs and research.

Researchers of the Czech presence in reborn Bulgaria could not – and did not – ignore the fate of Voyvodovo, the only Czech settlement in Bulgaria, located near Oryahovo, in the Vratsa Province. The village was founded in 1900 by Czech settlers from the village of Sveta Elena, located in Banat.⁹⁴ Among Bulgarian researchers studying this field, likely the most important one was Lenka Budilova, although the most important research on this topic was conducted by Czech histori-

novski zbornik 7 (2014), pp. 128–139; Eadem, “Opit za kritichen pročit na rannata biografija na P. J. Šafařík,” *Istorichesko bădeshte* 1–2 (2015), pp. 3–44; Eadem, “P. J. Šafařík – 250 godini ot rozhdenieto mu,” *Spisanie na BAN* 4 (2015), pp. 55–61; Eadem, “Novosadskoto tvorcestvo na Pavel J. Šafařík i bălgarskata tematika v nego,” *Istoricheski pregled* 1–2 (2017), pp. 23–60; See also: K. BACHKOVA, ed., *Chebi v Bălgariya*, pp. 69–74.

92 Ani ZLATEVA, *Zhenata kato fenomen v bălgaro-cheshkata vzaimnost: Sredata na XIX – sredata na XX v.* (Sofia-Praga: Za bukvite – O pismeneh', 2011).

93 Ruzha MARINSKA, *Aneta Hodina-Čermáková (1878–1941) i bălgarsko-cheshkata vzaimnost* (Sofia: Posolstvo na Republika Bălgariya v Chehiya, 2009).

94 In 1949–1950, the Czechoslovak government took firm steps to bring in and settle in southern Moravia the descendants of this population; the initiative succeeded in quite a large part. Lenka BUDILOVA – Marek JAKOUBEK, *Bălgarskite chebi. Sluchayat Vojvodovo: sotsialnoantropolozhki eskizi*, trans. Mihaela Kuzmova (Sofia: Paradigma, 2014); in Czech, this topic was described up in Marek JAKOUBEK, *Vojvodovo: historie, obyvatelstvo, migrace* (Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2012); Idem, *Vojvodovo – kus česko-bulharské historie: tentokrát převážně očima jeho obyvatel* (Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2011).

ans, with Marek Jakoubek at the forefront. His flagship work was translated into Bulgarian.⁹⁵

Studies on Bulgarian activity in Czech lands in the second half of the 19th century were much less frequent than those related to Czech activity in Bulgarian lands. Vladimir Penchev prepared an overall analysis of this topic,⁹⁶ as well as Kostandin Gärdev, however, the latter focuses primarily on the 20th century and the present day, with only two pages of the work devoted to the second half of the 19th century.⁹⁷ There are the researches into the activity and work of Bulgarian ethnologists active in Czech lands in the 1850s–1870s: Vasil D. Stoyanov (who was the most important source of information about Bulgaria and Bulgarians for Czechs), Krästio Popov-Mirski, Andrey Zehirov, Vasil Atanasov, Atanas Iliev, Konstantin Pavlov, Teodosiy Ikonov, Petko Kozhuharov, Konstantin Pomyanov, and Simeon Hristov. This environment was pictured by Vladimir Penchev,⁹⁸ while Elena Hadzhinikolova wrote about the work of Vasil D. Stoyanov in Czech lands.⁹⁹ There is also the work by Boris Yotsov who writes about the reception of the work by the Miladinov brothers in the Czech lands.¹⁰⁰ Worth mentioning is also a monograph on the Bulgarian presence in Prague by Czech researchers Zdeněk Urban and Luboš Řeháček, which was translated to Bulgarian.¹⁰¹

Slovak issues

In the second half of the 19th century, Bulgarians had weak relations with Slovaks, and the related historical research reflects this fact. Starting from the general analy-

95 Idem, *Vývodovo – edno nepoznato cheshko selo v Bălgariya* (Sofia: Paradigma, 2013).

96 Vladimir PENCHEV, *Paralaks v ogledaloto ili za migrantskite obshtnosti v chuzhoetnichna sreda (chehi i slovatsi v Bălgariya, bălgari v Chebiya)* (Sofia: Heron, 2001); Idem, *Bălgarskite obshtnosti v Sredna Evropa: formirane, bituvane, identichnosti* (Sofia: Paradigma, 2017).

97 Kostadin GÄRDEV, *Bălgarskite obshtnosti v Chebiya i Slovakiya. Minalo i nastoyashte* (Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski” 2003).

98 Vladimir PENCHEV, *Bălgaro-cheshki folkloristichni kontakti prez Văzrazhdaneto (60-te – 70-te godini na XIX v.* (Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 1994); Idem, ed., *Tsarstvo na zashemetyavashтата krasota: Bălgarski văzrozhdentsi v Chebiya za nashiya folklor* (Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 1996).

99 Elena HADZHINIKOLOVA, ed., *Vasil D. Stoyanov v Chebiya (1858–1868): Dokumenti za bălgarskoto natsionalno-osvoboditelno dvizhenie* (Praha: Národní knihovna, 2004).

100 Boris YOTSOV, *Slavyanstvoto i Evropa* (Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 1992).

101 Zdeněk URBAN – Luboš ŘEHÁČEK, *Praga i bălgarskata filologiya*, trans. Galina Belinska (Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 1992).

ses of Slovakian history published in Bulgarian after 1989, we should mention the works of Ivan Pavlov and Kliment Trenkov¹⁰² and Donka Vakarelska-Chobanska,¹⁰³ although only their fragments refer to the period of our interest. Like these analyses, articles on the fate of Bulgarians in Slovak lands also focus on the 20th century and the present day.¹⁰⁴ Studies on Bulgarian-Slovak relations are dominated by ethnologists and philologists, and they rarely go back to the second half of the 19th century.¹⁰⁵

Actually, Bulgarians might try to seek inspiration in Slovakian research. We can already see this happening, like in Katarína Sedláková's biography of Samuel Jaroslav Zachej, a Slovak publicist, translator, and promoter of Bulgarian issues in Slovakia, which was translated into Bulgarian.¹⁰⁶ Bulgarian monarch Ferdinand I Coburg also links the history of the two states: The Coburgs owned a property in Slovak lands, into which the Bulgarian Tsar moved after abdication in 1918.¹⁰⁷

Conclusion

The above review of the main research topics and Bulgarian books and monographs on the history of the Southern and Western Slavs allows us to recognize trends that have been developing after 1989 (relations with Serbs, Croats, and Czechs) and those that have been neglected to a greater or lesser extent (Polish, Slovak, Slovenian, Bosniak, and Montenegrin issues). While we can easily explain this regress in Slovak, Bosnian, and Slovenian topics – after all, Bulgarians have only limited relationships with these nations – this cannot be said of Polish and Montenegrin issues, with which Bulgarians had strong relationships in the second half of the 19th century. Yet the related historiography is filled with many *terra in-*

102 Ivan PAVLOV – Kliment TRENKOV, *Slovakiya: Starata zemya na novata dърzhava* (Sofia: Otvoreno obshtestvo, 1998).

103 Donka VAKARELSKA-CHOBANSKA, *Slovakiya. Osnovni geografski, istoricheski i ikonomicheski svedeniya za stranata* (Veliko Tărново: UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 2003).

104 Nataliya RASHKOVA – Vladimir PENCHEV, eds., *Bălgari v Slovakiya: Etnokulturni harakteristiki i vzaimodeystviya. Terenno izsledvane* (Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 2005).

105 Katarína SEDLÁKOVÁ, ed., *Slovatsite i slovakistikata v Bălgariya* (Sofia: Stigmati, 2009); Diana IVANOVA – Daniela KONSTANTINOVA, eds., *Vtora slovakistichna studentska konferentsiya Slovakistichni izsledvaniya, 13 may 2013* (Sofia: Heron pres, 2012).

106 Katarína SEDLÁKOVÁ, *Samuel Jaroslav Zachej – “slovashkiyat konsul” v Bălgariya*, trans. Vladimir Penchev (Sofia: Stigmati, 2010).

107 See Roman HOLEC, *Coburgovci a Slovensko* (Bratislava: Kalligram, 2010).

cognita areas, as yet unexplored for unknown reasons, and – far too likely – undervalued.

Research on Bulgarian-Polish relations pose a particularly great challenge. During the discussed period, they were as intense as those with Czechs, and so the research on Czech issues offers a good model for that on Polish ones. These two Slavic nations – Bulgarians and Czechs – live far apart from each other and differ in terms of culture and civilization, and yet they did build extremely intense relationships, and the related research by Slav historians and philologists – both Bulgarian and Czech – does reflect this intensity. Research on Bulgarian-Croatian relations reached similar intensity, but this should come as no surprise, given the geographical, cultural, and linguistic proximity of the two nations.

Contrary to popular belief, the fall of communism in 1989 and Bulgaria's exit from the Eastern bloc, largely dominated by Slavs, did not stop research on the history of the Western and Southern Slavs. It was marginalized after the exit just as it had been marginalized before it. Bulgarian Slavophilia in the 19th century was reduced to Pan-Slavic concepts, which put Russia in the center of the Slavic world – hence this movement's focus on this country and its clearly Russophile tone. Historical studies on Russia and Bulgarian-Russian relations clearly outweigh those devoted to the Southern and Western Slavs. This phenomenon certainly has good reasons, with Russia having played a disproportionately important role, both positive and negative, in the history of Bulgaria, the Balkans, Europe – and the whole world, for that matter.

Yugoslavia, which was in conflict with the USSR, was not among the “brotherly nations” anyway. Apart from issues related to the conflict between Bulgarians and Serbs over Macedonia, Yugoslavian issues have always been marginalized in Bulgarian historical research. Topics related to relations with the Southern Slavic nations were expressed in regional – Balkan – categories, and the degree to which Bulgarian researchers were interested in them was similar to the level of interest in topics related to their non-Slavic neighbors: Greeks and Romanians. This might indirectly result from Bulgarians' lack of participation in the Yugoslav (and earlier Illyrian) movement, which was due to their geographical distance from other Southern Slavs, initial fears of being absorbed by a more advanced Serbian national movement, and closer relationships with Russians than with Serbs, Croats, and Slovenians.

As expected, political changes have influenced, to quite some extent, Bulgarian historical research on relations with the Southern and Western Slavs in the

second half of the 19th century, and this was related to the official attitude of the authorities to the achievements of the Third Bulgarian State. In the People's Republic of Bulgaria, the modern Bulgarian monarchy was often regarded as "capitalist-bourgeois." Such thinking opposed ideas about positive contributions of other Slavic nations to the creation of Bulgarian monarchy, ideas that might suggest that these nations participated in the development of what would in fact be – in the eyes of the communist officials – a Bulgarian enemy. That way, before 1989, historians particularly emphasized the role other Slavic nations from the Balkans and Central Europe played in the process of developing Bulgarian national liberation and the communist movement – but not statehood *per se*. Let us notice how often such an approach to interpreting facts ended at the moment of "liberation" itself, with the emphasis more on the overthrow of Turkish foreign and oppressive power rather than on the birth of a "capitalist-bourgeois" state. Research on Czechs' contribution to the development of the reborn Bulgarian state shows how many areas historians neglected before 1989. This rule did have quite a few exceptions, however: At least some Bulgarian historians during the communist period showed independence from the official policy of the communist regime, and the regime did not show too much interest in censoring research on subjects of little controversiality.

Modern historiography related to Slavic history treats the 19th-century claims of Slavic unity with great detachment. It does so thanks to the 20th-century experience of the collapse of large commonwealth projects: the USSR with its satellites, which was in a sense the realization of the Russian dream of Pan-Slavism (but we have to remember that the USSR was not a purely Slavic empire); Yugoslavia; and Czechoslovakia. Modern slavists emphasize that, objectively, "Slavic culture"¹⁰⁸ – as a unified concept – does not exist, but it is difficult to agree with such a view in the context provided by research on 19th-century Slavic culture. Indeed, Slavs were then politically, culturally, and socially divided, but at the same time, it was during this period when a number of unitary concepts came to existence. Pan-Slavism, Austro-Slavism, Neo-Slavism, Yugoslavism, Czechoslovakism, and Slavophilia thought in general strongly influenced various political and cultural activities and projects in Slavic lands. Even if Slavic culture and unity are now considered fiction, in the 19th century many people deeply believed in them, and so they existed, at the very least, in the minds and hearts of generations of Slavic activists and

108 Lilla MOROZ-GRZELAK, *Bracia Słowianie. Wizje wspólnoty a rzeczywistość* (Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy Instytutu Slawistyki PAN, 2011), p. 7.

intellectuals. It is no accident that among the many nations of the Habsburg monarchy that participated in the construction of the modern Bulgarian state, it was not Germans, nor Hungarians, nor Romanians that played a key role – but Czechs. In this way, the “Slavic culture” – so ridiculed today – was alive in the *Belle Époque*. The awareness of these historical facts guides Bulgarian historians dealing with Bulgarian-Czech and Bulgarian-Croatian issues, but it should also guide modern scholars of nineteenth-century Slavdom and relations between Slavic nations.

SUMMARY

This article aims to present the main trends in the Bulgarian research into the history of the Southern Slavs (Serbs, Croats, Slovenians, Bosnian Muslims, and Montenegrins) and the Western Slavs (Poles, Czechs, and Slovaks) in 1848–1908, conducted after 1989. It aims to break with an approach historiographic reviews usually take, which consists of merely listing dry bibliographic items. Instead, it focuses on the most important research trends, tendencies and phenomena in the field of Bulgarian research on the Western and Southern Slavs in the second half of the 19th century.

The review of the main research topics and Bulgarian books allows us to recognize trends that have been developing after 1989 (relations with Serbs, Croats, and Czechs) and those that have been neglected to a greater or lesser extent (Polish, Slovak, Slovenian, Bosniak, and Montenegrin issues). While we can easily explain this regress in Slovak, Bosnian, and Slovenian topics – after all, Bulgarians have only limited relationships with these nations – this cannot be said of Polish and Montenegrin issues, with which Bulgarians had strong relationships in the second half of the 19th century. Yet the related historiography is filled with many *terra incognita* areas, as yet unexplored for unknown reasons, and – far too likely – undervalued.

Contrary to popular belief, the fall of communism and Bulgaria's exit in 1989 from the Eastern bloc, largely dominated by Slavs, did not stop research on the history of the Western and Southern Slavs. It was marginalized after the exit just as it had been marginalized before it. Bulgarian Slavophilism in the 19th century was reduced to Pan-Slavic concepts, which put Russia in the center of the Slavic world – hence this movement's focus on this country and its clearly Russophile tone. Historical studies on Russia and Bulgarian-Russian relations clearly outweigh those devoted to the Southern and Western Slavs.

RESUMÉ

Cílem tohoto článku je představit hlavní trendy bulharské historiografie po roce 1989 k výzkumu jižních (Srbové, Chorvati, Bosenští muslimové a Černohorci) a západních Slovanů (Poláci, Češi a Slováci) v letech 1848-1908. Tento článek není ovšem, jak bývá zvykem, jen výčtem suchých bibliografických dat. Místo toho se zaměřuje na nejdůležitější výzkumné trendy, tendence a fenomény bulharských výzkumů historie západních a jižních Slovanů v druhé polovině 19. století.

Přehled hlavních výzkumných témat nám umožňuje rozeznat hlavní trendy, jak se rozvíjely po roce 1989 (vztahy se Srby, Chorvaty a Čechy), a také oblasti, které byly více či méně pomíjeny (polská, česká, slovinská, bosenská a černoohorská). Zatímco v případě Slováků, Bosňáků a Slovinců můžeme poměrně snadno objasnit příčiny (Bulhaři měli s těmito národy jen omezené kontakty), to samé nemůže být řečeno o Polácích a Černoohorcích, s nimiž Bulhary v druhé polovině 19. století pojily silné vazby. Přesto i zde nacházíme řadu tzv. bílých míst a z neznámých důvodů neprozkoumaná témata (pravděpodobně podceňovaná).

Konec komunismu v Bulharsku v roce 1989 a jeho vystoupení z východního bloku, v němž dominovali Slované, neznamenalo (v rozporu s všeobecným míněním) konec výzkumů dějin jižních a západních Slovanů. Stejně jako předtím ale zůstal na pokraji zájmu. Bulharské slavjanofilství bylo v 19. století omezeno na panslavistický koncept, který určil Rusku centrální pozici v slovanském světě, což vysvětluje zájem o tuto zemi a zřejmé rusofilství. Zájem o dějiny Ruska a bulharsko-ruské vztahy jednoznačně převažují na zájmem o jižní a západní Slované v bulharské historiografii.

STUDIE

The Position of Slovenian Representatives in Disputes in the Leadership of the League of Communists of Yugoslavia from 1986 to 1988¹

MICHAL JANÍČKO

Institute of World History, Faculty of Arts, Charles University, Prague

The Position of Slovenian Representatives in Disputes in the Leadership of the League of Communists of Yugoslavia from 1986 to 1988

The study focuses on the large changes in the attitudes of the leading Slovenian politicians in 1986–1988 in the context of discussions at the Presidium of the League of Communists of Yugoslavia (LCY). In that period, Slovenian communists moved closer to the ideas of the opposition in their republic and further from the opinions of the other Yugoslav leaders regarding the organisation of the federation. The process is illustrated by three topics, intensely debated in the federal party centre at the time. The first one is the situation in Kosovo and the efforts of Serbia to acquire more powers in both its autonomous provinces, in which it was to a considerable extent supported by Slovenia at least until the export of mass rallies from Serbia to Montenegro in October 1988. The second issue was the activities of the liberal and nationalist opposition in Slovenia, worrying the members of the LCY Presidium but gradually getting more accepted by the Slovenian com-

1 Work on the study was supported by the Charles University Grant Agency (GAUK) within the project No. 251201 “Research of the attitudes of the leadership of the Slovenian communists towards Yugoslavia and socialism in the second half of the 1980s”.

munists. Finally, the debates on changes to the Yugoslav constitution are presented, with the Slovenian leaders reversing their initial consent to transfer some powers to the federation after negative reactions from the local public.

Keywords: Yugoslavia, Slovenia, communists, nationalism

Introduction

Slovenia was the only republic in the Yugoslav federation that began to take steps towards a departure from the joint state and the socialist system while still under the communist leadership. In September 1989, the Slovenian parliament passed constitutional changes that unilaterally limited some powers of the federal bodies on the republic's territory and specified the right of the republic to secession. In January 1990, the Slovene delegates demonstratively left the congress of the League of Communists of Yugoslavia (LCY) and de facto also the organisation as such. Two months later, still before the first multi-party election, the attribute "socialist" was removed from the name of the republic. By contrast, as late as in October 1988, the chairman of the Slovenian communists Milan Kučan stated: "There will definitely be socialism. We must do everything we can that also Yugoslavia will exist" because the future without either of them would be "the darkest option".² Yet, this statement can be regarded as the beginning of a doubt in the Yugoslav, unlike in the socialist, perspective. Almost until then Kučan had presented the unity of federal Yugoslavia with the self-management system as the "vital need" of its peoples and citizens.³ Thus, during a few years or even months the leading politicians of socialist Slovenia underwent thorough changes of opinions regarding the future path of the republic. This process can be looked upon as the detachment of Yugoslavism from nationalism that had been mutually interconnected in Slovenia until then, not only so within the communist establishment.⁴

Apart from the changes in the public opinion and the increasing economic superiority of the West over the socialist part of the world, an important factor of

2 Božo REPE, *Milan Kučan – prvi predsednik* (Ljubljana: Modrijan, 2015).

3 Trinajsti kongres SKJ (video record). Programski arhiv RTS, 28. 6. 1986, 13:03–13:40.

4 Marko ZAJC, "Razumevanje jugoslovanstva v Sloveniji (in Slovenije v jugoslovanstvu) v začetku osemdesetih let," *Prispevki za novejšo zgodovino* 2 (2016), pp. 129–144; Idem, "Slovenian Intellectuals and Yugoslavism in the 1980s: propositions, theses, questions," *Südosteuropäische Hefte* 4 (2015), pp. 46–65.

attitudes of the political elites from various parts of Yugoslavia was the worsening of their mutual relations. These were crucial as the LCY structure at its top had long ago diverged from the hierarchical organisation of the ruling parties in the socialist bloc including the federal countries like USSR and Czechoslovakia. Throughout its rule, the LCY had been passing ever more power from the centre to the republics both in the party organisation and in the state institutions. The LCY entered the period after the death of the long-term president Josip Broz-Tito with a collective leadership where republics were represented equally. Although the Leninist principle of democratic centralism was formally retained, in reality the party on the Yugoslav level usually adopted decisions by consensus. However, it was getting harder to reach it. Nationalism emerged as the most prominent alternative to the weakening communist ideology. This led to splits in the LCY leadership not only along the nationalities of its members but also to conflicts between the politicians more strongly oriented towards their republics and those, who strove to restore cohesion of the weakened federation. Disagreements in the Yugoslav party leadership were becoming more serious and getting more attention especially since 1986.

This paper deals with the role of the Slovenian representatives in selected disputes in sessions of the Presidium of the Central Committee (CC) of the LCY from 1986 to 1988, shortly before the breakup of the party and later also of the whole country. At that time, republics still weren't taking direct steps to divide the federation. They were still trying to find joint solutions of at least some problems, despite mutual disagreements. The concentration on the conflicts in the LCY leadership allows us to illustrate how attitudes of the leading Slovenian communists evolved. The study will mainly use transcripts of the sessions, kept in the Archive of Yugoslavia in Belgrade (Arhiv Jugoslavije, AJ). Researchers of the political development in Slovenia in the 1980s have so far concentrated on materials from the Archive of Slovenia (Arhiv Republike Slovenije, ARS, used in this study as an additional source) and haven't used AJ where sources are in principle made available only 30 years since their origin. The atmosphere and some of the conflicts in the LCY Presidium in 1988–1989 have, however, been revealed by a direct witness of the sessions Andrija Čolak in an edition of his diary.⁵

This paper critically reflects some of the recent approaches to activities of the Slovenian communist leadership in the 1980s. Much of the Slovenian historio-

5 Andrija ČOLAK, *Agonija Jugoslavije* (Beograd: Laguna, 2017). Čolak was an employee of the Presidium, whose task was to make summaries from the sessions to be used in press releases.

graphy perceives the period as the republic's path to independence and democracy. The biographer of Kučan, well-known historian Božo Repe speaks about a clash between the federation and Serbia, on the one side, and Slovenia on the other about directions of the future development, starting in 1987. The opposed conception was the one of egalitarian, patriarchal tight federation that he calls Serboslavia, and the idea of a "modern, pluralist society" within a community of equal nations heading towards Western integrations. Repe thus rejects to view Serbo-Slovene tensions in the final years of Yugoslavia as a conflict between two nationalisms.⁶ This claim overlooks a number of important circumstances that will be documented in this study: reservedness of Serbia led by Slobodan Milošević in clashes between the federation and Slovenia in 1988, an open conflict between pro-Yugoslav members of the federal leadership and Milošević in the summer and autumn of 1988 in which Slovenia wasn't active at the start, similarities between Serbian and Slovenian political tactics including coordination of their representatives in the LCY leadership and the resistance towards what they regarded as arbitration by the federation, submission of Slovenian officials to euphoria of the national movement in 1988, a narrow focus of the Slovenian politicians on their own republic rather than on cooperation with similarly oriented politicians from other parts of Yugoslavia, and a consensus among the Yugoslav communists including Milošević to implement market economy, leading to an easy agreement on the economic part of the changes in the constitution of SFRY.

Not even a Croatian political scientist of Serb origin Dejan Jović⁷ regards nationalism the main reason of divergence among the Yugoslav communist elites. Instead, he focuses on an orthodox Marxist vision of the leading Yugoslav ideologist Edvard Kardelj, resulting in a "withering away" of the federal state and, unintentionally, also of the cohesion of its nations – in the 1970s and 1980s communist elites drove Yugoslavia towards a break-up without being aware of it. Nationalism filled the vacuum and so wasn't the cause of the end of Yugoslavia but rather its consequence. One of the Jović's arguments for this explanation is the presence of both the so-called defenders and reformers of the constitution (i.e. opponents and supporters of re-centralisation) across the elites of the republics. This claim is weakly grounded because, first of all, centralism and resistance looked very different for example in Croatia and Serbia. Besides, Jović didn't deal much with the evident

6 Božo REPE, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana: Modrijan, 2002), pp. 37–38.

7 Dejan JOVIĆ, *Jugoslavija – država koja je odumrla* (Zagreb: Prometej, 2003).

absence of the centralist wing among the Slovenian communists and with their pivotal transfer to the positions of the national movement. Also a Serbian political scientist Vladimir Goati stresses the role of the political elites. He claims that until 1990 the main conflict went on among the leaderships of the republics that manipulated the public opinion in favour of nationalism, hoping to gain victory over growing opposition movements in this way.⁸ This paper, however, shows, that the communist elite wasn't a driving force of nationalism in Slovenia. Even though it eventually adopted main attitudes of the nationalist opposition, it wasn't motivated only by the will to stay in power because the same evolution took place by the older generation of the Slovenian communists, who didn't have ambitions to continue their political careers.

Role of the LCY leadership in the political life in Yugoslavia

The League of Communists of Yugoslavia differed from communist parties in the Eastern bloc not only by its decentralised structure but also by ideology. After the split with Moscow in 1948, the Yugoslav leadership needed to distance itself from the Soviet model of socialism and so declared the Stalinist system a betrayal of authentic Marxism. The core of the return to the roots of Marxism was in replacing state ownership of means of production by workers' self-management. Accordingly, Marx's vision of withering away of state was dusted off. This was symbolically expressed by renaming of the communist party into the League of Communists according to an organisation co-founded by Marx and Engels in mid-19th century. The chief ideologist of the LCY was Edvard Kardelj from Slovenia, who since the late 1960s had been granted much autonomy by Tito in designing changes in the political system, economy and in the LCY.⁹ Kardelj comprehensively expressed his political thought in *Directions of development of the political system of the socialist self-management*¹⁰ issued in 1978. His starting point was the conviction that Stalin had diverged from Lenin's concept of direct democracy and the rule of worker councils towards indirect representation of people through the monopoly of a single party. The move resulted in Stalin's autocracy and, perhaps more seriously, in

8 Vladimir GOATI, "The disintegration of Yugoslavia: The role of political elites." *Nationalities Papers* 3 (1997): pp. 455–467.

9 D. JOVIĆ, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, pp. 103–157.

10 Edvard KARDELJ, *Pravci razvoja političkog sistema socialističkog samupravljanja* (Beograd: Komunist, 1978).

the long-term degradation of the working class into an abstract subject that doesn't rule – instead, the rule was performed on behalf of it.¹¹ The aim of Kardelj was therefore to achieve a direct socialist democracy in Yugoslavia. However, in *Directions of development* and even more so in reality it turned out that not even himself could imagine socialism in the near future without a privileged status of the party.

This was because Kardelj ascribed the communist organisation a specific historical responsibility to defend the gains of the revolution and its future progress, albeit based on creative activity of self-managers. The role of the party is, to him, leading in an ideological and political sense. Kardelj understands political power in Yugoslavia as a result of the direct will of workers but at the same time he grants the League of Communists importance, although not monopoly, in “creation” of this will. Besides, he openly declares that the monopoly is still held by the League of Communists in some areas: it must directly influence “key positions in the state power” so it can defend the rule and freedom of workers.¹² Kardelj believed that alongside the “historically inevitable” weakening of anti-socialist and anti-self-managing forces, this element of the party monopoly would be vanishing as well. Any estimate of how long this will take was, however, missing.¹³

Kardelj sees the “specific role” of the League of Communists in being a political and ideological vanguard of the working class. Kardelj doesn't say much about the potential question of where this vanguard status comes from. The only indication of elaborating on the topic can be found in the following, somewhat clumsy construction: “The League of Communists as the ideological and political vanguard of the working class expresses a specific complex of ideological and political interests of this class and of all working people. Therefore, it is an integral part of democratic plurality of self-managing interests and not a political force above or outside of these interests. Within this role the League of Communists is an integral part of the majority in the society, depending on its ability to ensure that its ideological and practical political stances really become stances of autonomous communities of self-managing interests, i.e., of the majority.”¹⁴ We can therefore rather guess that Kardelj derived the vanguard status of the LCY from historical development of the socialist revolution and from that the LCY expressed the not really specified “specific complex of interests” of the working class.

11 Ibidem, pp. 66–68.

12 Ibidem, p. 71.

13 Ibidem, pp. 71–72.

14 Ibidem, p. 203.

In any case, Kardelj envisioned the status of the LCY as very strong despite a declaratory rejection of party bureaucratism and of the power monopoly. This conception still ascribes to the communists an exclusive right to defend socialism and thus also to assess what is anti-socialist and what is not. The LCY itself considers whether hostile forces have become weak enough so that it can begin to give up its privileges. On one hand, Kardelj says that the communists can't instruct representatives of self-managers in "delegate bodies" but have to gain their trust in order to be elected in these bodies.¹⁵ On the other hand, it appears as least questionable whether under such circumstances the self-managers really could freely express and realize their will.

Dejan Jović¹⁶ sees in the foundations of Kardelj's claims a conviction about a one-way dynamic of the social development. Capitalism was, in this logic, already overcome – Jović quotes Kardelj: "The old system has no chance at all of success." Kardelj located a far bigger threat in the state-centralist socialism. He believed in the need for a continuation of the societal dynamics in the direction initiated by the revolution and because of that he was very creative in designing and implementing ever new reforms to improve the self-managing system. A key element in the Yugoslav communists' activities based on Kardelj's thoughts was, according to Jović, heading forward in order to make the official vision of the future true. It was not the current reality that mattered but rather the future. This made socialist Yugoslavia an "ideocracy". Nevertheless, one can observe some fear of a return to the "overcome" capitalist system in the above quoted excerpts from the *Directions of development*, especially in that Kardelj stressed the need for the communists to seize the most important positions in order to guard socialism. It isn't explained why the free producers can't be trusted to do it themselves through their elected delegates. Hence, Kardelj to some extent stayed within the classical (post-)Stalinist thinking resulting in embedding the League of Communists in the Yugoslav constitution as "the leading political and ideological force."¹⁷

There is no wonder that if the Yugoslav ideologist didn't cope well with the party monopoly in theory, it would be even less possible in practice. The League of Communists remained a key factor of the political life up until the end of 1980s. It was the party structures where changes in power relations in individual parts of the

15 Ibidem, p. 207.

16 Dejan JOVIĆ, "Communist Yugoslavia and Its 'Others,'" in J. Lampe – M. Mazower, *Ideologies and National Identities* (Budapest: CEU Press, 2006), pp. 277–302.

17 Ustav SFRJ (1974). Osnovna načela, paragraph VIII.

federation took place, like in Serbia in autumn 1987 or in Kosovo in 1988–1989. These changes only afterwards affected state offices including those at the top where there often appeared politicians whose best years had already passed.¹⁸ The influence of the League of Communists on the state institutions is illustrated by the chairman of the Slovenian delegation in the Chamber of republics and autonomous provinces in the Yugoslav assembly in 1982–1986 Miran Potrč, who recalls that a phone call from the chairman of the League of Communists of Slovenia (LCS) was often crucial for the stances of the delegates on key questions.¹⁹ At the Yugoslav level at the end of the 1980s, much attention was attracted by plenary sessions of the CC LCY, especially the 17th and 20th sessions at the turn of 1988–1989. The CC LCY and its Presidium was at least up to then perceived as a place from which directions of further development of the Yugoslav society should be indicated. Because of that, the top bodies of the LCY became the main scenes of political conflicts, rather than Presidency or Assembly of SFRY that likewise consisted of representatives of all parts of the country.

Presidium of CC LCY and its Slovenian members in the second half of 1980s

The LCY entered the period after Tito not only with a broad autonomy of its organisations in the republics and autonomous provinces but also with their crucial role in composition and activities of the central bodies. Members of the CC LCY were nominated into their office by congresses in the republics and provinces²⁰ with usually no subsequent intervention by the LCY congress.²¹ Analogically, members of the CC Presidium were drafted by the CCs in the republics and provinces followed by an “election” but in fact only a confirmation in the CC LCY.²² This was because Yugoslav communists stuck to the habit of respecting the will of

18 For example, in Slovenia the former long-term chairman of the League of Communists France Popit became the chairman of the Presidency of the republic in 1984. Stane Dolanc, too, had had a long presence in top party positions by the time he entered the Presidency of SFRY in 1984. The situation changed only in 1989 when it was becoming clear that the party would no longer maintain its privileges. Departures of Milan Kučan and Slobodan Milošević from party to state offices reflected their still strong and not weakening status.

19 Miran POTRČ, *Klic k razumu. Spomini* (Ljubljana: Modrijan, 2014), p. 113.

20 Statut Saveza komunista Jugoslavije, član 108, in 13. kongres SKJ. Dokumenti (Beograd, 1986).

21 Trinaesti kongres SKJ, 2:04–3:00.

22 “Na prvi seji CK ZKJ izvolili novo Predsedstvo,” *Delo*, 30. 6. 1982, p. 4.

the republics in spite of the formally adopted principle of democratic centralism.²³ Among the loudest opponents of “outvoting” in the LCY in 1980s was Slovenia that ended up alone or in a minority regarding not so few questions. This, however, sometimes happened also to Serbia. The largest Yugoslav republic even faced both known attempts to reject its nominations into the CC LCY Presidium in the last decade of existence of SFRY. In 1982, Dragoslav Marković didn’t get enough votes in the CC LCY but after an angry reaction of the Serbian leadership the vote was repeated with an opposite result.²⁴ In 1988, the LCY Presidium asked the CC for a vote of confidence, in which only Dušan Čkrebić didn’t pass. Serbia again didn’t accept the result and Čkrebić stayed in office citing a support by his republic.²⁵ In neither of these cases did the majority in the CC LCY insist on following the democratic centralism. More important for them was refraining from an intervention into decisions of republics, a principle they could later need to protect themselves.

The election procedure to the Presidium of the CC LCY described above applied to two representatives of each of the six Yugoslav republics and to one of each of the two autonomous provinces within Serbia (Kosovo and Vojvodina). Apart from them, chairmen of Presidium of the CCs in republics and provinces were automatically members of the LCY Presidium, making the (con)federal nature of the body even more clear. One more member was a chairman of the League of Communists in the Yugoslav People’s Army (YPA). To sum up, the Presidium had 23 members, out of which three from each republic, two from each autonomous province and one from the army. The chairman of the Presidium basically only had a coordinating role and changed every year in an order agreed in advance. The secretary of the Presidium, in a way a deputy of the chairman, was elected for two years.²⁶ Without a right to vote but otherwise equally, several so-called executive secretaries took part in the sessions. These were usually attended by a chairman of the Presidency of SFRY and sometimes, depending on discussed topics, also by representatives of the government or other federal institutions. In the spring and summer of 1986, regular four-year party mandates of communist officials were expiring. The Slovenian members of the Presidium until then were Andrej Marinc (*1930) because of his post of the party chairman in the republic, Mitja Ribičič (1919–2013) and Milan Kučan (*1941). The first two of them had counted

23 Statut Saveza komunista Jugoslavije, član 8, član 29.

24 Raif DIZDAREVIĆ, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije* (Praha: Jan Vašut, 2001), pp. 91–94.

25 “Dušan Čkrebić ni dobio dovolj glasov,” *Delo*, 20. 10. 1988, p. 4. A. ČOLAK, *Agonija Jugoslavije*, p. 27.

26 Statut Saveza komunista Jugoslavije, član 122–125.

amongst the key actors of the defeat of the market-oriented “liberals” led by Stane Kavčič in early 1970s. That happened in an intra-Slovenian struggle but simultaneously with analogical changes in other republics and with the key support by Tito and Kardelj from the Yugoslav centre. Unlike his older colleagues, Kučan was still rising in his career up to his election as the chairman of the Slovenian CC just in 1986. As such, he remained a member of the Presidium of the CC LCY. The two other Slovenian members changed: there was now Franc Šetinc (1929–2016), a former journalist, who had entered top politics in 1970s, and Štefan Korošec (1938–2014) with the least political experience. Key Slovenian stances at the sessions were since then presented by Kučan, while Šetinc and Korošec often explicitly endorsed him. Šetinc, however, was raising some own topics and a distinctive style of discussions. He tended to openly express his emotions, which he also did while publicly announcing a resignation in September 1988. He was replaced by Boris Mužević (*1949), who had already been taking part at the Presidium sessions as one of the executive secretaries.

The changes among the Slovenian top communist officials in 1986 weren't profound. Continuity is clear from the Kučan's example and also from that Andrej Marinc, after his departure from the most important position in Slovenia, remained a member of the Presidium of the LCS.²⁷ The two of them differed from one another only slightly – Kučan was even less than Marinc willing to repress critical opinions and showed more openness to changes in politics and the economy.²⁸ Regarding the “Yugoslavism”, both of them were more cooperative on the federal level than some other Slovenian communists of that time. Kučan, for example, ironised harsher attitudes as “shelling Belgrade by the canons from our own fortress”²⁹ and distanced himself from “the policy of petty bills leading to closing oneself.”³⁰ In a way he constituted an antipode to France Popit (1921–2013), an earlier long-term chairman of the LCS in 1969–1982, later ending his career as a chairman of the republic's Presidency (1984–1988). Popit combined an assertive approach to promoting Slovenian interests with a harder line regarding potential non-communist opposition in Slovenia. It's also worth mentioning Stane Dolanc (1925–1999), a Slovenian member of the Presidency of SFRY in 1984–1989 and a former close collaborator of Tito in the LCY leadership, who was clearly more “Yugoslav” com-

27 “Milan Kučan predsednik CK ZKS,” *Delo*, 21. 4. 1986, p. 1.

28 B. REPE, *Milan Kučan – prvi predsednik*, pp. 110–114.

29 Idem, *Jutri je nov dan*, p. 28.

30 Idem, *Milan Kučan – prvi predsednik*, p. 110.

pared to the Slovenian communist mainstream.³¹ Both Dolanc and Popit, however, were already past their prime by mid- 1980s. In addition, Dolanc maintained good relations with Kučan even when the latter started changing the stance towards Yugoslavia, avoiding direct confrontations with him. Regardless the mentioned nuances and occasional tensions between Kučan and Popit,³² the Slovenian political elites were fairly homogenous in their opinions in the second half of 1980s. This held true also for the four Slovenians in the LCY leadership.

Most of the agenda of the Yugoslav party Presidium in 1986–1988 can be grouped in four blocs of topics. For one, there were ethnic relations in Kosovo and the status of both of the autonomous provinces, related to political events in Serbia in general. The second topic was Yugoslav federalism, powers of the republics and the centre. The issue was popping up in connection to the procedure of constitutional changes which were underway at the moment. Furthermore, the Presidium often dealt with opposition groups, increasingly active especially in Slovenia. The last big topic was the economy, whose health had been getting worse for a number of years already in spite of all the attempts to find a way out of the crisis. The economy was least fruitful of open confrontations as the Yugoslav officials in late 1980s were in consensus about the need to promote market mechanisms within the socialist system. This led to a unanimous adoption of a reform economic programme at a LCY conference in May 1988³³ and to a universal support for radical deregulatory plans of the new federal prime minister Ante Marković in early 1989. Until then, nobody among the leading communists in Yugoslavia openly proposed a departure from the self-managing socialism while differences in the strength of conviction in the market were expressed vaguely or not at all. The economic issues therefore caused virtually no clashes on deeper ideological grounds at the LCY Presidium. Tensions regarding the economy were sometimes arising in discussions about specific measures of the federal government. Such disputes were, however,

31 Idem, *Jutri je nov dan*, pp. 23–24.

32 Popit, for example, criticised Kučan in autumn 1987 for his softness towards the federation during the preparation of amendments to the federal constitution. He openly distanced himself from Kučan's policy of openness towards the opposition in a letter in August 1989. Nobody in the party, however, supported him, not even his former close allies Šetinc and Marinc. B. REPE, *Jutri je nov dan*, pp. 266–167; Stefano LUSA, *Razkroj oblasti. Slovenski komunisti in demokratizacija države* (Ljubljana: Modrijan, 2012), pp. 197–201.

33 The Slovenian communists were satisfied with the results of the conference because they regarded them as an acceptance of their views on political and economic reforms. Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond SI AS 1589 – ZKS, magnetogram 63, seje Predsedstva CK ZK Slovenije 1. 9. 1988.

motivated rather by conflicting economic interests of the republics or by disagreements about the organisation of the federation than by the economy itself.³⁴ That's why the article doesn't cover the debates about the economy in the LCY leadership and focuses on the other three topics only.

Status of the autonomous provinces, situation in Kosovo and relations in Serbia

Ethnic relations in Kosovo had been a prominent topic in Yugoslavia since an unrest in the province in 1981. In the following years, Serbia was trying to reduce the powers of both of its provinces and was turning the attention of the Yugoslav institutions to the emigration of Serbs from Kosovo. The issue was given even more weight shortly after the arrival of Slobodan Milošević into the office of chairman of the Serbian CC and so *ex officio* into the Presidium of the CC LCY. It gradually turned out that Milošević saw a chance to strengthen his power in the Serb national question and that he, unlike his predecessors, wasn't going to stick to conventional political methods.

However, Milošević became a topic of a discussion in the CC LCY Presidium even before his election. The reason was a resignation offered by a Serbian member of the Presidium Dragoslav Marković because of how the election of Milošević had been prepared in Serbia. Marković complained that the then chairman of LC of Serbia Ivan Stambolić had manipulated the procedure into a nomination of Milošević as a single candidate, without accounting for unspecified objections to him. Marković was probably motivated mainly by his personal antipathy towards Milošević³⁵ because the nomination of a single candidate was still very common across the LCY.³⁶ Marković offered the resignation in a letter and didn't attend the

34 An example is a session at the end of 1987 because of a Slovenian blockade of the federal budget and economic policy for the next year. Slovenia conditioned a change of its stance on the adoption of a foreign exchange law favourable for the republic's economy. Arhiv Jugoslavije (AJ) Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 30. 12. 1987.

35 Branka MIHAJLOVIĆ, "Dragoslav Marković: Diskontinuitet" (Interview with Dragoslav Marković), Radio Slobodna Evropa, 27. 2. 2008. Available online: <https://www.slobodnaevropa.org/a/1045349.html> [20. 10. 2020]

36 Nor did Kučan have a rival in running for an analogical office at the same time. AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 156. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 6. 2. 1986.

session where it was discussed. Almost all the participating Presidium members rejected his move.³⁷ Even though they realised that they didn't know Milošević and that they didn't follow the nomination process, they didn't find it appropriate to interfere in it. An exception were Jure Bilić and Dušan Dragosavac from Croatia, who wanted to give the question more attention. Reservations about Milošević, again without any specification, were expressed also by Đorđe Stojšić from Vojvodina, who however spoke against halting the procedure. Like their colleagues, the Slovenian representatives didn't want to start a conflict with Serbia over this question. Mitja Ribičič didn't see a reason to escalate the problem "as if now entire Yugoslavia depend[ed] on one name," Andrej Marinc, in turn, cited "principles" and "the nature of relations in the LCY." Hence, the Slovenians took the same stance of non-intervention into personal decisions of the LC in the republics like most of the other Presidium members. The fear of a possible precedent for future nominations outweighed unusual objections to a candidate for the main political office in Serbia to such an extent that they refused to discuss them at all.

On the margins of this topic there was a shorter debate between the already mentioned Stojšić from Vojvodina and Ribičič. The Slovenian official demanded nominations to come from Serbia in one package, including Kosovo and Vojvodina because he regarded LC of Serbia as an integral organisation "with certain autonomy of the provinces". Although the not very clearly worded suggestion could be also interpreted as a chance for the provinces to intervene into the nomination of Milošević, Stojšić immediately suspected that it implies subordination of the provincial organisations to Serbia. Such a procedure would, in the view of the Vojvodinian LC chairman, contradict "both the current and the future" rules in the LCY because the provincial branches were responsible for their own nominations like those in republics. It isn't difficult to spot the nervousness of the provinces about the potential reduction of their autonomy. In mid-1980s, the status of Serbia was thoroughly dealt with by a LCY commission led by Milan Kučan, conclusions of which were in favour of key Serbian demands for a tighter unity of the republic.³⁸ A sympathy of Kučan for the Serbian goals in Kosovo can be also found in his support for a Yugoslav element to be included in the flag of the Albanian minority in

37 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 156. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 6. 2. 1986, pp. 29/1–37/1.

38 D. JOVIĆ, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, p. 358; B. REPE, *Milan Kučan – prvi predsednik*, pp. 105–106.

SFRY that he expressed in July 1986.³⁹ Thanks to such stances, Slovenia managed to maintain good relations with Serbia at that time.⁴⁰ That did not change overnight: in November 1986, when Milošević was already heading the Serbian LC, the leaders of Vojvodina were criticised at a closed session of the Slovenian party Presidium for seeking unprincipled alliances against Serbia.⁴¹

Serbia was pressuring the provinces more since the rise of Milošević. In December 1986, the republic unexpectedly tried to embed a reduction of the powers of the provinces into the proposals of amendments to the federal constitution where this issue wasn't supposed to be dealt with. Harsh words were flying between Serbia and the provinces at the party Presidium regarding the Serbian proposal.⁴² Azem Vllasi, for example, complained about "blackmail and threats" in a previous talk by his colleague from Serbia Dušan Čkrebić, who then accused Stojšić of insinuating a link between LC of Serbia and the Orthodox church. Kučan spoke about the Serbian proposals ambiguously⁴³ but stressed the need to deal with them. Franc Šetinc expressed himself more personally. He saw a mistrust in the relations within Serbia and called for overcoming the differences. Instead, "everyone [shot] from their arsenal everything they [thought] about it." In particular, he was worried of a Serbian "campaign about changes." Šetinc paraphrased fresh statements by Milo-

39 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 3. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 8. 7. 1986, pp. 5/3–8/3. E.g.: „CC of Serbia holds almost the same stance that the discussion has to be rid of all the attempts to burden the solution of these issues with alleged fear of diminishing of the rights of minorities in SFRY. I think that this attitude needs to be supported.“ Ibidem, 6/2.

40 B. REPE, *Jutri je nov dan*, pp. 35–37; Idem, *Milan Kučan – prvi predsednik*, p. 103–107; Dušan TELESKOVIĆ, „Mi smo znali da SKJ ne shvatamo kao svoju ako ne prihvate naše predloge. Hrvati nisu imali tu pripremu...: Velika ispovest Milana Kučana, 30 godina posle Četrnaestog kongresa.“ (Interview with Milan Kučan.) *Nedeljnik.rs*, 23. 1. 2020. Online: <https://www.nedeljnik.rs/mi-smo-znali-da-skj-ne-shvatamo-kao-svoju-ako-ne-prihvate-nase-predloge-hrvati-nisu-imali-tu-pripremu-velika-ispovest-milana-kucana-30-godina-posle-cetrnaestog-kongresa/> [20. 10. 2020]

41 ARS Ljubljana, fund SI AS 1589 – CK ZKS, Magnetogram 16. zaprte seje Predsedstva CK ZK Slovenije 14. 11. 1986, p. 69/3.

42 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 19. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 16. 12. 1986, pp. 20/6–44/1. Neautorizovane magnetofonske beleške sa 20. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 23. 12. 1986, p. 24/4.

43 E.g. “[...] our first proposal was to change some things in the Serbian constitution. If that was done, a discussion on whether it's necessary to change something in the federal constitution would be redundant now. So I would link it together anyway and I think that the two approaches can't go without each other.” AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 19. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije, p. 27/1.

šević given in Kragujevac: “Everyone who is against changes stands in fact on the positions of counter-revolution” or even worse.⁴⁴ In the view of Šetinc, any changes could be enforced in this way, including the nationalist demands of the Serbian Academy of Science and Arts that had alarmed Yugoslavia three months earlier. Stojšić used this opportunity to join the criticism of Milošević, who answered the two that he had only spoken about the changes proposed by the LCY and the LC of Serbia. This short polemic ended with the promise by Šetinc to apologize if he found his interpretation of Milošević incorrect after reading the talk again. The Kragujevac speech by Milošević can be seen as a prelude to building a reputation of a defender of Serb national interests in the following months and years⁴⁵ that later led to a change of the atmosphere in the relations between the Serbian and (not only) the Slovenian leadership.

At the end of April 1987, during a joint visit by Milošević and Kosovo party leader Azem Vllasi in the town Kosovo Polje, thousands of local Serbs gathered to complain about oppression by the Albanians. Kosovo police intervened against the crowd in front of the eyes of both politicians. Milošević noted: “Nobody is allowed to beat you.” These words were captured by TV cameras and their massive broadcasting brought Milošević a steep rise of popularity and an aura of a protector of the Serb people.⁴⁶ Kosovo filled nearly the entire session of the LCY leadership on the 6th May.⁴⁷ Milošević and Vllasi presented completely contradicting interpretations of the events in Kosovo Polje. A nervous atmosphere gave rise to statements such as

44 It was a Milošević's speech at a local political forum on 8th December. Šetinc probably had this part in mind: “The changes I mentioned will go on in a difficult way. Against them will be those places and individuals, whose interests will be threatened by them. But this resistance will have to be overcome. Because fierce, stubborn, dogmatic opposing all changes including those that are needed has at the moment the same effect as the activities of the anti-socialist opposition. They can be even more dangerous because prolonging such changes, demanded by the current time, causes a legitimate anger and dissatisfaction of workers, intellectuals and the youth.” Before Milošević had spoken about changes, on which Serbia had worked, and only marginally had mentioned also the LCY. In addition, he warned: “We will change everything that stands in our way to get out of the crisis.” “Srbija treba da postane republika,” speech by Slobodan Milošević at a local political forum in Kragujevac, December 1986, particularly p. 121 (10 of 14), available online: <http://www.slobodan-milosevic.org/hague/milosevic.htm> [20. 10. 2020]; “Republiki status, kakršen tudi gre,” *Delo*, 9. 12. 1986, p. 2.

45 D. JOVIĆ, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, p. 382.

46 The statement, its circumstances and memories of some politicians of that time are captured for example in a documentary by the Serbian television *Osma sednica – rađanje vođe* (2017), available online: <https://www.youtube.com/watch?v=-GRKZYk0DzE> [20. 10. 2020]

47 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 36. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 6. 5. 1987.

the one addressed by Kolë Shiroka from Kosovo to Miljan Radović from Montenegro: "I will express myself freely, don't think that my mouth has got dry. A time will come when me and the others will speak up whenever needed."⁴⁸ Although the Kosovo officials obviously had the impression that their views were much less acknowledged than the Serbian ones, at least a partial support came to them from Slovenia. Boris Mužević rather formally admitted that Serbs in Kosovo were in danger and then focused on the other side of the coin. He criticised the atmosphere of denouncing the Kosovo Albanians and their leaders including Vllasi and pointed at some radical demands of the protesting Serbs in Kosovo Polje. The final remark by Mužević that Albanians shouldn't be neglected when talking about the emigration from Kosovo could be even interpreted as a deviation from the then party stance that only the Slavic emigration is forced.

Franc Šetinc, on the other hand, paid more attention to the bad situation in Kosovo, which implied indirect criticism of the provincial leadership. Unlike Vllasi he believed that conditions were further deteriorating as indicated by the continuing emigration of Serbs that could, in Šetinc's view, lead to an ethnically clean Kosovo. However, also Šetinc rejected flourishing verbal attacks on Vllasi. He called them a dangerous play by "invisible directors" that could next time target other officials as well. He warned against radical demands emerging in mass rallies, e.g. to introduce a military rule in Kosovo. Vllasi took this opportunity to note that such a proposal can be heard also in institutions, which provoked a reaction by Jakov Lazaroski from Macedonia and a subsequent dispute while Šetinc didn't manage to finish his talk. Nevertheless, for some time onwards the representatives of Slovenia (and of the other republics either) didn't much confront Serbia regarding Kosovo. This reflected in a Milošević's swift approval of a report on Kosovo prepared by Šetinc for a CC LCY plenum as late as in the Summer of 1988.⁴⁹ On the contrary, the relations between the Kosovo and Serbian leadership severely worsened already during 1987, in the second half of which Azem Vllasi at the Presidium sessions started openly accusing Milošević of organising a media campaign against him.⁵⁰

48 Ibidem, p. 31/3.

49 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 90. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 28. 7. 1988, p. 15/2–3. Franc ŠETINC, "Aktuelna idejno politička pitanja ostvarivanja zaključaka 9. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije CK SKJ o Kosovu. Uvodno izlaganje na XVI sednici CK SKJ" in AJ, Fond 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 90. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 28. 7. 1988.

50 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 48. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 8., 10. a 15. 9. 1987, p. 12/2.

The mutually incompatible assessments of the situation in Kosovo by the Serbian and Kosovo Albanian officials affected the atmosphere in the Presidium and their members' mood as can be seen in a comment by Vidoje Žarković in June 1988: "I'm already annoyed by such discussions about Kosovo [...]. Kolj [Shiroka] says one thing, Sloba [Milošević] something else, for how long will we go on this way?"⁵¹

Slobodan Milošević took a decisive step to taking a full control over the Serbian politics at the end of September 1987. At a two-day 8th session of the CC LC of Serbia, Dragiša Pavlović was showily dismissed from political offices while the move in fact targeted Ivan Stambolić, a former mentor of Milošević. On the second day of the Serbian plenum, the LCY leadership held a regular session without Milošević and Čkrebić, who had more important stuff to do elsewhere in the same building.⁵² The first to mention the ongoing Serbian plenum was the Army LC representative Georgije Jovičić, who called "other sessions and other problems" very worrying. He was joined in his unease by Vidoje Žarković, the Croatian representatives Ivica Račan and Marko Lolić and also by Korošec. All of them were dissatisfied to only observe the Serbian events from the margins. Kučan called for a closer contact between the Presidium and the republics and complained that members of the LCY leadership don't visit Slovenia despite invitations. In 1987, the Slovenian officials were still calling even for discussions at the Presidium about the situation in the republics.⁵³

Milošević gave a short report about the 8th session five days later. No questions or comments followed. The Slovenians were quiet as well even though Milošević kept misusing the conclusions of the CC LCY on Kosovo as an alibi for the elimination of his opponents in Serbia about which Kučan had complained in Milošević's absence.⁵⁴ A few weeks later, after negative reactions within Slovenia, the LCS Presidium asked Serbia for more detailed information about the 8th session.

51 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 80. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 16. 6. 1988, p. 26/1.

52 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 49. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 24. 9. 1987.

53 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 2. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 1. 7. 1986, p. 7/6; Ibidem, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 28. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 3. 3. 1987, p. 46/6 (Kučan); Ibidem, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 29. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 10. 3. 1987, p. 30/5 (Šetinc); Ibidem, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 47. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 1. 9. 1987, p. 22/6 (Korošec).

54 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 50. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 29. 9. 1987, p. 40/2–41/3.

The main aim was to show disagreement with the way the changes in Serbia were carried out. The Slovenians, however, were careful not to start an in-depth discussion about Serbia in the Yugoslav party centre because soon, as Kučan put it, “the discussion [would] be about us.”⁵⁵ Mužević, nevertheless, kept a feeling of missing the opportunity to react in time as can be seen from his delayed critique of the 8th session in February 1988 when unrelated issues were on agenda.⁵⁶

A completely new phenomenon in the Yugoslav political life were mass rallies demanding changes in the top offices in Vojvodina. At the CC LCY Presidium, the issue was first raised by the chairman of the LC of Vojvodina Milovan Šogorov at the end of June 1988. He reported that an expedition of several thousands of Serbs from Kosovo to the capital of Vojvodina Novi Sad was being prepared with the aim to protest against “separatism in the Vojvodina leadership”. Milošević claimed that he didn’t know about it. He would regard fulfilment of such a scenario “very bad” but made it clear that Serbia wouldn’t use force to prevent movement of the Kosovo Serbs.⁵⁷ It was therefore no wonder that the rallies really begun. They led to resignations of all the key officials of Vojvodina at the beginning of October. Only one day later, an analogical attempt to change the leadership of Montenegro was made, ending unsuccessfully, but new rallies in January 1989 reached their goal. Meanwhile in mid-November 1988, the leaders of Kosovo including Azem Vllasi and Kolë Shiroka resigned under pressure from Serbia. The vacant posts in both provinces and Montenegro were taken by close allies of Milošević. This series of events became known as the so-called anti-bureaucratic revolution.

While up to the summer of 1988 only the provinces had been openly confronting Serbia, they were newly joined by other members of the LCY leadership. At two Presidium sessions after the first rally in Novi Sad in July, Milošević came under attack of the chairman Stipe Šušar from Croatia and Vidoje Žarković from Montenegro, who were alarmed by the rally movement and were demanding that Serbia stops it. At that moment the Slovenians didn’t join the direct clashes. Šetinc in his talk focused on disagreements between Vojvodina and Serbia rather than on

55 ARS Ljubljana, fund SI AS 1589 – CK ZKS, Magnetogram 40. seje Predsedstva CK ZK Slovenije 9. 10. 1987, p. 33/2–35/2; 42. seje Predsedstva CK ZK Slovenije 26. 10. 1987, pp. 37/1, 38/1.

56 Mužević himself announced to change the topic not only of the whole discussion but also of the previous part of his own talk. AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 66. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 9. 2. 1988, pp. 16/6–16/6.

57 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 82. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 28. 6. 1988, pp. 25/1–28/4.

the rally itself. He saw a guilt on both sides, didn't mention any difference in its size and only indirectly expressed a discontent with rallies as a pressure to change leaderships.⁵⁸ Boris Mužević was, again, more critical towards Serbia. He believed the arrival of the protesters to Novi Sad hadn't been a spontaneous act of angry Kosovo citizens as claimed by Serbia but rather was organised by forces that misuse the Kosovo problem. Although Mužević didn't ascribe a direct responsibility for the rally to the Serbian leaders, he accused Milošević and Čkrebić of contributing to the creation of hostile feelings towards both provinces. Such an attack on Serbia was still an anomaly among the Slovenian officials at that time.⁵⁹ A week after Kučan spoke in a rather compromise manner – he criticised travelling of protesters across Yugoslavia but also explicitly rejected a label of the rally in Novi Sad as nationalist. A claim that the rally had been organised by „Nationalist elements“ was a moment before raised by a Montenegrin official and a future political victim of the antibureaucratic revolution Vidoje Žarković.⁶⁰ Thus, Kučan at the start of these events didn't join those, who were currently the loudest in opposing Milošević. That changed only at the final of the Vojvodina phase of the antibureaucratic revolution on 5th and 6th October when the provincial leadership, surrounded by many thousands of protesters, resigned. Kučan then called the consequences of the rallies disastrous and potentially causing ethnic conflicts in Yugoslavia.⁶¹ At the same time, though, he protested against a potential federal introduction of a state of emergency because of the events in Novi Sad and even declared his refusal to stay in a body that would ask for something like that. A resistance to the state of emergency, potentially applicable to Slovenia, was getting more prominent in the republic. As a result, in one of the amendments to the Slovenian constitution in September 1989 such a measure was forbidden in Slovenia unless the republic's parliament were to approve it.⁶²

Despite an obvious disagreement of all the republics but Serbia with the travelling rallies, the federal centre didn't support the officials of Vojvodina and

58 "It won't be easy to stop the avalanche that had torn off with all its force." AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 87. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 18. 7. 1988, p. 1/4.

59 Ibidem, pp. 5/3–6/2.

60 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 89. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 26. 7. 1988, pp. 38/2–38/5.

61 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 100. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 5.–6. 10. 1988, p. 14/4.

62 Ustavni amandmaji k ustavi Socialistične republike Slovenije. Uradni list SR Slovenije, 2. 10. 1989. Amandma LXIII.

thereby contributed to their fall. A factor of that was not a very good reputation of the attacked provincial leadership in the other parts of SFRY because of its refusal to transfer some powers to Serbia but also the intra-Serbian extent of these events. However, the antibureaucratic revolution already a day after a success in Vojvodina spilled out of Serbia to the Montenegrin capital Titograd, where thousands of people demanded the resignation of the republic's leadership. The resistance in the federal bodies was much harder this time. Knowing that and using extraordinary police measures, the Montenegrin leaders managed to defend themselves.⁶³ The CC LCY Presidium at an extraordinary session unambiguously condemned the rally in Titograd as an attempt of a coup by the Serb nationalists and supported the Montenegrin officials. Kučan and Mužević were very active during a collective work on a press release that was vainly opposed by the currently lonely Milošević and Čkrebić.⁶⁴ Thus, the Slovenians suddenly joined Šušteršič and Žarković, who had in many other questions clashed with Slovenian stances as will be shown in the next parts of the paper. The relations between Slovenia and Serbia didn't recover afterwards. It was not only the attitudes of the Slovenian politicians that changed but partly also their personal composition in the LCY leadership. Already in September, Franc Šetinc resigned. In an open letter on that occasion, he expressed a fear "of people who manipulate[d] the misfortune and emotions of the Serbs and Montenegrins in Kosovo." He warned that because of a destructive avalanche "the last hour for us to get sober [was] striking" but also called for a positive Yugoslav action: "All of us together have to build a more democratic and richer joint future."⁶⁵ Slovenia didn't really substitute for the relatively conciliatory voice of Šetinc. Boris Mužević, harder in his stances than Šetinc, was promoted to the vacant post while no one became an executive secretary instead of Mužević.

63 R. DIZDAREVIĆ, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, pp. 166–168; "V Črni gori ni prišlo do izsiljenih odstopov," *Delo*, 10. 10. 1988, p. 1.

64 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 101. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 8. 10. 1988, pp. 10/2–11/5.

65 Franc ŠETINC, "Otvoreno pismo Franca Šetinca," 26. 9. 1988, in AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 101. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 8. 10. 1988.

Stances towards opposition opinions and movements

The Yugoslav architects of the self-managing vision headed by Edvard Kardelj didn't recognize the citizens as "mature" in achieving their own liberation and still counted on a vanguard to lead them. Struggles for power against the liberals and nationalists at the turn of 1960s and 1970s convinced the Yugoslav leaders that the status of the party should be even strengthened. Thus, the party again gave itself a role of the societal hegemon in addition to that of a defender of the system. In the 1970s, the Yugoslav communists based their treatment of criticism of the conditions in the society on the Kardelj's beliefs of its usefulness if it didn't exceed certain limits. Namely, the socialist society needed "democracy inside socialism, not democracy as a weapon against socialism." A reflection of that was a reinforcement of the power monopoly of the party. On the other hand, activities of the Socialist Alliance of Working People were extended, as a channel for opinions of the non-communist citizens if they respected the leading role of the party and the socialist system as such. The Socialist Alliance didn't challenge the dominance of the party because, among other reasons, its leaders were almost always party members. However, the strengthened role of the Alliance in the late Yugoslav socialism enlarged the involvement of the public in the politics and so diminished an appeal of opinions and actions that were hostile towards the regime. When these appeared anyway, the authorities tried to prevent them going public, and if even that happened, personal changes would be made in the editorial boards or funding was stopped. Dissenting opinions were quite rarely prosecuted, in Slovenia even less so than elsewhere in Yugoslavia.⁶⁶ All in all, the opposition activity in Yugoslavia was weak and rather unorganised up to the mid-1980s.⁶⁷ After that, criticism coming from the youth and cultural organisations was becoming more visible. Growing centres of societal criticism potentially threatened not only the power status of the communists but also the cohesion of the federation as they were usually limited to individual Yugoslav nations and pursued corresponding goals. The opposition activity in the late 1980s was particularly lively in Slovenia.

66 Jure RAMŠAK, (*Samo*)*upravljanje intelekta. Družbena kritika v poznosocialistični Sloveniji* (Ljubljana: Modrijan, 2019), pp. 63–70.

67 Mitja Ribičič was satisfied at the beginning of 1986 that in the previous years the League of Communists had led a successful battle by political means against opposition forces. AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 156. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije, 6. 2. 1986, p. 15/3.

In the Spring of 1986, a congress of the Union of the Socialist Youth of Slovenia attracted much attention in the whole federation as it raised unusual proposals. They included direct elections instead of the current indirect delegating, abolition of the verbal delict, a possibility to choose a civil over military service and a legalisation of the provocative music band Laibach.⁶⁸ Such attitudes worried some of the members of the LCY leadership while their Slovenian colleagues had much more understanding for “their” youth. Boris Muževič, despite admitting that the Slovenian youth had gone too far in some respects, defended their aim to at least discuss some of the raised issues on the Yugoslav level. He further supported the Slovenian youth by mentioning “civilisation differences” in the stances of the youth between the developed and underdeveloped parts of Yugoslavia. This was opposed by Milan Uzelac from Bosnia and Herzegovina as an ascription of inferiority to initiatives from the less developed republics. Vidoje Žarković, outraged by the Slovenian youth proposals, praised the Yugoslav youth congress for stopping a discussion on abolition of the verbal delict and of the death penalty. Furthermore, he believed that the way how the Slovenian youth were pursuing their goals resembled confederal thinking that could lead to clashes between republics. He warned against an analogical scenario at future congresses of the LCY.⁶⁹ To a comment by Mitja Ribičič that “all layers in Yugoslavia propose[d] some changes in the penal code” he reacted that this was proposed by the dissidents. Ribičič, in turn, criticised labelling “everyone” including the communist lawyers as enemies, even though he partly separated himself from the methods of the Slovenian youth. Jure Bilić from Croatia contributed with substantial assessments. Unlike the Slovenians, he saw dogmatism in accepting Western models rather than in the Yugoslav youth’s rejection of the Slovenian initiatives. Bilić also raised a quite serious accusation towards the Slovenian LC that it was responsible for separatism among the Slovenian youth, manifested, for example, in a demand for a separate army in each republic. Muževič regarded such a proposal rare and claimed that every such case caused a reaction of the Slovenian authorities.⁷⁰ The fairly tense debate included a number of elements to become more prominent later during a boom of alternative political movements. In particular, the Slovenian communists were suspected by their colle-

68 “Vrsta mladinskih pobud in zahtev na kongresu ZSMS,” *Delo*, 7. 4. 1986, p. 1.

69 The LCY broke apart at a congress in January 1990 after the Slovenian delegation left it because of rejection of its proposals. If Žarković remembered his words then, he could have regarded them prophetic.

70 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 168. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 17. 6. 1986, pp. 44/3–53/1.

agues in the Yugoslav centre of tolerating anti-system and anti-Yugoslav expressions in their republic. The Slovenians usually played this phenomenon down, ascribed it to the crisis in the economy and society and rejected repressions as undemocratic. Moreover, they usually identified themselves with at least some of the opposition proposals such as, in this case, the abolition of the death penalty and of the verbal delict.

An even more serious polarisation between the Slovenians and some other Presidium members regarding the approach to the opposition took place at the end of 1986. At that time, the agenda included as many as three different document drafts dealing with growing activity of the political right and calling to confront it. Slovenia was mentioned as one of the epicentres of the problem. The documents worried the Slovenian communists. Kučan dismissed the key claim that the organised internal enemy endangered the gains of the revolution and warned against repressive measures on the grounds of such assessments. The growth of the opposition was, according to Kučan, a consequence rather than a reason of the societal crisis in Yugoslavia, therefore the party should respond by reforming the society and economy.⁷¹ On the subsequent closed session of the Slovenian LC leadership Kučan complained about facing a two-fold pressure – the one of the local opposition, partly anticommunist, and the “dogmatic pressure” from the Yugoslav centre.⁷² As Kučan didn’t find a support in Belgrade for a complete change of the approach to the topic, he focused on blunting the tone of the anti-opposition texts during their usual collective editing.⁷³ With a clear aim to divert the attention from Slovenia he challenged the very concept of the “civic right”. Interestingly, four months later Slobodan Milošević did the same.⁷⁴ Kučan along with Korošec insisted on extending the scope to the so-called “bureaucratic and etatist” or “centralist” forces, which in the Yugoslav communist jargon usually stood for supporters of a firm hand of the federal state in the politics and economy. Kučan also disagreed with mentioning the threat of a “sequential breaking of the country” without having to add that any proposal for reduction of federal powers could be labelled like

71 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 14 sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 7. 11. 1986, pp. 1/7–4/4.

72 ARS Ljubljana, fund SI AS 1589 – CK ZKS, Magnetogram 16. zaprte seje Predsedstva CK ZK Slovenije 14. 11. 1986, p. 3/3.

73 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 15. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 11. 11. 1986, pp. 2/3–9/1.

74 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 29. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 10. 3. 1987, p. 34/4.

that. Besides Kučan, objections were raised also by Boško Krunić from Vojvodina and Radiša Gačić from Serbia while the chairman Milanko Renovica usually tried to accept the proposed edits. Such a development was taken badly by Stipe Šušar, one of the main authors of the drafts. To him, the LCY leadership was proving unable to resist the opposition forces that were “practically beating us and taking over positions in the society and the media while we [were] asleep, indecisive [...] and having an inferiority complex.”⁷⁵

At a subsequent session of the LCS Presidium in Ljubljana, Korošec with a satisfaction reported the bad mood of Šušar and added that most of the participants in the debate in Belgrade had supported the Slovenian objections. Kučan didn't deny that but warned that many members of the LCY leadership were “at least partly thinking like Šušar.”⁷⁶ Kučan urged his Slovenian colleagues to mitigate the expected negative reactions to the LCY materials whose intonation remained sharp towards the rightist opposition. To the future, Kučan called for tighter coordination among the Slovenian representatives in the federation.⁷⁷ Korošec supported this. He gave an example of Serbia to follow: it wasn't possible to reach by phone any Serbian member of the LCY Presidium on Mondays after 12 o'clock because they gathered “by Ivan” [Stambolić].⁷⁸ However, some Slovenian officials were still keeping more distanced attitudes towards the opposition. Especially the Slovenian member of the Presidency of SFRY Stane Dolanc deviated by the very fact that he had been substantially involved in writing one of the documents about the civic right.⁷⁹ During the debate in Ljubljana, Dolanc insisted that an offensive of an anticommunist movement was going on. Korošec agreed with that and Andrej Marinc even called for taking repressive measures against collaboration between the journal *Nova revija* with the political emigration.⁸⁰ Reluctance to go

75 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 15. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 11. 11. 1986, p. 20/2. Radiša Gačić asked “why Stipe tragically perceive[d] the interventions.” Šušar shortly answered that he didn't regard that tragical but rather comical. Ibidem, p. 25/4.

76 ARS Ljubljana, fund SI AS 1589 – CK ZKS, Magnetogram 16. seje Predsedstva CK ZK Slovenije 14. 11. 1986, pp. 20/1 a 74/2.

77 Ibidem, pp. 6/1, 74/2–3.

78 Ibidem, pp. 20/1–2.

79 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 14 sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 7. 11. 1986, p. 1/7; ARS Ljubljana, fund SI AS 1589 – CK ZKS, Magnetogram 16. seje Predsedstva CK ZK Slovenije 14. 11. 1986, p. 18/2.

80 ARS Ljubljana, fund SI AS 1589 – CK ZKS, Magnetogram 16. seje Predsedstva CK ZK Slovenije 14. 11. 1986, pp. 13/2, 18/2, 21/1, 39/2.

into larger actions against the opposition was, however, about to grow in the leadership of the republic along with the blooming criticism of socialism and Yugoslavia.

In February and March 1987, two large political actions that challenged the authorities happened in Slovenia. The first was the release of the *Contributions to the Slovenian national programme* in the 57th number of the journal *Nova revija*. Regardless the specific topic, e.g. the history of Slovenian statehood, a status of the Slovene language in the Yugoslav People's Army (YPA) or the interplay between liberalism and nationalism, most of the articles were sending basically the same message: a support for as much autonomy of Slovenia as possible, up to separation from Yugoslavia. The leadership of the LCS unambiguously rejected the contents of the Contributions. It accused the authors of sowing a rift between the Slovenians and the other Yugoslav nations and declared the determination to do everything to prevent the authors' intentions from coming true.⁸¹ Afterwards the Slovenian officials went on speaking up against the ideas of the contributions and also replaced the chief editors of the journal, run by the Socialist Alliance of the Working People.⁸² Members of the LCY Presidium didn't raise serious objections to the wording of the Slovenian official reactions to *Nova revija*. The approach of the LCS was explicitly praised by Miljan Radović from Montenegro, Ivica Račan from Croatia and Slobodan Milošević. Some differences did appear on how to treat the authors. Compared to the Slovenian communists, Marko Orlandić from Montenegro, Žarković and Gačić used harsher words about the Contributions than Slovenia, most notably the denouncing attribute "counter-revolutionary". They also warned against a potential dialogue with the authors, Žarković even demanded their prosecution. Kučan and Šetinc answered that the dialogue (vaguely mentioned in the LCS statement about *Nova revija*) wasn't meant to involve the authors of the hostile stances but rather the public whose trust was crucial for the Slovenian communists. Another debate concerned the role of the economic crisis in the growth of nationalism in Slovenia. Kučan called the crisis more important than the contents of *Nova revija*. In Slovenia, he believed, the "real ground" of nationalism was the increasing economic lag behind Austria and Italy and the consequent loss of confidence of the

81 "Sporočilo predsedstva Centralnega komiteja ZK Slovenije ob izidu 57. številke Nove revije," 3–4, in AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 29. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 10. 3. 1987.

82 S. LUSA, *Razkroj oblasti*, pp. 164–167. "Informacija o političkoj aktivnosti u Sloveniji i u Savezu komunista Slovenije u vezi 57. broja „Nove revije,” in AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 29. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 10. 3. 1987.

public in the political leaders. Gačić objected that calling Yugoslavia into question could be explained not by the current difficulties but by long-term activities of anticommunists. Orlandić even saw a threat for the brotherhood and unity in the economic reasoning of nationalism because it overlooked far worse living conditions in other parts of the country. The Slovenians were, not very persuasively, defending themselves by denying that they regarded the economic problems as a reason of *Nova revija* but rather as a mere alibi of the authors (Šetinc) or as circumstances, in which a political action would have to be taken (Kučan).⁸³ A certain resonance with some opinions of the non-Slovenian Presidium members appeared in a remark by Korošec that a support of the LCY to the LCS should have included a call for ending the action “with some consequences” and that it was necessary to listen to constructive objections of the less developed parts of Yugoslavia. Yet, both Korošec and Šetinc clearly identified themselves with the position of the Slovenian leadership. For example, Korošec conveyed the resistance of Slovenia to a potential “protectorate” from above, Šetinc, in turn, defended Kučan in the polemic about economic factors of the case of *Nova revija*. He also declared linking his “role of the CC LCY Presidium member to a support to the Slovenian leadership” by which he made it clear to resign if the Presidium confronted Slovenia.

While Šetinc and Korošec fully supported the reaction of the Slovenian leadership to *Nova revija*, Stane Dolanc was upset. He told his colleagues in the Presidency of SFRY that he held the intellectuals’ claims not only unacceptable, as the official statements from Slovenian put it, but also hostile and even counter-revolutionary. Dolanc therefore disliked the appeals by the LCS for a dialogue “as they call[ed] it” – he was “fed up with those dialogues” and wasn’t going to talk with anyone on whether Slovenia would separate from Yugoslavia or not. Dolanc even criticised the LCS for not favouring taking the authors to a trial, which he deduced from a restraint of the republic’s prosecutor.⁸⁴ Dolanc repeated his assessment of the contents of *Nova revija* as counter-revolutionary at a meeting of army officers in Belgrade the next day, where he also further developed his critique of the Slovenian leaders. To him, they leant too much on the largest cities where separatists from “a very narrow circle of intellectuals” were active.⁸⁵ Thus, Dolanc in this case thou-

83 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 29. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 10. 3. 1987, pp. 21/1–36/5.

84 AJ Belgrade, fund 803 – Predsedništvo SFRJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 140. sednice Predsedništva SFRJ 25. 2. 1987, pp. 61–67.h

85 Stane DOLANC, “Izlaganje Staneta Dolanca 26. 2. 1987 u Domu JNA u Topčideru,” pp. 8–9, in ARS Ljubljana, fund SI AS 1519/459 – Dolanc, Stane.

ght similarly to those Yugoslav officials who criticised the Slovenian communist leadership for softness towards the opposition. However, he didn't have enough influence to achieve a harder line and expressed his opinions mainly on closed meetings not to publicly dispute with his republic.

Another turbulence in early 1987 was linked to the so-called Youth Relay, a yearly ritual to celebrate the birthday of Tito. A Slovenian studio *Novi kolektivizem* won the competition for the official poster of the event with a portrayal of an athletic blonde man, taken from a Nazi propagandist picture, re-arranged with Yugoslav symbols. The successful provocation was only revealed shortly before the start of the journey of the relay across Yugoslavia following a notice by a reader of a Belgrade daily *Politika*. The Slovenian leadership got the first message about in a phone call by Milošević to Kučan.⁸⁶ Besides the poster scandal, the Union of the Socialist Youth of Slovenia as an organiser of the first phase of the relay's travel was intending to significantly reduce movement of the relay through the republic compared to the tradition.⁸⁷ At the first discussion at the LCY leadership after the revelation of the provocation,⁸⁸ Kučan informed about the efforts to successfully carry out the Relay in Slovenia in spite of the current problems. He, however, complained that the scenario of the Relay's final was sending an unacceptable message that "everything negative [were] the republics and provinces, everything positive [was] the federation." Račan joined the criticism of the scenario but added that changes were underway. A week later⁸⁹ the chairman of the Yugoslav youth union Hashim Rexhepi informed that Slovenia had dismissed the jury which chose the poster and opened a new competition. Slovenia agrees with a movement of the relay across the republic (although "we had a lot of problems" even to reach this agreement) but leaves the final decision on the youth. This worried Gačić, Vllasi and especially Žarković, who, like in the case of *Nova revija*, demanded prosecution of the poster authors. Nevertheless, he also called to innovate the concept of the relay and even admitted that there was "something rational" in the proposals of the Slovenian youth. The Slovenian members of the Presidium remained silent on whether the

86 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 28. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 3. 3. 1987, p. 39/8.

87 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 29. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 10. 3. 1987, p. 15/3.

88 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 28. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 3. 3. 1987, p. 39/3–43/3.

89 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 29. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 10. 3. 1987, pp. 14/2–20/4.

relay would travel through the republic or not and instead repeated their objections to the scenario. They, however, expressed the commitment to ensure the success of the event and, like the others, suggested reconsidering its future contents. Similarly to other Slovenian breaches of conventions in the Yugoslav social and political life at the time, the leading communists didn't initiate the problem with the Relay but weren't willing to go into conflict with their public. They surely regarded the youth organisation as a representative of its significant part. In 1987, the Relay was carried out for the last time – a year after it received one more strike from the youth of Vojvodina, from which it didn't recover any more.⁹⁰

After a subsequent temporary calming of the political criticism in Slovenia,⁹¹ a journal of the Union of the Socialist Youth of Slovenia *Mladina* started a series of articles, attacking the Yugoslav People's Army (YPA) in early 1988. The army had been trusted by president Tito, who had granted it a strong constitutional status as a defensive force against not only external but also internal dangers. Furthermore, the party organisation in YPA didn't depend on the republics and directly appointed own delegates into the CC LCY and its Presidium. The army was often identified with the cohesion of the federation and with the political system, which led to oversensitivity of the politicians and the military to criticism addressed to the army. In this case, however, the authors of the articles in *Mladina* really aimed at removing the establishment, as they admitted themselves.⁹²

At the beginning of February 1988, the CC LCY Presidium still treated the attacks on YPA only as a part of the booming hostile media contents.⁹³ Soon, however, the federal Presidency and the Army itself began to show disappointment with the failure of the Slovenian communists to stop this specific campaign. On the 25th March, the Military Council, an advisory body of the Ministry of Defence, publicly condemned the situation in Slovenia as “counter-revolutionary”. Slovenia was a regular topic of the CC LCY sessions in those weeks. In the middle of March, Kučan still managed to blur the wording of a Presidium press release⁹⁴ but soon after, creation of a new document started with Milan Pančevski from Macedonia in charge. Sharp assessments were made, including the explosive attribute “counter-

90 S. LUSA, *Razkroj oblasti*, pp. 151–155.

91 B. REPE, *Jutri je nov dan*, p. 106.

92 Idem, *Milan Kučan – prvi predsednik*, p. 187.

93 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 66. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 9. 2. 1988, pp. 15/2–19/2.

94 A. ČOLAK, *Agonija Jugoslavije*, pp. 99–100.

revolutionary”. Starting a long debate on this material,⁹⁵ Kučan made it clear that he spoke on behalf of not only himself but also of all the leading officials of Slovenia including even the Slovenian members of the CC LCY, who had jointly rejected the draft a day before in Ljubljana. Even though Kučan acknowledged a hostile motivation of some of the *Mladina* articles, he regarded the proposed reaction detached from the context of the societal crisis and partly even fabricated. Kučan especially disliked the claim that the articles were coordinated by the forces of “a special war” against Yugoslavia as it was, in his view, paving the way to accuse the Slovenian leadership of initiating the campaign. Kučan reported that the communists in Slovenia found even the consent of their leaders to discuss the issue in Belgrade a betrayal. He warned of possible negative homogenisation of the Slovenians in an anti-Yugoslav separatist spirit in case the document was adopted. Kučan then gave the following surprising information: the commander of an army area that included Slovenia asked the Slovenian interior minister whether the authorities in the republic would be able to control the situation after expected arrests, and even offered “help” by the army. Kučan considered such a move worrying and disturbing the relations in the federation. At the end, he appealed to focusing on developmental issues rather than on the campaign against the army, about which “we, after all, [did] not think differently.” The issue should have been calmed down by the LCY leadership rather than further inflamed. Šetinc joined Kučan by complaining about negative passions and intolerance towards Slovenia and quoted advice by a young Slovenian communist to the “older comrades” to take sedatives in order to face more important matters that were about to come. According to Šetinc, party members and the broad public in Slovenia condemned the attacks on YPA but didn’t accept the tone of the LCY Presidium conclusions. Šetinc himself, however, gave the *Mladina* articles some legitimacy by vaguely criticising YPA.

Although other participants of the sessions obviously made efforts to show understanding for the declared Slovenian stances, they didn’t hide their entirely different views on the matter. Žarković acknowledged some of the Slovenian objections to the document (by which Šetinc was pleasantly surprised⁹⁶) and demanded adoption of a statement, acceptable in the whole of Yugoslavia. The method he proposed to reach that, however, could hardly satisfy the Slovenians, as he believed in

95 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 72. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 29. 3. 1988, pp. 7/3–26/3.

96 „I’m glad that even comrade Žarković has now come to the conclusion that the document isn’t appropriate.“

a change of their opinion after hearing arguments from the centre: in case of a failure of talks with members of CC of Slovenia “we have to, comrades, go to the CC LCY or even to the congress to clarify what are we talking about.” Orlandić, despite his criticism of the Slovenians, at least praised them for admitting insufficiency of their reactions at the start of the campaign against YPA. The actions by the Slovenian leaders were appreciated also by Kolë Shiroka, who had taken part in a CC LCS plenum a few days before as a delegate of the Presidium. The forthcoming chairman of the Presidency of SFRY Raif Dizdarević clearly backed up the army. Despite using the term “counter-revolutionary” only when quoting the army, he explicitly identified himself with the respective statement. He at least agreed with the impression of the Slovenians that a problem is also an anti-Slovenian media atmosphere in other parts of Yugoslavia. Touching on a previous Kučan’s protest against seeing Yugoslavia as a “unified federal country”, he warned against a fear of the very term “unity” – Kučan replied that he accepted as unified those realms, defined so in the constitution. Korošec brought back the problem of the “counter-revolution”. He believed that such a label implied the possibility of a removal of a respective republic’s leadership and pointed out that the term had not appeared in a statement by the federal Presidency, unlike in that of the army. This session led to an agreement on the continuation of editing the Presidium statement and on a meeting of the LCS leadership with delegates of the LCY Presidium as suggested by Orlandić and actively accepted by Kučan. The Slovenians probably suspected that the Military Council had decided for an action in Slovenia as implied by a Kučan’s remark: “Something happened between the press release [from mid-March] and a draft of this document.”⁹⁷ In his memoirs, the then defence minister Branko Mamula doesn’t directly confirm that but characterises the Military Council session as a “last reproach” so that a potential next step, if necessary, wouldn’t surprise anyone. Mamula also recalls a mistrust of the army towards the Yugoslav political leaders since the end of 1986. The army was therefore preparing “a plan for an autonomous action” and even “for taking a direct responsibility for leading the country.”⁹⁸ Clearly, there were suspicions between the army and (not only) the Slovenian officials in the crisis years preceding the break-up of Yugoslavia. At that time, Kučan reconsidered his earlier opinion that the LCY Presidium should have been dealing with the situation in the republics, including Slovenia: “Now, the perspective

97 R. DIZDAREVIĆ, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, p. 181.

98 Branko MAMULA, *Slučaj Jugoslavija* (Beograd: Dan Graf, 2014), pp. 107, 139.

is different and it would look like we are the second epicentre of the counter-revolution [along with Kosovo], that the discussion is because of that.”⁹⁹

Kučan’s speech at this session would soon constitute a plot of the next phase of the case. Kučan handed out a transcript of the speech to members of the Slovenian leadership. From one of them it was stolen by an employee of the Socialist Alliance Igor Bavčar, who passed it to Janez Janša, an anti-regime journalist of *Mladina*.¹⁰⁰ Using the transcript, *Mladina* was about to release an article claiming that the YPA was preparing a military coup in Slovenia. The Slovenian police managed to confiscate the entire journal edition before it came into circulation but the explosive message about the prepared coup appeared in the following issues anyway. At Janša’s workplace, Slovenian investigators found not only the transcript of the Kučan’s speech but also a secret army order to increase readiness in Slovenian barracks. By an instruction of a military judge, the Slovenian police at the turn of May and June arrested Janša and two more suspected participants of the leak of the documents and handed them over to the army for the lawsuit. In Slovenia, the event gave rise to organisations supporting the accused and to large mass protests.¹⁰¹ The Slovenian communist leadership publicly endorsed a great deal of the demands raised by the protesting organisations, despite not directly contesting the legality of the procedure.¹⁰² By mid-June, the matter got to the agenda of the LCY Presidium. Kučan was absent at the first discussion so Šetinc had to speak de facto on his behalf.¹⁰³ He appealed to the others to understand the attitudes of the Slovenian leaders and also the “cultural, civilisation and other differences that [...] [didn’t] have to disturb building of the Yugoslav federal community.” He advocated fulfilling some of the protesters’ demands, like releasing the accused from detention and granting them civilian defenders. He distanced himself from the allegation about the prepared military coup but repeated the critique of the “counter-revolution and special war” because “where a counter-revolution [was], a state of emergency

99 ARS Ljubljana, fund SI AS 1589 – CK ZKS, Magnetogram 55. seje Predsedstva CK ZK Slovenije 8. 4. 1988, p. 71/1.

100 B. REPE, *Jutri je nov dan*, p. 221.

101 Ibidem, p. 109.

102 S. LUSA, *Razkroj oblasti*, pp. 197–183; B. REPE, *Jutri je nov dan*, pp. 212–221; “Sporočilo s seje Predsedstva CK ZK Slovenije PCK ZKS ob uvedbi kazenskega postopka zoper Ivana Borštnerja, Janeza Janšo in Davida Tasića,” in ARS Ljubljana, fund SI AS 1589, 58, seje Predsedstva CK ZK Slovenije Predsedstva CK ZKS; Ibidem, CK ZKS. Magnetogram 61, seje Predsedstva CK ZK Slovenije, p. 69/1.

103 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 80. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 16. 6. 1988.

[could] be introduced.” Šetinc asked to postpone further discussions after a plenum of the Slovenian CC. Žarković opposed this. He, however, agreed that members of the LCY leadership would only express their opinions while conclusions could be adopted later if they so far had harmed the “comrades in Slovenia” rather than helped them as they claimed. Hence, he had already come down from his March hopes that the Slovenian communists would submit to the will of the majority in the LCY. Now he only hoped that they would at least take into account the opinions of the LCY Presidium members.

Šetinc of course couldn't prevent his colleagues from the other republics from discussing as they had a lot to say. Ivica Račan warned against denouncing Slovenia too harshly but at the same time called the Slovenian communists to calm the situation down. In an indirect polemic with the Slovenian officials' support to the demands of the opposition, he noted that the stormy atmosphere in Slovenia after “basically a meaningless moment like an arrest of three people” was a symptom of a rare historical situation and a catalyst of a deeper social conflict. Korošec, probably agitated, spoke chaotically as if he was defending himself and his republic against a siege. To admiral Šimić, the new chairman of the army LC, who had cited a threatening letter sent to an officer in Slovenia, Korošec said that there the Slovenian CC had received “loads” of similar letters. He asked Žarković, a former officer what a special war was (“you are an admiral”) and from Dizdarević he wanted to learn what a counter-revolution was. The Slovenian leadership was “under horrible pressure from all sides” and the whole of Slovenia faced misunderstanding in Yugoslavia, leading to an unprecedented worry about a perspective. Such a mood is strengthened by rejecting “all initiatives from Slovenia” that were only later acknowledged – criticism of a one-year mandate, of the Youth Relay or of the economic policy. There were, however, more Presidium members waiting to express their dissatisfaction with Slovenia. Šušvar, on one hand, understood “much of what comrade Šetinc [had] said here” and the need to respect differences. Nevertheless, he regarded the current approach of the Slovenian leaders as making concessions to the opposition demands. Although it isn't led by bad intentions, the result will be a loss of the positions of the communists. The LCS follows a mistaken strategy of leaning on city elites that indoctrinate the public opinion in an anti-Yugoslav direction, instead of on broad masses. The worry about a perspective, alleged by Korošec, was, to Šušvar, in fact a “mania of being chased”. Šušvar used harsher words when moving to the overall atmosphere in Slovenia: “a primitive bourgeoisie psychology” is booming while “a phobia of the people of the South” is getting nearly racist, the situa-

tion resembles the Croatian *maspok*.¹⁰⁴ Orlandić, who felt “very unpleasantly” about an inactivity of the Presidium on the matter, was more critical towards the Slovenian leaders than Šušteršič. He was alarmed that LCS accused the Yugoslav leadership of escalating the situation while didn’t want to fight the hostile forces. Orlandić even had the impression that the LCS indicated that the stolen documents had been in purpose given to the later accused.

As agreed with Slovenia, a few days later Krunić, Šušteršič, Orlandić and Shiroka set off to Ljubljana to try to mitigate the mutual conflict with the LCS. Members of the Slovenian leadership had received a transcript from the session of the LCY Presidium described above. Its contents caused a fierce refusal from the Slovenian participants of the meeting.¹⁰⁵ Tina Tomlje rather than a “special war” against Yugoslavia saw “something special” in the timing of the arrest during the final day of a conference of the LCY. She threatened that if the current stances of the LCY leadership were confirmed by the Yugoslav CC, then “we [would] go away, we [would] have to go.” Dušan Šinigoj was “offended” by the contents of the transcript, Jože Smole asked how the LCY Presidium members dared to make such negative statements when they didn’t “know the conditions in Slovenia at all.” Kučan regretted a “cold tone” of an otherwise true claim by Raif Dizdarević from recent talks between the federal and Slovenian officials that “between us and you there [was] no trust”. Nevertheless, if the LCS faced a dilemma whether to strive for the trust of “the so-called federal leaderships” or of the Slovenian nation, it would choose the latter. Kučan also confided his fear while coming to the session room of the LCY Presidium, looking “at the green round table,” because since September last year Slovenia had almost always been on agenda. The mostly very sharp intonation of the hosts’ statements wasn’t much alleviated by their few declarations of loyalty to Yugoslavia, of which the clearest was expressed by the new chairman of the Presidency of Slovenia Janez Stanovnik: “Yugoslavia is our common home. We stand and fall on this orientation. And I will keep this conviction as long as I stand until I don’t fall.” A disappointment could be felt from the concluding words of the chairman of the LCY Presidium Krunić. To the Kučan’s thoughts about trust of the federal institutions and the public he noted that the LCY leadership wasn’t really in question but rather the whole country was disturbed about Slovenia – “it isn’t

104 National euphoria in early 1970s that also affected the leaders of LC of Croatia and ended by an intervention of Tito.

105 ARS Ljubljana, fund SI AS 1589 – CK ZKS, Magnetogram 61. seje Predsedstva CK ZK Slovenije 21. 6. 1988.

a Belgrade climate". He reported his impression that Slovenia at times of increased opposition activity, apparently to calm it down, raised demands that didn't relate to the current problems. An example was a critique of the verbal delict after the Janša affair had broken out, even if Janša was sued for the theft of the documents. Also, sudden proposals for changes in the army were coming after *Mladina* had started attacking the minister Mamula. Interestingly, Kučan was the only one of the local participants to speak Slovene a few times. Maybe, unlike all the others, he really "forgot that he had to speak Serbian" as he explained at one of such moments. It can't be excluded, though, that he was already preparing the ground for taking a more active role in the emerging Slovenian national movement.

Krunić didn't hide the poor course of the Ljubljana excursion while reporting to the LCY Presidium.¹⁰⁶ He described the reactions of the Slovenians to the previous session's transcript as surprised and angry. To a question of Milošević he admitted that the LCY delegation hadn't managed to lead a discussion about reasons and solutions of the situation in Slovenia. Kučan repeated his Ljubljana reflection on trust, even if in a more moderate manner this time: the Slovenian leaders currently didn't have the trust neither at home nor "here". For Yugoslavia, a leadership of any republic is worthless without the trust of its own nation, "we definitely won't act by the opposition scenario but neither can we by the scenario written here in Belgrade." He ambiguously noted that he didn't know how to contest the common suspicion in Slovenia that the suit with Janša and others was political. Kučan spoke in agitation in a quiet, shaking voice,¹⁰⁷ which indicated that even he as a pragmatic politician was already affected by the prolonged tension between Slovenia and the federation. Šetinc recalled some statements made at the previous session, since when he had felt uneasy. He minded the Šušvar's analogy between Slovenia and *maspok* and disputed with some other claims of Pančevski, Orlandić and Šimić from the last week. Out of context, Šetinc also brought up the language question. The Slovenian officials are criticised at home for not speaking Slovene in the Yugoslav assembly and at the CC plenum where interpreting is available, and Šetinc himself asks why that is. He even recalled a ban on Slovene as a "bandit language" by the German occupants in the War. From the other side, Pančevski poured some oil into the fire by a brief analysis of the Slovenian economy, concluding that Slovenia had been developing at the cost of others in the SFRY. This was met

106 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 81. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 22. 6. 1988, pp. 1/1–2/3.

107 A. ČOLAK, *Agonija Jugoslavije*, p. 130.

by a sharp reaction of Korošec while Kučan said that he wasn't going to answer Pančevski and instead asked the others what they thought. The exposé of Pančevski was refused by Stojčević, the chairman of Croatian LC, and by Milošević in his rare contribution regarding Slovenia. Both of them were, however, wondering why the Slovenians still hadn't publicly denied the allegation about a prepared military coup. No answer came and thus the session ended as tensely as the previous one. The Šetinc's analogy between the use of Serbo-Croatian as a working language in the central Yugoslav institutions with the ban of Slovene by the Nazis surprisingly didn't cause reactions even though it was a clear signal that the emotions of the Slovenian communist officials were already carried away by the waves of the stormy events in the republic.

However, it turned out that the Yugoslav communists still hadn't lost the capacity to at least partly soften their mutual conflicts. At the following session,¹⁰⁸ the Presidium was relieved to hear Kučan's news from a CC LCS plenum that had rejected not only the claims about a counter-revolution and a special war but also the attacks on the army and the federal bodies. The Presidium members already knew from the newspapers about Kučan's key statement that the alleged military coup had been an "untruth and a pure fiction."¹⁰⁹ The Slovenian communists had also repeated their support of the reform plans approved by the recent LCY conference. The delegates of the LCY at the Slovenian plenum Šušvar and Široka were satisfied as well even though Šušvar observed stronger sympathies for the national movement among the members of the CC than among the leaders. The good mood spread also to the other Presidium members. Žarković declared the differences on the matter between the LCY and LCS leaderships overcome and admiral Šimić was "pleasantly surprised" by the stances of the Slovenian plenum. In such an atmosphere, an agreement about not stirring up new debates at the forthcoming CC LCY plenum was reached easily.

During the military trial in Ljubljana in July 1988, protests of ever more organised Slovenian opposition were going on. The Committee for the Defence of Human Rights reached more than 100 thousand members in just a few weeks.¹¹⁰ For the committee representatives, the door to the office of the chairman of the Republic's Presidency Janez Stanovnik opened in early July, since when he listened

108 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 82. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 28. 6. 1988, pp. 1/1–18/3.

109 "Zaradi ekscesov ne vidimo celote problemov v družbi," *Delo*, 28. 6. 1988, p. 1.

110 S. LUSA, *Razkroj oblasti*, p. 181.

in person to the opposition demands regarding not only the trial.¹¹¹ Shortly before the verdict, Milan Kučan decided to transfer the emotions of the activated parts of the Slovenian public to the ground of the LCY leadership. Close to the midnight of the 26th July, at the end of a session not dealing with the Janša case, Kučan held a surprising speech in Slovene.¹¹² He protested against leading the trial in Serbo-Croatian which threatened the Slovene language and the sovereignty of Slovenia. He warned that the Slovenians couldn't identify with a state that violated their language rights. Despite the late hour and a language barrier,¹¹³ the Kučan's speech didn't pass without reactions.¹¹⁴ Dizdarević was outraged by the Kučan's far-reaching conclusions, drawn from what he regarded as a legal, though possibly mistaken, decision about a language of one trial. He called the Kučan's move "a height of politicisation" of the matter and, indirectly, also an inflammation of passions. Kučan, already in Serbo-Croatian, insisted on his declared stances even for the price of a resignation. Apart from a short note by Šetinc, the debate was only joined by Milošević, who endorsed Slovenia: "As a Yugoslav and a Serb I feel harmed [...] that my language is forced on anyone." Otherwise, the Serbian representatives didn't much involve themselves in the discussions about Slovenia in those months. Milošević in a way explained this later while speaking about the marches of the Kosovo Serbs to Novi Sad at the onset of the anti-bureaucratic revolution in mid-July. He rejected any arbitrage from the LCY leadership as, after all, it hadn't taken place when other republics had been in question. The Serbian matters must be assessed mainly by the Serbian CC, "that's essential." A protest

111 S. LUSA, *Razkroj oblasti*, pp. 184, 199; R. DIZDAREVIĆ, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, p. 192.

112 There is no transcription of the speech in the magnetogram from the session, perhaps because of troubles with Slovene on the side of the recorders. Therefore, the contents of the speech is here reconstructed from memoirs of eye-witnesses: A. ČOLAK, *Agonija Jugoslavije*, p. 163; R. DIZDAREVIĆ, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, p. 190.

113 The ability to understand Slovene among the top officials from the rest of Yugoslavia was at least limited, even in the written form. Members of the Presidency of SFRY waited with reading the "national programme" of the Slovenian intellectuals for the translation into Serbo-Croatian. Its Bosnian member, a political veteran Hamdija Pozderac because of that couldn't tell the journalists his opinion on the programme upon its release. AJ Belgrade, fund 803 – Predsedništvo SFRJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 140. sednice Predsedništva SFRJ 25. 2. 1987, pp. 63, 66–67.

114 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 89. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 26. 7. 1988, pp. 61/1–64/2.

only came from Žarković, who otherwise often confronted analogical stances of the Slovenians.¹¹⁵

Already the next day after his midnight speech at the LCY Presidium, Kučan publicly repeated the claims about the threat to the Slovene language and to the sovereignty of Slovenia at the CC LCS plenum.¹¹⁶ The adoption of the language issue indicated a significant change in the political tactics of Kučan and some other Slovenian officials and possibly even their intentions. There was namely no real danger for the Slovene language at that time. It was one of the official languages in Yugoslavia and the only one in Slovenia. Within the republic, Serbo-Croatian was only used in the army, otherwise it served for communication in the central bodies in Belgrade and between the centre and the republics. Its use wasn't extending at the cost of Slovene or Macedonian, nor were there discussions about it.

Šetinc, too, needed to express his Slovenesness at the end of 1988. He, however, did it in a much less radical way than Kučan. At the beginning of his report on Kosovo at a CC LCY plenum,¹¹⁷ he announced to finish it in Slovene. For that he gave two reasons: reminding that there was not just one official language in Yugoslavia (which was a clear allusion to the Janša trial) and expressing his personal feelings in his mother tongue. Really, the intonation of the Slovene part of the speech was agitated. Šetinc confided his fear of attempts to create ethnically clean territories by expelling people from their homes, which was going on in Kosovo. He recalled being himself expelled by the German occupants, after which his father had promised him that they would stay Slovenes and Yugoslavs even if the Germans cut off their tongues. As "we live in one country," he perceives the pressure for the emigration of the Serbs as if he himself was its victim. However, there is no way to solve the Kosovo problem by force and ethnic divisions, therefore he appeals that the rallies (he meant the Serb ones) bring together people of all ethnic groups to protest against chauvinism and hostilities. As we can see, the difference between the use of Slovene in Belgrade by Kučan and Šetinc at the end of July 1988 was

115 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 87. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 18. 7. 1988, p. 12/1–2.

116 "Ni mogoče zahtevati zaštite ali arbitraže, ko gre za pravico in suverenost naroda," *Delo*, 28. 7. 1988, p. 4.

117 The whole text of the report: Franc ŠETINC, "Aktuelna idejno-politička pitanja ostvarivanja zaključaka 9. sednice CK SKJ o Kosovu. Uvodno izlaganje na XVI. sednici CK SKJ," 29. 7. 1988 in: AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, 90. sednica CK SKJ, 28. 7. 1988.

Excerpts from a sound record of the report were broadcasted in a programme of the Radio Belgrade „Mozaik vremena“ on 29th December 2012, available online: <https://www.rts.rs/page/radio/sr/story/23/radio-beograd-1/1146528/mozaik-vremena.html> [20. 10. 2020].

huge. While Kučan tried to create an impression that force was used against his language and republic, Šetinc expressed a fear from ethnical cleansing, a compassion with the Serbs in Kosovo and called to recover friendship among the nations. Unlike Kučan, he probably didn't have political ambitions for the future – he had been signalling a resignation for some time already,¹¹⁸ two months after the speech really left the Presidium and soon the politics altogether. Nevertheless, the “Slovenian Spring” euphoria clearly affected him to the extent that his Slovene feelings were disturbed by the mere use of Serbo-Croatian at the Janša trial. The same could have happened to Kučan and it would be too simplistic to see Kučan's exploitation of the language question only as an effort to earn popularity among his nation, even though that most probably did play a role.

The language issue remained one of Slovenia's trumps in criticising the trial. Slovenia came up with the claim that the use of Serbo-Croatian at the Ljubljana trial violated the Slovenian constitution. In the following months, the Presidency and Assembly of the republic kept raising the issue in letters and complaints to various federal bodies.¹¹⁹ Slovenia even examined the possibility that the sentenced wouldn't have to go to prison because the language use made the trial illegal. However, the republic's officials concluded that there was no ground for obstructing the sentence and that breaching the law wouldn't be in Slovenia's interest at the moment.¹²⁰ There were also several talks between the Slovenian and federal representatives without large results.¹²¹ Meanwhile, the trial went on at an appellate court in Belgrade that basically confirmed the Ljubljana verdicts (two accused got 18 months, one got 4 years and one got 5 months) and the Slovenian public opinion kept mobilising on the case.

118 Šetinc mentioned thinking about a resignation in September 1987, then again in March 1988. AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 47. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 1. 9. 1987, p. 14/5; Letter by Franc Šetinc to the chairman of the Presidium of the CC LCY, AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, 72. sednica Predsedništva CK SK Jugoslavije 29. 3. 1988.

119 Letter by the Presidency of SR Slovenia to the Presidency of SFRY from 25. 7. 1988, AJ Belgrade, fund 803 – Predsedništvo SFRJ, Zapisnik sa 224. sednice Predsedništva SFRJ, p. 12.

120 S. LUSA, *Razkroj oblasti*, p. 185; R. DIZDAREVIĆ, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, p. 194.

121 Ibidem, pp. 190–196.

Changes of constitution of SFRY, powers of the federation and the republics

In the first half of 1980s, demands to make some changes to the political system were getting louder. Among their sources there were economic problems, unfulfilled self-managing and democratic postulates of the system and also an impression that the weakening of the federal centre had gone too far since the new constitution in 1974. Besides, the inclination to continuous reforms was deeply rooted in the Yugoslav socialism. For all these reasons, the LCY leadership by the end of 1982 initiated a broad public discussion about a revision of the country's political system. While the conviction about the need to open the space for market mechanisms within socialism was spreading across the Yugoslav elites, attitudes towards federalism were split between preferences for centralisation ("reformers of the constitution") and efforts to preserve the current broad autonomy of the republics ("defenders of the constitution").¹²² In the resulting *Critical analysis of the functioning of the political system of socialist self-management*, the approach of the defenders got the upper hand. Only "removing weaknesses, deformations and problems" was assumed while the key principles of the constitution were about to remain untouched.¹²³ In the economy, the proposals aimed at rationalisation of investment, production and of income distribution, leaning on "economic criteria", and, on the other hand, the "alienation" of decision-making in enterprises should have been tackled.¹²⁴ Proposals for changes in election rules were only vague or cosmetic while somewhat more clearly did the *Critical analysis* elaborate measures to stop the ongoing isolation of the republics and provinces from each other. But even in this case, most of the recommendations only favoured less extensive interpretations of the republics' powers, not intervening in the valid constitution.¹²⁵

However, a subsequent initiative of the Presidency of SFRY for changes to the federal constitution in the Autumn of 1986 came with broader proposals.¹²⁶ They particularly concerned strengthening of the federation in a number of re-

122 D. JOVIĆ, *Jugoslavija – zemlja koja je odumrla*, pp. 255–328.

123 Savezni društveni savet za pitanja društvenog uređenja, *Kritička analiza funkcionisanja političkog sistema socialističkog samupravljanja* (Beograd: Centar za radničko samoupravljanje, 1985), p. 43.

124 *Ibidem*, pp. 45–51.

125 *Ibidem*, pp. 109–125.

126 "Nacrt predloga da se pristupi promenama u Ustavu SFRJ," 12. 11. 1986, in *AJ* Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 19. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 16. 12. 1986.

spects. For example, the federation was newly supposed to set a framework of the tax and price system, of rules for civil organisations and of functioning of large infrastructures like posts and railways. Furthermore, the initiative counted on a temporary preference of federal laws in the case of a collision with the laws of the republics until a ruling of the constitutional court (while currently it was the other way round) and on introducing mechanisms to ensure obeying federal laws. The initiative of the Presidency started a procedure that was progressively getting complicated along with the growing differences in the views of the elites and the citizens of individual republics on how tight the Yugoslav federation should be. For the next two years, the constitutional changes kept the LCY leadership busy with frequent debates, in which the Slovenian representatives played an important role.

During the first appearance of the Presidency's initiative at the LCY leadership¹²⁷ Kučan expressed a satisfaction with the proposed principles as they reflected a consensus across the republics. He believed in the potential of the amendments to become a needed factor of integration in Yugoslavia if the work went on in the same spirit. By contrast, the current Yugoslav crisis could be deepened by attempts to include ideas about which the republics thought differently. Kučan praised the same attitude of Vidoje Žarković, who was informing about the procedure as the chairman of the constitutional commission of the federal assembly. None of the other Presidium members raised objections to the contents of the proposed changes. Serbia, though, had a problem with what was *not* in the initiative, namely the weakening of the autonomous provinces. A long nervous debate broke out about this question as described earlier in the article. The Serbian statehood issue, thus, at the moment fully shadowed the much less controversial proposals to alter the Yugoslav federalism and economic system.

In March 1987, the Slovenian parliament gave consent to start the procedure of the constitutional changes based on the federal Presidency's initiative. Only one deputy voted against¹²⁸ even though the criticism of the initiative as "centralist" had already been publicly expressed by the Slovenian writers' union. The work on the amendments then moved to the ground of the Yugoslav assembly and its constitutional commission where all the republics and provinces had their representatives.¹²⁹

127 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 19. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 16. 12. 1986.

128 Sejni zapiski Skupščine SR Slovenije. Skupno zasedanje, 18. marec 1987, p. 41. Portal Zgodovina Slovenija – SIStory, available online: <https://www.sistory.si/11686/menu397> [20. 10. 2020]

129 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 49. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 24. 9. 1987, p. 18/7.

An elaborated draft was finished in September. In Slovenia, a critique for extending the federal powers started coming from all sides this time. The chairman of the republic's Presidency France Popit distanced himself from the draft and a dissatisfaction was also expressed by many participants of discussions at the Slovenian Assembly and at regional meetings of the Socialist Alliance of Working People.¹³⁰ Calls to responsibility aimed at the three Slovenian members of the constitutional commission (one of which was Kučan) could be heard also on the party ground.¹³¹

Kučan adopted the resistance to what was in Slovenia in September 1987 regarded as centralist and presented it to the LCY Presidium.¹³² Starting a discussion on the amendments, Žarković was angry at the Slovenian constitutional commission for turning the procedure back by raising proposals, unacceptable for the rest of Yugoslavia. He worried that it reflected a retreat from the efforts to overcome differences and a threat for reaching a consensus about the amendments at the end. Kučan didn't deny that Slovenia really had revised some of the already agreed solutions and openly legitimized it by the Slovenian public opinion. In contradiction with his earlier appeals not to extend the scope beyond the agreed, he now saw the need to involve a democratic public discussion "as much as possible", from where new proposals could come. He claimed that much new had appeared also in other republics, and he didn't "see anything bad" in this. According to Kučan, the Slovenian public opinion now supported deeper changes leading to the market economy than proposed while not so deep changes in strengthening the federal powers. These he himself suddenly characterised as "disturbing the [current] conception of the federation." He furthermore asked for adopting the amendments one-by-one so the controversial ones could be rejected more easily. Kučan led a short polemic with Orlandić on whether the proposed new federal powers meant "a move to another federation where the republics [were] transformed into administrative units" or whether, on the contrary, the new Slovenian proposals had confederal elements. Kučan's novel stances of course caused a reaction by Žarković. In contrast to Kučan's claim that other republics had also sent new proposals, Žarković, only knew about the Slovenian ones and those of a certain comrade from Montenegro as an individual. He believed the demand for voting on the amendments one-by-one had first come from the Slovenian writers and so indirectly accused

130 *Delo*, 5. 9. 1987, 16.–19. 9. 1987, 23. 9. 1987, 25. 9. 1987.

131 B. Repe, *Jutri je nov dan*, p. 166.

132 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 50. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 29. 9. 1987, pp. 1/2–19/6.

Kučan of adopting stances of the alternative. Consistently with his usual overestimations of the ability of the federal party centre to keep the communists in the republics in line, Žarković called for putting the constitutional changes on an agenda of a CC LCY plenum. Outside the main epicentre of the debate, Milošević stressed the need to deregulate the economy and emancipate enterprises on a single Yugoslav market of goods and capital, for which a single monetary policy should create conditions. By viewing the constitutional changes in such light, he contested the Slovenian combination of a defence of the current republics' powers with pursuing the market economy. Slovenia, still, didn't directly demand a withdrawal of the entire amendment package. At the next discussion in December, Kučan even reported that the negative reactions in the republic had calmed down. Žarković, in turn, was responsive to Kučan's stances and expressed optimism about adoption of the amendments at the end, apart from, however, the issue of Serbia and the provinces.¹³³ It was nevertheless clear that the continuation of the constitutional debates both in institutions and in the public would have a large potential for new confrontations between Slovenia and the rest of the country.

Another occasion for the differences in understanding the Yugoslav federalism to come to light was a discussion about the legal system and respecting the laws. An extensive material on the topic was created by a group led by Milan Pančevski,¹³⁴ a Macedonian who often not very diplomatically opposed Slovenian stances. This document, too, was written without much effort to seek a consensus with the Slovenians. Kučan criticised the text for accusing only the republics and not the federation of disturbing the legal system and for applying the logic of a hierarchical law system to Yugoslavia. Meanwhile, Kučan reminded that the republics in SFRY had their sovereign responsibilities and so their laws couldn't be a priori regarded lower than the federal ones. While Renovica insisted on a hierarchy of laws where the federation had a priority, Žarković acknowledged the Kučan's argument, despite pointing out that in reality "egoist and partial interests" prevailed even where federation was responsible according to the constitution. Other participants, including Račan and Milošević, joined the disappointment with the document so the Presidium decided to continue editing it, with Kučan to become involved by Žarković's proposal. But the next version didn't calm the Slovenians down either. The

133 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 61. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 15. 12. 1987, pp. 30/1–2, 32/1–4.

134 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 47. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 1. 9. 1987, p. 6/6–21/6.

members of the LCS leadership still had the feeling that the text implied that “the whole legal system in Yugoslavia [was] collapsing,” with centralist and repressive measures as an offered solution.¹³⁵ In Ljubljana, Kučan had to face indirect criticism that he hadn’t prevented such contents to appear in the draft. That maybe motivated him to release the clearly negative stance of the Slovenian communists about its superior party body into newspapers.¹³⁶ Žarković was outraged and demanded that the LCY Presidium dealt with this Slovenian action, which, to him, wasn’t coincidental.¹³⁷ At the next session, Žarković calmed down thanks to an explanation, provided by the LCS Presidium in the meantime.¹³⁸ But Kučan again criticised what he saw as an unchanged concept of the material, especially the focus on moving competencies to the federation. He announced expressing his objections at the CC LCY plenum the next day, “unless, of course, it [was] forbidden.” It was clear that the work on the document would have to go on in the remaining hours before the plenum without confidence in a success. Indeed, it didn’t get approved by the plenum and the attempts to find an agreement with the Slovenians continued afterwards.¹³⁹ The case of a not very important material about the legal system confirmed that Slovenia had got tougher in opposing transfers of powers to the federation in the second half of 1987. The resistance wasn’t initiated by Kučan, neither by the other Slovenians in the federal leadership, but rather by other organised parts of the public, both inside and outside the party. Kučan and the other Slovenian officials, though, quickly adopted the same attitude.

The Slovenian leadership officially withdrew its consent to some of the amendments after their rejection by the republic’s parliament at the end of May 1988,¹⁴⁰ at a time of the already intensive opposition activity but still before the start of the Janša case. In early July, Žarković informed the Presidium that the con-

135 ARS Ljubljana, fund SI AS 1589 – CK ZKS, Magnetogram 38. seje Predsedstva CK ZK Slovenije 14. 9. 1987.

136 “Kje tičijo vzroki za nezakonito vedenje?,” *Delo*, 15. 9. 1987, p. 1.

137 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 48. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 15. 9. 1987, p.p 5/5–7/2.

138 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 49. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 24. 9. 1987, pp. 6/5–15/3.

139 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 55. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 3. 11. 1987, pp. 36/1–39/3.

140 “Mnenje k osnutku sprememb Ustave SFRJ,” *Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate*,” letnik XIV, št. 15, pp. 1–12. Ljubljana 30. 5. 1988; ARS Ljubljana, fund SI AS 1589 – CK ZKS, Zapisnik 60. seje Predsedstva CK ZK Slovenije prededstva CK ZK Slovenije, ki je bila 20. 6. 1988.

stitutional commission of the Slovenian parliament, unlike all other republics and provinces, had rejected some of the proposed extensions of the federal powers.¹⁴¹ Thus, a problematic constellation seven to one was crystallising. Žarković called both sides to a compromise but if it didn't work, then he would suggest, as usual, an intervention by the CC LCY Presidium or plenum. Apart from Slovenia, though, new demands had been raised also by Serbia, to reinforce the already agreed reductions of the powers of the provinces. While the present Kučan was unusually inactive, Mužević defended the 1974 constitution and opposed a potential arbitrage by the CC LCY. He disliked stating the ratio 7 : 1, as he saw it as a potential accusation of Slovenia that it blocked the entire constitutional change. Mužević didn't deny, though, that Slovenia really didn't have allies in opposing some amendments. Račan to some extent defended Slovenia with a warning against a too strong pressure to reaching a consensus. An extensive debate, though, didn't develop despite evident complications in processing the amendments.

Some new moments appeared when the topic was brought in again three weeks later.¹⁴² Žarković reported a "very high degree of consensus" on socio-economic amendments while there were still problems with changes of the relations in the federation. Besides, there was a new proposal to introduce a confirmation of the members of the Yugoslav state Presidency, elected by the republics and provinces, by the federal assembly, and to remove the ex officio membership of the chairman of the CC LCY Presidium in the Presidency of SFRY. This time, Žarković was relatively optimistic about adoption of a great deal of the proposed changes and so about avoiding a constitutional crisis. Kučan saw the situation similarly. Probably without really trying to intervene into the economic amendments, he foretold the need to alter the key principle of the Yugoslav socialism, namely generating an income only by ongoing work and not by capital, innovations, knowledge and management. This indicated a beginning erosion of the very pillars of the communist ideology in the Slovenian and Yugoslav officials' thinking. Kučan rejected the proposed role of the Yugoslav assembly in electing the Presidency with an argument, about which he could hardly be serious given the intra-Yugoslav relations by mid-1988: "I don't know who and in what interest would nominate and elect a member of the Presidency known to lack a support in the other parts of the country." Simi-

141 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 84. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 5. 7. 1988, pp. 1/3–10/5.

142 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 89. sednice Predsedništva CK SK Jugoslavije 26. 7. 1988, pp. 1/4–15/4.

larly to Kučan, also Šetinc believed that the fast course of events made it necessary to focus on writing a new constitution right after the adoption of the amendments. He endorsed the exclusion of the CC LCY chairman from the state Presidency as a first step to changing the role of the LC in the society and surprisingly, in contrast to Kučan, agreed with the federal assembly to confirm the Presidency members. Rather an exception in the calm, even constructive discussion were “big worries” of Slobodan Milošević caused by what he regarded a threat of the complications in processing the amendments to carrying out the agreed economic reforms. He called the issues, such as the Presidency election, marginal compared to ensuring that enterprises would function autonomously, striving to reach “a maximal profit leading to maximal personal incomes” on a single Yugoslav market. Overall, though, the discussion indicated that the will to adopt the amendments prevailed across the republics. The main demands of Slovenia to remove substantial or sensitive provisions in favour of the federal level (e. g. the temporary priority to the federal laws over those of the republics or harmonisation of the schooling systems) were, at the end, met, while the change in the Presidency election was withdrawn. Regarding some other amendments, Slovenia agreed to compromises.¹⁴³ One was reached also in the, as it turned out, most controversial question of funding the army, about which negotiations with Slovenia were going on even in the days and nights during voting on the amendments in the federal assembly in October 1988.¹⁴⁴

Conclusion

During the deepening economic crisis and the growth of nationalism in some of the parts of Yugoslavia in the second half of the 1980s, differences in opinions among its communist officials were increasing, depending strongly on their national identity. The leadership of the League of Communists of Yugoslavia progressively transformed into a scene of open confrontations. The expectations that the executive party body as, in a way, a vanguard of a vanguard movement would be showing directions to the decentralised multi-national community was colliding with an ever thinner mutual consensus of the 23 Presidium members and several

143 ARS Ljubljana, fund SI AS 1589 – CK ZKS, Zapisnik 64. seje Predsedstva CK ZK Slovenije Predsedstva CK ZK Slovenije, ki je bila 12. 9. 1988, pp. 1–6.

144 AJ Belgrade, fund 507 – SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa Stenografske beleške sa 223. sednice Predsedništva SFRJ, održane 24. 10. 1988, pp. 4/2–6/2; “Zvezni zbor sprejel usklajen predlog ustavnih dopolnil,” *Delo*, 24. 10. 1988, p. 1.

executive secretaries about how tightly Yugoslavia should hold together. A result of this was a wide scale of frustrations. Some didn't understand why the others didn't respect the will of the majority and the others felt like victims of outvoting and a pressure by the former ones. Because of that, "a fear of the green round table" was overtaking some of the members of a minority in the Presidium.

We don't know whether Slobodan Milošević also experienced such emotions but he and the other Serbian representatives sometimes did end up in a minority. It happened much more often, though, to the Slovenian members of the Presidium headed by Milan Kučan. The divergence of the Slovenian communists from the majority at the Presidium differed from the Serbian case by how active both politicians were in their national movements and what methods they used when leading their republics and nations. But these two groups in the LCY leadership were similar in that they lined up behind their chairmen more closely than the others. Not to fight each other, though. The Slovenian members of the Presidium identified with the commonly shared opinion that the Serb population was leaving Kosovo under the pressure of the Albanian nationalism, and to a large extent supported the tireless efforts of Serbia to recover its powers in both autonomous provinces. Doubts about credibility of Milošević likely arose among the Slovenian officials relatively early but their main interest was to avoid a precedent of a federal intervention into any republic's affairs. Naturally, then, they stood aside when the exponents of ideas that the Slovenians regarded as centralist or dogmatic were trying to stop the Serb rally campaign at its onset in the summer of 1988. On the other hand, Milošević hadn't joined the "grilling" of the Slovenians for the activities of the opposition and, instead, endorsed his Slovenian colleagues a few times. The mutual restraint between the leading communist officials from Slovenia and Serbia ended only with the fall of Novi Sad and the subsequent export of the anti-bureaucratic revolution out of Serbia.

Up to then, the Slovenians in the LCY leadership fought on other battlefronts and against other opponents. Since spring 1986, the Presidium was becoming sensitive to ever more visible occurrences of non-conformist thinking in Slovenia. Stipe Šušvar, Vidoje Žarković and some others were trying to make the leadership of the republic actively fight and repress the groups which they regarded rightist. However, the "comrades from Slovenia" offered stiff resistance. They argued that truly hostile forces are scarcer than it seems from the outside because a great deal of the criticism is meaningful or stems from a legitimate dissatisfaction with the social and economic situation. They saw a solution of the anti-system moods in a recovery of the living standards, which sometimes irritated representatives of the under-

developed republics whose economic situation was a lot worse than that of Slovenia but where public attitudes towards the system were much more positive. Such stances of the Slovenian communists were directly proportional to the loudness of critical voices in the republic, as shown by their nervousness about the perception of anti-opposition documents, adopted by the leadership of the LCY and the federation by the end of 1986. Yet, these were co-authored by the Slovenian member of the Presidency of SFRY Stane Dolanc and it is likely no coincidence that the Slovenian party leadership then decided for a tighter coordination with its delegates in Belgrade. The so-called contributions to the national programme in a journal *Nova revija* in February 1987 were sharply condemned by the Slovenian communists, in the hope that the presented opinions of the intellectuals didn't enjoy a broader support from the public. Thanks to that, the respective debates in the LCY Presidium went on without much friction, even if a dissatisfaction with Slovenia for not arresting the authors of the texts appeared. The atmosphere changed with a series of anti-army articles in the Slovenian press. The subsequent affair of the theft of secret documents and the military trial with the instigators mobilised Slovene feelings of a large part of the public. The communist leaders of the republic made it clear to their Yugoslav colleagues that they were not willing to be seen as traitors of their nation. Regarding the trial, they pursued demands of the quickly strengthening opposition, with which they came into regular contact. The communists also operated with the alleged threat to the Slovene language because of the trial being conducted in Serbo-Croatian. Although an effort to gain popularity at the start of democratisation of election rules could have played a role, some speeches by Kučan and especially Šetinc on the matter probably did have an authentic core: the national euphoria rising from lower situated parts of the Slovenian society had reached the chairs of the republic's communist officials and probably brought to surface their own emotions. On the other hand, many officials from the rest of Yugoslavia were unpleasantly surprised by the actions of their Slovenian comrades. These were therefore repeatedly coming under fire at the LCY Presidium, which, however, was moving them still closer to the national movement.

The "Yugoslavism" had different faces among the nations but also within at least some of them. Yugoslavia was somewhere perceived as a "higher quality", without which the nations were not complete.¹⁴⁵ Elsewhere, Yugoslavia stood for a su-

145 M. ZAJC, "Razumevanje jugoslovanstva v Sloveniji (in Slovenije v jugoslovanstvu) v začetku osemdesetih let," p. 141; Idem, "Slovenian Intellectuals and Yugoslavism in the 1980s," pp. 47–48.

perstructure over the objectively existing nations, even though it was still something more than their mere union. The latter belief clearly prevailed in Slovenia. Despite these differences and the fears by the Slovenian communists of a potential centralist (counter-)offensive,¹⁴⁶ a consensus emerged among the leaders across republics that some steps to strengthen the cohesion of the country were necessary. In the initial proposals of the constitutional changes at the end of 1986 a significant increase of the powers of the federation appeared. Slovenia was willing to accept that as well and it seemed that the main problem would stem from the Serbian attempts to make a too strong pressure on the autonomous provinces through the federal constitution. The situation changed when criticism of the amendments started spreading in Slovenia, where a defence of the very broad autonomy granted by the 1974 constitution was a key argument. That led the Slovenian parliament and party to withdraw their consent from some of the agreed provisions, as admitted by Kučan in September 1987. Suddenly, even he himself declared some proposed amendments a change of the nature of the federation and a reduction of the republics to mere administrative units. The reversal of the Slovenia's stance made some members of the LCY leadership nervous and worried about a potential blockade of the procedure because amendments could only be approved with a consent of each republic and province. What the majority in the Presidium regarded a diversion from the efforts to reach a consensus, Kučan defended as a respect for the opinions of the Slovenian public while neither himself nor his Slovenian colleagues in the Presidium did take into much consideration the other Yugoslav publics. However, Slovenia and the "centralists" didn't completely lose the will to compromise in the following months so the amendments were passed at the end of 1988, even with some, though not significant, transfers of powers to the federation. The economic part of the amendments didn't cause longer debates in the LCY leadership, let alone tensions. The conservatively thinking officials had already come to terms with reforming the economy by the so-called market laws. The topic, in addition, was lacking the spark of seemingly expert debates on what a federation or a confederation was, which were, in fact, filled with stronger or weaker national feelings of the communist officials, leading to a result seven to one in some votes in Yugoslavia in 1988.

146 Idem, "Razumevanje jugoslovanstva v Sloveniji," p. 140.

SUMMARY

The stance of the leading Slovenian communists towards how Yugoslavia should be organised was changing fast in late 1980s. While in the middle of the decade they were actively seeking agreements with the leaders of the other republics and sharing the view that some legal corrections are necessary to make Yugoslavia more cohesive, during 1987 and 1988 they were moving much closer to the ideas of the liberal and nationalist opposition in the republic under the impression that the overall Slovenian public opinion was evolving in the same direction. Thus, a distance was growing between the communists from Slovenia and the other republics regarding how tight federation Yugoslavia should be. On the other hand, there were no deep ideological rifts between the Slovenian and the other Yugoslav officials in opinions on the economic system thanks to a consensus in principle across the federation to follow the path of market reforms within socialism. The differences between the attitudes of Slovenia and the other republics were clearly expressed during discussions at the Presidium of the League of Communists of Yugoslavia (LCY), consisting of politicians directly delegated by the republics and provinces. The four Slovenian representatives, similarly to the Serbian ones, were closely coordinating their activities and acted as a fairly homogenous group.

Regarding the relations between Serbia and its two autonomous provinces, especially Kosovo, Slovenia was largely supportive of Serbian efforts to get more powers in its provinces. The Slovenian leaders shared the view that the Serb emigration from Kosovo was caused by the Albanian nationalism. Upon the start of the anti-bureaucratic revolution, they stood rather aside the attempts of some Presidium members to make Serbia stop the rallies and only joined them actively when the movement spilled over to Montenegro. Slovenia was getting into a much more distinct position in relation to opposition activities in the republic and to changes in the Yugoslav constitution. Both matters were closely interconnected. The Slovenian communists weren't willing to repress the growing liberal and nationalist opposition that was, *inter alia*, criticising the initial proposals to amend the Yugoslav constitution as centralist. Following their impression that they could be seen as traitors by the local public opinion, they withdrew the consent to strengthen the federal powers and even largely adopted the stances of the emerging national movement. An ambition by some individuals in the leadership to gain popularity for their further careers probably did play a role. However, the suddenly strongly expressed feelings of Sloveneness across the republic's communist elite, brought to surface by the mass national euphoria, seemed authentic. Thus, by the end of 1988, the Slovenian communist leaders had gone already quite far away from their colleagues from the other republics in their view on how

Yugoslavia should be organised, though not yet completely unwilling to agree to compromises as manifested by the adoption of the constitutional amendments in October 1988, albeit reduced.

RÉSUMÉ

Názory slovinských komunistů na to, jak má být organizována jugoslávská federace, se ve druhé polovině 80. let 20. století rychle měnily. Zatímco uprostřed dekády slovinští lídři usilovali o dosažení konsensu se zástupci ostatních republik a sdíleli jejich přesvědčení, že k posílení soudržnosti Jugoslávie jsou zapotřebí určité korekce v právním systému, během let 1987 a 1988 se výrazně přiblížili k idejím liberální a nacionalistické opozice ve své republice. Měli přitom za to, že stejným směrem míří i celkové veřejné mínění ve Slovinsku. Tím se slovinští komunisté vzdalovali od svých kolegů v ostatních republikách v názorech na to, jak pevnou federací má Jugoslávie být. Na druhé straně se hlubší ideologické rozpory mezi slovinskými a ostatními funkcionáři nevyskytovaly v názorech na hospodářský systém díky rámcové shodě napříč federací, že je potřeba jít cestou tržních reforem při zachování socialismu. Rozdíly mezi postoji Slovinska a ostatních republik se jasně projevovaly v diskusích předsednictva Svazu komunistů Jugoslávie (SKJ), složeného z politiků, přímo nomino- vaných republikami a autonomními oblastmi. Čtveřice slovinských zástupců, podobně jako jejich srbsští kolegové, úzce koordinovala své vystupování a tvořila poměrně homogenní skupinu.

Ohledně vztahů Srbska s jeho dvěma autonomními oblastmi, zejména s Kosovem, Slovinsko do značné míry podporovalo srbské snahy o získání větších pravomocí v oblastech. Slovinští předáci sdíleli názor, že příčinou emigrace Srbů z Kosova je albánský nacionalismus. Po začátku tzv. antibykratické revoluce stáli spíše stranou snah některých členů předsednictva přimět Srbsko k zastavení masových shromáždění a aktivněji se k nim připojili, až když se hnutí přelilo do Černé Hory. Do daleko více specifického postavení se Slovinsko dostávalo v souvislosti s aktivitami opozice v republice a se změnami jugoslávské ústavy. Obě otázky byly vzájemně úzce spojené. Slovinští komunisté nebyli ochotní potlačovat sílící liberální a nacionalistickou opozici, která mimo jiné kritizovala původní návrhy změn jugoslávské ústavy jako centralistické. S pocitem, že by místním veřejným míněním mohli být považováni za zrádce, stáhli svůj souhlas s posílením pravomocí federace, a dokonce převzali některé postoje vznikajícího národního hnutí. Určitou roli zřejmě hrály také ambice některých jednotlivců ve slovinském vedení na získání popularity, potenciálně užitečné v jejich budoucích politických kariérách. Nicméně slovinskou politickou elitou náhle silně projevované národní cítění, vynesené na povrch masovou národní euforií ve veřejnosti, působilo autenticky. Ve výsledku dospěli slovinští komunističtí předáci koncem roku 1988 v pohledech na to, jak má být organizována Jugoslávie, již dosti daleko od svých kolegů v ostatních republikách. Ještě však zcela neztratili ochotu ke kompromisům, což se projevilo přijetím ústavních doplňků v říjnu 1988, byť v redukované podobě.

STUDIE

Úloha pelasgického tématu při konstruování mýtu o původu albánského národa

MATĚJ KŘEPINSKÝ

Ústav světových dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

The Role of the Pelasgian Theme in Constructing the Myth of the Origin of the Albanian Nation

This study discusses the perspective of influential representatives of the Albanian national movement on the origin of their nation and the role of the Pelasgian theme from the second half of the 19th century until 1912. Five personalities from the Albanian national movement who had written key texts on historical subjects and other works in which the ethnogenesis of the Albanians is mentioned were chosen for the study of this issue. The authors selected include Girolamo de Rada, Pashko Vasa, Naim Frashëri, Sami Frashëri and Thimi Mitko. On the basis of the content analysis of their works, which include poetry as well as prose, the construction and structure of the earliest phase of national history is described in detail with reference to authors who used the Pelasgian origin thesis for the Albanians from Conrad Malte-Brun and Johann Georg von Hahn. The works of these pioneers in the field of Albanian studies can be described as the main source of inspiration and information in the texts analyzed. During the process of forming the narrative of the national origin Malte-Brun's and Hahn's works stood in for the missing medieval and early modern Albanian historiography. The

study also describes the use of Albanian language as an important element of the argument about the Albanians' Pelasgian origin and the perspective of the above-mentioned personalities on the origin of the endonym "shqip-tar".

Key words: national movement, ethnogenesis, Pelasgians, Albanians, Albanian language, Johann Georg von Hahn, Conrad Malte-Brun, Thimi Mitko, Girolamo de Rada, Pashko Vasa, Naim Frashëri, Sami Frashëri

Úloha pelasgického tématu při konstruování mýtu o původu albánského národa

Teorie o pelasgickém původu Albánců bezpochyby patří k základním pilířům ideologie albánského národního hnutí (tzv. Rilindja/Obrození). K tomuto základnímu závěru lze snadno dospět po přečtení dostupných publikací o historii Albánců a Albánie. Nalezení samotného obsahu a struktury pelasgického mýtu však již tak lehké není. Jak klíčoví představitelé Rilindji vyobrazovali ono mýtické pelasgické období albánských dějin? Jaká byla jeho struktura, potažmo časové a geografické vymezení? Šířila se mezi Albánci i jiná pojetí původu národa či různé interpretace pelasgického původu? Jaká byla role albánského jazyka? Odpovědi na položené otázky hledá tato studie ve vybraných dílech předáků albánského národního hnutí z druhé poloviny 19. století a první dekády 20. století.

Za účelem studia pelasgického tématu bylo vybráno pět čelných představitelů Rilindji, kteří se ve svých dílech zabývali otázkou původu Albánců. Tím tvoří soubor pramenů pro tuto studii, u kterých byla využita obsahová analýza. Jedná se o dvě díla Jeronima de Rady (1814–1903). Za prvé to je historický epos složený z romantických balad s názvem *Nešťastný Skanderbeg* (Scanderbeccu i pafaan, 1872) a za druhé vědecké pojednání o albánštině s názvem *Charakter albánského jazyka* (Caratteri della lingua albanese, 1899). Ten Jeronim de Rada sepsal na základě svých albanistických přednášek z kolegia sv. Hadriána ve městě San Demetrio Corone.¹ Následně byla analyzována díla Naima Frashëriho (1846–1900), mezi něž se řadí historický epos *Historie Skanderbega* (Istori e Skenderbeut, 1898), učebnice historie *Obecná historie pro základní školy* (Istori e përgjithëshme për mësonjëtoret të para, 1886), poema s originálem v řečtině *Skutečná touha Albánců*

1 Seminář, na kterém Jeronim de Rada vyučoval albánský jazyk a literaturu. Robert ELSIE, *History of Albanian Literature*, New York 1995, s. 161.

(Ho alêthês pothos tôn skypetarôn, 1886),² jejímž prostřednictvím předeštel cíle albánského hnutí Řekům a oslovil také řecky hovořící Albánce z oblastí dnešní jižní Albánie a severního Řecka, kteří získali vzdělání především v řeckých školách. Analyzována byla také jeho další kratší básnická tvorba z druhé poloviny 19. století.

Dalším vybraným autorem je Pashko Vasa (1825–1892) a jeho dvě pojednání o historii Albánců: albánsky napsané dílo *Albánie a Albánci* (Shqypnija e Shqyp-tart, 1897) a francouzský text *Pravda o Albánii a Albáncích. Historická a kritická studie* (La vérité sur l'Albanie et les Albanais. Etude historique et critique, 1879).³ Tou se cíleně zaměřil na informování širší evropské veřejnosti o existenci Albánců a jejich historii. Čtvrtým autorem je Sami Frashëri (1850–1904), u něhož představuje stěžejní dílo jeho politický manifest *Albánie-čím byla, čím je a čím se stane? Úvahy o záchraně vlasti před nebezpečími, která ji obklopila* (Shqipëria-çka qënë, çështë e ç'do të bëhetë? Mendime për shpëtimt të mëmëdheut nga reziket që e kanë rethuarë, 1899), dále pak Frashëriho publicistické texty v tureckém periodiku *Východní tlumočnick* (Tercümân-i Şark) z roku 1878 a turecká encyklopedie historie a geografie *Slovník světa* (*Kamus-ül A'lâm*, 1889–1898).⁴ Ta sice nespadá do souboru textů albánského národního hnutí, který si kladl za cíl povzbudit národní uvědomění Albánců, avšak taktéž vypovídá o autorově vnímání albánských dějin. Posledním analyzovaným autorem je Thimi Mitko (1820–1890) a jeho publicistické texty z periodik v řečtině *Pandora*, *Hlas Albánie* (I foni tis Alvancias) z let 1859–1879 a básnická tvorba.⁵

Díla zmíněných pěti albánských osobností tvořila základní kameny albánské romantické historiografie a zejména pak formovala pohled na původ vlastního národa. Z toho důvodu byli pro zkoumání pelasgického tématu vybráni právě tito autoři. Zároveň představovali v kulturní a ideologické rovině klíčové předáky Rilindji, kteří se zapojili do zakládání významných albánských kulturních organizací, jako například Společnosti pro vydávání albánských tisků.⁶

2 Pro studii byl využit albánský překlad: Naim FRASHËRI (ed. Nazmi Rrahmani), *Vëpra* 2, Prishtinë 1978.

3 Analyzován byl albánský překlad: Pashko VASA (ed. Ymer Jaka), *Vëpra* 4, Tiranë 2009.

4 V obou případech byl využit albánský překlad: Sami FRASHËRI, *Kush e prish paqen në Ballkan*, Pejë 2000; Idem, *Viset shqiptare në Kamus Al-Alam*, s. l. 2004; Idem (přel. Mehdi Polisi), *Personalitetet shqiptare në Kâmûs al-a'lâm*, Shkup 2002.

5 Pro studii byly využity albánské překlady: Thimi MITKO (ed. Qemal Haxhihasani), *Vëpra*, Tiranë 1981.

6 R. ELSIE, *History of Albanian Literature*, s. 230, 242, 260, 298.

V českém vědeckém prostředí zatím tematiku pelasgického mýtu nikdo podrobně nezpracoval. Pavel Hradečný se z pochopitelných důvodů o konstruování albánských národních dějin a o pelasgické tezi zmínil pouze stručně v přehledové studii *Dějiny Albánie*.⁷ Stejně tak se o existenci pelasgické teorie zmiňuje Martin Surovčák v *Základech albanistiky*.⁸ V případě anglojazyčné literatury se pelasgickou otázkou zabýval Noel Malcolm ve studii *Myths of Albanian National Identities* ve sborníku *Albanian Identities*.⁹ Svou analýzu tohoto tématu však vztáhnul na představitele albánské diaspory v USA s díly publikovanými především během druhé dekády 20. století. Rozsáhleji pelasgickou teorii zmiňuje francouzská historička a albanistka Nathalie Clayerová v díle *Aux origines du nationalisme albanais: La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, a to především ve vztahu k jejímu vývoji v dílech arbereských autorů z počátku 19. století a následně u Samiho Frashëriho.¹⁰ Z albánského prostředí je klíčovým textem k této problematice dílo literárního kritika a spisovatele Rexhepa Qosji *Historia e letërsisë shqipe: romantizmi* s částí věnovanou percepci pelasgického mýtu během národního hnutí.¹¹ Qosja také analyzuje texty Jeronima de Rady, Pashka Vasy, Thimiho Mitka či Naima Frashëriho, na základě čehož predestiná, v jakých dílech se pelasgické téma objevilo a za jakým účelem. Zaměřuje se především na úlohu mýtu o původu Albánců v rámci ideologie celého národního hnutí. Jeho samotným obsahem se však zabývá pouze okrajově. V této studii je na rozdíl od textu Rexhepa Qosji zahrnut do studovaných autorů také Sami Frashëri s jeho tvorbou v turečtině a velmi důležitým politickým manifestem. Větší pozornost bude věnována roli albánštiny v pohledu na původ národa, otázce vzniku endonyma „shqiptar“ (Albánc), roli díla *Albánská studia* Johanna Georga von Hahna jako klíčového zdroje informací zmíněných představitelů národního hnutí a bude představen samotný obsah a struktura pelasgického tématu.

7 Pavel HRADEČNÝ – Ladislav HLADKÝ, *Dějiny Albánie*, Praha 2008, s. 13, 249–250.

8 Martin SUROVČÁK, *Základy albanistiky*, Brno 2013, s. 58.

9 Noel MALCOLM, *Myth of Albanian National Identities, Some key elements, as expressed in the works of Albanian writers in America in the early twentieth century*, in: Stephanie Schwandner-Sievers – Bernd J. Fischer (eds.), *Albanian Identities, Myth and History*, London 2002, s. 70–87.

10 Pro účely studie byl použit albánský překlad od Artana Puto: Nathalie CLAYER, *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar, Lindja e një kombi me shumicë myslimane në Evropë*, Tiranë 2012.

11 Rexhep QOSJA, *Historia e letërsisë shqipe: romantizmi*, Prishtinë 1990. s. 174–182.

Otázka původu jako součást romantické národní historiografie

Během formování evropských národů hrála otázka historie a pohledu na dějiny vlastního národa velmi důležitou roli. Obecně patřila konstrukce národních dějin a její mýty k významným složkám národně mobilizačních aktivit. Miroslav Hroch označuje národní historii za jeden ze základních argumentů, který se používal při snahách o mobilizaci národní soudržnosti uvnitř existujícího národního státu a zároveň při odůvodnění práva etnické skupiny na národní existenci v rámci národních hnutí. O to důležitější byla konstrukce národních dějin v případě, kdy daný národ nedisponoval státností trvajícím od středověku a byl tedy pojmán jako národ nehistorický. V souvislosti s tímto je třeba podotknout, že 19. století, které je s utvářením většiny evropských národů úzce spjato, lze označit za století historické vědy. Historické poznání tehdy představovalo důležitou součást společenského hodnotového systému. Právo na existenci národa tudíž museli představitelé národních hnutí hledat a potvrdit prostřednictvím historie.¹²

Výjimku v tomto ohledu nepředstavovalo ani albánské národní hnutí. Albánské národní hnutí se emancipovalo v porovnání například s tím srbským, chorvatským či řeckým výrazně později, až během druhé poloviny 19. století. Zřejmě o to více byla v albánském případě platná Hrochova myšlenka, že čím starší počátky národa mohli historikové doložit, tím rostla jeho prestiž a důležitost jeho nároků. Obecně v případě národních hnutí bylo snahou jeho předáků dokázat až odvěkou existenci vlastního národa pro podpoření jeho práva na existenci při absenci existujícího státu. Demonstrace prastaré existence národa na určitém území mu poskytlo právo nárokovat si pro sebe území a stala se argumentem proti kritikům a nepřátelům.¹³ Ve finské romantické historiografii tak můžeme nalézt epos Kalevala, který zasazuje počátek finského historického příběhu do prehistorického období. V maďarském případě definoval počátek národních dějin mýtus o Hunech jako o předchůdcích Maďarů.¹⁴ Navíc, zvláště v případě národních hnutí na Balkánském poloostrově, vystupovaly do popředí také snahy dokázat historickou kontinuitu národa od pradávných dob či antiky do současnosti. Příkladem zde může

12 Miroslav HROCH, *Národy nejsou dílem náhody: příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*, Praha 2009, s. 73, 168, 173.

13 *Ibidem*, s. 174, 178–179.

14 *Ibidem*, s. 76–77, 182.

být rumunský případ a významný rumunský historik Nicolae Iorga, který ve svém pojetí rumunských dějin spojil římské kolonisty Dácie a moderní Rumuny.¹⁵

Snahu dokázat pradávnou existenci národa lze v případě albánského národního hnutí hledat právě v tématu pelasgického původu Albánců. Tedy odvozování albánsky hovořícího obyvatelstva od starověkého a neznámého pelasgického obyvatelstva Balkánského poloostrova, které na tomto území mělo být usídlené ještě před příchodem prvních řeckých kmenů. Samotné pojmenování „Pelasgové“ používali pro označení tohoto různorodého obyvatelstva starořečtí autoři. V albánském romantickém narativu byli následně Pelasgové středobodem historického mýtu o původu Albánců a význam tohoto slova se od označení obyvatelstva obývající Balkánský poloostrov před Helény významně změnil.¹⁶

Pelasgická teorie o původu Albánců v díle Konráda Malte-Bruneho a Johanna Georga von Hahna

Pokud bychom se chtěli zaměřit na zdroj, ze kterého představitelé albánského národního hnutí čerpali informace o pelasgickém původu Albánců, je potřeba opustit albánskou provenienci a zaměřit se na počátky evropské albanistiky v 19. století.

Prvním, kdo spojil původ Albánců se starověkými Pelasgy, byl dánsko-francouzský geograf Konrád Malte-Brun (1775–1826) ve své monumentální osmidílné *Obecné geografii* (*Précis de Géographie Universelle ou Description de toutes les parties du monde*), publikované mezi léty 1812 a 1829.¹⁷ V šestém díle se při popisu evropské části Turecka dostal také k tématice Albánců a albánských území. Zde vedle popisu fyzické geografie od Skadarského jezera po Artský záliv uvedl svůj pohled na charakter Albánců jako etnika a jejich původ s významnou částí o albánštině. Tu Malte-Brun pojímal jako živoucí artefakt vypovídající o starověkosti albánského obyvatelstva a jako klíč k možnému rozluštění jeho původu.¹⁸

15 Marius TURDA, *National Historiographies in the Balkans, 1830–1989*, in: Stefan Berger – Chris Lorenz (eds.), *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*, New York 2008, s. 466, 474.

16 P. HRADEČNÝ – L. HLADKÝ, *Dějiny Albánie*, s. 13.

17 Použit anglický překlad: Konrad MALTE-BRUN, *Universal Geography, or a Description of All the Parts of the World, on a New Plan, According to the Great Natural Divisions of the Globe, Accompanied with Analytical, Synoptical, and Elementary Tables*, Vol. VI., Edinburgh 1827.

18 *Ibidem*, s. 190.

Podle Malte-Bruneho teorie byla albánština jedním z nejstarších jazyků Evropy a patřila do jím pojmenované „pelasgicko-helénské“ skupiny jazyků. Původ měl být tedy dvojitý. Helénské kořeny albánštiny Malte-Brun spojoval s eolským dialektem staré řečtiny, který se podle jeho myšlenek neměl příliš odlišovat od jazyka samotných starých Pelasgů. Druhou část původu albánštiny, tu pelasgickou, postavil na tvrzení Hérodota, že některá jména antických božstev jsou přejata právě od Pelasgů. Na základě toho Malte-Brun následně uvádí příklady takových antroponym, jejichž význam dokázal odvodit na základě soudobé albánštiny. To z jeho pohledu dokazovalo spojitost mezi jazykem Pelasgů a albánštinou.¹⁹

Jasně konstatování, že Albánci jsou potomci starých Pelasgů, však v *Obecné geografii* nenajdeme. Malte-Brun pouze uvedl, že albánské obyvatelstvo pochází ze starého kmene Ilyrů a je na světě stejně tak dlouho jako Řekové a Keltové.²⁰ V tomto Malte-Brun navázal na švédského historika a teologa Johanna Ericha Thunmanna (1746–1778), který ve svém díle *Studie k dějinám národů východní Evropy* (Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker, 1774) jako první vědec představil teorii o autochtonnosti Albánců na Balkáně skrze jejich ilyrský původ.²¹

Z pojetí Malte-Bruna na jednu stranu jasně vyplývá původ albánštiny ze staré řečtiny a jazyka Pelasgů. Pohled na původ samotného etnika je však popsán nejasně. Pelasgové zde totiž vystupovali jako předci Řeků, kdežto původ Ilyrů vysvětlen nebyl. Malte-Brun pouze zmínil, že již od prehistorie obývali albánské hory, kde jim vládly dědičné linie náčelníků.²²

Toto specifické pojetí původu Albánců a jejich jazyka následně od Konráda Malte-Bruneho převzali někteří arberešští učenci z jižní Itálie a Sicílie, kteří v první polovině 19. století začali budovat vlastní specifickou albánskou identitu postave-

19 Ibidem, s. 192–193. Jako příklad lze uvést odvozování jména bohyně Demeter od albánského dhé (půda, země), jméno Héra od slova erë (vzduch) či Thétys od slova deti (moře).

20 Ibidem, s. 189–190.

21 Johann THUNMANN, *Historia dhe gjuha e Shqiptarëve dhe Vllehëve*, Tiranë 2018, s. 84, 89–90. Thunmann došel k závěru, že Albánci jsou potomky starověkého ilyrského obyvatelstva od pobřeží Jaderského moře. Své tvrzení však žádnými konkrétními důkazy, které by moderní albánské obyvatelstvo jasně spojovalo s Ilyry, nepodložil. Na základě studia starověkých a středověkých textů došel pomocí vylučovací argumentace k závěru, že Albánci byli potomky starého obyvatelstva Balkánského poloostrova, které tam bylo usídlené ještě před příchodem Slovanů. Albánské obyvatelstvo totiž nebylo příbuzné žádnému jinému etniku a nebylo ani slovanské. Zároveň Thunmann v historických spisech nenašel žádnou zmínku o migraci Albánců na Balkán.

22 K. MALTE-BRUN, *Universal Geography*, s. 189.

nou právě na pelagickém původu.²³ Ovlivnění myšlenkami romantického nacionalismu a osvědčení se ve svých italsky psaných studiích snažili Albánci, potažmo Pelasgy, prezentovat jako jeden z nejstarších národů v Evropě. Jednu zásadní věc si však upravili po svém. Z obrazu o původu Albánců zcela vymazali Malte-Brunovu helénskou část kořenů albánštiny. Právě vůči Řekům, za něž byli italskou společností mnohdy zaměňováni, se někteří arberešti vzdělanci snažili vymezit. Mezi přední osobnosti této nacionálně naladěné skupiny patřil Zef Krispi (1781–1859) či Vincenzo Dorsa (1823–1885). V jejich textech již byli Albánci označeni čistě za potomky starých Pelasgů. Navíc do svého pojetí albánského historického narativu přidali Ilyry, staré Makedonce a antické obyvatelstvo Epiru jako jakýsi mezistupeň mezi Pelasgy a Albánci.²⁴

Na Konráda Malte-Bruneho a arberešské učence navázal v 50. letech 19. století rakouský právník, diplomat a průkopník albanistiky Johanna Georga von Hahna (1811–1869), který dal pelagické teorii strukturovaný a ucelený charakter. V díle s názvem *Albánská studia (Albanesische Studien)*²⁵ z roku 1854 představil na základě studia starořeckých autorů a svého sběru poznatků přímo z terénu během doby, kdy pracoval jako rakouský konzul v Janině, vedle geografického, společenského a vůbec povšechného popisu albánských území a Albánců také jejich původ a dějiny. Georg von Hahn souhlasil s teorií o autochtonnosti Albánců na Balkánském poloostrově a jejich pelagickým původem, avšak ve svém výkladu Malte-Bruneho či zmíněné arberešské intelektuály vůbec nejmenoval, byť dílo obsahuje bohatý poznámkový aparát. Úvahu o původu Albánců uvedl naopak odkazem na Thunmannovu ilyrskou teorii, s jejímž vágním odůvodněním se dle vlastních slov odmítl spokojit.

V *Albánských studiích* se tak rozhodl ilyrskou teorii rozvinout o další argumenty, které nakonec výklad dovedly ke konstatování pelagického původu Albánců. Pro Hahnovu teorii je důležitá premisa, kterou jsme již viděli u zmíněných Arberešů: staří Ilyrové, Makedonci a obyvatelstvo Epiru byli navzájem příbuzní

23 Arberešové (alb. Arbëreshët), nebo také Italo-Albánci, jsou historickou diasporou Albánců v jižní Itálii a na Sicílii. Emigrace z Balkánského poloostrova sem probíhala mezi 15. a 17. stoletím. Většina příchozích si uchovala svou specifickou identitu a nekonvertovali ke katolicismu, nýbrž se stala uniaty. N. CLAYER, *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar*, s. 121–122.

24 Zef Krispi vydal v roce 1831 dílo se všeřikajícím názvem *Vzpomínky na albánský jazyk, ve kterém se ukazuje jeho původní charakter a jeho dávná starověkost, která sahá až k primitivním Pelasgům, Frýgům, Makedoncům a Eolům, což ho dělá z velké části matkou řečtiny*. Vincenzo Dorsa publikoval v roce 1847 v Neapoli obsáhlou studii *O Albáncích*. N. CLAYER, *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar*, s. 153–158.

25 Použit albánský překlad: Johan Georg von HAHN, *Studime shqiptare*, Tiranë 2007.

skrze společný pelagický původ. Toto tvrzení podložil popisy tamních kmenů starořeckými historiky a geografy, ze kterých podle Hahna mělo vyplývat, že Ilyrové, Makedonci a Epiroté mluvili stejným jazykem a sdíleli podobné zvyky a tradice.²⁶ A právě na tradicích a jazyku založil své dva argumenty pro podpoření teorie o albánské autochtonnosti a pelagické genezi.

V případě tradic Hahn konstatoval, že existuje až nápadná podobnost mezi zvyky starých Řeků, Římanů a moderních Albánců. Dle jeho názoru to téměř s jistotou mohlo dokazovat fakt, že předkové Albánců byli v těsném kontaktu se zmíněným starověkým obyvatelstvem. Postupem času si Albánci byli schopni tyto tradice uchovat v téměř neporušené podobě díky geografické nedostupnosti a izolaci od okolních vlivů. U druhého argumentu založeného na jazyku pracoval Hahn s myšlenkou, že existuje jazyková kontinuita od Pelasgů až k moderním Albáncům. To se snažil mimo jiné dokázat odvozováním významu starých toponym z oblasti západního pobřeží Jadranského moře na základě albánštiny z 19. století. Stejně tak následně postupoval v případě antroponym z řecké mytologie, kde hledal ve významové rovině vztah mezi označeními pro jednotlivá božstva a albánštinou. Zde vlastně převzal argumentaci Malte-Bruneho. Stejně jako on Hahn uvedl popis Hérodota, že Heléni převzali některá pojmenování bohů právě od Pelasgů.²⁷ Hlavní kritérium tohoto argumentu se tedy neměnilo: odvozování fonetické podobnosti slov a hledání určité sémantické souvislosti mezi albánským výrazem a zvoleným antroponymem.

Na základě předestřených argumentů poté Hahn věřil, že existoval vztah mezi jazykem Pelasgů a albánštinou z 19. století, kterou ostatně ve svém díle několikrát označil jako „novou pelasgičtinu“. Své důkazy považoval za natolik přesvědčivé, že moderní Albánce nazval „mladými Pelasgy“, přičemž zmínil paralelu mezi starými Řeky a moderními Řeky.²⁸ Nutné je přitom mít na vědomí, že termínem „Pelasgové“ Hahn označoval jak obyvatelstvo, které žilo na Balkánském poloostrově ještě před příchodem starořeckých kmenů, tak také Ilyry, staré Makedonce a Epiroty představující domnělé tři větve pelagického obyvatelstva.

26 Ibidem, s. 291, 298–299.

27 Ibidem, s. 290–291, 309, 336–337.

28 Ibidem, s. 303, 336.

Formování ideologie albánského národního hnutí

Zahrnutí tzv. pelasgické teze jako pevné součásti národního historického narativu můžeme následně nalézt u takřka všech významných představitelů albánského národního hnutí, kteří se ve svých textech dotkli problematiky dějin vlastního národa. Ta ostatně byla, stejně jako v případě dalších národních hnutí, důležitou součástí ideového systému albánských představitelů. Za symbolický počátek utváření ideologie a filozofie albánského národního hnutí lze označit otevřený dopis Nauma Veqilharxhiho (1797–1846) z poloviny 40. let 19. století s názvem *Encyklický dopis pro všechny bohaté a vzdělané pravoslavné Albánce*, známý také prostě jako *Oběžník*.²⁹ Byť byl text původně určen jenom pro omezenou část albánské populace, stal se prvním dokumentem formujícím ideologický rámec celého albánského národního hnutí. Naum Veqilharxhi v něm vytyčil oblasti, které z jeho pohledu byly pro rozvoj národního uvědomění Albánců klíčové: rozvoj jazyka, otázka abecedy, pole lidové slovesnosti a konečně zaměření se na národní dějiny.

Hlavní úlohu v naplňování tohoto národního programu sehrála během 19. a počátku 20. století albánská diaspora. Do první fáze rozvíjení myšlenek národního hnutí patřil bezesporu Jeronim de Rada z arberešského prostředí. Jeho díla obohatila především pole folkloristiky a právě národních dějin, stejně jako texty Thimiho Mitka, či Janiho Vreta.³⁰

Katalyzátorem pro albánské národní hnutí se poté stala tzv. velká východní krize společně s Berlínským kongresem roku 1878 symbolizující nejen počátek druhé etapy rozvoje ideologické roviny, ale také intenzivní aktivity v politické a společensko-kulturní oblasti. V reakci na hrozící zábor území, která Albánci vnímali jako albánská, ze strany Srbska, Černé Hory a Řecka došlo k založení prvních albánských vojensko-politických organizací na území Osmanské říše. Pomyslné kulturní centrum albánského národního hnutí se přesunulo do samotného Istanbulu. Přední albánské osobnosti tam 12. října 1879 založily Společnost pro vydávání albánských tisků (*Shoqëria e të shtypurë shkronja shqip*).³¹ Kromě podpory publikování albánských tisků měla společnost za cíl šířit mezi Albánci národní uvědomění. Předsedou zmíněné organizace byl zvolen Sami Frashëri a na území Osmanské říše následně vzniklo několik jejích poboček. V Egyptě, kde se nacházela početná

29 R. QOSJA, *Historia e letërsisë shqipe: romantizmi*, s. 309; Kristaq PRIFTI (ed.), *Historia e popullit shqiptar, Vëllimi i dytë*. Tiranë 2002, s. 99–100.

30 R. QOSJA, *Historia e letërsisë shqipe: romantizmi*, s. 310.

31 P. HRADEČNÝ – L. HLADKÝ, *Dějiny Albánie*, s. 234.

albánská diaspora, byl jedním ze zakládajících členů odnože společnosti Thimi Mitko. Další důležitá pobočka vznikla společně s tiskárnou v Bukurešti, v níž následně byla vytištěna většina děl analyzovaných v této studii.³²

V této druhé etapě se program Rilindji a pohled na národní dějiny rozvíjel skrze didaktické a vědecké texty, poezii a publicistiku. Patří sem zejména tvorba Pashka Vasy a Naima Frashëriho ze 70. a 80. let 19. století, ve které se detailně zabírali původem Albánců, jejich dějinami, ale také vizí jejich postavení v budoucnosti.³³ Vyvrcholení předchozích snah o formulování myšlenek národního hnutí představoval politický manifest Samiho Frashëriho z roku 1899 *Albánie – čím byla, čím je a čím se stane?*. Rexhep Qosja toto dílo vzletně charakterizoval jako zhmotnění myšlenek politické filozofie albánského národního hnutí.³⁴ S ohledem na národní dějiny a především otázku etnogeneze je důležitá první část manifestu o dějinách Albánců. Téma historie se však prolínalo i do Frashëriho popisu soudobé situace Albánců a do jeho představy o jejich budoucnosti ve druhé, potažmo třetí, části díla.

Žádný ze zmíněných představitelů albánského národního hnutí nebyl profesionálním historikem. To v národních hnutích v prostoru Balkánského poloostrova nebylo ničím neobvyklým. Historický narativ utvářeli literáti či politici a celková pojetí národních dějin představovala jakousi směsici mezi romantickou historiografií a politikou.³⁵ V albánském případě se s výjimkou Jeronima de Rady jednalo o vyšší vzdělanou vrstvu osmanské společnosti zahrnující úřednickou elitu říše a obchodnickou vrstvu. Naim Frashëri například zastával místo ředitele censorské kanceláře na osmanském ministerstvu školství a Pashko Vasa byl v roce 1883 jmenován generálním guvernérem Libanonu.³⁶

Pojem „albánská romantická historiografie“ tak musíme brát nadneseně s ohledem na výše zmíněnou absenci historiků při vytváření národních dějin. Tento pojem je především použit s přihlédnutím k Hrochově periodizaci konstruování národních dějin. Její první etapu představuje právě romantická historiografie, následovaná etapou vědecké „pozitivistické“ historiografie a konečně epochou kritické historické vědy bojující dřívější mýty.³⁷

32 Ibidem, s. 230, 234, 242, 251–252, 260, 298.

33 R. QOSJA, *Historia e letërsisë shqipe: romantizmi*, s. 310–311.

34 Ibidem, s. 334.

35 Marius TURDA, *National Historiographies in the Balkans*, s. 464.

36 R. ELSIE, *History of Albanian Literature*, s. 230, 260.

37 M. HROCH, *Národy nejsou dilem náhody*, s. 179.

Otázka původu národa v dílech čelných představitelů albánského národního hnutí

V rámci konstrukce dějin albánského národa představovala otázka původu Albánců jednu z nejdůležitějších problematik, které byla ve vybraných textech věnována značná pozornost. Tento fakt byl spjatý s polemikami ohledně původu albánského obyvatelstva a existencí různých teorií již od druhé poloviny 18. století. Z nich některé odmítaly chápání Albánců jako autochtonního etnika na Balkáně.³⁸ Během 19. století tyto teorie, s ohledem na již zmiňovaný vývoj situace na Balkáně, znamenaly pro představitele albánského národního hnutí problematický bod, vůči kterému se ve svých textech silně vymezovali. Teorie poukazující na albánské obyvatelstvo jako na nepůvodní by totiž legitimizovaly nároky sousedních národů, potažmo států, na ta území, která byla ze strany Albánců vnímána jako součást jejich vlastního etnického území. Cílem představitelů národního hnutí tedy bylo prezentovat Albánce především jako autochtonní obyvatelstvo Balkánského poloostrova, které by tak mělo historický nárok na daná území.³⁹ Během druhé poloviny 19. století tato snaha ještě nesouvisela s cílem vytvořit nezávislý albánský stát, nýbrž s odporem proti možnému zaboru území osídlených Albánci v západní části evropského území Osmanské říše sousedními státy a se zdůrazňováním práva Albánců na svou národní identitu. Odmítali své označení za Slovaný, Řeky či Turky ze strany sousedních a dalších evropských národů.⁴⁰

Je logické, že představitelé národního hnutí se ve svých pracích o dějinách Albánců opírali o teze zahraničních učenců a vědců, kteří Albánce chápali jako původní obyvatelstvo Balkánského poloostrova. Prim v podobě hlavní inspirace a zdroje poznatků zde podle odkazů v textech zastával právě Johann Georg von Hahn a jeho *Albánská studia* s popisem pelasgické teze o původu Albánců. Hahn je nejen popsal jako původní obyvatelstvo těch území Balkánu, která ve svém díle označoval jako Albánii, ale také jako etnikum usazené na Balkáně ještě před příchodem starořeckých kmenů.⁴¹ *Albánská studia* představovala jednu z výjimek ohledně

38 J. THUNMANN, *Historia dhe gjuha e Shqiptarëve dhe Vllehëve*, s. 19. Thunmann zmiňuje, že někteří učenci umísťovali původní domovinu Albánců na Kavkaz do oblasti u Kaspického moře a do Kalábie. Existoval také názor, že Albánci jsou Slované, či z nich pocházejí. Ibidem, s. 88–89.

39 P. HRADEČNÝ – L. HLADKÝ, *Dějiny Albánie*, s. 250.

40 Ibidem.

41 J. G. von HAHN, *Studime shqiptare*, s. 298–299. Hahn ve svém díle pojem Albánie používal pro území v rámci Osmanské říše, kde se většinou mluvilo albánsky. Zmínil však existenci i širšího významu tohoto označení např. u „rakouské Albánie“ (dříve známá jako benátská Albánie), kte-

zdrojů, na které autoři ve svých dílech odkazovali. Ve většině případů totiž prameny a zdroje nezmínili vůbec, či velmi vágně bez konkrétního označení. Když však bylo na někoho odkazováno přímo, byl to ve většině případů právě Johann Georg von Hahn a některé jím použité prameny. V případě původu Albánců a období starověku se jednalo především o spisy Strabóna, Plútarcha či Plinia staršího. Naopak Malte-Brun, Krispi či Dorsa byli v analyzovaných dílech opomíjeni.

Pelasgický mýtus v albánském historickém příběhu

V rámci děl vybraných čelných osobností národního hnutí se jako první o pelasgickém původu Albánců zmínil Thimi Mitko v roce 1859, tedy pět let po vydání Hahnových *Albánských studií*.⁴² Nejednalo se však o ucelený text zabývající se primárně dějinami albánského národa, ale o článek napsaný v Káhiře do řeckých novin *Pandora*, ve kterém se zmiňuje o životě albánské diaspory v Egyptě. Tam měli Albánci žít obklopeni především Řeky, nicméně podle Mitka mezi sebou Albánci nadále komunikovali v albánštině, kterou označil právě za pelasgický jazyk.⁴³

Podobnou kratší zmínku o pelasgickém původu Albánců můžeme nalézt v díle Jeronima de Rady *Nešťastný Skanderbeg*. Ve čtvrté části díla zmínil studium jednoho albánského žáka v Padově, který měl nad všemi ostatními vynikat svou silou, chytrostí a krásou, neboť byl potomkem prastarých Pelasgů.⁴⁴ Z těchto počátečních zmínek je patrné, že vybraní představitelé národního hnutí tíhli k tzv. pelasgické teorii již před obdobím Berlínského kongresu, a nikoliv například k Thunmannově teorii o čistě ilyrském původu Albánců částečně přítomné i v konstruktivním díle Malte-Bruneho. Největší část profilových textů však byla publikována právě po roce 1878.

K pelasgickému původu albánského obyvatelstva se Thimi Mitko vrátil v roce 1879 v dalším článku, kde se opět jednalo o pouhou narážku bez nějakého uce-

rou spojil s oblastmi kolem Kotoru, kde však měli žít především Slované. Albánii chápal jako geografické a etnografické označení: její severní hranice vyznačuje řeka Bojana, okolí Skadaru, Albánské Alpy a dále poté na severovýchodě oblasti Metohije a Kosova pole. Následně na východě směrem k jihu je hranicí pohoří Šar planina, dále údolí Ochridského jezera, oblast pramene Devollu a pohoří Pindus. Na jihu oblast uzavírá Artský záliv. *Ibidem*, s. 15–20.

42 T. MITKO, *Vepra*, s. 547.

43 *Ibidem*, s. 542.

44 Jeronim de RADA, *Skanderbeku i pafan*, Soveria Mannelli 2005, s. 508.

lenějšího a propracovanějšího popisu této myšlenky.⁴⁵ S ním přišel ještě v témže roce Pashko Vasa, který publikoval dva první ucelené texty zabývající se primárně dějinami albánského národa. Jednalo se o dílo *Albánie a Albánci* sepsané v albánštině a francouzsky napsaná historická studie *Pravda o Albánii a Albáncích. Historická a kritická studie*.

Pashko Vasa zcela přejal pojetí Hahna a arberešských učenců o pelasgickém původu Albánců. K tomu navíc přidal popis o genezi samotných Pelasgů, který byl v *Albánských studiích* označen za neznámý. V *Albánii a Albáncích* svůj výklad začal v době, kterou sám popsal jako počátek světa, kdy ještě neexistovalo vzdělání a vše kolem této doby bylo zahaleno nejasnostmi.⁴⁶ V této Vasově bájně době se měl z Asie vydat kmen Pelasgů směrem do Evropy.⁴⁷ Po překonání Egejského moře přistáli na místě zvaném Argos a usídlili se na dnešních řeckých územích, kde před jejich příchodem neměly žít žádné cizí kmeny.⁴⁸ Příchod Pelasgů Pashko Vasa umístil do období čtyř tisíc let před svou dobou.⁴⁹ Uchování znalosti této migrace odůvodnil ústním předáváním z generace na generaci, na základě čehož také podle svých slov odvodil příchod Pelasgů do Evropy. V souvislosti s Vasovou datací příchodu Pelasgů stojí za pozornost část z Hahnových *Albánských studií* o „albánské abecedě“, kterou podle autora mohli Albánci používat již více než tři tisíce let.⁵⁰ Hahn zároveň údaj čtyř tisíc let přímo zmiňoval jako délku období, během kterého se stav albánské společnosti neměl do poloviny 19. století dramaticky měnit.⁵¹ Nabíledni je tak Vasova inspirace z této části Hahnova díla. Nakonec sám Pashko Vasa ale uvedl, že o tomto období neexistuje mnoho informací. Příchod Pelasgů z Asie na jih Balkánského poloostrova však chápal jako daný fakt.⁵²

Podle Vasova výkladu se Pelasgové následně na svém novém území konsolidovali, rozrůstali a zakládali města a vesnice. Zároveň se měla začít vytvářet jejich mocenská struktura založená na panovníkovi, menších vůdcích a radách starších,

45 T. MITKO, *Věpra*, s. 560–561.

46 P. VASA, *Věpra 4*, s. 14.

47 Vasa Pelasgy v tomto období popisoval jako divoké a necivilizované, naučené především bojovat. Jejich bojovnou povahu zmínil jako jeden z možných důvodů, proč odešli z původních sídel, tedy kvůli konfliktům s dalšími tamními kmeny. *Ibidem*, s. 14–15.

48 Poloha tohoto Argosu nebyla specifikována. Zřejmě ale šlo o Argos na Peloponésém poloostrově, neboť o Argu na Peloponésu píše Hahn jako o původním území Pelasgů. J. G. von HAHN, *Studime shqiptare*, s. 407–408.

49 P. VASA, *Věpra 4*, s. 14.

50 J. G. von HAHN, *Studime shqiptare*, s. 394.

51 *Ibidem*, s. 419.

52 P. VASA, *Věpra 4*, s. 14.

jejichž vláda byla založena na vlastních zákonících a zvyklostech. Pashko Vasa tuto ranou epochu vykreslil jako období moudré a spravedlivé vlády. Zároveň poznamenával, že si Pelasgové přinesli své náboženství v podobě uctívání přírodních úkazů jako slunce či měsíce.⁵³ Zmínění jakéhosi starého pelasgického náboženství pojatého jako předchůdce řecké antické mytologie v dílech Pashka Vasy a poté i dalších autorů bylo významné v souvislosti s důležitým argumentem o pelasgickém původu Albánců, který byl založený na odvozování významu pojmenování některých božstev v řecké mytologii na základě soudobé albánštiny.⁵⁴

V případě díla *Pravda o Albánii a Albáncích* začal Pashko Vasa svůj výklad historie obecněji myšlenkou o rozdělení národů do tří skupin. První skupině se podle něho podařilo uchovat si vzpomínky na své významné osobnosti a dějiny, kdežto do druhé skupiny patřily ty národy, které v průběhu času zanikly, a o jejichž existenci již není mnoho poznatků. Albánce následně zařadil do třetí skupiny těch národů, které sice existovaly i ve Vasově době, ale které zároveň ztratily znalost o svém původu.⁵⁵ Na začátku díla psaného francouzsky tedy byl znatelný zdrženlivější postoj autora k jasné formulaci albánského původu oproti textu určenému především albánskému čtenáři. Avšak i v tomto díle Pashko Vasa během výkladu nakonec poukázal s naprostou jistotou na Pelasgy jako na přímé předky Albánců.⁵⁶

První část výkladu v *Pravdě o Albánii a Albáncích* se následně velmi nelišila od albánsky psaného textu. Za pradávnu domovinu Pelasgů byla opět označena Asie, ze které se přes Egejské moře dostali na jih Balkánu. Bylo zde však obsaženo více podrobností. Pashko Vasa uvedl významné osoby těchto Pelasgů, jejichž hlavní sídla byla zároveň blíže geograficky specifikována. Zmíněn tak byl v 19. století př. n. l. vládce „první Pelasg, syn Toka“, usazený v Arkádii.⁵⁷ V Aitólíi měl podle výkladu následně vládnout „druhý Pelasg“ a na území Epiru byl usídlený s kmenem Molossů Faeton.⁵⁸ K bližší charakteristice a hodnocení tohoto období ale ze strany Pashko Vasy oproti albánsky psanému textu nedošlo.

Po roce 1879 a publikaci obou Vasových textů se hned v následujícím roce objevila další zmínka o pelasgickém původu Albánců v poezii Thimiho Mítka.⁵⁹ Třetí dílo s uceleným pohledem na dějiny Albánců se následně objevilo v roce 1886,

53 Ibidem, s. 15.

54 J. G. von HAHN, *Studime shqiptare*, s. 335–336.

55 P. VASA, *Vëpra* 4, s. 47–48.

56 Ibidem, s. 69–70.

57 Ibidem, s. 49.

58 Srov. Johann Georg von HAHN, *Albanesische Studien*, Jena 1854, s. 302, 305.

59 T. MITKO, *Vëpra*, s. 587.

kdy Naim Frashëri publikoval učebnici *Obecná historie pro základní školy* (dále *Obecná historie*). Autor hned v úvodu jasně spojil Albánce s Pelasgy jako jejich předky.⁶⁰ Příchod Pelasgů na jih Balkánu určuje stejně jako Pashko Vasa, a zřejmě na základě inspirace jeho dílem, do časů čtyři tisíce let před 19. stoletím. Zároveň Pelasgy zahrnul do indoevropského obyvatelstva na základě toho, že jejich jazyk měl být velmi podobný sanskrtu.⁶¹ Je však důležité při této kvalifikaci brát na vědomí, že Naim Frashëri vycházel z přesvědčení a Hahnovy premisy, že albánština je vlastně jazykem potomků Pelasgů a v důsledku tedy i jazykem tohoto neznámého starověkého obyvatelstva. V této souvislosti lze také poukázat na zřejmý vliv teze Franze Boppa, který ve svých pracích ze začátku druhé poloviny 19. století jako první zařadil albánštinu do skupiny indoevropských jazyků na základě vědeckého přístupu.⁶²

V roce 1886 a následně i v samotném závěru 19. století byly publikovány ještě další díla Naima Frashëriho, ve kterých označil Pelasgy za předky Albánců. Podobně jako u Thimiho Mitka v nich však nalezneme pouze jednotlivé zmínky o původu národa, nikoliv ucelený popis dějin.⁶³ V závěru 19. století také začala vycházet turecká encyklopedie Samiho Frashëriho s názvem *Slovník světa*, jejíž první díl byl vydán v roce 1889.⁶⁴ Ze své podstaty se nejedná o ucelený výklad dějin Albánců, avšak u jednotlivých hesel, mezi něž se řadí mimo jiné „Albánci“, „Albánie“ a další pojmy vztahující se k této problematice, jsou jejich dějiny širěji popsány.

I v tomto turecky napsaném díle byla starobylá domovina Pelasgů umístěna, stejně jako v případě Pashka Vasy a Naima Frashëriho, kdesi do centrální Asie. Sami Frashëri taktéž toto obyvatelstvo zařadil do indoevropské, v díle označené jako árijské, skupiny etnik a jasně konstatoval, že Albánci představovali potomky Pelasgů a tím byli jednou z nejstarších populací Evropy.⁶⁵ Nicméně oproti výše zmíněným autorům do určité míry relativizoval tvrzení, že předkové Albánců přišli do Evropy jako úplně první. U migrace árijských kmenů z Asie totiž popisoval také příchod Keltů, u kterých uvedl, že na základě lingvistických studií je možné říci, že Pelasgo-

60 Naim FRASHËRI, *Istori e përgjithëshme për mësonjëtoret të para*, Bukuresht 1886, s. 6.

61 Ibidem, s. 36.

62 Rexhep ISMAJLI, *Studime për historinë e shqipes në kontekst Ballkanik*, Prishtinë 2015, s. 137. Na Franze Boppa ke konci 19. století navázal Gustav Meyer, který albánštinu nejen označil za indoevropský jazyk, ale zároveň ji i v rámci této skupiny klasifikoval jako satemový jazyk, čímž teorii o indoevropské příslušnosti albánštiny potvrdil. Ibidem, s. 138.

63 Jednalo se o díla *Skutečná touha Albánců* či *Rolnické zpěvy* (*Bagëti e bujqësija*). N. FRASHËRI, *Vëpra 2*, s. 138. Idem, *Vëpra 1*, Prishtinë 1978, s. 122.

64 S. FRASHËRI, *Personalitetet shqiptare në Kámús al-a'lám*, s. 17.

65 Ibidem, s. 33–34.

vé a Keltové přišli do Evropy v téže době s možností, že buďto Keltové nebo Pelasgové přišli krátce před těmi druhými.⁶⁶ Sami Frashëri již v této fázi výkladu chápal pelasgické obyvatelstvo jako albánské a také ho tak označoval.⁶⁷

Pro poznání pohledu Samiho Frashëriho na původ Albánců, a vůbec na vývoj jejich dějin, představuje hlavní zdroj jeho politický manifest z roku 1899 sepsaný v albánštině *Albánie – čím byla, čím je a čím se stane?*. V první části s názvem *Čím Albánie byla?* věnoval Frashëri tématu Pelasgů celou první kapitolu, v níž oproti své turecky napsané encyklopedii jasně označil Albánce za nejstarší obyvatelstvo Evropy, kam zřejmě přišli z Blízkého Východu.⁶⁸ Území osídlené Pelasgy, ve výkladu již označenými jako Albánci, zahrnovalo dle Samiho Frashëriho velkou část Východní Evropy, od Balkánu k Maďarsku, a oblasti dále na východě v Malé Asii.⁶⁹ Zároveň Pelasgy umístil na Apeninský poloostrov s tvrzením, že Etruskové byli také potomky Pelasgů, stejně jako Latinové a další tamní kmeny. Sami Frashëri zde také navázal na Pashka Vasu a zmínil původní náboženství Pelasgů, uctívání přírodních jevů a způsob samosprávy prostřednictvím kolektivní shromáždění.⁷⁰

Ve stejném roce jako manifest Samiho Frashëriho vyšlo pojednání Jeronima de Rady s názvem *Charakter albánského jazyka*, ve kterém se taktéž přiklonil k myšlence, že Albánci pocházejí z Pelasgů. Dle jeho textu Pelasgové do Evropy přišli v „rané antice“ bez nějakého bližšího upřesnění. Následně Jeronim de Rada poznamenal, že s pojmenováním tohoto obyvatelstva jako „Pelasgů“ přišli až staří Řekové a Latinové.⁷¹

Z výše uvedeného je patrné, že teorie o pelasgickém původu albánského obyvatelstva byla ze strany významných představitelů albánského národního hnutí relativně krátce po publikování *Albánských studií* přijata a následně naprosto osvojena. Během druhé poloviny 19. století v dílech dotýkajících se alespoň částečně dějin Albánců tato teorie zcela dominovala a mezi autory, byť z různých společenských

66 Zde Sami Frashëri odkazoval na studie Friedricha Maxe Müllera o pojmenování nejstaršího obyvatelstva, které do Evropy přineslo znalost zemědělství, na základě slova *ar/agr/arg*. To mělo podle Samiho Frashëriho znamenat ve starých árijských (indoevropských) jazycích „obdělávané pole“. Staré označení pro Albánce „Arban“ odvozoval od tohoto slova, s čímž dále u hesla „Alban“ zmínil staré označení *Albany/Albain* pro Skotsko ve vztahu ke Keltům. S. FRASHËRI, *Viset shqiptare në Kamus Al-Alam*, s. 30–31, 36.

67 Idem, *Personalitetet shqiptare në Kãmús al-a'lãm*, s. 33.

68 S. FRASHËRI, *Shqiperia-ch'ka gene, ch'ështe e ch'do te behete? Mendime per shpëtimt te memedbeut nga reziket qe e kane rethuarë*, Worcester 1919, s. 5.

69 Ibidem.

70 S. FRASHËRI *Shqiperia-ch'ka gene, ch'ështe e ch'do te behete?*, s. 6.

71 Jeronim de RADA, *Caratteri della lingua albanese*, Catanzaro 1899, s. 7.

prostředí diaspor, nebyl v této otázce přítomný jediný rozpor. To se změnilo s postupem historického narativu od příchodu Pelasgů, jejich usazením se a rozšířením, k příchodu dalších kmenů do Evropy, především pak těch helénských. Dílčí nesoulad mezi jednotlivými výklady se pojil s otázkou příbuznosti starých Řeků a pelasgického obyvatelstva, v rámci jednotlivých výkladů chápaného jako albánského.

Ve spojitosti s touto otázkou je důležité brát v potaz soudobou politiku Řeckého království a konstantinopolského patriarchátu vůči pravoslavnému obyvatelstvu na území dnešní jižní Albánie a severozápadního Řecka. Z obsahu analyzovaných děl zároveň vyplývá, že v konečném důsledku nebyla u jednotlivých autorů otázka spřízněnosti albánských předků a starých Řeků významnou problematikou pro celkové pojmání albánských dějin.

V analyzovaných dílech, která se tématu vztahu starých Řeků a Pelasgů jakožto předků moderních Albánců dotkla, nalézáme dva navzájem si odporující výkladové proudy. Představiteli prvního byli Thimi Mitko a Naim Frashëri, kteří ve svých textech potvrzovali příbuznost starých Pelasgů a Řeků. Mitko tuto myšlenku uvedl ve svém článku z roku 1879, kde spřízněnost Albánců a Řeků odůvodnil právě společným pelasgickým původem. Albánii dokonce označil za sestru Řecka.⁷² Šířeji následně koncept spřízněnosti starých Řeků a Albánců popsal Naim Frashëri ve své učebnici *Obecná historie*. Po usazení Pelasgů na Balkáně měly dle jeho výkladu přijít z Egypta na jih poloostrova další kmeny během tzv. herojského období.⁷³ Ti většinu Pelasgů vytlačili více na sever, avšak s těmi, kteří zůstali na svém původním území, se následně měli promísit. Tím dle Naima Frashëriho vznikly starořecké kmeny společně s jejich jazykem.⁷⁴ Následně konstatoval, že Řekové jsou příbuznými Pelasgů, tedy Albánců. Zároveň staří Řekové převzali polyteistické náboženství Pelasgů, čímž vznikla antická řecká mytologie.⁷⁵

Pojetí spřízněnosti Albánců a Řeků u Naima Frashëriho však nelze chápat jako něco, co narušovalo převládající koncept představitelů národního hnutí o albánském národu jako nejstarším obyvatelstvu na Balkánském poloostrově a tím o jeho jedinečnosti. Ke konci *Obecné historie* autor jasně poukázal na to, že

72 T. MITKO, *Věpra*, s. 560–561.

73 Toto období Naim Frashëri ohraničuje léty 1600 a 870 př. n. l. První kmeny, ze kterých se utvořili staří Řekové, přišli dle jeho výkladu z Egypta roku 1582 př. n. l. N. FRASHËRI, *Istori e përgjithëshme*, s. 27, 30.

74 Podle podobného vzoru následně měli vzniknout také Latinové na Apeninském poloostrově, kde se Pelasgové promísili s dalšími přítomnými kmeny. N. FRASHËRI, *Istori e përgjithëshme*, s. 91.

75 *Ibidem*, s. 91–92.

Albánci jsou nestarším národem v Evropě, který nelze považovat za Řeky, Latiny či Slovany.⁷⁶

V opozici vůči pojetí Naima Frashëriho a Thimiho Mitka najdeme Pashka Vasu a zprvu také Samiho Frashëriho, kteří jakoukoliv vzájemnou spřízněnost mezi starými Řeky a Pelasgy odmítali. Ve stejném roce, kdy Thimi Mitko ve svém textu označil Albánii za sestru Řecka, nastínil Vasa ve svých dvou dílech opačný pohled na věc. Dle jeho verze připluly z Asie přes Egejské moře na jih Balkánu kmeny Aiólů, Dóru a Iónů, kde již byli usazení Pelasgové. Mezi nově příchozími a pelasgickým obyvatelstvem se následně rozpoutal dlouhotrvající konflikt, který ve výsledku znamenal odtáhnutí Pelasgů do hornatějších oblastí dál od mořského pobřeží.⁷⁷ K tomu Pashko Vasa dodal, že se se starořeckými kmeny nikdy nepromísili.⁷⁸ Staré pelasgické a řecké obyvatelstvo mělo spojovat pouze náboženství, které i podle Pashka Vasy staří Řekové převzali od Pelasgů.⁷⁹

Sami Frashëri nejdříve v encyklopedii *Slovník světa* podobně jako Pashko Vasa uvedl, že Pelasgové se starými Řeky neměli od pradávna žádný spřízněný vztah a samotní Řekové pelasgické obyvatelstvo označovali za barbarské.⁸⁰ Po příchodu helénských kmenů byli podle Samiho Frashëriho Pelasgové vyhnáni z Peloponésu a přilehlých přímořských oblastí, přičemž však velmi malá část na tomto území zůstala v horách Aitólie a Akarnánie. Ta měla být z velké části starými řeckými kmeny asimilována.⁸¹ Zbytek pelasgického obyvatelstva poté žil odděleně od starých Řeků.⁸² Ve svém pozdějším politickém manifestu však Sami Frashëri nebyl v pojetí této otázky konzistentní. Názor o neexistujícím vztahu mezi starými Řeky a Pelasgy opustil a naopak uvedl, že Heléni a Pelasgové pocházeli z jednoho „plemene“. Staří Řekové se po příchodu na Balkán měli usídlit na březích Egejského moře a ovládnout tamní pelasgické obyvatelstvo, se kterým se měli následně promísit.⁸³ Sami Frashëri zde oproti výkladu ze své turecké encyklopedie zřejmě již reflektoval zasazení albánštiny do indoevropské skupiny jazyků společně s řečtinou, přičemž rovinu jazyka pravděpodobně následně vztáhnul na spřízněnost mezi starými Řeky a Pelasgy, chápáno Albánci.

76 Ibidem, s. 109.

77 P. VASA, *Věpra 4*, s. 16.

78 Ibidem, s. 92.

79 Ibidem, s. 62.

80 S. FRASHËRI, *Viset shqiptare në Kamus Al-Alam*, s. 75–76.

81 Idem, *Personalitetet shqiptare në Kàmús al-a'làm*, s. 34.

82 Ibidem, s. 37.

83 S. FRASHËRI, *Shqiperia-ch'ka gene, ch'eshite e ch'do te behete?*, s. 6.

Faktory, které ovlivňovaly pojetí této otázky u jednotlivých autorů, nejde s jistotou určit. Pravděpodobně se jedná o souhrn více vlivů zahrnující politické postoje a cíle, vlastní výklad teorie z *Albánských studií* a *Obecné geografie*⁸⁴ či prostě znalost a přístup k dalším studiím zabývající se Albánci, albánským jazykem a jeho původem. V případě Pashka Vasy a jeho odmítavého postoje ke spřízněnosti lze nejspíše vyloučit, že by v rozhodující míře rozhodly antipatie k řecké kultuře či lidu. V závěrečné kapitole díla *Pravda o Albánii a Albáncích* předestřel svůj kladný vztah k Řekům a jejich zemi coby kolébce civilizace.⁸⁵ Naopak u Thimiho Mitka a Naima Frashëriho je pravděpodobně, že pozici k této problematice a chápání tzv. pelasgické teorie ovlivňovaly politické postoje a cíle. Thimi Mitko se v 70. letech 19. století vyslovoval pro vytvoření řecko-albánské federace a Naim Frashëri zprvu nabádal k harmonickému soužití a spolupráci mezi Albánci, Řeky a Slovy pro naplnění cíle zbavení se turecké nadvlády.⁸⁶ U Samiho Frashëriho není zcela jasný důvod počátečního odmítavého postoje ke spřízněnosti starých Řeků a Pelasgů. Nicméně pozdější změna názoru mohla být způsobena pevným usazením albánštiny do skupiny indoevropských jazyků po rozpracování této Boppovy teze v pracích Gustava Meyera. Ten se mimo jiné velmi zajímal o vliv latiny na albánštinu a na základě svého studia albánštiny dospěl k závěru, že se jedná o polorománský jazyk.⁸⁷ Na inspi-

84 V *Albánských studiích* nebyla tato problematika popsána zcela jasně. Na jedné straně Hahn společný původ Pelasgů a starých Řeků odmítl. Poté ale uvedl, že ani staří historikové se nedokázali na příslušnosti Pelasgů shodnout (Strabón je měl nazývat barbary, kdežto Dionýsos z Halikarnassu Helény). Poté během výkladu dějin Albánců popsal Makedonce, které označil za následníky Pelasgů, jako příbuzné starých Řeků. Ti podle Hahna měli vzejít ze dvou blízkých elementů: pelasgického a řeckého. Přitom však ten řecký měl následně pelasgický vytlačit a odstranit i jeho jazyk. Stejně tak byla nejasná tato otázka u Matle-Bruna. Ilyry jako předky Albánců nespojoval ani s Řeky, ani s Pelasgy. Jejich jazyk ale měl pocházet z helénsko-pelasgického základu. Zef Krispi pojímal staré Řeky jako mladší národ než Pelasgy/Albánce a Vincenzo Dorsa popsal původ starých Řeků oddělením se části pelasgického obyvatelstva a jeho promíšením se s „primitivním“ obyvatelstvem jižního Balkánu. J. G. von HAHN, *Studime shqiptare*, s. 300–301, 415; K. MALTE-BRUN, *Universal Geography*, s. 189–190. N. Clayer, *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar*, s. 153–158.

85 P. VASA, *Vëpra 4*, s. 124–125.

86 T. MITKO, *Vëpra*, s. 565; N. FRASHËRI, *Vëpra 2*, s. 143.

87 Robert ELSIE, *A Biographical Dictionary of Albanian History*, New York 2013, s. 307. Mezi léty 1883 a 1897 vydal Gustav Meyer šestisvazková *Albánská studia* (*Albanesische Studien*). Ve třetím svazku se zabýval mimo jiné indoevropskými prvky v albánštině. V roce 1884 vydává studii *Pozice albánštiny v rámci skupiny indoevropských jazyků* (*Über die Stellung des Albanesischen im Kreise der indogermanischen Sprachen*). K dalším jeho albanistickým pracím patří především *Etymologický slovník albánského jazyka* (*Etimologische Wörterbuch der albanesischen Sprache*) z roku 1891 či *Stručná gramatika albánštiny* (*Kurzgefasste albanesische Grammatik*) z roku 1888. Emil LAFE – Ylli POPA (eds.), *Fjalor enciklopedik shqiptar II*, Tiranë 2008, s. 1593.

raci Meyerem ve Frashëriho politickém manifestu také odkazuje tvrzení o blízkém vztahu mezi Albánci a románskými národy: „[...] Ale Latinové jsou ze všech nejbližší nám, Albáncům; takže i náš jazyk je velmi podobný latině a jazykům, které se z ní vydělily, jako italština, francouzština a další.“⁸⁸

Albánština jako důležitý argument autochtonnosti albánského národa

Při utváření albánského historického příběhu sehrála významnou úlohu samotná albánština. Jazyková kontinuita se stala důležitým argumentem v dokazování starobylosti, a především autochtonnosti, Albánců na Balkánském poloostrovu. Lze zde tak nalézt další využití Hahnových *Albánských studií* a prací Malte-Bruneho a arberšských učenců v rámci albánského národního hnutí jako zdroje poznatků o původu Albánců. Jak bylo popsáno výše, tyto texty pracovaly se soudobou albánštinou coby důkazem přítomnosti Albánců na Balkáně již ve starověku a na konkrétních příkladech odvozování významu starých toponym a antroponym se tak snažily podložit myšlenku o pelagickém původu Albánců.⁸⁹

Základní premisa pro využití albánského jazyka z 19. století pro argumentaci původnosti Albánců na Balkáně vycházela ze zmíněné teze, že Albánci jsou přímými potomky starověkého pelagického obyvatelstva, ne-li jimi samotnými. Na základě toho byla následně albánština z období národního hnutí pokládána za jazyk samotných Pelasgů.⁹⁰ Lze tu rozpoznat snahu představit nepřerušenu kontinuitu jazyka, kterým měli Albánci hovořit již od starověku. Označení albánštiny jako staré pelasgičtiny bylo přítomné u všech aktivistů národního hnutí, kteří se ve svých dílech původem Albánců a obdobím starověku zabývali. V případě prostudovaných textů dal rovnítko mezi albánštinou a pelasgičtinou jako první v roce 1859 Thimi Mitko a následně také Pashko Vasa ve svém francouzském díle z roku 1879.⁹¹ V *Pravdě o Albánii a Albáncích* označoval pelasgičtinu za jazyk starověké populace Epiru a starých Makedonců, kterou se i v autorově době mělo hovořit v částech

88 S. FRASHËRI, *Shqiperia-ch'ka qene, ch'eshite e ch'ido te behete?*, s. 6.

89 J. G. von HAHN, *Studime shqiptare*, s. 309–343; K. MALTE-BRUN, *Obecná historie*, s. 193; N. CLAYER, *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar*, s. 158.

90 Srov. J. de RADA, *Caratteri della lingua albanese*, s. 4; N. FRASHËRI, *Istori e përgjithëshme*, s. 93; Idem, *Vëpra 2 (Skutečna touba Albánců)*, s. 138; P. VASA, *Vëpra 4 (Pravda o Albánii a Albáncích)*, s. 57; S. FRASHËRI, *Personalitetet shqiptare në Kámús al-a'lám*, s. 36; Idem, *Shqiperia-ch'ka qene, ch'eshite e ch'ido te behete?*, s. 14; T. MITKO, *Vëpra*, s. 542.

91 T. MITKO, *Vëpra*, s. 542; P. VASA, *Vëpra 4*, s. 57.

antické Ilýrie, Epiru, Makedonie a na některých řeckých ostrovech pod pojmenováním „arbërishtja“, tedy albánština.⁹²

Rozdílný náhled na jazykovou kontinuitu představovalo pojetí Naima Frashëriho v *Obecné historii* z roku 1886. Na albánštinu jasně pohlížel jako na pelasgičtinu, kterou označoval za nejstarší jazyk Evropy: „Také dnes se Albánci dělí na větve, jako Toskové, Gegové, Çamové, Labové atd.; všichni jsou ale jeden národ a mají jeden jazyk. Dnešní albánský jazyk je pelasgičtina, která je dcerou sanskrutu, což je jazyk starých Hindů, a matkou všech jazyků Evropy.“⁹³ V témže díle však zároveň uvedl, že ze samotné pelasgičtiny vycházela jak albánština, tak zároveň i stará řečtina a latina. Ty v jeho pojetí společně tvořily nejstarší evropské jazyky.⁹⁴ V širším slova smyslu bychom dnes mohli nazvat roli pelasgičtiny ve Frashëriho jazykovém schématu jako substrátového jazyka albánštiny, staré řečtiny a latiny.

V *Obecné historii* byl také do určité míry narušen koncept absolutní jazykové kontinuity tvrzením, že „vidouce ale všechny zapsané prastaré jazyky, které se proměnily, nemůžeme říci, že prastaří Albánci mluvili naším jazykem, jak se jím mluví dnes.“⁹⁵ Oproti tomu Sami Frashëri ve svém politickém manifestu z roku 1899 označil albánštinu, stejně jako Pashko Vasa, za nejstarší jazyk v Evropě, kterým se v 19. století mluvilo stejně jako za Pelasgů. Dodal k tomu, že „pokud by dnes byl nějaký Pelasg, mohl by si povídat s Albáncem stejně, jako si rozumí Tosk s Gegem a Čam s Goranem.“⁹⁶ Zároveň ale stejně jako Naim Frashëri a Pashko Vasa reflektoval zařazení albánštiny do indoevropské skupiny jazyků a uváděl její přírůžnost se starou řečtinou, latinou, perštinou či sanskrtem. Podle pojetí Samiho Frashëriho se albánština jako jediná z již zaniklých starých jazyků uchovala v původní podobě díky geografické a sociální izolovanosti albánského obyvatelstva od cizích vlivů.⁹⁷

92 Pashko Vasa se v případě starých Makedonců odvolával na Plútarcha a další antické historiky. Zmínil, že Plútarchos ve svých spisech neoznačuje jazyk, kterým Alexandr Makedonský komunikoval se svými vojáky, za řečtinu, ale makedonštinu. Vasa na základě toho došel k závěru, že dorozumivacím jazykem v makedonském vojsku nebyla řečtina, nýbrž makedonština, tedy dle Vasy stará pelasgičtina. To bylo založeno na jeho chápání antických Makedonců jako součásti pelasgického obyvatelstva. P. VASA, *Věpra 4*, s. 57–59.

93 N. FRASHËRI, *Istori e përgjithëshme*, s. 93.

94 Ibidem, s. 6–7.

95 Ibidem, s. 93.

96 S. FRASHËRI, *Shqipëria-ch'ka qene, ch'është e ch'do te bebete?*, s. 14. U posledně zmíněného etnika měl Sami Frashëri zřejmě na mysli příslušníka etnické skupiny Goranů z oblasti Gora (dnešní Kosovo).

97 Ibidem, s. 14–15.

Jazykovou kontinuitu albánštiny již od starověku popsal také Jeronim de Rada ve svém spisu *Charakter albánského jazyka*. Podle jeho názoru se albánština uchovala z větší části ve své původní podobě s odlišnými prvky od staré řečtiny či latiny. Oproti předešlým autorům se však Jeronim de Rada snažil své tvrzení dokázat lingvistickým rozbořem albánštiny a uvedením jejích charakteristik. Popsán byl např. určitý a neurčitý tvar podstatných jmen, tvar sloves či tvoření plurálu. Na základě svého rozboru Jeronim de Rada došel k závěru, že se albánština v Evropě objevila zřejmě v rané antice, aniž by však uvedl přesnější dataci.⁹⁸

Na základě tohoto pojetí albánštiny a vytvořeného obrazu nepřetržité existence albánského jazyka v té či oné podobě již od starověku mohli následně předáci národního hnutí v dílech využít další argument potvrzující autochtonnost a stáří albánského národa. Ten byl právě založený na zmíněném odvozování významu toponym a antroponym z oblasti Balkánského poloostrova a sousedních regionů s použitím soudobé albánštiny podle vzoru Hahna či Malte-Bruna. Tento způsob demonstrování původnosti, rozšíření a starobylosti albánského obyvatelstva se stal velmi oblíbenou a čtenou disciplínou mezi významnými představiteli národního hnutí.⁹⁹ Lze ho najít jak u Thimiho Mitka, tak také u Pashka Vasy, Samiho Frashëriho, Naima Frashëriho a Jeronima de Rady.¹⁰⁰ Během uvádění jednotlivých příkladů se však nehledělo na lingvistické vysvětlení pravidel hláskových změn během vývoje jazyka. Hlavním kritériem naopak byla fonetická podobnost obou výrazů a hledání jejich sémantické souvislosti. Zároveň je třeba brát v potaz fakt, že se nedochovalo žádné záznamy jazyka tzv. pelasgického obyvatelstva. Chybějící záznam jazyka Pelasgů přímo uváděl v *Pravdě o Albánii a Albáncích* i Pashko Vasa s vysvětlením, že vyšší vrstvy pelasgického obyvatelstva měly používat vedle svého jazyka kvůli prestiži především starou řečtinu. I přesto následně využíval v dílech soudobou albánštinu k vysvětlování toponym a antroponym.¹⁰¹ Jednalo se o prezentování starověkosti Albánců a albánštiny zcela v souladu s duchem romantického náhledu národního hnutí. Záměr a cíl autora společně s účelovým vybíráním zdrojů informací tak upozadovaly faktickou stránku věci. Zmíněný postup navíc mohl být v očích před-

98 J. de RADA, *Caratteri della lingua albanese*, s. 4–7.

99 Srov. J. G. von HAHN, *Albanesische Studien* (I. díl, kapitola IV. *Sind die Albanesen Autochthonen?*), s. 229–254.

100 T. MITKO, *Vëpra*, s. 545; P. VASA, *Vëpra 4*, s. 62–66; S. FRASHËRI, *Viset shqiptare në Kamus Al-Alam*, s. 25, 74, 235–236; Idem, *Shqiperia-ch'ka gene, ch'ështe e ch'ido te bebete?*, s. 7, 14; N. FRASHËRI, *Istori e përgjithëshme*, s. 95; J. de RADA, *Caratteri della lingua albanese*, s. 8–10.

101 P. VASA, *Vëpra 4*, s. 95.

stavitelů národního hnutí legitimizován jeho rozpracováním v dílech evropských učenců.

Jako příklad zmíněného odvozování za použití soudobé albánštiny lze uvést článek Thimiho Mitka z roku 1879, ve kterém pojmenování Epirus vysvětloval pomocí albánského slova „epërë“ (vysoko) s tou logikou, že území Epiru je oproti dalším oblastem Řecka položeno výše. Dále např. uváděl označení Ambrakia v souvislosti se slovem „breg“ (břeh) kvůli geografické poloze tohoto antického města.¹⁰² Naim Frashëri v *Obecné historii*, vedle stejného vysvětlení Epiru jako v případě Mitka, vysvětloval pojem Ilýrie na základě albánského „i lirë“ (svobodný), tedy jako zemi svobodného obyvatelstva.¹⁰³ Sami Frashëri následně vedle některých uvedených slov odvozoval ve své turecké encyklopedii označení staré římské silnice Via Egnatia ze slova „e gjata“ (dlouhá).¹⁰⁴ Jméno města Skadar (albánsky Shkodër) spojoval se slovem „kodër“ (kopec) s vysvětlením, že se město nejdříve tvořilo kolem pevnosti na kopci.¹⁰⁵ Albánským slovem „i madh“ (velký) poté vysvětloval označení oblasti Ematia, ve které byla založena antická Makedonie, jejíž označení Sami Frashëri také spojoval s vysvětlením „velké země“ (albánsky vend i madh).¹⁰⁶ Stejným způsobem využil argumentaci s odvozováním toponym také ve svém politickém manifestu.¹⁰⁷

Jeronim de Rada se pomocí tohoto způsobu práce s jazykem snažil dokázat spřízněnost obyvatelstva staré Troje a Frýgie s albánským obyvatelstvem odvozením pojmenování Říma, který mělo obyvatelstvo z těchto oblastí podle Publia Vergilia Mara založit. De Rada k tomuto záměru použil albánského slova „rromi“ (žijeme/obýváme).¹⁰⁸ Poté např. vysvětluje pojmenování Adria, chápáno jako oblasti kolem Jadranu, pomocí slova „atëri“ (otčina).¹⁰⁹

Hlavní součástí této argumentace se však v analyzovaných textech stalo vysvětlování antroponym, zejména v souvislosti s postavami antické mytologie. Stejně jako v případě toponym se jednalo o převzetí části *Albánských studií* a *Obecné geografie* o paralelách mezi pojmenováním postav řecké mytologie a soudobou

102 T. MITKO, *Vepna*, s. 562.

103 N. FRASHËRI, *Istori e përgjithëshme*, s. 95.

104 Silnice spojující Dyrrachium, Soluň a Byzantium. S. FRASHËRI, *Viset shqiptare në Kamus Al-Alam*, s. 25.

105 S. FRASHËRI, *Viset shqiptare në Kamus Al-Alam*, s. 235–236.

106 Ibidem, s. 73.

107 S. FRASHËRI, *Shqiperia-ch'ka qene, ch'eshite e ch'ido te behete?*, s. 14.

108 J. de RADA, *Caratteri della lingua albanese*, s. 11.

109 Ibidem.

albánštinou.¹¹⁰ Přijmutím tohoto náhledu autoři daných textů nejenže zdůraznili stáří svého národa, ale také podtrhli tvrzení, že řecké antické náboženství nebylo původem helénské, ale pelagické, tedy z jejich pohledu albánské.

Jako první zahrnul tento konstrukt v ucelené podobě Pashko Vasa v díle *Pravda o Albánii a Albáncích*. Pro příklad lze zmínit pojmenování „Kaos-i“ (Chaos), které Vasa popisoval jako označení prázdnoty, neformnosti. Toto slovo mělo podle jeho výkladu pocházet z pelagického slova „hâ-hao“, což představovalo albánské sloveso „ha“ (jít). Z toho následně tvoří slovo „haos“ s významem jakéhosi počítáče. U tohoto pojmenování také uvádí možnost původního slova „haap/haapsi“, tedy otevřený/prázdný.¹¹¹

V podobném duchu byl následně popsán původ pojmenování „Ereba“ (Erebus) ze slova „erërsira“ (temnota), odpovídající temnému místu podsvětí.¹¹² Dále například pojmenování „Gea“ mělo mít základ ve slově „dhë“ (země), „Kronos“ ve slově „kohë“ (čas), „Hera“ být ze slova „erë“ (vítr/dech), „muze“ (múzy) od slova „mësoj“ (učit se/učit).¹¹³ Takto Pashko Vasa popsal celkem původ 17 výrazů z antické mytologie.¹¹⁴ Podobně se prvními albanistickými texty inspiroval také Sami Frashëri ve svém politickém manifestu a Jeronim de Rada ve spise o albánštině z roku 1899.¹¹⁵ V něm se vedle označení bohů a titánů řecké mytologie zaměřil také na pojmenování postav dvou mýtických hrdinů: Achillea a Odyssea. Ti v pojetí výkladu de Rady měli albánská jména, která po vysvětlení na základě albánštiny měla objasňovat jejich roli a vystupování v bájích. Jméno Achilleus vysvětlil pomocí slov „Akj i ljee“¹¹⁶ (tak rychlý/hbitý/lehkonohý) tvořící ucelené jméno „Akillêa“. Jméno Odysseus poté odvodil od albánského „uudh“ (cesta/pout) tvořící pojmenování „Udhisse/Ulisse“.¹¹⁷

Jméno Achilleus však bylo do historického příběhu Albánců zasazeno již dříve. Z analyzovaných textů ho jako první spojoval s albánštinou Thimi Mitko v roce 1859. Jako základ použil Achillovo další pojmenování Aspetos, u čehož uvedl slovo „shpejt/shpejtoj“ (rychle/pospíchat). Zároveň k němu přidal přízvisko

110 Srov. J. G. von HAHN, *Albanesische Studien*, s. 244–254.

111 P. VASA, *Vëpra 4*, s. 62.

112 Ibidem.

113 Ibidem, s. 63–65.

114 Ibidem, s. 62–66.

115 S. FRASHËRI, *Shqipëria-ch'ka gene, ch'ështe e ch'do te behete?*, s. 14; J. de RADA, *Caratteri della lingua albanese*, s. 8–9.

116 Ve standartní albánštině odpovídá přepis „aq i lehtë“.

117 J. de RADA, *Caratteri della lingua albanese*, s. 10.

„rychlonožý“ Achilles pro podtržení albánského charakteru jména.¹¹⁸ Za Albánce byl tento mýtický hrdina považován také v *Obecné historii* Naima Frashëriho, kde používal tvar jeho jména odkazující na údajný albánský základ: „Aqilehti“ (tak rychlý/hbitý/lehkonohý).¹¹⁹

S problematikou role albánštiny v rámci vytváření národního příběhu Albánců souvisel také pohled jednotlivých autorů na původ pojmenování sebe samých názvem „shqiptar“ (Albánc). S touto otázkou se lze setkat v příspěvku Thimiho Mitka v řeckých novinách *Pandora* z roku 1859, u Pashka Vasy v obou dílech z roku 1879, v *Obecné historii* Naima Frashëriho a zároveň i v politickém manifestu Samiho Frashëriho.¹²⁰ Všechny zmíněné příklady zabývající se původem a významem endonyma „shqiptar“ spojuje fakt, že jeho vysvětlení bylo založeno na fonetické podobnosti tohoto slova s albánským výrazem pro orla: „shqiponja“. Spojení endonyma „shqiptar“ a slova „shqiponja“ jako jeho původu uvedl také Hahn v *Albánských studiích* jako jednu z možných variant.¹²¹ Naopak Malte-Brun tuto verzi nezmínil.¹²²

Vysvětlení toho, proč se ze slova „shqiponja“ stalo vlastní označení pro Albánce, se však v analyzovaných textech lišilo. Thimi Mitko a Pashko Vasa toto pojmenování podložili příběhem z Plútarchova spisu o Pyrrhovi, ve kterém hovořil Pyrrhos se svými vojáky.¹²³ Pashko Vasa to v díle *Pravda o Albánii a Albáncích* popsal následovně: „[...] I přes všechny tyto porážky vidíme ve třetím století vystoupení velké epirské osobnosti, Pyrrha, který před tím, než vyrazil do Itálie, bojoval

118 T. MITKO, *Věpra*, s. 545.

119 N. FRASHËRI, *Istori e përgjithëshme*, s. 97.

120 T. MITKO, *Věpra*, s. 543; P. VASA, *Věpra* 4, s. 26–27, 56–57; N. FRASHËRI, *Istori e përgjithëshme*, s. 95; S. FRASHËRI, *Shqiperia-ch 'ka qene, ch 'eshte e ch 'do te bebete?*, s. 5.

121 J. G. von HAHN, *Studime shqiptare*, s. 310.

122 Podle Malte-Bruneho vzniklo pojmenování „shqiptar“ ze slova „skiphos“ označující ve starořeckém eolském dialektu meč. Jak již bylo zmíněno, v *Obecné geografii* byla albánština popsána jako jazyk zčásti s helénskými kořeny. Malte-Brun zde navíc odkazoval na charakter Albánců jako bojovného lidu, čímž se meč dostal rovnou do jejich pojmenování. K. MALTE-BRUN, *Universal Geography*, s. 193.

123 Jedná se o část *Pyrrhos a Marius* z Plútarchova díla *Životopisy slavných Řeků a Římanů*: „Po oné bitvě se Pyrrhos vrátil domů ověnčen slávou; byl na to hrdý a měl z toho radost. A když mu ěpeřané začali říkat Orel, řekl jim: Vaší zásluhou jsem orel; a jak také ne, když jsem vašimi zbraněmi jako rychlými křídly vynášen do výše.“ PLÚTARCHOS, *Životopisy slavných Řeků a Římanů I.*, Praha 2006, s. 562. Pohled Pashka Vasy a Thimiho Mitka byl následný: soudobá albánština byla vlastně pelasičtina, tudíž rozhovor mezi Pyrrhem a vojáky byl veden v albánštině. Označení pro orla tak spojovali se slovem „shqiponja“. Originál Plútarchova díla je však ve staré řečtině.

jak proti Makedoncům, tak také proti Řekům, kteří byli sousedy na hranicích jeho země; právě v tomto čase se stalo, že jeho vojáci, udivení rychlostí jeho (Pyrrhových) vojenských manévřů, mu řekli, že si s ničím nezadá s orlem. Pyrrhos jim dal za pravdu, ale dodal, že jejich armády mu sloužily jako křídla, která ho nesla v jeho letu.¹²⁴ Podle výkladu Vasy se na základě tohoto Pyrrhova přízviska rozšířilo pojmenování „shqiptar“ na antické obyvatelstvo Epiru a následně na všechny, kteří se dnes označují tímto názvem.¹²⁵ Thimi Mitko se při vysvětlení původu tohoto označení odvolával na tentýž příběh.¹²⁶ Oba autoři tak chápali zmíněné pojmenování jako původní název Albánců již od starověku bez toho, aniž by brali v potaz pojmenování historických albánských diaspor v Itálii, tzv. Arberešů, či v Řecku, tzv. Arvanitů.

Od albánského výrazu pro orla odvozoval název „shqiptar“ také Naim Frashëri. Ve svém výkladu se však nezmiňoval o Pyrrhovi a jeho přízvisku. Původ označení naopak hledal v mýtické roli orla coby božského dravce a znaku statečnosti, který byl poté používán na albánských praporech.¹²⁷ S touto symbolickou rovinou obrazu orla pracoval také Sami Frashëri, který ale odmítal pojmenování „shqiptar“ jako původního označení Albánců. Argumentoval zde pojmenováním Albánců v historických diasporách, které v díle označoval jako „Arbëre“.¹²⁸

Jak již bylo zmíněno, původ označení „shqiptar“ z albánského slova „shqiponja“ je zmíněno Hahnem v roce 1854. Není to však jediné vysvětlení, které bylo v *Albánských studiích* předloženo. Jako první Hahn naopak zmiňuje odvození označení „shqiptar“ od albánského slova „shqiptoj/shqiptim“, tedy vyslovovat/výslovnost.¹²⁹ Na verzi s příběhem o rozhovoru Pyrrha s vojáky se naopak díval velmi skepticky.¹³⁰ S ohledem na dobový kontext rozvíjejícího se albánského romantismu a národního hnutí však bylo logické, že autoři sáhli právě po variantě odkazující na původ ve slově orl. Mohli tak v textech posílit národní hrdost Albánců a opětovně poukázat na starobylost jejich původu v případě odkazu na rozhovor Pyrrha s vojáky.

124 P. VASA, *Vëpra* 4, s. 56. Stejný příběh o rozhovoru Pyrrha s vojáky obsahuje také Vasovo dílo *Albánie a Albánci* taktéž s odkazem na Plútarchův spis. Ibidem, s. 26–27.

125 P. VASA, *Vëpra* 4, s. 56–57. Pojmenování „shqiptar“ chápal Pashko Vasa jako označení „synové orla“ a Shqipëri jako „země orla“.

126 T. MITKO, *Vëpra*, s. 543.

127 N. FRASHËRI, *Istori e përgjithëshme*, s. 95.

128 S. FRASHËRI, *Shqipëria-ch'ka qene, ch'ështe e ch'ido te bebete?*, s. 5.

129 J. G. von HAHN, *Studime shqiptare*, s. 310. Analogicky k tomu uváděl France Miklošiče a jeho tezi, že označení Slovanů pochází ze slova „slovo“.

130 Ibidem, s. 311.

S Hahnovým dílem *Albánská studia* souviselo také téma tzv. albánské abecedy a jejího popsání jako jednoho z nejstarších písem v Evropě převzatého přímo od Féníčanů.¹³¹ S touto problematikou se lze setkat v dílech Naima Frashëriho a Samiho Frashëriho.¹³² Jako albánská abeceda se v tomto případě označovalo písmo, se kterým se Johann Georg von Hahn seznámil v Elbasanu. Po jeho zkoumání došel k závěru, že se muselo jednat o původní abecedu Pelasgů, a následně Albánců, se základem ve fénickém písmu. To po příchodu na Balkán měli od Pelasgů převzít Helénové a dále písmo rozvíjet do podoby alfabety.¹³³ Zároveň však Hahn poznal, že Albánci toto nalezené písmo již v 19. století příliš nepoužívali. Spíše se jednalo o kuriozitu, která se uchovávala především ze zájmu a zvědavosti, nadto v omezeném prostoru zahrnující pouze Elbasan.¹³⁴ Ve skutečnosti se Hahn nesetkal s původní abecedou Pelasgů, nýbrž s tzv. Todhriho abecedou z 18. století.¹³⁵

Označení tohoto písma jako původního albánského, se základem v tom fénickém, nejdříve převzal Naim Frashëri v *Obecné historii* s uvedením přímého odkazu na Johanna Georga von Hahna a *Albánská studia*. Autor především zdůraznil, že nejdříve tuto abecedu používali „staří Albánci“, od kterých ji následně převzali Heléni.¹³⁶ Zároveň s tím Naim Frashëri do textu zahrnul i zmínku o velmi malém rozšíření tohoto písma: „Mnoho učenců říká: že Albánci kdysi převzali nejdříve písmo od Féníčanů, a od pradávných Albánců ho převzali staří Řekové. Byly nalezeny zbytky kamenů v Albánii pozůstalých ze starých dob, které jsou popsané albánským jazykem a albánským písmem. Toto písmo se více podobá písmu Féníčanů než starým písmenům Řeků. Proto říkají, že staří Albánci převzali písmo od Féníčanů, prastarí Řekové ho vzali od Albánců. Staré albánské písmo ale můžeme vidět pouze na zmíněných kamenech, jinde ne. Proto dodáváme, že není mnoho používané.“¹³⁷ Ve stejném duchu otázku „starého albánského písma“ popisoval také Sami Frashëri ve svém politickém manifestu i s odkazem na Hahnovo dílo.¹³⁸

131 Srov. J. G. von HAHN, *Albanesische Studien*, s. 295–296.

132 N. FRASHËRI, *Istori e përgjithëshme*, s. 94; S. FRASHËRI, *Shqiperia-ch'ka qene, ch'ështe e ch'do te bebete?*, s. 16.

133 J. G. von HAHN, *Studime shqiptare*, s. 396–397.

134 Ibidem, s. 398.

135 Robert ELSIE, *The Elbasan Gospel Manuscript (Anonimi i Elbasanit), 1761, and the Struggle for an Original Albanian Alphabet*, s. I. s. a, s. 4. Dostupné na: http://www.elsie.de/pdf/articles/A1995ElbasanMs_Fig.pdf, 27. 9. 2019.

136 N. FRASHËRI, *Istori e përgjithëshme*, s. 94.

137 Ibidem.

138 S. FRASHËRI, *Shqiperia-ch'ka qene, ch'ështe e ch'do te bebete?*, s. 16.

Závěr

Ve sledovaném období od druhé poloviny 19. století do vyhlášení albánské nezávislosti v roce 1912 dominoval pelasgický mýtus v úvodní části albánského historického narativu o počátcích národa. Na tezi o pelasgickém původu albánského obyvatelstva stavěli své vnímání dějin všechna příslušná díla klíčových představitelů národního hnutí. Žádná další varianta původu Albánců, jako například ilyrská teze Johanna Ericha Thunmanna, se v textech nevyskytla. Pelasgický mýtus tedy tvořil pevný bod obecně závazného rámce romantické albánské historiografie, který můžeme nazvat „hlavním narativem“ (master narrative), či podle Miroslava Hrocha „učebním textem“.¹³⁹ Pelasgický mýtus tak nebyl přítomný pouze v dílech zabývajících se primárně otázkou původu Albánců, ale nalezneme ho také v textech s jinou historickou tematikou, jakou bylo například období Jana Kastriotiho-Skanderbega, či v publicistických útvarech. Jediný dílčí rozpor, ovšem uvnitř samotného pelasgického mýtu, představovala otázka spřízněnosti pelasgických předků Albánců a starých Řeků. Důvody, proč jedna část představitelů národního hnutí odmítala společné vazby a druhá naopak, nelze přesně určit. Zřejmě se jednalo o soubor faktorů spojených s politickým pohledem autora, jeho kulturní orientací či vlastní interpretací pelasgické teorie.

Na základě četnosti a povahy odkazů v analyzovaných dílech lze usuzovat, že Hahnova *Albánská studia* hrála ve vytváření albánského historického příběhu klíčovou roli. V albánském případě neexistovalo to, co bylo běžné u formování národů v návaznosti na dřívější tradici státnosti, tedy starší historiografická tradice.¹⁴⁰ Až na několik výjimek nelze najít středověké či raně novověké kroniky a další historická díla, ze kterých by předáci albánského národního hnutí mohli čerpat základní materiál pro národní mýty a konkrétně pro otázku původu vlastního národa. Tento zdroj naopak zřejmě našli v obsáhlém díle Johanna Georga von Hahna, které navazovalo na práce arberešských učenců, a Konráda Malte-Bruna. *Albánská studia* a další raně albanistické texty tak v případě formování pohledu nejen na původ vlastního národa suplovaly roli středověkých a raně novověkých kronik jako zdroje poznatků pro tvoření národních mýtů. Ostatně důležitost Georga von Hahna pro představitele Rilindji lze ilustrovat na básni oslavujícího autora *Albánských studií*, kterou v duchu tradice oslavných hrdinských písní napsal Spiro Risto Dine

139 M. HROCH, *Národy nejsou dílem náhody*, s. 181.

140 Ibidem, s. 75.

(1846–1922) a zahrnul ji do svého díla *Vlny moře* z roku 1908.¹⁴¹ S jistotou však podle analyzovaných textů nelze povědět, zda větší či menší část děl nebyla přímo inspirována také prací Arbereshů Zefa Krispiho a především Vincenza Dorsy, který po Malte-Brunovi zahrnul Epiry, Ilyry a Makedonce do svého pojetí albánských dějin, stejně jako následně Georg von Hahn. Vybraní představitelé národního hnutí se na ně ani jednou neodkázali. Není tedy jasné, jakou roli v tomto procesu sehrála díla arbereských učenců. Zdali sloužila jako inspirace pouze pro Hahnova *Albánská studia*, nebo zároveň i pro texty Pashka Vasy, Samiho Frashëriho či Naima Frashëriho.

Nicméně právě v dílech Malte-Bruneho, Krispiho, Dorsy a Hahna nalezneme základní myšlenku o pelasgickém původu Albánců, kterou se snažili podložit argumenty, jako například spojením albánštiny a jazyka starých Pelasgů. V pracích klíčových osobností albánského národního hnutí se poté na základě tohoto pojetí mění Pelasgové z neurčitěho a heterogenního obyvatelstva Balkánu, jež tak nazývali staří řečtí autoři, v homogenní etnický celek s jediným (albánským) jazykem a dalším historickým vývojem v podobě starých Makedonců, Epirotů, Ilyrů a následně Albánců.

Albánský historický příběh se s hledáním počátků existence národa v prehistorickém období u Pelasgů příliš nelišil od dalších narativů národních hnutí, která taktéž měla za cíl dokázat prastaré právo národa na území, které obýval. Vytváření, potažmo hledání, dávných kořenů národa bylo u Albánců zřejmě ještě umocněno etnickou a politickou situací na Balkánském poloostrově ve druhé polovině 19. století. Existovala jasně patrná potřeba prezentovat Albánce jako autochtonní obyvatelstvo v oblastech pojímaných Albánci jako albánské při hrozbě jejich včlenění do sousedních slovanských států či Řeckého království.¹⁴² Zároveň s tím nalezneme v albánském případě i důležitý princip historické kontinuity národa od pradávných dob až po současnost. Do popředí zde vystoupila role jazyka jako onoho prvku, který demonstroval nepřetržitou národní existenci. Soudobá albánština byla považovaná za autentický jazyk starých Pelasgů. K dokázání této myšlenky následně představitelé národního hnutí využívali albánštinu k vysvětlování významu toponym a antroponym ze starověku z oblasti Balkánského poloostrova a sousedních regionů.

141 Spiro Risto DINE, *Valët e detit*, Sofjë 1908. s. 5–6. V básni s názvem *Příteli Albánie p. Hahnovi (Mikut të Shqipërisë z. Han.)* Dine vyzdvihuje roli *Albánských studií* jako velmi důležitého historiografického díla, které mimo jiné Albáncům ukázalo pravdu o jejich minulosti. Ke konci básně pak Hahna nazývá „druhým Strabónem“. Ibidem, s. 6.

142 P. HRADEČNÝ – L. HLADKÝ, *Dějiny Albánie*, s. 250.

Pelasgická teorie měla mezi významnými albánskými představiteli silnou pozici i po vzniku nezávislé Albánie v roce 1912, respektive 1913. Důvodem zřejmě byly přetrvávající řecké nároky na jižní území Albánie, přičemž pelasgický mýtus poskytoval argument o usídlení předků Albánců v dané oblasti ještě před Řeky a o jejich vzájemné rozdílnosti. Například Fan Noli spojoval Albánce a starověké Pelasgy ve svém článku v periodiku *Illyria* ještě v roce 1916, a jak vyplývá ze studie Noela Malcolma o díle autorů americké diaspory, byla pelasgická teze hlavní myšlenkou v tamním prostředí i na přelomu druhé a třetí dekády 20. století.¹⁴³ Postupně se však od tohoto argumentu upustilo a hlavní místo zaujala strážlivější a vědecky více schůdnější tzv. ilyrská teze o původu Albánců. Ta se dnes může jevit jako nejpravděpodobnější, avšak nikoliv potvrzená. Pelasgická teorie nicméně zcela nezapadla. V albánském i zahraničním prostředí se s ní v různé podobě můžeme u některých autorů ojediněle potkat dodnes.¹⁴⁴ Okolnosti a důvody přechodu od pelasgické k ilyrské teorii a zásadní pozměnění historického narativu národa během 20. století by jistě zasloužilo zevrubnější zkoumání.

143 N. MALCOLM, *Myth of Albanian National Identities*, s. 73–77. Mezi autory, které Noel Malcolm uvádí jako příklad, patří Faik Konica, Kristo Dako či Kostandin Çekrezi. Ibidem.

144 P. HRADEČNÝ – L. HLADKÝ, *Dějiny Albánie*, s. 13.

SUMMARY

The 19th century represented a period of fundamental changes and dynamic development for the Albanian national movement, in the formation of a national ideology among other areas. One of the important fields where this development took place was national history, especially in perspectives on the origin of the Albanian nation. After an introductory critique of sources, this study briefly addresses at a general level the question of the origin of the nation in constructing national history. The theme of the Pelasgian myth is set into the context of national processes. It then moves its focus to Conrad Malte-Brun's *Universal Geography*, studies by scholars of Arbëresh language, and *Albanesische Studien* by Johann Georg von Hahn. On the basis of the works studied for this project, the last-mentioned author can be considered the main source of information for representatives of the national movement when it was formulating its view of the origin of the Albanians. Following in the footsteps of Malte-Brun, Krispi, and Dors, Hahn presented a comprehensively-conceived thesis about the Pelasgian origin of the Albanians that linked the contemporary Albanian population with the ancient pre-Greek Balkan population. This thesis was then embraced by all Albanian writers. The texts analyzed herein clearly illustrate that the Pelasgian theme was present every time an author mentioned the origin of the Albanians, whether they were presenting a comprehensive interpretation of the national history, journalistic work, or poetry. The main focus of this study lies in the detailed description of the construction and structure of the Pelasgian theme. Through analysis of the works of Thimi Mitko, Girolamo de Rada, Pashko Vasa, Naim Frashëri and Sami Frashëri the gradual formulation of the Pelasgian myth, its temporal and geographical setting, and its close connection with the topic of Albanian language are illustrated. The language became an important argument for the whole theory, creating a picture of the historical continuity of Albanians from antiquity to the present. The views of individual authors on the origin of the endonym "shqip-tar" are also described in connection with the role of Albanian language in the Pelasgian myth.

RECENZE

Grzegorz MOTYKA,

Volyně 1943. Genocidní čistka – fakta, analogie, historická politika,

Praha, Academia 2018, 230 s.,

ISBN 978-80-200-2857-0.

Již v části poválečné prokomunistické publicistiky, zveličující v souladu s prosovětským vektorem československé politiky hrozbu ukrajinského nacionalismu, jenž zasahoval svými aktivitami na území ČSR, se přinejmenším v jednom případě vyskytl nemotorný slovní tvar „Volyňsko“. Každý poukaz na etnické násilnosti spjaté s minulostí Ukrajinské povstalecké armády (UPA), jež v regionu vystupovala jako vyzyvatel expandujícího stalinismu, byl ale jen vzácnou odbočkou od obligátního spílání „banderovců“ za jejich domnělou kolaboraci s nacisty a zavilé nepřátelství k sovětské moci. Polsko-ukrajinské soupeření bylo po roce 1945 v podobných rozkladech bráno na vědomí jen mlhavě a bez pohnutí, dominující ideologie oné doby naopak antikomunistická podzemí obou národů, Poláků a Ukrajinců, směšovala a stavěla na společný pranýř.

Od těch dob se české a všeobecně středoevropské povědomí o Volyni posunulo k nepoznání a tento původně geografický pojem se stal kódem označujícím osudnou kulminaci ukrajinské nenávisti k polské identitě, v němž UPA sehrála hlavní roli. „Volyň“ jako pojem nabyla na aktuálnosti po bouřlivých ukrajinských událostech roku 2014. „Řádění banderovců“ ožilo v podání sociálních sítí, posloužilo dobře antiukrajinské obsesi ruských propagandistů ve vysoké geopolitické hře Moskvy, ale právě tak bylo aktualizováno novým národovectvím, charakterizujícím Polsko Jarosława Kaczyńskiego.

Každá z knih uznávaného polského historika Grzegorze Motyky jako předního specialisty na problematiku ukrajinského nacionalismu nesla v jisté míře pečeti atmosféry, v níž se polská postkomunistická společnost vyrovnávala s traumatickými historickými milníky, jejichž současné interpretace určují vztahy Polska k souse-

dům. Motyka dlouhá léta platil u polské nacionalistické pravice, pokud jde o obranu „národní cti“, za pramálo spolehlivého autora. Byl to přece on, kdo v rovině polsko-ukrajinského historického porozumění ovlivňoval společenské nálady, nikoli naopak. Jeho zatím poslední, zde recenzovaná kniha, jež se jako zatím jediná dočkala českého překladu, je explicitním shrnutím autorových pohledů na kapitolu společné historie, jejíž devastační potenciál se projevil v nejvyšší úrovni vztahů mezi Varšavou a Kyjevem. To již v době, kdy se Polsko z dlouholetého „advokáta“ Ukrajiny proměnilo v jejího „žalobce“ – jak zní jedno výstižné publicistické podobnenství o nedávné proměně vzájemných vztahů.

Motyka do zjiřtřené atmosféry promluvil hlasem vědecké strídmosti, avšak vášně nekonejši, ale ani srdnatě neprovokuje. Ač nechci tvrdit, že by jeho práce byla konjunkturní (ve všem podstatném ji nakonec předznamenala již jeho monografie *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła“. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947* z roku 2011), její vyznění je v jednom podstatném bodu ve shodě se základním tvrzením současné polské konzervativní vlny, jež bojovníky UPA, glorifikované na pomajdanovské Ukrajině zákonodárnými akty, označuje za pachatele genocidy na polském etniku. Svou fundovaností se Motykova *Wołyń 1943* vymyká ze záplavy čtiva zaujímajícího vůči ukrajinskému nacionalistickému odboji vyhocená stanoviska a šitého na míru veřejnému vkusu za vlády strany Právo a spravedlnost. Přesto v Motykových závěrech mohou iniciátoři „antibanderovské“ rezoluce přijaté Sejmem v roce 2016 najít podpůrnou expertizu, která utvrzuje Poláky v tom, že kromě Stalina a Hitlera jim ve 20. století úděl obětí genocidy přichystali i ukrajinjští nacionalisté (o „etnické čistce se znaky genocidy“ hovořila sejmová rezoluce v čře Občanské platformy už v roce 2013). Účinek jeho knihy bude nemalý i u nás, neboť co do poznání této drastické podkapitoly druhé světové války je časti české společnosti dlouhodobě blijši hledisko polských nacionalistů s jejich polonocentrickou martyrologií a přeřatým jazykem holokaustu, který tragédii volyňských a haličských Poláků opatřil označením „Zagłada“ a razí i příbuznou terminologii („Spravedliví Kresť“), jež k českému čtenáři promlouvá i z překladu knihy Witolda Szablowského *Spravedliví zrádci. Sousedé z Wołyńě* (česky vyšla v roce 2018).

Motyka v jedné z úvodních částí knihy *Když slyšíte slovo Wołyń* srozumitelně shrnuje základní póly debaty točící se kolem volyňských masakř. Vlivný hlas na polské straně nachází příčinu abnormální krutosti, jíž se vraždění vyznačovalo, v samotném „kulturním kódu“ (tolik Motykova rekapitulace) Ukrajinců. V průvodních jevech antipolské akce UPA se podle nich pouze probudil dávný duch novověkých kozáckých a hajdamáckých vzpour s jejich živočišnou krutostí. Ideologie

Organizace ukrajinských nacionalistů (OUN) tak byla jen lektvarem z těchto etnokulturních přísad, vyjádřením ukrajinského národního naturelu (viz s. 15).

Ukrajinský pohled se oproti tomu v obraně uchyluje k obracení znamének: volyňské události vysvětluje jako násilnou reakci dlouhodobě utlačovaného ukrajinského rolnictva, majícího v živé paměti křivdy meziválečného polského panství (s. 18). Vraždění polského elementu je v této apologii, charakterizující převládající ukrajinskou optiku na bolestnou kapitolu, podáno jako bezmála fyzikální reakce na předešlé podněty. Odpovědnost je přenesena z úzce „partajní“ (OUN a UPA) platformy na sociální celek (rolnictvo) v celém jeho rozsahu – ba podle protagonistů tohoto narativu to byla tato živelná vlna, za niž pouze UPA v zastoupení jednala. Slovo „tragédie“, k němuž se dnes ukrajinská národotvorná historiografie při popisu tohoto zločinu UPA běžně uchyluje (tragédie, jak známo, nejsou „páchaný“; prostě se „přihodí“), má podtrhovat tento ráz nevyhnutelnosti a implicitně umenšit ukrajinskou vinu – přesněji řečeno otázku viny v tomto rozšafném povzdechu rozmělnit, což nám mimoděk staví před oči analogicky pramálo důstojný český přístup k vyhnání německého obyvatelstva z poválečné ČSR. Avšak ukrajinský „alibismus“ měl v podání ukrajinských řeckokatolických duchovních i důstojnější zastoupení, vyjádřené známým „Odpouštíme a prosíme o odpuštění“. Také zde je patrný tolik kritizovaný motiv symetrie vin, jenž v některých případech na Ukrajině ustil i v přesvědčení o genocidě dvojí – vzájemné: UPA vraždila Poláky a Armia krajowa (AK) se měla podle tohoto pojetí dopouštět téhož na Ukrajincích.

Motyka má pravdu, když ironicky píše, že podle takto konstruovaného příběhu by spáchané činy měly vysvětlovat jejich polské oběti, nikoli ukrajinství pachatelé (s. 20), a strefuje se do černého tvrzení, že na pozadí obou protichůdných výkladů se rýsuje přesvědčení o dějinné nutnosti toho, co se stalo, jejímž nositelem je celá sociální skupina, rolnictvo, ať již vedená zakořeněným barbarstvím či touhou po spravedlnosti (což jsou dvě strany téže mince), nikoli plán realizovaný organizovanou politickou složkou, jíž byla UPA. Soudí, že tyto názory se upínají na způsob, jímž byla většina tehdejších vražd spáchána – za pomoci vidlí, kos a jiného zemědělského náčiní –, což vyvolává asociace s autentickým vesnickým povstáním. Ve skutečnosti – a to je nosná teze knihy – vidí za vším uvažující hybatele, kteří místní obyvatelstvo vmanipulovali do role pěšáků ve svém scénáři tak, aby byl genocidní záměr zastřen iluzí masového hnutí (s. 22). Kniha *Volyně 1943* má o viníkově a cestě ke zločinu jasno: byla jím avantgarda ukrajinského boje za nezávislost (OUN), v níž zločinný úmysl uzrával od předválečných let.

Motyka analyzuje průlomovou teoretickou práci, která se zrodila v prostředí ukrajinského integrálního nacionalismu, a má ji za manuál budoucí genocidy, jímž se aktiv UPA později nechal bezprostředně inspirovat. Byla jí *Ukrajinská vojenská doktrína* z pera Mychajla Kolodzinského, jenž během svého výcvikového pobytu v Mussoliniho Itálii skončil v internaci na Liparských ostrovech a časem na Sicílii. V těchto dobách (snad v roce 1937) zde Kolodzinský sepsal své věhlasné dílo. Kolodzinský se svými druhy sdílel místo svého nedobrovolného pobytu s chorvatskými ustašovci, které s italským fašistickým režimem pojilo pro změnu antijugoslávské zaujetí, a Motyka usuzuje, že prostřednictvím vzájemných diskusí mezi oběma skupinami pronikly názory ustašovců do vědomí členů OUN (s. 29, 139). Kolodzinského práce chtěla být kanonickým manuálem národně osvobozené revoluce, prostoupeným apokalyptickým jazykem, v němž byla přítomnost polského živilu na sporných územích ztotožněna s živou silou protivníka. Jinými slovy, s polskými civilisty mělo takto projektované povstání zacházet jako se zástupci polského státu – s domyslitelnými důsledky. Právě polským osídlením totiž Varšava zdůvodňovala na sklonku první světové války svůj nárok na ukrajinská území. Ukrajinské ozbrojené vystoupení coby „sopka, v níž shoří vše nepřátelské – mrtvé i živé“ (s. 31), mělo ukrajinské masy pohnout k vyvražďování nepřátelských etnik s Poláky v čele. Svým předpokladem, že Kolodzinského imaginaci obohatila právě analogická nenávisť ustašovců k Srbům, s níž se teoretik mohl během italské internace seznámit, a také domněnkou, že *Doktrína* byla nacionalisty hojně čtena a souhlasně přijímána, Motyka dokládá dlouhodobý rozmysl nacionalistů spáchat na Polácích genocidu.

Volyně 1943 je dílo bilanční a v porovnání s dosavadními monografiemi polského historika se spokojuje se stručným a shrnujícím jazykem. Motykův styl, vždy vědecky věcný a bez nadbytečných odboček, nyní nepoučenému českému čtenáři předává obraz složité problematiky vztahu dvou národů zhuštěný do konečných tezí. S nadsázkou bychom mohli říci, že úvod a tresť zůstaly v Motykových předešlých dílech a nyní máme co do činění se závěrem, nadto formulovaným v jistém smyslu mnohem jednoznačněji a směrem k UPA neúprosněji, než jak bylo běžné u jeho předešlých knih. Například v liberálních kruzích tolik proklínaný Volodymyr Vjatrovyč má ve svém tvrzení, že Kolodzinského traktát netvořil v prostředí OUN žádný závazný kánon, také podporu předního znalce ideologie ukrajinského integrálního nacionalismu Oleksandra Zajceva. Je to paradoxní s ohledem na to, že právě Zajcev prosadil s ohledem na jevovou podobnost obou skupin termín „ustašismus“: učinil tak však s důrazem na původně nevládní status obou hnutí (jen OUN zůstal souběhem historických okolností souzen natrvalo).

Pokud například Kolodzinského recepturu porovnáme s dokumentem banderovské OUN z jara 1941, nesoucí název *Boj a činnost OUN v době války*, který se jí v blízkosti historické chvíle významově přibližoval nejvíce, uvidíme, že se od Kolodzinského paličských vizí odchyloval. Jestliže Kolodzinskij proponoval zběsilé ničení veškerých stop koloniální nadvlády, i kdyby kvůli tomu Ukrajinci měli hladovět, jeho nástupci již dbali o to, aby se zamezilo drancování i jakékoli poškozování. Také apokalyptický moment v druhém bojovém manuálu nebyl zdaleka tak zdůrazněn.

Ač je Motykova úvaha o „chorvatském obohacení“ *Doktríny* logická a těžko vyvrátitelná, ve fondu 1 kyjevského Archivu OUN, obsahujícím vedle jiné dokumentace vážící se k italskému pobytu skupiny ounovců i Kolodzinského osobní korespondenci, se mi navzdory několika přítomným zmínkám o ustašovcích potvzení o tomto zdroji jeho závěrů dohledat nepodařilo (lépe si podle všeho nevedl ani Motyka). Nicméně polský historik jde dál. Aby podtrhl svůj postulát, že banderovská OUN rukama UPA realizovala za války na západní Ukrajině totéž, co stejnou dobou Chorvatsko pod vládou ustašovců, věnuje autor nemalou část díla genezi ustašovského hnutí a jeho válečným zločinům. Grzegorz Motyka zde opouští polsko-ukrajinské pole svého akademického zájmu a prokazuje obdivuhodný komparativistický rozhled. Poukaz na analogii podstaty obou ultranacionalistických hnutí u něj však spočívá v rovině čistě jevové (obě se dopouštěla masového vraždění provázeného zvěrstvy), přičemž se již nepokouší postihnout ideologické odlišnosti obou fenoménů. Ustašovský kult smrti hraničící s nekrofilii a vypjatá katolická religiozita stavěly mezi Paveliće a Bandera (nemluvě o umírněném Jevhenu Konovalcovi) nepřehlédnutelnou bariéru. Ta sama o sobě ještě zajisté nebyla žádným morálním valem, jenž by odděloval chorvatské zplozence pekel od ukrajinských nacionalistů a ty druhé uchránil pokušení vraždit. Avšak pokus vymezit genocidní záměry v řadách OUN konkrétním spisem nebo z nich učinit specifický plán profesionálních revolucionářů zplošťuje krajinu ukrajinského protipolského folklóru. Antipolonismus byl mezi Ukrajinci dominující náladou s mnoha projevy a především mnoha nositeli. Nejen fašizující nacionalisté, ale též ukrajinští sovětofilové snili o vyhlazení Poláků „do poslední nohy“ (tiskovina *Ukrajinskij Revoljucioner* roku 1927); o fyzickém zúčtování s „polskými statkáři“ mluvili otevřeně volyňští komunisté se sovětskou podporou v zádech (heslo „Pryč s lachy na ukrajinské půdě!“). Pokud došlo na nepříjemnosti, které měla „polským okupantům“ připravit ukrajinská nacionalistická revoluce, promlouvala pak publicistika OUN za nálady milionů pauperizovaných polských Ukrajinců. Byly to tedy nálady značné části jednoho společenství, které vstupovaly do populistické publicistiky radikálních nacionalistů, umocněné až mytizovaným

obrazem polského kolonisty, jenž byl na sporná teritoria vyslán upevňovat státní moc. Historik odráží argumentaci ukrajinské strany, prezentující masakry jako lidovou mstu, poukazem na paměti Jevhena Sverstuka, jenž popíral, že by ukrajinsko-polské nepřátelství dosahovalo před válkou takového stupně, jenž by ospravedlňoval genocidu. Avšak činí tak selektivně, když ze Sverstukova svědectví vynechává právě ty pasáže, kde někdejší ukrajinský disident a obránce lidských práv viní Poláky z kolaborace s německou okupační správou a pro „odvetné“ akce UPA jeví pochopení, jakkoli je neschvaluje. Sverstuk se nezdržel ani kritiky polské exilové reprezentace, která prý svou arogancí situaci zapříčinila.

Na zahořklost tamních slovanských menšin sázeli oba hlavní nepřátelé Polska – Třetí říše a Stalin. Proto také v kapitole stručně shrnující dění německo-sovětské likvidace Polska v září 1939 není Motykou utvářená spojnice mezi záměrem nacistů vyhladit polská „šlechtická sídla“ a Židy (jak údajně požadoval Joachim von Ribbentrop 12. září) a bezprostředně navazujícím ounovským násilím (s. 37) dostatečným vodítkem k pochopení volyňského zločinu. Navíc autor opomíjí i první sovětské lynče polských latifundistů, spáchané ve východních oblastech během zářijové kampaně. Přitom je zřejmé, že sadistické jevy, které to doprovázely, byly naturalistickou předzvěstí volyňských hrůz, tentokrát pod zástavou třídní nenávisti, která s tou nacionální vytvářela široce sdílenou emoční směs. Tento jev zasáhl i méně národně probuzená teritoria běloruská, tradičně náchylná k vábení sovětské propagandy. Motyka poskytuje polovičatý kontext možná i v případě, kdy píše, že inspiraci pro nelidské zacházení s Poláky, tak jak se předpokládala v programových dokumentech banderovské OUN v předvečer vyhlášení ukrajinské státnosti v červnu 1941, nacházeli banderovci v tom, jak postupovali nacisté v Generálním gouvernementu. Opět platí: jeho úvaha je logická a nelze ji v žádném případě striktně odmítnout. Je podmanivá, neboť souzvuk nacismu a ukrajinského nacionalismu zní přesvědčivě, mnohým i libě. Avšak pokud volyňský zločin UPA zařadíme do okruhu etnocid spáchaných režimem svázanými s Třetí říší, jak implicitně činí Motyka, zůžeme kontext o důležité momenty, v nichž stejnou roli jako záměr OUN hrála i sociální demagogie, na niž ukrajinské rolnické masy se svými tradičními instinkty (selské bouře se přehnalý Volyně, která byla ostatně od pozdních carských dob polem vyhraněného šovinismu, v roce 1917) dobře slyšely a jež padla k neštěstí Poláků na úrodnou půdu i v běloruských oblastech někdejšího Polska. Motyka se toho dotýká jen kuse, a to, když píše, že členy OUN ovlivnily také sovětské represe (s. 41). K tomu je třeba dodat, že těm byl areál působnosti ukrajinských nacionalistů vystaven bezprostředně. Teprve po příchodu nacistů po Hitlerově útoku na Sovětský

svaz došla v tomtéž regionu řada i na Židy, které pohltila genocida *par excellence*. Autor také míní, že snadnost, s níž se zde Hitler zbavil nenáviděného etnika, inspirovala ounovce k jejich odhodlání naložit s Poláky podobně (s. 41). Tento názor přebírá (korektněji řečeno je s ním ve shodě) od Timothyho Snydera – a opět, pokud chceme zůstat interpretačně poctiví, kauzalitu mezi oběma jevy nelze vyloučit; je nicméně ošidné činit z „Volyně“ paralelu s šoa. Jakmile Motyka dovozuj, že UPA při protipolské kampani přejala klamavé manévry nacistů, které vyplývaly ze zkušenosti s holokaustem (chlácholení budoucích obětí, rozdávání bonbonů dětem – s. 50–51), vkrádá se kačířská pochybnost, zda tu „duch doby“ neovlivnil i pero zkušeného experta. Troufám si tuto obavu vyslovit i přesto, že Snyderova i Motykova asociace s šoa má oporu i v dalších autoritách, jako je Myroslav Shkandrij.

Na základě těchto analogií a Motykovy odborné úvahy dospíváme nevyhnutelně k podobnému rozhraní, jaké bylo vlastní sporům o pozadí nacistického konečného řešení: Motyka je zde „intencionalistou“ v tom smyslu, že volyňskou řez interpretuje jako důsledek dlouhodobého programu OUN. „Funkcionalista“ by oponoval, že banderovská OUN a UPA jednaly pod tlakem okolností, které nepřály jiným scénářům „řešení“ polského problému a že se jejich jednání rozvinulo až dodatečně v reakci na ostatní průvodní jevy polsko-ukrajinského konfliktu.

Na základě takto dozajista zjednodušeného zobecnění lze konstatovat, že Grzegorz Motyka svou *Volyni 1943* prozrazuje jistý názorový vývoj právě od „funkcionalismu“ k „intencionalismu“. Ve své zřejmě nejproslulejší monografii *Ukraiňska partyzantka*, jež vyšla roku 2006, zohledňuje situační momenty, které tomuto zločinu předcházely, jmenovitě vývoj na frontách druhé světové války, jaký aktualizoval víru sdílenou mnohými (ukázala se naprosto scestná), že se Hitler a Stalin vzájemně vyčerpají a o hranicích budoucího Polska rozhodne verdikt vítězných západních Spojenců. Aby se neopakovala situace po první světové válce, kdy Ukrajinci v boji s Polskem podlehli, hodlali banderovci území, jež si nárokovali, „očistit“ od Poláků v zájmu posílení svých budoucích vyjednávacích pozic. Tyto kalkulace nepřímou naznačuje i historikova zmínka v recenzované knize o přípravách polské vlády na možnou válku s Ukrajinci, jakmile by se přesunula fronta a rozpadla se německá armáda (s. 91). Dále ji ale nerozvádí.

Na rozdíl od svých předešlých studií autor nyní pomíjí konferenci vojenských referentů banderovské OUN, jež se sešla koncem roku 1942 ve Lvově a naznačila směrnice, podle nichž se vůči Neukrajincům mělo postupovat. Dominovaly jim deportační záměry, jak co se týkalo Poláků, tak – s ohledem na veřejné mínění Západu – pokud šlo o Židy. Nelibost směřovala i proti Arménům, ale překvapivě nikoli vůči

etnickým Rusům ve východních částech Ukrajiny, natož vůči české menšině aj. O genocidě proto nemůže být řeč, byť masové násilí se zde bezpochyby chystalo (polský expert se této věci dotkl v předešlé knize *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła“*, kde závěrům konference připsal manipulativní účel – byly prý jen určeny očím Západu). Předem propracované genocidní schéma by však popírala dobře zdokumentovaná skutečnost, že banderovské podzemí podniklo několik pokusů dosáhnout se zástupci polské exilové vlády dohody o společné antihitlerovské a protistalinské platformě. Šlo pochopitelně o plané naděje a od londýnských Poláků nikdo nemohl žádat, aby se zřekli předválečných hranic. Ti pro změnu projevíli pramálo realismu, když desetitisíce soukmenovců na Volyni a v Haliči vystavili banderovskému teroru, aniž by zohlednili nemožnost prosadit ve Velké trojce své představy o hranicích proti Stalinově vůli. Tím jejich neochvějnost tváří v tvář Ukrajincům nedávala smysl. Navíc právě kvůli Moskvě si nemohli dovolit dávat v této otázce najevo dobrou vůli, zvláště přihlédneme-li k polským přípravám fakticky antisovětsky zaměřené operace Bouře, v níž ukrajinskému terénu náleželo zásadní postavení.

Zmínka o podobných pokusech a okolnostech v monografii zcela chybí, ač tato skutečnost propůjčovala událostem jejich dynamiku a je z interpretačního (nikoli morálního!) hlediska podstatná. Zásadní je i opomenutí II. konference OUN-b, která zjara 1942 proklamovala nutnost narovnání s Poláky nebo přinejmenším získání jejich neutrality pro boj Ukrajinců se Sověty. Banderovci si dost možná uvědomovali, že se pokoušejí o kvadraturu kruhu a konflikt s Poláky se na základě jejich neústupnosti stává nevyhnutelným. S touto bezesporu legitimní domněnkou máme co do činění například v Motykově starší knize *Ukraińska partyzantka*. Jeho *Volyn 1943* nás o ni však ochuzuje a tento moment obchází již naznačenou kauzální linkou mezi pokusem šoa a počátkem protipolského vystoupení UPA. Tomuto zjednodušení je poplatná i autorova interpretace dlouhodobého polsko-ukrajinského konfliktu, jenž probíhal na pozadí hrůzných etnických čistky a této tragédie předcházel. Kniha Volodymyra Vjatrovýče, v překladu nazvaná *Druhá polsko-ukrajinská válka*, si jistě o kritiku, jež se na ni snesla, v mnohém říkala, avšak odvozovat údajný cynismus ukrajinského historika ze samotného názvu jeho kontroverzní práce je scestné: tato válka skutečně bez přestání zuřila, brala na sebe různé podoby a obě strany dynamicky využívaly okupační realitu ve svůj prospěch. Odlišný vztah obou společenství k okupantům podle příležitostí, které nabízela situace v tom kterém správním celku (přičemž Ukrajinci více kolabovali v Generálním gouvernementu a Poláci v Říšském komisariátu zase rádi obsazovali uprázdněná policejní místa po ukrajinských dezertérech) ilustroval neslučitelnost jejich politických strategií. To vůbec nezname-

ná, že fakt války ospravedlňuje i etnické vraždění. Trestní tribunál pro bývalou Jugoslávii by pak ztratil smysl. Motyka má samozřejmě pravdu, že banderovské poukazy na polskou kolaboraci s Němci postrádají jako ospravedlnění vraždění civilní populace legitimizační hodnotu a akce UPA jimi nelze ani věrohodně zdůvodnit (s. 47). Poláci ostatně měli dobré důvody uchýlovat se ve víru tohoto běsnění pod ochranu německé administrativy i nabízet nacistům své služby v trestných operacích proti ukrajinským vesnicím. Měli dokonce více než pádné důvody k tomu, aby v německé administrativě budovali svou strategickou základnu pro příští dramatické události; banderovci, ale také mnoho komunistů aj. nedělali od počátku nic jiného. Autorovo přesvědčení, že UPA osočováním Poláků ze spolupráce s nepřítelem jen odváděla pozornost od svých vražedných úmyslů, je ovšem příliš příkré (s. 77). To, že pachatelé genocid často promítají vinu do svých obětí, není důvod, aby historik ignoroval mentální klima, které nelidský zákrok provázelo. Nic nemohlo být po této stránce názornější než polské vesnické báze vyzbrojované Němci a podnikající kárné výpravy do okolí proti nevinným Ukrajincům, jen aby bylo pomstěno řádění UPA. UPA zkrátka vůči polské populaci postupovala nejednou situativně a reagovala na strategie, k nimž se místní polské společenství uchýlovalo a které svým násilím na Polácích sama podněcovala.

Kapitola *Zamlčování zločinu* začíná příznačně citací historika Raula Hilberga o tom, že nejobludnější zločiny lze páchat jen v utajení, jinak budou neproveditelné. Právě tato technika lži je vzápětí přisouzena banderovcům a opřena o výrok řadového člena UPA, který navrhoval z toho, co se stalo, „obvinít Němce, bolševické partyzány, válku“ (s. 76). Jenže *Volyň 1943* zcela pomíjí právě souběžnou válku UPA s rudými a nacisty. Závazky plynoucí z členství v protihitlerovské alianci nutily polský odboj respektovat Sověty a stát se jejich faktickým spojencem právě v regionu napěchovaném antibolševickými vášněmi. Proto rudí partyzáni nacházeli (na rozdíl od Běloruska) s AK nezřídka společnou řeč a pomáhali polským bázím přestát ukrajinské údery. Nešťastná polská populace, už tak tvrdě zkoušená za „prvních Sovětů“, byla proti své vůli zatažena do víru nenávisti i nyní.

Knihla si všímá i polských represálií a správně v polemice s vlivným názorem na ukrajinské straně zdůrazňuje, že mezi banderovské řeže a polskou odpověď nelze klást rovnítko. Polský odboj se zde nevydal cestou etnické čistky; odpovídal zkrátka na zlo zlem, ale nebyl veden zločinným úmyslem tak kolosálním jako UPA. Byla ale představa Kresů zbavených Ukrajinců polskému myšlení cizí? Ví se již, že režim pozdní sanace tuto možnost zvažoval v závěru 30. let, což doložil ukrajinský badatel Ihor Iljušyn. Právě tak ukrajinský publicista Ivan Olchovskij, na nějž se Motyka

v jiné souvislosti odvolává, uvádí násobně vyšší počty Ukrajinců, kteří zahynuli polskou kárající rukou (hovoří o šesti tisících obětech dokumentovaných jmény, kdežto v knize se na s. 94 píše o nanejvýš dvou tisících). Není to dozajista polská strana, kdo se musí očišťovat z nařčení z genocidy. Je nicméně správné, otáčeli-li je proti UPA? Nemám potřebu polemizovat s vyzněním Motykovy knihy, jež Ukrajincům připomíná, že paměť zločinů spáchaných v zápalu osvobozenického boje nelze pohodlně překrýt vytvářením falešných paralel. Slovo genocida je ale obdařeno natolik trřaskavým politickým významem, že je třeba posuzovat konkrétní historické příklady obezřetně. Polský expert svou zatím poslední knihu v zásadě zasvětil polemice s tou interpretací, jež vydává řeže za lidový a spontánní jev. Na ní vystavěl svůj postulát o její plánovitosti – a tedy *genocidnosti*. Otázku právní podstaty tragédie tím nevyřešil.

Motyka staví „Volyň“ do sousedství takových zločinů proti lidskosti jako nacistické ničení běloruských vesnic, Stalinův katyňský zločin nebo nankingský masakr. Je třeba kriticky podotknout, že tím měštná zvěrstva s odlišným motivačním pozadím. Z morálního hlediska není mezi jejich pachateli samozřejmě rozdíl, avšak při méně povrchních právních definicích toho kterého zločinu můžeme leckdy spatřit nečekaná sousedství, jež mohou způsobit rozpaky i těm, kdo se již stačili uvelebit v pozici morálních arbitřů. S paralelou volyňské řeže s poválečnou deportací Ukrajinců v rámci známé akce Visla se Motyka nevyrovnává. Přitom dříve se jí podnětným způsobem věnoval, když zpochybnil, že by oba jevy snesly označení etnická čistka: akce UPA byly podle něj mnohem vražednější než v zásadě „spořádané“ vyhnání Ukrajinců z jejich sídel v jihovýchodním Polsku, a proto se také blížily mnohem více kritériím genocidy. To je legitimní argument, ale pro právní kvalifikaci jevu nemusí postačovat. Nepočínala by si OUN jinak, pokud by disponovala infrastrukturou a transportními možnostmi státního aparátu? Nebyl její nelidský postup vůči Polákům hnán snahou strategicky zabezpečit žádané území – a tedy shodný s tím, jaký uplatnilo poválečné Polsko směrem k ukrajinské menšině a Československo ve vztahu ke svým Němcům? Je mimo debatu, že banderovci usilovali o „depolonizaci“ sporného areálu, avšak kritérium onoho specifického záměru – *specific intent* – směřujícího k biologické likvidaci nepřátelského etnika, s nímž pracuje právní kvalifikace genocid (pravda, jedna z mnoha), zde nelze doložit. Také Norman Naimark, známý expert v daném oboru, nepopírá, že etnické čistky jsou často, ne vždy, provázeny zločiny proti lidskosti. Pokud ovšem Motyka ve shodě s oficiálním polským pojetím hovoří o čistce „s prvky genocidy“, má pravdu – ovšem jen co do jevové stránky věci, nikoli podstaty. Snadno bychom pak mohli podobně příkrý pojmový aparát uplatňovat i na jisté stránky vlastní nedávné historie.

Poslední oddíl knihy *Volyň 1943 v historické politice Polska a Ukrajiny* bilancuje kormutlivou cestu k historickému narovnání mezi oběma zeměmi. Ačkoli se autor vůči ukrajinskému přešlapování a všem problémům způsobeným politickou rozpolceností země vymezuje s odůvodněnou kritičností, ve srovnání s jinými zamrzlými dialogy ve střední Evropě živost této historické debaty vyniká. Nezdá se, že by to polská veřejnost – jak se zdá z Motykova uvažování – uměla docenit, avšak zde se zdržím kritické výtky. Vadí mu obojetná dikce ukrajinských elit, z níž stále prosvítá úsilí umenšit provinění banderovců konstrukcí symetrie vin UPA a AK. Jeho shrnutí skýtá obraz dialogu hluchých a malé schopnosti dospělé reflexe na ukrajinské straně. Ve svém závěru zůstává střídmý a vznáší požadavek eticky zcela nesporný: Ukrajincům nelze upřít právo ctít své hrdiny, musejí se ale znát i k jejich zločinům (s. 211–212).

Navzdory tomu zůstane opomenuta necitelnost polské strany, jež ztratila s Ukrajinci trpělivost jak z udělání v době, kdy východní soused čelil bezpříkladné existenční hrozbě ze strany Putinova Ruska a ukrajinská historická politika na to nemohla nereagovat patřičnými gesty. Příznačné je to i pro tuto Motykovu práci. Odsoudil v ní přijetí kontroverzní historické legislativy, k němuž ukrajinská Verchovna rada přistoupila v čase návštěvy polského prezidenta Komorowského v Kyjevě v dubnu 2015 (s. 200, 208). Fakt, že ukrajinský prezident Petro Porošenko v červenci 2016 poklekl před památníkem volyňského zločinu ve Varšavě, je reflektován a oceněn až v poznámce pod čarou v samotném závěru celé knihy (s. 212). Dva týdny nato Sejm přijal vyhrocenou deklaraci.

Tam, kde Češi, neobeznámení s historií východní Evropy, tápou, jdou Poláci zpravidla najisto. Jim, a ne zahraničním zájemcům, byla spíše určena poslední práce historika, jenž dost možná ztratil chuť vystupovat v polsko-ukrajinském historickém dialogu i nadále za principiálně smírnou stranu, pokud nabyl dojmu, že Ukrajinci mu jeho letité nasazení neulehčují vyzrálými gesty dobré vůle. To je ale jen osobní spekulace, jíž možná překračují hranice nutného odstupu. Do češtiny byla každopádně přeložena práce faktograficky spolehlivá a sestavená zkušenou autoritou. Vyvažující fundovaný doslov opatřený českým nakladatelem by býval mohl korigovat jistou jednostrannost, na niž se v tomto textu poukazovalo. Jednostrannost, která neplyne z Motykových odborných limitů, ale dost možná z tlaků a emocí, jimž je středoevropský historik v této nebezpečné době vystaven více než dřív.

David Svoboda

Patrick O'MEARA,
The Russian Nobility in the Age of Alexander I,
London, Bloomsbury Academic 2019, 384 s.,
ISBN 978-1-7883-1486-2.

Ačkoli se dějiny ruské šlechty mohou zdát atraktivním tématem (a podle mě jím skutečně jsou), mimo Rusko je o ně dlouhodobě malý zájem. Je až s podivem, že anglosaská historiografie, v níž má historická rusistika jinak pevné místo, vyprodukovala významná díla o ruské šlechtě v počtu jednotek, přičemž ty nejčastěji citované jsou dvacet i více let staré.¹ Když už, tak více pozornosti vždy přitahovala šlechta z doby jejího „zlatého věku“, tedy období od zrušení služební povinnosti (1762) do zrušení nevolnictví (1861).² Tomu odpovídá i monografie Patricka O'Meary, emeritního profesora Trinity College v Dublinu a univerzity v anglickém Durhamu. O'Meara se dlouhodobě specializoval na politické dějiny Ruska za cara Alexandra I. (1801–1825) a především na děkabristy, jimž věnoval dvě samostatné monografie.³ Intenzivní zájem o první čtvrtinu 19. století dokazuje i nynější kniha, vystavěná na rozsáhlém korpusu publikovaných primárních a sekundárních zdrojů. Mezi primárními prameny převažují ego-dokumenty vydané ještě v 19. století, často v žurnálech *Russkaja starina* a *Russkij archiv*.

O'Meara se nepouští do teoretických experimentů, soustředí se na obsahovou analýzu pramenů a plynulou naraci. V úvodu deklaruje, že cílem jeho knihy „je nabídnout čtenářům hustě strukturovaný sociální a politický portrét ruské šlechty“ za vlády Alexandra I. (s. ix). V tomto ohledu nepochybně uspěl. Míru úspěchu podtrhuje náročnost tématu, neboť šlechta v Rusku byla neuvěřitelně heterogenním stavem kvůli rozdílům v bohatství, vzdělání, postavení, hodnosti, místě bydliště

-
- 1 Seymour BECKER, *Nobility and Privilege in Late Imperial Russia*, DeKalb 1985; Gary M. HAMBURG, *Politics of the Russian Nobility 1881–1905*, Rutgers 1984; Dominic LIEVEN, *The Aristocracy in Europe, 1815–1914*, New York 1993; Roberta T. MANNING, *The Crisis of the Old Order in Russia. Gentry and Government*. Dvě novější výjimky jsou: Matthew RENDLE, *Defenders of the Motherland. The Tsarist Elite in the Revolutionary Russia*, Oxford 2010; Douglas SMITH, *Former People. The Last Days of Russian Aristocracy*, London 2013.
 - 2 Michelle Lamarche MARRESE, *A Woman's Kingdom. Noblewomen and the Control of Property in Russia, 1700–1861*, Ithaca – London 2002; Marc RAEFF, *Origins of the Russian Intelligentsia. The Eighteenth-Century Nobility*, New York 1966; Priscilla ROOSEVELT, *Life on Russian Country Estate. A Social and Cultural History*, New Haven – London 1995; Jessica TOVROV, *The Russian Noble Family. Structure and Change*, New York – London 1987.
 - 3 Patrick O'MEARA, *K. F. Ryleev. A Political Biography of the Decembrist Poet*, Princeton 1984; Idem, *The Decembrist Pavel Pestel. Russia's First Republican*, London 2003.

a světonázoru. Proto také O'Meara používá spíše neutrální a všeobjímající označení „nobility“, namísto v angličtině jinak často užívaných, avšak konkrétnějších pojmenování „gentry“ a „aristocracy“. I přes zmíněnou heterogenitu se podařilo zdárně identifikovat společná témata definující šlechtu v tomto důležitém období ruských dějin, zahrnujícím významné reformy, válku a napoleonskou invazi, začínající revoluci a politickou reakci.

O'Meara svůj výklad rozdělil do šesti částí a třinácti kapitol, jimiž se prolíná několik hlavních témat. Prvním je narušení korporátní identity a integrity šlechty jako stavu (soslovija) na počátku 19. století (část I: *Russia's noble estate*), protože její zájmy o třídní a stavovské záležitosti byly překonány osobními ambicemi při dosahování hodností ve státní službě (s. 14). Vzhledem k mnoha zlomovým liniím rozdělujícím šlechtu by to asi nemělo překvapit, nicméně O'Meara tvrdí, že právě toto byl zásadní prvek umožňující carskému státu stále více přizpůsobovat šlechtu svým vlastním prioritám a projektům. Motiv služby státu je pro O'Mearu dalším důležitým tématem (část III: *The Nobility in local Government and administration*). Zde zobrazená šlechta je v tomto ohledu pozoruhodně rozpolcená, současně přitahována benefity i odpuzována nároky státní služby. Služba byla považována za součást společenské a stavovské odpovědnosti i za potvrzení šlechtické identity a postavení a zároveň za zátěž, které je třeba se vyvarovat. Platilo to zejména pro místní správu, kde se většina šlechticů vzepřela všem pokusům Alexandra I. a jeho předchůdců využít je jako poctivý, efektivní a spolehlivý nástroj správy. Výsledkem byl „nabýtek mladých šlechticů hledajících užitečné zaměstnání ve dvou hlavních městech a jejich odpovídající nedostatek z nich v ‚provinciích‘, kde kvalita místní správy zůstávala obecně extrémně špatná“ (s. 119). Debatu o vztahu šlechty k státní službě pokládám za nesmírně užitečnou a inspirativní i pro výzkum sociální role šlechty v Rusku v pozdějším období. Od reform v 60. letech 19. století se totiž otevřely nové možnosti veřejné služby například v místní samosprávě. Nemalá část šlechty disponující silným pocitem společenské odpovědnosti dala přednost službě společnosti před službou státu. Se státní mocí se dostávala více a více do konfliktu a na počátku 20. století mnoho šlechticů vstoupilo do řad liberální opozice, například do Konstitučně-demokratické strany.

Významnou součástí problému bylo vzdělání, respektive jeho nedostatek, což je další z hlavních témat knihy (část II: *Educating the Russian Nobility*). Již současníci si stěžovali na nízkou úroveň vzdělanosti šlechticů, a to navzdory neúnavnému úsilí státu o povzbuzení, pomoc a přemlouvání, aby inklinovali k vlastnímu sebezdokonalování. O'Meara tento criticismus sdílí. Různé reformy, včetně

založení ministerstva osvěty, „byly zaměřeny jak na zvýšení vzdělávacích standardů šlechty, tak na rozšíření jejich kulturních obzorů“ (s. 53), přesto se do značné míry nepodařilo dosáhnout Alexandrova cíle poskytnout rychle rostoucí byrokracii adekvátní množství vyškolených a kvalifikovaných šlechticů. K tomu třeba dodat, že právě na poli vzdělávání vynikla heterogenita ruské šlechty. Její nejvyšší vrstva, aristokracie, přikládala vzdělávání nepoměrně větší význam a také disponovala dostatečnými materiálními prostředky, takže její synové mohli studovat v zahraničí či na nově vznikajících elitních školách v Rusku (např. Carskoselské lyceum či Sbor pážat). Pokud O'Meara konstatuje, že hrabě Viktor P. Kočubej (1768–1834) byl „neobvykle dobře vzdělaný“ (s. 137), když studoval na univerzitách v Uppsale, Ženevě, Paříži a kromě francouzštiny hovořil i dobře anglicky, bylo to mimořádné ve srovnání s provinční ruskou šlechtou, nikoli sanktpetěrbuskou aristokracií. Řada aristokratů narozených v 50.–70. letech 18. století studovala na evropských univerzitách (Leyden, Lipsko, Königsberg, Paříž, Štrasburk, Ženeva aj.), přičemž počínaje vládou Alexandra I. zesílily tendence nabízet šlechtě vzdělání doma. I proto byly více zakládány univerzity v Rusku a začalo (dodejme, že pomalé) budování sítě státních gymnázií. Šlechta byla ke studiu motivována i zákonem, pro postup do vyšších žebříčků státní správy bylo od roku 1809 nezbytné univerzitní vzdělání nebo alespoň absolvování mimořádné zkoušky.

O'Meara kromě šlechty věnoval značnou pozornost samotnému Alexandrovi I. a jeho vztahu se šlechtici (část IV: *The Tsar, the nobility and reforming Russia*). Ten byl mnohdy komplikovaný. Šlechta negativně reagovala na Alexandrovu dohodu s Napoleonem v Tylži, takže zahraniční diplomaté z Ruska psali o hrozbě palácového převratu. Klikatou trajektorií procházely i carovy osobní vztahy se šlechtici, což dokumentují konkrétní příklady: Michail M. Speranskij, Viktor P. Kočubej, Michail S. Voroncov nebo Alexej A. Arakčejev. Uvedená jména opět podtrhují heterogenitu šlechtické komunity. Speranskij, ač patřil řadu let mezi nejbližší Alexandrovy spolupracovníky, zůstal „vetřelcem“, jelikož byl pouhým synem vesnického kněze a šlechtictví si vysloužil úřední kariérou. Naproti tomu Voroncov a Kočubej disponovali dědičnými hraběcími tituly. Poněkud rušivě v prezentaci rozdílných vztahů cara se šlechtici působí zařazení Klemense Metternicha (s. 143–144). Nelze neuznat význam vztahu Alexandra k rakouskému kancléři a Metternichovy postřehy o carově osobnosti byly trefné, nicméně odbočku z Ruska na evropské jeviště nepokládám za nezbytnou.

O'Meara nakonec dospěl k závěru, že porážka Napoleona poskytla oběma stranám zásadní příležitost předefinovat a oživit jejich vztah, ale tato šance byla

nakonec promarněna především kvůli Alexandrovým charakterovým omezením a stylu vládnutí. Cara naplňovaly pochybnosti, což vedlo k odkládání řešení řady problémů. I pro O'Mearu, stejně jako pro současníky, zůstává nevyzpytatelným, až téměř záhadným jedincem, do jehož skutečných motivů, přesvědčení a záměrů nelze získat plný vhled navzdory nejlepším snahám. Snad i proto našel Alexandr výrazně méně životopisců než Kateřina II. nebo Mikuláš I.

Vládu Alexandra I. historici obvykle dělí na dvě rozdílné poloviny: před napoleonskou invazí, kdy byl car ochoten k různým reformním experimentům („liberální období“) a po napoleonské invazi, kdy se Alexandr o domácí politiku staral méně a méně a prostor získávali konzervativci. Pokud jde o kritické otázky sociálních a politických reforem (část V: *Government, nobility and the peasant question*) o nichž O'Meara tvrdí, že se staly naléhavějšími po porážce Napoleona, car selhal ve své roli vůdce a současně šlechta vykazovala evidentní neochotu nechat se vést (s. xi). Výsledkem je závěr, že Alexandrova vláda „znamenala ‚rozkol‘ uvnitř šlechty na frustrované europeizované reformátory a nehybnou konzervativní většinu“ (s. 281). Vše vyvrcholilo carovou smrtí a povstáním děkabristů (část VI: *The radical nobility challenges autocracy*). V tomto ohledu je O'Mearova diskuse o děkabristech chvályhodným pokusem konceptualizovat rozsah a povahu fenoménu (vyhýbá se označení děkabristů za hnutí), který dosáhl téměř mýtického statusu. Podobně jako v debatě o vztahu šlechty k státní službě, i úvahy o děkabristech v sobě nesou přesah důležitý pro další vývoj šlechty a celého Ruska. Šok a rozhořčení Mikuláše I. z povstání děkabristů trvale ovlivnil jeho vztah k ruské šlechtě a posílil autoritářský přístup státu vůči ní, což nemohlo zůstat bez dlouhodobých následků.

O'Meara dospěl k závěru, že „nízká politická kultura“ a bytostný konzervatismus velké části šlechty nakonec zmařily jakoukoli zásadní reformu ruské říše, ať už od vrtkavého cara, nebo progresivních šlechticů v jeho okolí. Většina šlechticů pokládala jakoukoli závažnou reformu státu za ohrožení jejich současných privilegií, postavení a moci nad nevolníky. Odvolávání se na morálku, osvětské principy nebo nebezpečí rolnické vzpoury nedokázaly převážit nad partikulárním zájmem. Současně šok z děkabristů zajistil, že dalších třicet let se shora nikdo nepokusil o žádný komplexní projekt reformy. Podobný závěr není převratný, nicméně vyvolává další důležité otázky. Jak se v dalších desetiletích měnil vztah ruské šlechty ke státu a naopak? Jestliže většina šlechty byla konzervativní, proč v jejích řadách v 60. letech 19. století tak silně rezonoval liberální étos reforem? Bylo to snad dědictví reformních snah éry Alexandra I. a děkabristů, potlačených Mikulášem I.

a nově probuzených za Alexandra II.? Nebo se spíše jednalo o potvrzení silné závislosti šlechty na státu, který se rozhodl pro reformy, a šlechta je poslušně přijala, byť pro ni (např. zrušení nevolnictví) nebyly výhodné? Na tyto otázky už O'Meara neodpovídá, ale to je pochopitelné vzhledem k vymezení jeho knihy. Ta je i tak skvělá, svižně napsaná, v kontextu současné „západní“ historické rusistiky výjimečná a v mnoha směrech inspirativní i pro ruské historiky. Brzký překlad do ruštiny by mě vůbec nepřekvapil.

Zbyněk Vydra

Jaromír MAREK,

Interhelpo: Tragický příběh československých osadníků v Sovětském svazu,

Brno: Host 2020, 327 s.,

ISBN 978-80-275-0244-8.

Komúnu Interhelpo tvorili stovky Čechov, Slovákov, Maďarov, Nemcov a príslušníkov ďalších národností, ktorí sa v priebehu rokov 1925–1932 rozhodli v niekoľkých transportoch vycestovať z medzivojnového Československa do Kirgizska vo vtedajšom Sovietskom zväze. Spolu s inými vystahovaleckými projektmi – ako Reflektor, Pragomašina, Slovácká komuna, Kladenská komuna – mali za cieľ začať kolektívne (družstevne) hospodáriť. Svojim príkladom, prácou, produkciou a know-how chceli zároveň pomôcť bolševickému režimu, ktorý po revolúcii a občianskej vojne vstúpil do éry liberalizovanej Novej ekonomickej politiky, a prispieť k prekonaniu jeho ťažkostí spojených s „budovaním socializmu“.

Fenoménu Interhelpo sa svojou povahou vymyká tradičným projektom spracovania národných – českých, slovenských, ruských či kirgizských – dejín. Stojí na ich pomedzí a tým aj v istom vzduchoprázdne. Najpresnejšie zapadá do dejín modernej migrácie. Na jednej strane je ich súčasťou, a v tomto smere ho možno skúmať v užšom rámci vystahovaleckých vln na územie ruského impéria, no na druhej strane má v sebe niečo viac – nejde o prostú hospodársku emigráciu. Predstavuje síce krátku, ani nie dvadsaťročnú epizódu s ohraničeným lokálnym rozmerom, no skrýva celú paletu širších politických, ideologických, ekonomických a sociálnych kontextov. V tom je jeho čaro a v tom tkvie aj základný metodologický problém – ako najlepšie k tomuto fenoménu pristúpiť a pomocou akých žánrov tvorby sa ho čo najvýstižnejšie zhostiť. V rade ťažkostí svoju úlohu zohráva aj to, že ide o vzdialené dejisko. Bádateľ zo Slovenska a Čiech, ktorý má asi najviac dôvodov sa Interhelpom

zaoberať, naráža na praktické ťažkosti spojené s výskumom miesta a archívnych dát. Kirgizsko nie je pre bádateľa zo Slovenska i Čiech „za rohom“, no jeho archív doby je neopomenuteľný – obsahuje nielen dokumenty, ale stále aj mnoho spomienok potomkov interhelpovcov.

Napriek metodologickým i heuristickým nástrahám sa zdá, že príbeh Interhela stále fascinuje a priťahuje. Takmer sto rokov po odchode prvej skupiny československých kolonistov zo Žiliny do Kirgizska zostáva ich strhujúci životný príbeh zaujímavý pre historikov i žurnalistov. Po dlhšom tichu, ktoré po roku 1989 vystriedalo pravidelný oslavný pátos z čias komunistického Československa, sa opäť prebúdzajú záujem o fenomén ukrytý uprostred veterných kirgizských stepí a medzi studňami vykopanými československými kolonistami. Príbehom československých osadníkov v kirgizskom Frunze (dnešný Bišpek) sa podrobnejšie zaoberali v ostatnej dekáde už viaceré práce, nehovoriac o rade článkoch v tlačných či internetových médiách.

Je na čom stavať. Osudy vystahovaleckého družstva Interhelpa boli v uplynulom storočí priebežne zachytávané v dokumentoch, tlači, reportážach, beletrii, fotografiách a filmoch už od svojho vzniku. Zásadnou historickou prácou, ktorá o Interhelpe vyšla, je monografia Pavla Polláka. Napriek unikátnemu rozsahu a hĺbke výskumu ako aj systematickosti spracovania ide o dielo výrazne poznačené dobou. Pollák ju publikoval pred šesťdesiatimi rokmi v čase doznievajúceho stalinizmu v Československu. Má velavravný nadpis (*Internacionálna pomoc československého proletariátu národom SSSR. Dejiny československého robotníckeho družstva Interhelpa v sovietskej Kirgízii*) a za zmienku v tejto súvislosti stojí to, že Pollák v 50. rokoch študoval históriu u nestora dejín slovenského robotníckeho hnutia a KSČ, marxisticko-leninského dogmatika Miloša Gosiorovského. Napriek silnému ideologickému skresleniu Pollákovej výpovede, do dnešných dní ide o najdôslednejší výskum dostupného archívu tej doby, ktorý sa týkal Interhela. Nedá sa prehliadnúť ani obísť. Jeho kniha zostala kľúčová pre zorientovanie sa v probléme a v oboznámení sa so širokou bázou prameňov k téme.

V ďalších dekádach sa heuristická základňa k Interhelpu rozšírila najmä o novo zaznamenané spomienky. Priebežne sa zbierali a sčasti aj publikovali v 50., 60. a 70. rokoch, viaceré zostali súčasťou verejných a rodinných archívov. Z publikovaných spomienok neskorších komunistických politikov, priamych činiteľov Interhela alebo ich potomkov treba spomenúť memoáre Jánoša Szamuela Szaba, Antonína Korimu či Františka Huňu. Okrem nich nemožno obísť pamäte Alexandra Dubčeka zo začiatku 90. rokov. Z beletrizovaných reportáží máme k dis-

pozícii knihu *Kompas v nás* (časť *O Interhelpe a o krajanoch, ktorí museli stratiť domov, lebo hľadali šťastie v práci*) od Petra Jilemnického či reportážnu prácu Jiřího Weila *Češi stavějí v zemi pětileték*.

Príbeh Interhelpa predstavoval magickú tému pre filmový dokument. Dokumentárne filmy o „osade v stepi“ vznikali už v 60. a 70. rokoch a archívne materiály z MOSFILMU o príchode družstva Interhelpe do Pišpeku obsahuje aj napríklad taliansko-slovenský dokumentárny film *Korene budúcnosti* z roku 1994. Z novších dokumentárnych filmov treba spomenúť hodinový dokument Českej televízie *Interhelpe – Historie jedné iluze* režiséra Jaromíra Mareka z roku 2008. Tvorca dokumentu sa téme venoval aj vo svojej rigoróznnej práci a svoj viacročný výskum zúročil a zhrnul v najnovšej knižnej publikácii *Interhelpe: tragický příběh československých osadníků v Sovětském svazu*. Marekova kniha vyšla v uplynulom roku v brnenskom vydavateľstve Host a prináša nový pohľad na fenomén Interhelpa. Svojim spôsobom je antitezou prác pred rokom 1989 a tiež ich doplnením.

Pri čítaní Marekovej knihy si môžeme uvedomiť viacero dôvodov, prečo sa aj dnes oplatí vrátiť späť do Interhelpa. Tvoria dôležité a zároveň prítiažlivé črty rozprávania o tejto utopickej komúne nielen v najnovšej knihe, ale viac-menej všetkých pokusov o spracovanie neľahkej témy po roku 1989.

Veľmi často dnes vstupuje poznatok o Interhelpe do širšej pozornosti vďaka tomu, že ide o pomerne exotický prvok v životopise jednej z najvýznamnejších osobností československých dejín. V družstevnej komúne a v nehostinných podmienkach okolo dnešného kirgizského hlavného mesta Biškek sa odohrávalo detstvo Alexandra Dubčeka. Generálny tajomník KSČ z doby československej jari v roku 1968 tu prežil so svojou rodinou osem rokov života, na ktoré nadväzovali ďalšie roky v Gorkom neďaleko Moskvy. Práve v rokoch pobytu rodiny Dubčekovcov (1925–1933) komúna Interhelpe so svojim experimentálnym spôsobom fungovania a spolužitia predstavovala nevšedné sociálne laboratórium, ktoré výrazne poznamenávalo postoje, názory a hodnoty svojich členov. Obzvlášť pre deti a mládež – a spomienky Dubčeka to naznačujú – bol život v Kominterne mimoriadnou skúsenosťou. Je prirodzené, že v ostatnej veľkej kolektívnej monografii o Alexandrovi Dubčekovi¹ predstavuje sovietska, a teda v značnej miere interhelpovská epizóda, samostatnú kapitolu. Pre snahu o celkové pochopenie osobnosti najobľúbenejšieho československého „genseka“ ide o neprehliadnuteľné obdobie v jeho živote. K tomuto vnímaniu vedú aj samotné Dubčekove spomienky, ktoré sú po roku 1989 často citovaným zdrojom pri nových spracovaniach dejín Interhelpa.

1 Slavomír MICHÁLEK – Miroslav LONDÁK, *Alexander Dubček*, Bratislava 2018.

Na rozdiel od Polláka, ktorý písal svoju knihu v čase, keď bol Alexander Dubček „ešte len“ tajomníkom pre priemysel, Marek ju už len tak ľahko nemohol obísť. Venoval jej jednu zo štyridsiaticich krátkych kapitol svojej práce. Dubčekovský motív predstavuje povinný cvik, ktorý sa v interhelpovskej zostave síce nedal obísť, no k známemu obrazu o symbole československej jari už nič zásadne nové nepridal. Zostal pri príhodách, ktoré čerpal z Dubčekových spomienok a z ďalších fragmentov – poväčšine zdedených a zozbieraných spomienok, a pri ich vzájomnom konfrontovaní. Dopĺňa ich reportážnou črtou z dubčekovského domu v dnešnom Frunze. Kapitulu ukončuje odchodom Alexandra a jeho otca zo Sovietskeho zväzu v roku 1938. V každom prípade, o úspešného predstaviteľa komunistickej moci v Československu v Marekovej knihe ani nejde. Ako hovorí nadpis, ide o „tragický príbeh československých osadníkov v Sovietskom zväze“. S tým súvisí ďalší a pre Mareka omnoho dôležitejší dôvod, prečo bolo treba sa k Interhelpu vrátiť.

Komúna Interhelpo predstavuje silnú a výpovednú epizódu, ktorá je neodmysliteľne spätá s dejinami komunizmu v 20. storočí, na našom území i v Sovietskom zväze. Po roku 1989 sa stal jej príbeh súčasťou vyrovnávania sa s komunistickou minulosťou. Nová doba nevyhnutne prinášala preformovanie historickej pamäte. Naprávanie interpretačne pokriveného obrazu Interhelpa vyzdvihovalo tragické motívy, ktoré nakoniec prevládli nad osudom tohto projektu. Synchronizovalo ho s vývojom režimu v Sovietskom zväze od revolučnej a budovateľskej eufórie až po stalinskú represiu v sovietskych gulagoch. Tragický tón v spracovaní dejín Interhelpa vytváral kontrast k heroickému naratívu pred rokom 1989. V tomto zmysle predstavuje organickú súčasť veľkej postsocialistickej revízie dejín komunistického hnutia. Ide v nej najmä o reinterpretačný výkon – často pracuje s rovnakými zdrojmi, archívnymi či literárnymi prameňmi. Interpretačne ich „uvádza na pravú mieru“ a predostiera, čo a ako si máme „o týchto veciach“ pamätať. Vidíme to pri rôznych parciálnych témach spätých s dejinami komunistického hnutia, ako napr. pri spracovaní komunistickej strany medzivojnového obdobia v Československu. Autori príliš sústredení na tragický (prípadne tragikomický) rozmer často využívajú k náprave historickej pamäte tú istú škálu prameňov, akú si vyselektovala pri tvorbe heroického naratívu marxisticko-leninská historiografia – so všetkou marginalizáciou či dokonca vyretušovaním skutočných historických aktérov. Výsledkom mnohokrát býva paškvil, v ktorom málo významná postava obdarená v komunistickom príbehu svätožiarou dostáva v kontrapríbehu rohy a skutočný *spiritus movens* zostáva stále za oponou.

O tom, akú podobu bude mať Marekov dotyk s tragickým kontextom jeho témy do istej miery napovedá aj to, že v poskromne uvedenej použitej literatúre k dejinám Ruska sa vypína aj kontroverzná kniha Stéphane Curtoisa *Černá kniha komunizmu*. S tragickým veľkým rozprávaním komunizmu synchronizuje aj základnú fabulu malého príbehu o Interhelpe. Treba však podotknúť, že to nerobí lacno ani nepoctivo. O čo chudobnejšia je použitá literatúra venujúca sa veľkým dejinám a teoretickým východiskám, o to väčšia bádateľská energia bola vynaložená zozbieraníu nových svedectiev pozostalých po prvých osadníkoch. V starších príbehoch si všima iné, skôr disharmonické tóny o Interhelpe a venuje sa skôr temnejším a prehliadaným kameňom celej mozaiky prameňov a zdrojov.

Na druhej strane, aj bez pôvodnej ideologickej kontaminácie sa v príbehu o Interhelpe nedá obísť silný heroický motív. Ak by sme použili agrárnu metaforu, československá kolónia v Pišpeku je obrazom rastu a rozkvetu z kvalitného československého semena, ktoré prinieslo aj zúrodnenie domácej pôdy. Samozrejme, po roku 1989 je heroický naratív obkolesený už spomínaným zlovestným a tragickým kontextom. Malé, starostlivo obrábané úrodné poličko bolo odsúdené na zánik v zničujúcom mraze stalinského režimu. Kým do trajektórie rozvoja nevstúpila centralistická a byrokratická sovietska moc, vedeli sa Čechoslováci popasovať s tristnými podmienkami okolo Frunze enormným nasadením síl a úspešne. Interhelpo v tomto smere predstavuje omnoho výraznejší fenomén ako iné vystahovalecké komúny, ktoré prichádzali do Sovietskeho zväzu na pomoc revolučnému režimu. Nerozpadlo sa a nesplynulo s miestnym prostredím a nezaniklo krátko po príchode. Nebolo násilne kolektivizované ako tiež pomerne úspešné poľnohospodárske družstvo Reflektor. Naopak, vzhľadom na svoju priemyselnú orientáciu a stavebnú činnosť zanechalo hlbokú stopu na tvári dnešného Frunze. Ako píše Jaromír Marek na konci svojej knihy: „slibovali jim kraj granátových jablek, a skončili ve stepi. S obrovským nasazením se jim však podařilo proměnit pustinu v kvetoucí zahradu a vybudovat v ní prosperující průmyslové družstvo.“ (s. 304). Netreba však zabúdať, že o hrdinské renomé Interhelpa a jeho exkluzivitu v rade vystahovaleckých projektov v ZSSR sa výrazne postarala sama marxistická spisba – išlo o najvýstavnější kus v dobovej téme bratskej internacionálnej pomoci národom Sovietskeho zväzu, čo ho predurčovalo k nekritickému vyzdvihnutiu.

Hrdinský naratív o Interhelpe bol pred rokom 1989 povinne pestovaný. Bezo zbytku mu podliehla aj Polláková práca z oku 1961. Heroizácia príbehu interhelpovcov bola zosynchronizovaná celkom opačne ako dnes – zapadala do vnútorne nerozporného a pozitívneho budovateľského obrazu Sovietskeho zväzu. Ako

hrubo a skresľujúco podčiarkuje vedecký redaktor na obálke Pollákovskej knihy, „autor v monografii presvedčivo ukazuje, že Interhelpovci mohli vykonať svoje hrdinské dielo a stať sa žiarivým vzorom iba vďaka tomu, že ich vedúcou silou, učiteľkou a organizátorkou bola bolševická komunistická strana v samom robotníckom družstve, ako aj celom Sovietskom zväze.“ K tomuto vyznaniu pridal Marek vo svojej knihe jedno podstatné priznanie, ktoré získal po rokoch od samotného Pavla Polláka: „Po letech litoval, že nemohl napsat pravdu. Byla by ideologicky nepřijatelná“ (s. 305).

Marek votkáva malý heroický motív do veľkého tragického koberca od začiatku až do konca. Nadľudský boj osadníkov v nehostinnom prostredí je uzavretý v čoraz dusivejšej a tesnejšej klietke bolševického štátu. Ako predznamenáva v úvodnej kapitole: „Vše, co vystěhovalci vlastníma rukama vybudovali, jim sovětský stát sebral. Českoslovenští dělníci komunisté si tak paradoxně s předstihem na vlastní kůži vyzkoušeli společnost, kterou komunistická strana začala budovat v Československu po převratu v roce 1948. Zakusili politické procesy, perzekuce a utrpení, které potom za vlády komunistů čekaly celou zemi.“ (s. 14). V tejto línii sú aj najrôznejšie zlyhania na ceste k víťazstvu nad okolitou prírodou a zaostalosťou pomerov pripísané najmä na vrub komunistického kódu celého projektu. V tom je vnútorné rozporná podstata a tragický kontext Marekovho pútavo napísaného príbehu „naděje a naivity, utrpení a radosti, práce i smrti“ (s. 14). Vrcholom heroickej linky sú oslavy 5. a 10. výročia vzniku Interhelpa, ktoré reprezentovali výsledky krátkeho, no extrémne intenzívneho budovateľského úsilia kolonistov. Ich príbeh, práca a výsledné dielo sa nedalo neobdivovať a autor sa tomu nebráni – tak ako čaru tohto „kvetu v púšti“ na mieste podliehali aj komunistickí reportéri ako Peter Jilemnický, Jiří Weil či Julius Fučík. Na rozdiel od nich si môže zachovať Marek odstup – vie ako to celé skončí a neskončí sa to dobre – a miestami mierne ironizuje toto budovateľské vzopätie. Vzhľadom na tragické vyznenie interhelpovského rozprávania mu nič iné ani nezostáva, no miestami to škrípe. Marek napr. poukazuje na otvorené „zadné dvierka“ budovateľov. Pripomína, že si ponechali československé pasy, aby mohli na rozdiel od sovietskych občanov cestovať do bývalej vlasti. Vníma to ako paradox – pretože ako viackrát zdôrazňuje, komunisti predsa dali „okázalé valé“ demokratickej republike. V tomto smere by sa dal problém vnímať širšie, bez toho, aby sa komunistom vracal domnelý úder. Nie všetci interhelpovci išli do Ruska kvôli svojmu komunistickému presvedčeniu, nenávisti voči demokratickej republike a „s okázalým valé“ – dôležitú rolu pri vystáhovalectve zohrala ich neutešená sociálna a ekonomická situácia. Nemali dôvod a ani „to srdce“ páliť mosty. Ma-

rek vníma opustenú vlasť skôr politicky, ako demokratickú Československú republiku a medzi riadkami je cítiť údiv, že tento „skvelý nový svet“ mohli zanechať za chrbtom. V čase, keď sa účastníci prvého transportu rozhodovali opustiť Československo, mal tento štát päť rokov. Oni boli omnoho starší. Narodili sa za monarchie, prežili vojnu a ocitli sa v republike. Sociálny vzostup sa nekonal, no o to viac snívajú o šťastí a prosperite. Tento aspekt je dôležitý – netreba zabúdať, že migrácia za prácou a príležitosťou zarobiť si lepšie ako v biednych domácich pomeroch bola pevnou súčasťou modu vivendi najnižších sociálnych vrstiev v industriálnej ére a svojim spôsobom aj jej motorom dávno pred vznikom socializmu i boľševizmu. Milióny vysťahovalcov zo strednej Európy do severnej Ameriky pred prvou svetovou vojnou hovoria za všetko. Po vojne ekonomická migrácia pokračovala, a nielen do Sovietskeho zväzu. Pri hodnotení vysťahovalectva na komunistický Východ by sa miesto údivu, hľadania „paradoxov“ a ironického zafarbenia v hlase viac zišlo skúmať práve to, že si vybrali menej pragmatickú a overenú a viac utopickú a neznámu životnú šancu. Koniec-koncov, vďaka tomu zostal v tomto príbehu aj výrazný heroický tón. Pokračoval aj po prvých neúspechoch a zlyhaniach. Nedá sa prehliadnuť, že nezlomnosť osadníkov v konfrontácii s pustou krajinou po príchode a nešťastiami, ktoré ich stretávali neskôr, motivovala aj silná utopická viera v budúcnosť, vo vlastné sily a v to, že pokiaľ si ľudia vládnu sami nielen politicky, ale aj ekonomicky, dokážu veľa. Sila tohto presvedčenia, úzka spolupatričnosť a odkázanosť na samých seba robili z komúny jednu z moderných verzií utopickej, resp. intencionálnej komunity. Ich vízia presahovala hranice komunistickej doktríny, navyše, ich pôsobenie spočiatku zostávalo pomerne nezávislé od sovietskeho režimu. Aj v tomto ohľade predstavovalo Interhelpo súčasť širšieho fenoménu moderných dejín, ktorý sa nedial len v Sovietskom zväze, čo je kontext, ktorý nemusel zostať opomenutý.

Autentický a originálny prínos knižky sa rozvíja najmä v poslednej časti. Na viacerých témach a príbehoch autor odkrýva a vyzdvihuje tragickú koncovku príbehu. Aj napriek útlosti diela, reportážnemu a sondovitému rázu sa práve tu najviac prejavuje zmysel a hodnota knihy, ktorá sčasti stojí v ľahkom polotieni Pollákovho spracovania, no na tomto mieste z neho vychádza a je jej dôležitým náprotivkom. Marek príbeh dopovedal celkom inak. Pavel Pollák na konci 50. rokov mal možnosť nahliadnuť do inak neprístupných archívnych fondov (aj vďaka kontaktom a podpore A. Dubčeka) a konfrontovať všetkých priamych žijúcich pamätníkov. Ich výpovede o tragických osudoch interhelpovcov počas stalinských čistiek na v druhej polovici 30. rokov a po napadnutí Sovietskeho zväzu nacistickým Nemeč-

kom však nezaznamenal, resp. nezverejnil. Dôsledne sa držal heroickej línie až do konca. O obetiach represí z radov nadšených a vytrvalých zakladateľov Interhelpa sa zmienil nanajvýš v dnes cynicky znejúcich slovách „padli na fronte výstavby socializmu“. O to spektakulárnejšie opisuje smrť ďalších členov komúny v bojoch proti nacizmu – či už v radoch Červenej armády, 1. československého armádneho zboru alebo v Slovenskom národnom povstaní.

Marek už obeť stalinského teroru neprehliada, venuje sa im cielene a najmä im. Prináša nové svedectvá, nové archívne pramene (napr. z archívu kirgizského ministerstva vnútra). Rozpráva o osudoch jednotlivcov, ktorých osudy sa najtvrdšie zrazili s čoraz represívnejším stalinským režimom. Smrťou, gulagom a zánikom Interhelpa z rozhodnutia sovietskeho režimu príbeh vo svojej vnútornej logike vyúsťuje. Skutočnosť, že Interhelpo zaniklo po napadnutí Sovietskeho zväzu Nemeckom, kvôli presunu priemyselného potenciálu krajiny do bezpečnejších regiónov krajiny, predstavovala pre Mareka len „urýchlovač nutného“. Dočasnú projekciu bola zakódovaná už v jej rodnom liste, „v samotných princípech, na ktorých bol projekt dělnické komuny postaven“ (s. 307). V centralistickej, byrokraticky plánovanej ekonomike nemal podľa neho šancu prežiť. Na záver si autor nechal príslovečný bombónik – až mysterióznu postavu Rudolfa Marečka, dobrodruha, komunistu, esperantistu a horolezca. Inicioval vznik družstva, pre cestu do úrodného kraja pod pohorím Ťan-šan pobláznil a naverboval desiatky ľudí, aby nakoniec do prvého transportu nenastúpil. U Mareka má záver s Marečkom svoju funkciu – len podčiarkuje, že vznik komúny, napriek všetkým čiastkovým úspechom, bol v konečnom dôsledku omyl, od začiatku postavený na naivite a lži. Tragický príbeh končí a zostáva otázka, do akej miery dokázal takto postavený sujet vyčerpať tému a do akej miery tomu zabránil. V Marekov prospech hovorí fakt, že nová publikácia evidentne nemala ambíciu stať sa novým systematickým výskumom fenoménu Interhelpo. Žánrovo by sa dala vnímať ako historická reportáž, pomocou ktorej sa snaží vystihnúť a presondovať rozporuplnú skúsenosť stoviek kolonistov z komúny Interhelpo. Z tohto uhla pohľadu sa dá k nej aj pristupovať, posudzovať jej klady i nedostatky, prípadne si povzdychnúť, že sa autor, ktorý touto knihou fruktifikoval výsledky výskumu k svojej rigoróznjej práci, nepokúsil o niečo vyčerpávajúcejšie. Aj tu by sa dalo porovnávať s Pollákovou priekopníckou knihou, no nemalo by to hlbší zmysel. Skôr sa dá skonštatovať, že aj keď sú obe diela odlišné spôsobom spracovania, prístupom i rozsahom, dá sa nájsť aj podobnosť v ich funkcii v našej historickej pamäti. Obe môžeme chápať ako pamätník. Polláková kniha bola desaťročia oslavnou stélou budovateľov komunizmu z radov Čechoslovákov v ZSSR. Práca

Jaromíra Mareka je jednou z pamätných tabúl pripomínajúcou obeť komunistického režimu. Od začiatku do konca smeruje k tragickej bodke. Vyzdvihuje to, čo Pollák nechal v pozadí a miestami zahmlieval, obchádza to, čo Pollák vyzdvihoval. Je to legitímny prístup a desaťročia rozprávaný príbeh bolo potrebné dopovedať aj takto.

Nakoniec a namiesto záveru treba aspoň zmieniť ešte jeden dôvod, pre ktorý je Interhelpe stále vzrušujúca téma pre spracovanie: nádych exotiky a dobrodružstva. Sľubuje ho samotný časopriestor jeho existencie. Významne ovplyvňuje spôsob spracovania tejto témy a spôsob, akým sa nás najmä dnes zmocňuje. Príbeh o československých kolonistoch v Kirgizsku má neprehliadnuteľný nádych romantiky. Málokoho necháva „chladným“. Interhelpe je ako historický fenomén vďačným námetom pre iné žánre, než suchá historická spisba. Marekovo rozprávanie o komúne na konci sveta si s chuťou zabalansovalo na pomedzí iných žánrov, akými sú reportáž či cestopis. Fascinujúci je už príbeh jeho tvorby – autor ho opisuje v závere knihy. Aj v spracovaní sa ukazuje hodnota tejto práce i svojské prvenstvo, ktoré netreba zľahčovať: po dlhých desaťročiach od vydania kníh od komunistických reportérov Jilemnického a Weila ide o najpútavejšiu prácu o československej osade v kirgizskej stepi. Autor nezaprie, že je vo svojom profesionálnom živote predovšetkým novinár. Vie pôsobivo priblížiť tému aj laickému čitateľovi. Ten je ideálnym adresátom a k tomuto cieľu slúžia aj bohaté citácie pamätníkov, ktoré udalostiam dodávajú konkrétnosť a plnú dokumentárnu farbu. Uvidíme, ako posunie tento nesporne zaujímavý príbeh pre historika i laika ďalšia pripravovaná práca, ktorá je podľa informácií autora tejto recenzie písaná niekde na Slovensku – a (sic!) opäť žurnalistom.

Juraj Benko

Nadia ZAVOROTNA,

Scholars in Exile. The Ukrainian Intellectual World in Interwar Czechoslovakia,

University of Toronto Press 2020, 280 s.,

ISBN 978-1-4875-0445-8.

Role Československa v podpoře emigrace z území zaniklého ruského impéria v letech 1918–1939, vyjádřená mimo jiné rozsáhlým vládním programem tzv. ruské pomocné akce, je širší odborné veřejnosti známa dostatečně. Od chvíle, kdy před více než třiceti lety umožnily společenské změny ve střední a východní Evropě svo-

bodný výzkum tohoto dříve prohibitního tématu, se podařilo publikovat bezpočet monografií, sborníků a časopiseckých studií. Z toho se však věnovalo jen několik bibliografií, průvodců po archivních fondech, dílčích monografií, materiálových studií, konferenčních sborníků i knih slovníkového a uměleckého charakteru specificky ukrajinské uprchlické vlně a jejímu československému období. S výjimkou dvou nepříliš rozsáhlých studií Bohdana Zilynského z let 1995 a 2000 toto téma postrádá i komplexní zpracování.¹ Nově sice vyšlo monumentální dílo Symona Narižného *Ukrajinska emigracija*, jehož podstatná část se věnovala právě diaspoře na území Československa,² navíc doplněné o druhý dříve nevydaný svazek,³ šlo však spíše o pramenný zdroj očitého svědka než o historickou kriticky zpracovanou monografii.

Tuto mezeru se pokusila zacelit práce *Scholars in Exile. The Ukrainian Intellectual World in Interwar Czechoslovakia*. Knihu vydala v roce 2020 Torontská univerzita, která má v ukrajinstických studiích dlouholetou tradici. Její autorkou je kanadská historička a bibliografka ukrajinského původu Nadia Zavorotna, dlouholetá odborná pracovnice Torontské univerzity. Na ní mimo jiné v letech 2006–2017 působila v „Petro Jacyk Central & East European Resource Centre“. V současnosti na Torontské univerzitě zastává pozici výzkumné pracovnice katedry ukrajistiky. Kromě tématu ukrajinské diaspoře se věnuje různým aspektům dějin a kultury Bukoviny v období vlády Habsburků.

Autorka se ve své práci, při jejíž přípravě zúročila mnohaletý badatelský výzkum prováděný v amerických, kanadských, českých i ukrajinských archivech a knihovnách, nesnaží o obvyklý chronologický výklad. Zaměřuje se na vybraná témata, jež však zachycuje v historickém kontextu a ve vzájemných souvislostech. Pozornost soustředila především na aktivity akademických, vzdělávacích a uměleckých institucí a na životní osudy jejich hlavních představitelů – tedy na tu část diaspoře, která měla pro její dobové vnímání, vývoj a reflexi světovou veřejností formativní vliv. Nejde přitom o dějiny vědy, autorka popisuje spíše dějiny fungování jednotlivých institucí a charakterizuje jejich příspěvek k rozvoji ukrajinské společnosti mimo území obývaná ukrajinským etnikem. Kvalitní ukrajinské školství považuje autorka za základní předpoklad funkční občanské společnosti. Ostatně

1 Bohdan ZILYNSKYJ, *Ukrajinci v Čechách a na Moravě: (1894) 1917–1945 (1994)*, Praha 1995; Idem, *Ukrajinci v českých zemích v letech 1945–1948*, Praha 2000.

2 Symon NARIŽNYJ, *Ukrajins'ka emigracija: kul'turna pracja ukrajins'koji emigraciji miž dvoma svitovymy vijnamy. Častyna perša*, L'viv 2008.

3 Idem, *Ukrajins'ka emigracija: kul'turna pracja ukrajins'koji emigraciji 1919–1939. Častyna 2*, Kyjiv 1999.

školství a vzdělanost byly prioritní oblastí i pro ruskou pomocnou akci. Pedagogové, kteří v Československu našli profesní uplatnění, mohli navazovat na svou předchozí odbornou činnost a díky ediční podpoře její výsledky prezentovat v ukrajinsky psaných knihách. Poté, co se rozplynuly naděje na pád bolševického režimu v Sovětském svazu a na brzký návrat emigrantů domů, umožnila existence zmíněné sítě škol vznik plnohodnotné, paralelní ukrajinské společnosti. V konečném důsledku tak celá iniciativa československé vlády umožnila dokončit studia nemalému počtu uprchlíků, kteří následně našli uplatnění buď přímo v Československu, nebo v dalších zemích, nabídla možnost odborného rozvoje uprchlým vědcům a umělcům, a tím vším položila základ další generace ukrajinské diaspory, která po druhé světové válce našla zázemí především v USA a v Kanadě.

Hlavní část knihy Nadi Zavorotné tedy tvoří charakteristika základních vzdělávacích institucí ukrajinské emigrace v Československu: Ukrajinské svobodné univerzity, Ukrajinského ekonomického kabinetu, Drahomanovova ukrajinského pedagogického institutu a Ukrajinského studia výtvarných umění. Struktura těchto kapitol je podobná – autorka se zaměřuje na historii institucí, cíle činnosti a finanční zajištění jejich fungování, na složení pedagogického sboru, na počet a skladbu studentů. Přidává také přehled odborných činností, pořádaných výstav a konferencí, vydaných publikací i forem mezinárodní spolupráce.

Ve dvou souhrnných kapitolách přibližuje autorka další klíčové ukrajinské veřejné organizace; jednak odborné a profesní spolky (například Ukrajinský akademický komitét, Ukrajinská právnická společnost), jednak archivy, muzea a knihovny – ať již ukrajinské nebo české s ukrajinskými sbírkami (Ukrajinské národní muzeum a archiv, Muzeum osvobozené boje Ukrajiny, Slovanská knihovna). Ty všechny tvořily zázemí činnosti ukrajinské diaspory a podporovaly rozvoj jejich veřejných aktivit. Stranou nezůstává vydavatelská činnost, tak příznačná pro tehdejší Československo. Vždyt především ve 20. letech byla převážná část knih a periodik ukrajinské diaspory vydána právě zde.

Autorka zasazuje fenomén ukrajinské emigrace do dobového kontextu. Charakterizuje složení ukrajinské emigrace, motivaci jejích příslušníků k odchodu do zahraničí a jejich představy o životě mimo Ukrajinu. Popisuje také důvody, které vedly československou vládu k vyhlášení programu ruské pomocné akce, jeho strukturu a směřování. Současně se vyrovnává s obtížně uchopitelným vnímáním ukrajinské etnicity, se vztahem k emigraci ruské, citlivě poukazuje na skutečnost, že v tehdejší době nebylo možné jednoznačně oddělit ruské od ukrajinského, neboť tyto prvky existovaly po staletí vedle sebe a navzájem se prolínaly a ovlivňovaly.

Text současně poukazuje na obtíže spojené s životem v emigraci, na jeho vratké základy a na nároky, jaké kladl na jednotlivé příslušníky emigrantské komunity. Ukazuje rovněž, jak náročné bylo pro tehdejší československé představitele rozdělování finančních prostředků určených na podporu emigrace, jejichž množství se po štedrých 20. letech začalo rychle zmenšovat, což je nutilo k přísnější selekci. Zatímco například Ukrajinské národní muzeum a archiv získávalo v prvotním období dostatečnou subvenci umožňující jeho rozvoj, postupně bylo množství peněz omezováno a nakonec bylo další financování podmíněno předáním organizace československému státu. Transformovaný Ukrajinský historický kabinet patřící k tzv. Slovanským archivům ministerstva zahraničních věcí se následně dočkal obnovené finanční podpory. Oproti tomu největší muzejní instituce tehdejší ukrajinské diaspory – Muzeum osvobozenického boje Ukrajiny – se od počátku musela spoléhat pouze na soukromé dárcy a na podporu přicházející od ukrajinských spolků působících v zahraničí.

Jednou z nejdůležitějších kapitol knihy je ta poslední nazvaná *The Ukrainian Scholarly Community and the Outside World*, která se věnuje vztahům ukrajinské diaspory a československé i zahraniční společnosti. Popisuje pokusy jednotlivců i organizací zajistit svou účast v mezinárodním dění, snahu o uznání ukrajinského národa a ukrajinské státnosti ze strany Společnosti národů a dalších organizací. Tato činnost byla v československých podmínkách o to obtížnější, že vládou poskytovaná podpora byla podmíněna jejím nepolitickým základem, veškeré veřejné projevy musely tudíž být uskutečňovány s mimořádnou mírou diplomatického taktu. Po vzájemném československo-sovětském uznání *de iure* v roce 1934 začaly být veřejně projevované snahy o ukrajinskou svébytnost považovány za nevhodné. Narážely na četné protesty sovětské strany.

Autorka dále rozebírá vzájemnou spolupráci ukrajinských a československých intelektuálů, která, byť na první pohled snadná, vůbec nebyla samozřejmá. Potvrzuje sice nepříteliš četné zapojení ukrajinských činitelů do veřejného života československé majoritní společnosti, na druhou stranu, tam, kde k propojení došlo, šlo o kooperaci velmi efektivní a oboustranně přínosnou. Ani vzájemná spolupráce Ukrajinců v Československu s Ukrajinci žijícími v tehdy polské Haliči a rumunské Bukovině nebyla snadná, byť byla poměrně živá a rozsáhlá. Překážky jejímu rozvoji kladly jednak obtížně budovaný vztah československého a polského státu, jednak oficiální politika polské a rumunské vlády. Ty v jakýchkoliv národně emancipačních projevech svého ukrajinského obyvatelstva spatřovaly separatistické snahy. O obtížích s udržováním kontaktů s Ukrajinci žijícími na území Sovětského svazu

platí výše řečené dvojnásob. I zde nicméně existovaly (především ve 20. letech) výjimky, na které Nadia Zavorotna poukazuje a jimiž rozbíjí zjednodušující představu o hermetické izolaci sovětské společnosti před zahraničím.

Autorka deklaruje, že není jejím cílem postihnout problematiku ukrajinské emigrace v meziválečném Československu „en bloc“. Její práce však nabízí řadu motivů, společných osudů a historických jevů, které jednotlivé separátně působící části váží do logického zobecňujícího celku umožňujícího pochopit téma v uceleném kontextu. Poukazuje i na to, jakým způsobem ukrajinský prvek ovlivňoval tehdejší československou společnost, i na přínos života v emigraci pro rozvoj ukrajinského národního vědomí. Důrazem na tento bod může ve čtenáři vytvářet až přehnanou představu jakéhosi mesianistického poslání ukrajinské diaspory. Ta v autorčině podání uvědoměle bojovala za udržení a rozvoj ukrajinských národních myšlenek s vidinou budoucí ukrajinské státnosti, čemuž měli všichni její příslušníci svorně podřízovat své kroky. Řada konkrétních činů ukrajinských vzdělavců byla přitom vedena prostou snahou o přežití v nelehkých podmínkách emigrace a o osobní uplatnění, přičemž ideové hledisko zůstávalo upozaděno.

V každém případě je kniha Nadi Zavorotné *Scholars in Exile* výsledkem pečlivé rozvahy, precizní badatelské přípravné práce a následné zodpovědné interpretace pramenů zasazené do dobových souvislostí. Podařilo se jí sestavit kompaktní text, který se vyznačuje stylistickou a informační přesností, jež je charakteristická pro knihy angloamerické produkce, navíc podložený svědomitou heuristikou. Současně se však neutápí v nepodstatných detailech, v dlouhých citátech a ve složitě formulovaných, přitom však významem marginálních, souvětích – což je naopak rys typický pro řadu prací ukrajinské provenience. Nové informace v knize najde nejen poučený laik, ale i badatel, který se dějinám ukrajinské diaspory ve 20. století věnuje systematicky. Českému čtenáři pak kniha připomíná jednu z nejpozitivnějších kapitol vlastních dějin 20. století – přibližuje události, kdy se mladý československý stát bez ohledu na vlastní problémy rozhodl systémově podpořit rozsáhlou multietnickou utečeneckou vlnu a poskytnout jí podmínky pro důstojnou adaptaci v nelehkém prostředí emigrace. Kniha ukazuje, že pozitivní dosah této podpory dalece přesáhl představy tehdejších vládních činitelů.

Lukáš Babka

Jacek Witold WOŁOSZYN,

Niepodległościowa konspiracja młodzieżowa na ziemiach polskich w latach 1944/45–1956,

Lublin-Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2019, 680 s.,

ISBN 978-83-8098-645-9.

Problematiku poválečné protikomunistické rezistence lze bezpochyby stále řadit mezi oblíbené výzkumné směry současné polské historické vědy. Vzhledem k rozsahu tohoto fenoménu, který bezesporu patřil v Evropě k těm nejvýraznějším, není tento zájem ničím zarážejícím.¹ Vedle prací zabývajících se fungováním větších odbojových organizací i menších partyzánských oddílů se objevují i práce přibližující specifitější podoby odporu polské společnosti vůči komunistické vládě. Jedná se např. o studie věnující se veřejným protestům,² ale i rezistenci mládeže.³ Právě odpor mladistvých byl jedním z témat, která dlouhou dobu stála poněkud stranou zájmu polských historiků; tato problematika byla navíc v kontextu činnosti „dospělých“ odbojářů z bývalé Zemské armády (*Armia Krajowa*) či národoveckých formací vnímána spíše jako „vedlejší“. Zmapování činnosti a motivace mladistvých účastníků aktivit proti komunistickému režimu přitom nabízí velice zajímavý náhled na myšlení a postoje dospívající části tehdejší polské společnosti. Zpracováním tohoto tématu se již řadu let zabývá Jacek Wołoszyn, v současné době přednášející na katolické univerzitě v Lublině, jenž vedle řady dílčích a případových studií shrnul výsledky svého výzkumu v recenzované knize.⁴

Na rozdíl od mnoha jiných prací věnovaných poválečné rezistenci, není ta Wołoszynova jen výčtem organizací a skupin, jejich členů a akcí, které odpůrci režimu provedli, ale již z úvodních kapitol je zřejmé, že se autor snaží sledovanou proble-

1 Srov. zejména: Rafał WNUK – Sławomir POLESZAK – Agnieszka JACZYŃSKA – Magdalena ŚLADECKA, *Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956*, Warszawa-Lublin 2007.

2 Např.: Łukasz KAMIŃSKI, *Polacy wobec nowej rzeczywistości 1944–1948. Formy pozainstytucjonalnego żywiołowego oporu społecznego*, Toruń 2000; Joanna DARDZIŃSKA, *Ulotki, hasła, anonimy. Formy indywidualnego sprzeciwu wobec systemu komunistycznego w Polsce w okresie 1945–1989*, Warszawa 2015.

3 Např.: Bogusław WÓJCIK, *Niepodległościowe organizacje młodzieżowe na Rzeszowszczyźnie w latach 1944–1956*, Rzeszów 2009; Monika KAŁA – Łukasz KAMIŃSKI (eds.), *Młodzież w opozycji społecznej 1944–1989*, Wrocław 2002; Andrzej FRISZKE, *Między wojną a więzieniem 1945–1953*, Warszawa 2015; Bartłomiej NOSZCZAK, *Etos gniewu. Antykomunistyczne organizacje młodzieżowe w Warszawie (1944–1989)*, IPN, Warszawa 2015..

4 Např.: Jacek Witold WOŁOSZYN, *Konspiracja młodzieżowa na ziemiach polskich w latach 1944–1956*, Pamięć i Sprawiedliwość, 2011, č. 1(17).

matiku zasadit do širšího kontextu a pochopit souvislosti nezbytné k zodpovězení otázky, proč a za jakých okolností polská mládež přistupovala k aktivitám proti vládnoucímu režimu. Autor tak předkládá poměrně detailní rozbor situace polské společnosti po druhé světové válce, přístupy jejích částí k etablovanému se režimu či budování státního monopolu v mnoha odvětvích života, včetně společenských organizací. Pro přiblížení kontextu doby a východisek rezistence autor sáhl po řadě prací z dalších vědních oborů, jako sociologie či psychologie. Tento interdisciplinární přístup významným způsobem obohatil vypovídající hodnotu jeho výzkumu.

Práce nepostrádá poměrně obsáhlý teoretický úvod přibližující nejen využitou literaturu a prameny, ale především základní východiska autorova výzkumu a otázky a cíle, které s ním souvisejí. Nechybí rovněž definice základních pojmů spojených s touto problematikou, jako mládež, konspirace, protest, politická opozice a společenský odpor. Toto vymezení rozhodně dodává předloženým výsledkům výzkumu na hodnověrnosti, neboť se díky tomu autor nedopouští zjednodušeného a zkresleného výkladu, který je bohužel v pracích zabývajících se problematikou odboje a odporu proti komunistickému režimu neřídka přítomný. V první kapitole příznačně nazvané *Kontext* autor přibližuje společenské jevy a vývoj státní politiky, které ve svém důsledku zafungovaly jako hlavní impulsy protirežimních aktivit. Za jeden z nejvýznamnějších autor považuje ohrožení společenských hodnot, což vyvolalo různé postoje mládeže, mj. právě i ten antisystémový (s. 110). Na rozhodnutí k aktivnímu vystoupení proti režimu logicky navazuje vlastní geneze skupin odporu (II. kapitola). Z názvů některých organizací autor např. vyvozuje hlavní ideové proudy odporu mládeže – antisovětlismus (s. 112), antikomunismus (s. 120), katolicismus (s. 139) či navazování na tradice odboje z období druhé světové války (s. 123). V další části se Wołoszyn zabývá představením souhrnného portréту protikomunistických skupin – územní působností, systémem řízení a velení, jako i původem mladistvých konspirátorů, který poněkud kolidoval s tehdejší ideologickým výkladem, neboť byl převážně dělnický (s. 289). Vlastní činnost a cíle – případně formulované v programech některých skupin – dle autora v podstatě korespondovaly s koncepcí skautského odboje (*Szare Szeregi*) definované během druhé světové války. Tedy aktuální činnost („*Dziś*“), přípravy na zvrát – v realitě poválečné konspirace dominující spíše v rovině teoretické („*Jutro*“) a činnost ve svobodné zemi („*Pojutrze*“). Velká pozornost je v knize věnována i bezpečnostnímu aparátu, který se zabýval nejen likvidací skutečných projevů odporu i konstrukcí domnělých skupin, ale též infiltrací mládeže. Na příkladu činnosti struktur tajné policie autor poukazuje na rozpory, které se s kontrolou a „odhalováním“ protistát-

ní činnosti mezi mládeží pojily. Jedná se např. o ideologické pozadí patrné v souvislosti se vznikem Svazu polské mládeže (Związek Młodzieży Polskiej – ZMP), na který pochopitelně nemohlo být nahlíženo negativně (s. 449), jako i nutnost dodržování tzv. socialistické zákonnosti (aktuální především po roce 1953) na straně jedné a aktivizaci v potírání odporu na straně druhé (s. 471). Závěrečná část práce pak odpovídá poslední etapě spojené s činností skupin odporu, tj. jejich odhalením, likvidací, vyšetřováním a soudním postihem zúčastněných. Další život těchto osob je nastíněn jen částečně a není předmětem sledované práce.

Jestliže metodologický přístup autora lze hodnotit veskrze pozitivně, v případě práce s prameny lze shledat určité výhrady. Jedná se o popis vlastní činnosti jednotlivých skupin odporu a z toho vyplývajících závěrů. Autor se totiž při práci s prameny z provenience totalitních bezpečnostních služeb dostal k těžko řešitelnému problému věrohodnosti některých skutečností uvedených v tomto druhu dokumentů. Obzvláště patrný je tento fakt na tzv. charakteristikách, tedy stručných studiích vypracovaných *ex post* pracovníky rezortu bezpečnosti.⁵ Sám autor úskálí spojené s těmito písemnostmi, které vznikly pro určité účely a za specifických okolností, zmiňuje (s. 40), avšak jejich využití a představené závěry nepůsobí vždy zcela věrohodně. Není totiž zcela zřejmé, byla-li např. činnost skupin taková, jak byla prezentována v citovaných „charakteristikách“. Vzhledem k rozsahu práce, která se nezabývá pouze jedním případem, ale přináší desítky příkladů vztahujících se k jednotlivým aspektům fungování rezistentních skupin, je ale hlubší rozbor všech těchto kauz těžko představitelný. Další světlo na jejich pozadí by nicméně mohly vrhnout dokumenty vztahující se k revizím procesů a rehabilitacím účastníků rezistence. Tato neméně zajímavá problematika však v práci bohužel reflektována není. Představené ilustrativní příklady z činnosti konkrétních rezistentních skupin též mohou působit poněkud nejednoznačně. V některých částech totiž mírně uniká zhodnocení dané činnosti v obecnější rovině, a není proto zřejmé, jaký rozsah jednotlivé aktivity měly.

Navzdory těmto drobným rozporům vyplývajícím především z ohromného rozsahu tématu představuje sledovaná práce první takto ucelený a velmi solidně zpracovaný pohled na problematiku rezistence mládeže v poválečném Polsku. Jedná se skutečně o inspirativní práci, a to nejen z hlediska odporu mladistvých, ale

5 „Charakteristiky“, tedy základní informace o činnostech a likvidacích skupin odporu, vypracovávala především vojvodská velitelství Občanské milice (*Komenda Wojewódzka Milicji Obywatelskiej*) pro potřeby interních školení, zpracování souhrnných přehledů, vydávaných např. ve formě studií. Blíže např.: Jacek WOYNO, *Prace naukowo-badawcze prowadzone przez pion „C“ MSW (1960–1989)*, Przegąd Archiwalny, 2011, č. 4.

i jako model pro analýzu obdobných aktivit též u dospělé části populace, jistě nejen té polské.

Adam Zítek

Robert ADAM – František MARTÍNEK – Petr PÍŠA – Magdaléna POKORNÁ – Lucie RYCHNOVSKÁ (eds.),

Karel Havlíček. Korespondence III 1845–1847,

Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2020, 616 s.,

ISBN: 978-80-7422-476-8

V říjnu 2020 vyšel v Nakladatelství Lidové noviny již třetí svazek plánované šesti-dílné edice, jež si dala za úkol představit a do náležitého kontextu uvést veškerou dochovanou korespondenci Karla Havlíčka Borovského (1821–1856), jednoho z nejzásadnějších formovatelů moderní české žurnalistiky, kultury, ba i národa jako takového. Celkem 296 dopisů, Havlíčkem odeslaných i přijatých, jež vznikly v období ohraničeném počátkem roku 1845 a prosincem 1847, nabízí opět unikátní možnost nahlédnout do mnohdy neznámých sfér Havlíčkova privátního a veřejného života. Oproti oběma předchozím svazkům však nastává určitý zlom. Zatímco dosud jsme byli svědky Havlíčkova zrání, utváření se a hledání světónázoru v dobách teologických studií a následného pobytu v Rusku, tento díl, jak uvádí docenti Magdaléna Pokorná a Robert Adam v úvodní studii, již „dokumentuje Havlíčkovu cestu k věhlasu a k přednímu postavení v českém národním hnutí – už ne tolik v podobě cestopisného reportéra a satirického básníka, nýbrž jako literárního kritika a novináře“ (s. 35). Třetím svazkem tak prostřednictvím předkládaných listů vstoupíme do centra vlasteneckého kvasu předrevoluční české společnosti, v níž se jméno teprve pětadvacetiletého redaktora začíná stávat stále větším fenoménem.

K výraznému mezníku, jakým se pro Havlíčka i tehdejší českou veřejnou sféru stalo jeho dosazení do křesla redaktora *Pražských novin* a jejich přílohy *Česká včela*, však na jaře 1845 zbýval ještě necelý rok. Mladého vlastence tehdy nacházíme coby nového obyvatele města Prahy, kam přesídlil z Německého Brodu s cílem pracovat ve prospěch národní věci efektivněji, než jak by toho byl schopen v čele ochotnického souboru na maloměstě. Přestože frekvence dopisů předznamenávajících Havlíčkovu kariéru novináře a významnou dějinnou úlohu s každou stránkou roste, v první polovině publikace hraje nepřehlédnutelný part spíše milostná kore-

spondence s Františkou Weidenhoffrovou, dcerou německobrodských měšťanů, do níž se Havlíček zamiloval díky zmíněné divadelní společnosti.

Vývoji Havlíčkova vztahu s Fany a příčinám jeho ztroskotání se od druhé poloviny 19. století věnovala řada více či méně známých badatelů (mimo jiné Ladislav Quis, Jaromír Bělič nebo Zina Zborovská). Avšak zatímco uvedení zakládali své úvahy a hypotézy většinou jen na dopisech mezi Havlíčkem a Fany, až díky tomuto svazku, předkládajícímu veškerou dochovanou Havlíčkovu korespondenci daného období, se nabízí jedinečná možnost nevnímat peripetie milostného vztahu izolovaně, ale v co nejširším kontextu Havlíčkova života a naturelu. Tato skutečnost výrazně usnadňuje rekonstrukci možného scénáře úpadku jeho vztahu s Fany, a lze ji tak označit za jednu z nejsilnějších předností tohoto díla.

Na počátku svého přesídlení do Prahy Havlíček za svou láskou očividně teskní. Nepřekypuje sice zamilovanými slovy, jeho city ke „zlatinké Fanynce“ (s. 86) jsou ale jasně viditelné: „jen strpení, pak si to zas všechno vynahradíme, až se sejdem navěky“ (s. 67). Zároveň však lze z jeho listů cítit zvyšující se míru netrpělivosti, s jakou pracovitý mladík vyčkává konečně nějaký posun ve svém pracovním životě: „Kdybych jenom brzy mohl něco řádnějšího o sobě psát, však snad dá Bůh, že to nebude tak dlouho trvat“ (s. 66), píše své matce v dubnu 1845. Čtenář tak tuší, že ve chvíli, kdy se Havlíčkovu dosud nevyužitému potenciálu dostane možnosti plně se projevit v podobě činorodé práce ve prospěch národa, půjdou myšlenky na dívku z Německého Brodu stranou. Skutečně, první zřetelné signály počínajícího nesouladu se v listech objevují již v létě, na intenzitě ale začínají nabývat s ustanovením Havlíčka redaktorem *Pražských novin* v lednu roku následujícího. Havlíček, očividně nadšen svojí novou pozicí, znatelně s Fany omezuje písemný styk („nevíš, jak nerad teď péro do ruky беру, nemá-li to do tisku jít“, s. 188). Nicméně – a zde se plně projevuje ona výše zmíněná přednost publikace v podobě zahrnutí veškeré korespondence – z ostatních listů tohoto období jasně vyplývá, že se Havlíčkovi nedostávalo času odepisovat nikomu, nejen své milé, viz např. omluvný dopis A. V. Šemberovi (s. 222) nebo list bratru Františkovi: „Já ani Fany nepíšu, jen málokdy“ (s. 226).

V červnu již redaktor otevřeně vyjadřuje oprávněně pochybnosti nad budoucím souladem svého světonázoru s tím Františčiným: „to jediné, musím se Ti přiznat, mi nepokoj činí, nebudeš-li časem se mnou a s jednáním mým nespokojena, protože se ti časem bude zdát podivno viděti mne jednat zcela jiným způsobem, než jiní lidé jednají“ (s. 219). V létě lze cítit rozmrzelost na obou stranách: „Cožpak neznáš slova, s kterými bys mě mohl vlídněji z bludu vyvésti?“ (s. 236), ptá se Hav-

líčka stále roztrpčenější Weidenhoffrová v srpnu. Vcelku očekávatelné finální odloučení světa pražského redaktora a německobrodské slečny s nutně užšími obzory a konzervativnějšími názory, které kritickému intelektuálovi Havlíčkovi stále méně imponovaly, pak nastává v září. Tehdy Havlíček informuje bratra, že se s rodiči Fany pohádal „a že z toho ze všeho snad nic nebude“ (s. 240). Tímto okamžikem se cesty Františky Weidenhoffrové a Karla Havlíčka navždy rozcházejí. Avšak žal z rozpadu vztahu pragmatického Havlíčka zřejmě výrazněji neochromil – již o několik dní později žádá matku, aby mu na zimu nechala vyudit pořádné prase a naložila zelí (s. 242).

„(P)rávě dnes v noci napsal jsem velmi ostrou [kritiku – pozn. autora] na spis p. Tylův *Poslední Čech*“ (s. 86), píše Havlíček Fany na sklonku jara 1845. Zřejmě ani on sám netušil, co svým britkým soudem vyvolá. Již v půli července tak Františka oznamuje, že „zde v Praze moje kritika učinila veliký hřmot, všechno běhalo do káfiren čísti, jak si *Posledního Čecha* podávají“ (s. 99). Text, jak známo, znamenal přelom nejen pro tehdejší českou společnost,¹ v níž se Josef Kajetán Tyl těšil statusu nenapadnutelné ikony, ale zároveň i pro samotného autora – přestože Havlíček mírně ironicky konstatuje, že si tím získal slávu způsobem „velmi laciným“ (s. 104), byl si bezesporu vědom skutečnosti, že to byl právě daný text (a úsilí Františka Palackého),² co podnítilo nakladatele *Pražských novin*, aby Havlíčkovi nabídli místo redaktora.

O počátcích redaktorské práce „Havla Borovského“ bylo řečeno a napsáno mnoho, nejnovější svazek jeho korespondence však obsahuje nemálo nových a pozoruhodných faktů, pravdaže zejména těch týkajících se pozadí vzniku některých článků (z pera jeho i ostatních přispěvatelů). Prostřednictvím písemných reakcí čtenářů se ale zároveň nabízí jedinečná možnost dozvědět se, jak Havlíčkovy názory vnímali mnozí jeho současníci. Nanejvýš schopný a pracovitý redaktor periodika, které pod jeho vedením doznalo širokého věhlasu daleko za hranicemi české metropole,³ si svými jasně formulovanými stanovisky získával řady příznivců stejně, jako

1 O zásadním významu kritiky *Posledního Čecha*, jemuž Havlíček vyčítal uměleckou plytkost i přiživování povrchního vlastenectví, viz např. Jaroslav VLČEK a kol., *Literatura česká devatenáctého století: od Josefinského obrození až po českou modernu, Díl III. část 1: Od K. H. Máchy ke K. Havlíčkovi*, Praha 1905, s. 579–583.

2 Karel KAZBUNDA, *Karel Havlíček Borovský, svazek I.*, Praha 2013, s. 229–238.

3 Zatímco počet odběratelů *Pražských novin* v lednu 1846 čítal okolo dvou set osob, po roce Havlíčkova vedení se toto číslo skoro pětinasobně navýšilo (Václav ŘEZNÍČEK, *Karel Havlíček*, Praha 1897, s. 88.). Připočteme-li pak ty, kteří si periodikum nepředpláceli, ale kupovali na stáncích či vypůjčovali od známých, dosahoval počet čtenářů ve sledované době přinejmenším několika tisíc (Antonín HAJN, *Národ o Havlíčkovi*, Praha 1936, s. 6.).

si vytvářel nepřátele, s nimiž se nejednou přel i veřejně, tj. prostřednictvím článků. O tom, že ne vždy byly Havlíčkovy půtky čtenářstvu po chuti, svědčí např. dopis právníka Josefa Havelky z června 1846, v němž Havlíčka prosí, aby zanechal hádek s redaktorem *Květu* Jakubem Malým, neboť „neprospívají k oučelu Vašemu i našemu, nýbrž u nepřítelů našich v posměch a potupu nás uvádí!“ (s. 211). List Havlíčkova přítele Karla Jiříčka je zase výtečným dokladem dobové percepce názorů publikovaných na stránkách *Pražských novin* v řadách venkovských čtenářů, kteří Havlíčkovo úsilí vnést do veřejného života méně sentimentálního vlastenectví a více kritického myšlení mnohdy nevnímali s příliš velkým pochopením (viditelné popuzení způsobila zejména kritika Tyla, s. 260–261). Přestože se jedná o vzorek v podstatě nicotný, zahrnující v podstatě jen reakce odesílatelova okolí, vzhledem k absenci podobných dobových dokumentů v sobě daná zpráva nese nanejvýš vzácnou vypovídací hodnotu.

Zásadní místo konfrontační roviny v Havlíčkově veřejné činnosti je fenoménem všeobecně známým. Jak ale dosvědčuje tato publikace, „boje“ mladý redaktor zdaleka nespíval pouze na poli žurnalistiky – hádal se a rozčiloval i v soukromí: „to musí být, má-li být nějaký veselejší život, aby se trochu lidé třeli“ (s. 100), těšil Havlíček Fany, která s konfliktním potenciálem svého nastávajícího nesouzněla. Přestože jsme i v předchozích dvou svazcích měli možnost sledovat občasné příklady Havlíčkovy nekompromisnosti a přísných měřítek, která uplatňoval vůči sobě i svému okolí, ve třetím díle se jeho pověstná ostrá letora projevuje již zcela otevřeně. Do sporu tak přichází v podstatě s každým, s kým vede dlouhodobou korespondenci. Např. Vilém Gabler přítele Havlíčka v jednom z listů nepřímě označuje za egoistu a lituje, že měl o něm „příliš vysoké mínění“ (s. 47), Ferdinand Kopp se zase proti Havlíčkovu nedochovanému dopisu vymezuje slovy, že není žádný padouch, „s nímž si takové řeči vésti dovoluujete“ (s. 83). Nelichotivými výrazy častuje Havlíček i bratry Františka („nemá dobrého základu ani v srdci, ani v hlavě“, s. 130) a Josefa, který v Praze s nevalným prospěchem studoval filozofii: „lenoch, nedbalec a lhář jest“ (s. 360). V této souvislosti zaujmou dopisy kněze Františka Mudry, Havlíčkova spolužáka ze semináře, z jehož řádků sice rovněž vyplývá, že jej Havlíček něčím popudil, pan farář však neoplácí stejnou mincí a vždy reaguje s blahosklonnou shovívavostí.⁴

4 Havlíčkovo ne zcela pozitivní hodnocení mnohých z jeho nejlepších přátel (Gabler, Jirgl, Mudra aj.), jejichž listy tvoří nedílnou součást vydávané korespondence, uvádí např. Karel TŮMA, *Karel Havlíček Borovský: nejslavnější publicista českého národa*, Kutná Hora 1883, s. 26–27.

Značnou část druhé poloviny tohoto svazku tvoří ne příliš zajímavé dopisy související s veřejnou sbírkou na českou průmyslovou školu (z ideje nakonec sešlo). Monotematicnost je však pouze zdánlivá. Vedle četných listů přispěvatelů z řad českých vlastenců⁵ se totiž právě v této době, tedy v průběhu roku 1847, začínají v dochované korespondenci objevovat první příznaky podrážděnosti státní moci, která výše zmíněnou Havlíčkovu otevřenost v názorech a britký styl nehodlala přecházet s takovou tolerancí, s jakou tak činili mnozí jeho blízcí. Již v březnu 1846, tj. pouhé dva měsíce po převzetí redakce *Pražských novin*, Havlíčka na nebezpečí přílišné otevřenosti upozorňuje vlašimský kaplan Kohlrus, obávající se, že panu redaktorovi „z rukou vyderou redakci“ (s. 194). Pochyby o nekonečné shovívavosti státního aparátu ostatně vyjadřuje i sám Havlíček, a to v prvním dochovaném dopise Boženě Němcové z počátku prosince roku 1846. Spisovatelce v něm omluvným tónem vysvětluje, proč nemůže vydat její článek, a zároveň otevřeně reflektuje svou nelehkou situaci: „očekávám každou chvíli, že se má vláda novinářská krátkým dekretem z vídeňské policie skončí“ (s. 252).

První reálný zásah cenzury přichází v květnu následujícího roku prostřednictvím dopisu Knižního revizního úřadu, jenž se Havlíčka táže, co jej oprávnilo zveřejnit článek o způsobech, jakými pruští úředníci nakládají s vandrovními a tuláky, kde prý zaznívají „podvratné názory“ (s. 329). S dalšími stránkami pak čtenář seznává, že tento první varovný list nebude ani tím posledním. Zatímco v předchozím svazku Havlíček zásahy cenzury rakouského státu zmiňoval „pouze“ v souvislosti s kontrolou soukromé korespondence mířící z Ruska,⁶ zde již c. k. úřady vstupují do jeho života aktivně. Havlíčkovy argumentačně brilantní odpovědi, jimž nechýbí velice umně a mezi řádky skrytá ironie, jsou sice skvělým počtením po všech stránkách, nicméně žalostné události následujících let z nich činí smutná mementa marného boje pokrokového intelektuála, jenž státní šikaně, onomu osudovému determinantu svého života, nedokázal v konečném důsledku vzdorovat.

To však předbíháme. Úplně poslední psaní tohoto svazku, které na konci roku 1847 napsala Havlíčkovi jeho nastávající choť Julie Sýkorová, je prosté jakýchkoliv obav z budoucnosti, sálá z něj jen láska a očekávání slibných zítřků. Na sklon-

5 Vzhledem k antiklerikálnímu tónu řady Havlíčkových textů překvapí velké množství římskokatolických duchovních, kteří mu u příležitosti zaslání peněžních obnosů zároveň vyjadřují sympatie a podporu jeho vedení *Pražských novin*, což svědčí o tom, že zdaleka ne všechny členy stavu církevního Karel Havlíček pobuřoval.

6 Důvody, proč své epigramy nechce posílat z Ruska domů, objasňuje Havlíček – plně si vědom potenciálních represí – poměrně odlehčeným tónem důmyslné alegorie: „jsou tuze něžné, zvadly by na hranici“ (Karel HAVLÍČEK, *Korespondence II 1843–1844*, Praha 2019, s. 55.).

ku prosince tak šestadvacetiletého Havlíčka zanecháváme jako šťastného muže s mnoha vizemi a coby stále výraznějšího hybatele českým veřejným životem, abychom s ním v příštím, již čtvrtém svazku (jehož vydání je plánováno ke 200. výročí jeho narození) vkročili do druhé půle této edice a zároveň do neklidného roku 1848. Ten bude přelomovým okamžikem nejen pro další vývoj českého národa, ale nenávratně ovlivní i další osudy Havlíčka samotného a jeho blízkých. „Od Nového roku chystám se k veliké činnosti“ (s. 390).

Každé literární dílo, jež je součástí edice, nutně vybízí ke komparaci s ostatními svazky dané řady. Třetí díl Havlíčkovy korespondence v porovnání se dvěma předchozími plně obstojí ve všech směrech. Precizně zpracovaný a tradičně objemný poznámkový aparát pomáhá nejen neztratit se ve stále narůstajícím množství jmen a historických reálií, ale zároveň umně propojuje jednotlivé fragmenty korespondence četnými odkazy a vysvětleními, což čtenáři značně ulehčuje orientaci. Ke snadnější práci s knihou rovněž přispívají úvodní studie analyzující dvě hlavní roviny tohoto svazku, tj. vývoj Havlíčkova vztahu s Fany a začátky jeho redaktorské činnosti. Vyzdvihnout je třeba úroveň překladu (především se jedná o Havlíčkovy německy psané odpovědi Knižnímu reviznímu úřadu), jemuž se podařilo zachovat jemně ironický podtón, specifické obraty a doklady pisatelovy schopnosti věcně a přesvědčivě obhajovat svá stanoviska. Rovněž třetím svazkem tak editorský tým zcela naplnil očekávání těch čtenářů, jimž se do rukou dostaly již vydané části edice, což předznamenává vysoce odbornou úroveň a erudovanost i dalších tří připravovaných svazků.

Matěj Matela

Saša BRAJOVIĆ,
Lujo Davičo. Fragmenti života,
Beograd, Clio 2019, 160 s.,
ISBN 978-8671026116.

Černohorská historička Saša Brajović, profesorka Filozofické fakulty Bělehradské univerzity a Univerzity Donja Gorica v Podgorici, se dlouhodobě zabývá dějinami výtvarného umění a vizuální kultury v období od 15. do konce 19. století.¹ Biografie věnovaná osobnosti Luja Daviča (1908 Bělehrad – 1942 Nikšić), levicově orien-

1 Tento text vznikl v rámci standardního grantového projektu č. 20-02699S „Židé v Černé Hoře: od neviditelnosti k obci“, financovaného Grantovou agenturou České republiky (GAČR).

tovaného avantgardního umělce a účastníka národněosvobozenického odboje za druhé světové války, pro ni představuje vykročení novým směrem. Jak autorka vysvětluje v úvodu, prvotním podnětem, který vyvolal její zájem o L. Daviča, byly vzpomínky její matky na dětství v černoohorském Nikšiči za druhé světové války. Za italské okupace chodila nabírat vodu ke stejné studni ve sdíleném dvoře, kam pravidelně přicházel omývat ovoce a zeleninu usměvavý mladík, pracující jako číšník v místním hotelu. Koncem června 1942 se v sousedství strhla vřava: tentýž mladý muž spáchal atentát na skupinu italských důstojníků, kteří hotelovou restauraci využívali jako kantýnu. Za svůj čin zaplatil životem. Když se Saša Brajović začala osobností Luja Daviča blíže zabývat, zjistila, že dětská vzpomínka její matky je vzhledem k uplynulému času a nedostatku očitých svědků v současnosti jedinou bezprostřední vzpomínkou na Daviča, kterou se jí podařilo objevit. Od roku 1960 nese jméno L. Daviča první a dodnes nejvýznamnější baletní škola v Srbsku i v prostoru někdejší Jugoslávie. Ačkoli zní díky této skutečnosti mnohým jeho jméno povědomě, život a dílo samotného Daviča zůstávaly až do vydání recenzované biografie do značné míry neznámé.

V první části práce rekonstruuje Saša Brajović Davičovo rodinné prostředí, dětství, dospívání a počátky umělecké dráhy. Lujko Davičo pocházel ze známé židovské sefardské rodiny, usazené v Bělehradě již v první polovině 19. století. Davičové tvořili jednu z větví rozsáhlé rodiny Haim/Hajim, podle tradice bylo jméno Davičo původně přezdívkou, kterou jednoho z Lujových předků oslovoval srbský kníže Miloš Obrenović (pravděpodobně však přezdívkou vznikla v samotné sefardské komunitě). Strýcem L. Daviča byl Haim Samuilo Davičo, srbský diplomat a první představitel moderní židovské literatury, psané srbským jazykem. Jeho otec, advokát Benko Davičo, bojoval v balkánských válkách, roku 1913 podlehl choleře. Bělehradský hrob B. Daviča je součástí památníku židovských vojáků, padlých v řadách srbské armády v letech 1912–1918. Lujova matka Streja Levi Davičo se po smrti manžela věnovala péči o tři syny, kterým se snažila zajistit kvalitní vzdělání západoevropského typu. Všechny nakonec o několik desetiletí přežila. Nejstarší ze synů, Samuilo, byl v červenci 1941 popraven při první organizované masové vraždě židovských občanů Bělehradu, prostřední bratr Avram Arsen zemřel na tyfus nebo malárii roku 1934 v kibucu Mishamar HaEmek v Palestině. Nejmladší Lujko se narodil jako Juda Leon Davičo 22. května 1908 v Doróolu, bělehradské čtvrti, známé velkou koncentrací židovského obyvatelstva. První světovou válku i první poválečná léta strávila Streja L. Davičo se syny v zahraničí, převážně v Ženevě, posléze v Chamonix. Za pobytu ve Švýcarsku se

Lujo Davičo začal intenzivně věnovat tanci. Do Bělehradu se vrátil již jako talentovaný tanečník, jeho první doložené veřejné vystoupení se zde konalo roku 1922. Posléze navštěvoval zdejší taneční školu Magy Magazinović. Ve druhé polovině 20. let se L. Davičo znovu vydal na několik let do Ženevy, kde roku 1930 absolvoval baletní školu.

Po definitivním návratu do Bělehradu se zařadil k početné skupině židovských umělců a intelektuálů, kteří přinášeli do konzervativního a tradicionalistického srbského prostředí nové podněty a kreativní energii. V první polovině 30. let vystupoval L. Davičo v Bělehradě jako samostatný umělec – tanečník. Soudě podle reakcí dobového tisku byl úspěšný a oblíbený. Nikdy se nicméně nestal členem baletního souboru Národního divadla. Přední jugoslávská baletní scéna, řízená tehdy převážně ruskými „bíлыми“ emigranty, byla poměrně rigidně svázána principy klasické ruské baletní školy. Pro tehdejší moderní evropský balet zde nebylo místo. Sám Davičo podle všeho o proniknutí do souboru Národního divadla ani neusiloval. V posledních letech před druhou světovou válkou už nevystupoval samostatně, věnoval se choreografii a pedagogické činnosti jako profesor Hudební akademie a Střední hudební školy Stanković, s jejímž ředitelem, Čechem Emilem Hájkem, udržoval dobré vztahy. Zkušenosti z pobytu v kulturně a politicky liberálnějším Československu měl také Davičův nový kolega, komunistický aktivista Vojislav Vučković, který roku 1934 obhájil doktorskou dizertaci na Univerzitě Karlově, věnovanou hudbě jako prostředku propagandy. Davičo se přátelil také s Ludmilou Lidou Frajt, pocházející z rodiny českých hudebníků, usazených v Srbsku již před první světovou válkou. (Ludmila L. Frajt získala posléze roku 1946 diplom bělehradské hudební akademie jako vůbec první hudební skladatelka v Srbsku.) Až do zákazu činnosti ze strany režimu roku 1938 se Davičo intenzivně angažoval v levicově orientovaném hudebním souboru Abrašević, který sdružoval převážně intelektuály a dělníky (přes 70 z jeho celkem 80 členů zahynulo za druhé světové války, většinou v řadách komunisty vedeného národněosvobozenického hnutí). V průběhu 30. let se zároveň pozvolna měnil postoj srbské společnosti k Židům. První fázi tohoto procesu charakterizuje S. Brajović jako „relativizaci antisemitismu“, po níž následoval nárůst antisemitismu skutečného. V říjnu 1940 byl v Jugoslávii přijat numerus clausus, omezující počet osob židovského původu na univerzitách, Židům bylo také již několik měsíců před okupací zakázáno věnovat se obchodu s potravinářskými produkty. Zároveň posilovaly antisemitské tendence Srbské pravoslavné církve, které ztělesňoval zejména vlivný vladyka Nikolaj Velimirović, známý svým obdivem k nacismu (po smrti byl církví svatořečen).

Lujo Davičo neměl podle všeho blízké osobní vztahy s vysoce postavenými Židy, působícími v komunistické straně (KPJ). Patřili mezi ně Moša Pijade, Oto a Pavle Bihali nebo Pavle Pap. Přátelil se ovšem s řadou levicově orientovaných osobností z židovského i nežidovského prostředí, kteří byli jejími členy. Vedle zmiňovaného Vojislava Vučkoviće mj. s bratry Isidorem a Borou Baruchovými, v souboru Abrašević spolupracoval také se známým bosenským intelektuálem Veselinem Maslešou. Je jisté, že se sám Lujo Davičo před druhou světovou válkou stal také členem KPJ. Podle některých zmínek byl do strany přijat roku 1941, S. Brajović se ovšem nepodařilo najít žádný písemný doklad, který by datum, tradované v literatuře, s jistotou potvrdil.

Podle svědectví tehdejší studentky a budoucí herečky Mirjany Kodžić se Lujo Davičo po masivním bombardování Bělehradu 6. dubna 1941 německým letectvem jako jediný vyučující Hudební akademie dostavil do školy, aby dál plnil své povinnosti. První měsíce okupace, pro židovské obyvatelstvo obzvláště tragické, strávil L. Davičo podle všeho v Bělehradě. Došlo k zavedení řady protizidovských opatření, zatýkání jednotlivců, plošným internacím a systematickému vyvražďování, na čemž se spolu s německými okupanty aktivně podíleli také místní velkosrbští nacionalističtí kolaboranti. „Ilegální“ Židé, kteří se tajně skrývali, byli systematicky vyhledáváni a likvidováni, značný počet jich byl odhalen do konce podzimu 1941. Podrobnosti o osudech L. Daviča v tomto období nejsou známy. Podle S. Brajović zahynula velká část jeho přátel a příbuzných již v první fázi okupace, další později padli jako příslušníci odboje a ti nemnozí, kteří přežili válku a mohli o Davičovi možná vědět něco bližšího, již dnes také nejsou mezi živými.

Posléze se Davičo uchýlil do Černé Hory, kde neměl žádné předchozí vazby. Černá Hora byla v letech 1941–1943 okupována fašistickou Itálií, pod jejíž vládou na rozdíl od oblastí, obsazených nacistickým Německem, neprobíhala systematická perzekuce a vyvražďování Židů. Proto pro ně (spolu s Italy taktéž kontrolovanou Albánií a Dalmácií) představovala v první fázi okupace jistější útočiště než Bělehrad nebo oblasti pod přímou vládou chorvatských ustašův. Autorce se podařilo získat ojedinělé svědectví publicisty Veljka Šakotiče z Nikšiće († 2002). Podle Šakotiče, který působil jako ilegální člen komunistické strany v okupovaném Nikšići, dorazil Davičo do Černé Hory s pomocí Iliji Erbeze, člena KPJ, studenta a šampiona Bělehradské univerzity v šachu, jenž odtud pocházel. Erbez, který sám o několik měsíců později zahynul v odboji, pravděpodobně zařídil, aby Daviča zaměstnala rodina Makridů, vlastníci hotel Nikšić ve stejnojmenném městě. Počátkem roku 1942 převzala hotel italská armáda. Sloužil pak zejména potřebám důstojníků.

Není známo, zda se Davičo vykazoval falešnými dokumenty, ani zda někdo věděl o jeho židovské identitě. Autorka předpokládá, že Italové pravděpodobně oceňovali jeho znalosti cizích jazyků.

Brajović zmiňuje, že se do Černé Hory uchýlili také další Židé a levicově orientovaní přátelé L. Daviča, ačkoli nemáme doklady o tom, že by s nimi byl v kontaktu. Jmenuje několik z nich (mj. Moša Pijade, Veselin Masleša, Jaša Alfuli, Moric Demajo, Rena Abravanel, Ružica Ripp, Lujovi příbuzní Mirko a Jaša Davičo a další). Neuvádí ovšem, že až do léta 1941 se v Černé Hoře snažily najít útočiště stovky židovských uprchlíků z jiných částí Jugoslávie, nikoli jenom jednotlivci. Prakticky všichni však byli italskými okupačními jednotkami po vypuknutí masového povstání černohorského lidu z 13. července 1941 preventivně pozatýkáni, odesláni do internačních táborů na území Albánie a posléze až do Itálie (což větší části z nich s ohledem na pozdější vývoj války pravděpodobně zachránilo život). V té době však L. Davičo podle všeho ještě pobýval v Bělehradě. Vzhledem k proměnlivé povaze válečného konfliktu na území Černé Hory a mobilnímu charakteru národněosvobozeneckého hnutí pak Židé, kterým se podařilo vyhnout italské internaci, nebo dorazili do oblasti teprve ve druhé polovině roku 1941, většinou dočasně opustili černohorské území spolu s partyzánskými jednotkami, jež se pod tlakem okupačních a kolaborantských sil stáhly do Bosny. Několik Židů, kteří se v Černé Hoře připojili k odboji, zaplatilo za své angažmá životem (z osobností, jmenovaných autorkou, mj. Moric Demajo, popravený Italy za účast v povstání z 13. července 1941, Ružica Ripp a Rena Abravanel). V případě dr. Ružice Ripp uvádí S. Brajović mylně, že byla zastřelena (s. 138). Ve skutečnosti zajatou partyzánskou lékařku v březnu 1942 v Kolašinu veřejně oběsili příslušníci místních velkosrbských kolaborantských jednotek (četnici), přičemž nařídili, aby popravě židovské odbojářky povinně přihlíželi žáci a učitelé místních škol. Saša Brajović věnuje v rámci relativně krátké biografie náležitou pozornost také antisemitské propagandě v Černé Hoře, která úzce orientovaným specialistům na dějiny druhé světové války dosud většinou takřka nestála za zmínku, ačkoli rozhodně nešlo o marginální téma. Antisemitské texty v okupačním tisku produkovali v Černé Hoře po celou dobu okupace téměř výhradně představitelé velkosrbsky orientovaného četnického hnutí, blízcí Srbské pravoslavné církvi, kteří se zejména za německé okupace v letech 1943–1944 také aktivně podíleli na nacistickém „konečném řešení“ židovské otázky v Černé Hoře.

Na jaře 1942 probíhaly v Černé Hoře úspěšné ofenzivy italských a kolaborantských (četnických a zelenašských) jednotek proti partyzánskému hnutí. Nikšić se stal důležitým opěrným bodem italské a četnické vojenské moci. V samot-

ném městě docházelo k odhalování a likvidacím příslušníků odboje, kteří byli před popravou ve snaze zastrašit obyvatelstvo nezřídka nejprve demonstrativně vedeni v poutech středem města (v květnu 1942 zde také vznikla známá fotografie partyzána Ljuba Čupiče, odváděného na popravu se svázanými rukama a širokým úsměvem na tváři, která dodnes představuje jeden z ikonických symbolů antifašistického hnutí v Černé Hoře). Na konci jara se většina partyzánských jednotek z černoohorského území vzhledem k situaci stáhla do Bosny. Řada jeho přátel, příslušníků židovského národa a ideových soupeřů, tehdy zahynula. Lujo Davičo zůstal podle všeho v okupovaném městě sám, bez kontaktů a bez šance připojit se v dohledné době k partyzánským jednotkám. Mohl pravděpodobně dál zůstat v ilegality, přežívat den za dnem a pasivně čekat, zda se dříve dočká obratu ve válce nebo bude odhalen. Místo takové existence se rozhodl pro radikální individuální akci.

O atentátu na italské důstojníky, který Davičo provedl 25. června 1942 v jídelně hotelu, kde byl zaměstnán, se S. Brajović nepodařilo najít bezprostřední písemné zdroje ani spolehlivá svědectví. Jeden partyzánský dokument uvádí, že na místě zůstal jeden mrtvý, dva důstojníci podlehli následkům útoku později a několik dalších bylo zraněno. „I v této zprávě, sepsané bezprostředně po Davičově činu, se objevují nepřesné informace. To zůstane svým způsobem Davičovým osudem. V pozdějších textech najdeme chyby skoro ve všem: od jeho jména, roku narození, profese, místa, kde vystudoval, přes rok a místo, kde došlo k atentátu, počet a národnost těch, kdo při něm zahynuli až po místo a rok Davičovy smrti.“ (s. 156). Podle jednoho svědectví, tradovaného za války ústně a zaznamenaného až mnohem později, se Davičovi ve skutečnosti nepodařilo zabít nikoho, při neúspěšném pokusu o atentát byl raněn a vzápětí na místě umlácen. Podle jiného svědectví atentát přežil, byl mučen ve věznici vedenou karabiniéry a posléze spolu s dalšími 20 komunisty, partyzány a jejich pomahači z řad místního obyvatelstva 27. června 1942 zastřelen pod vrchem Trebjesou, kde za okupace probíhala většina poprav v Nikšići. Jeden italský dokument, týkající se této hromadné popravy, naznačuje, že šlo o odvetu za atentát na důstojníky, o počtu obětí, osobě a osudu atentátníka ale neuvádí žádné bližší podrobnosti. Na základě zprostředkovaných informací se o Davičově hrdinském činu zmiňuje známý jugoslávský historik Vladimir Dedijer ve svých válečných denících, v nichž s odstupem několika měsíců uvádí, že si atentát vyžádal dva mrtvé. Není pochyb o tom, že atentát na italské důstojníky provedl Lujo Davičo z vlastního popudu, jako individuální odbojový čin, nešlo tedy o akci uskutečněnou na základě rozkazu partyzánského velení.

Podle svědectví Mily Makrid, která provozovala hotel, kde Davičo spáchal atentát, dorazila do Nikšiće den po smrti syna jeho matka Streja Levi Davičo, která předtím pobývala v internaci na území Albánie. O místě synova pobytu se dozvěděla z jeho dopisu. S. Brajović předpokládá, že se bezprostřední časová souslednost nemusí zcela zakládat na skutečnosti. Z později publikovaných vzpomínek ovšem podle jejich zjištění vyplývá, že Streja L. Davičo skutečně nedlouho po synově smrti, v červenci 1942, pobývala v Nikšići. Posléze se na území Černé Hory přidala k partyzánskému hnutí a zůstala v jeho řadách až do konce války. Podrobnosti o jejím osudu v albánské internaci i na černohorském území ovšem zůstávají nadále neznámé. Streja L. Davičo přišla o všechny děti, členy rodiny i většinu přátel. Ačkoli po válce prožila další tři desetiletí (zemřela roku 1978), na náhrobní kámen nechala vedle svého jména vytesat i frázi „oběť fašismu“, která se tradičně objevuje u přímých obětí druhé světové války.

V závěrečné kapitole, věnované „posmrtném životu“ L. Daviča, označuje S. Brajović za důležitý mezník ve vývoji kolektivní paměti na jeho osobnost a čin článek Vladimira Dedijera k desátému výročí smrti tohoto „umělce-bojovníka“ („umjetnik-borac“) z roku 1952. Od roku 1960 nese jméno L. Daviča zmiňovaná baletní škola v Bělehradě, následujícího roku byla umístěna pamětní deska také na bývalém hotelu Nikšić ve stejnojmenném černohorském městě. V rámci modernistického památníku obětem odboje, popraveným pod Trebjesou, odhaleného roku 1987, je uvedeno i jeho jméno. Kdesi v tomto prostoru leží pravděpodobně také Davičův neoznačený hrob.

Biografii Luja Daviča doprovází bohaté obrazové přílohy: fotografie, dokumenty, dobové ohlasy z tisku. Větší počet fotografií, které S. Brajović získala od vzdálených příbuzných L. Daviča, je zde publikován poprvé. Životopis L. Daviča nadále zůstává poněkud fragmentární, některá bílá místa se nepodařilo a vzhledem k nedostatku zdrojů také už nejspíš nikdy nepodaří adekvátně zaplnit. Kniha S. Brajović, mapující krátký, ale pozoruhodný a v mnoha směrech naplněný život židovského avantgardního umělce, kulminující hrdinským odbojovým činem, představuje vítaný příspěvek k dějinám druhé světové války v prostoru bývalé Jugoslávie, k osudům Židů na území Srbska a Černé Hory i cennou sondu do kulturního života Bělehradu a Jugoslávie mezi dvěma světovými válkami.

František Šístek

Margarita MATIJEVIĆ,

„*Između partizana i pristojnosti*“

Život i doba Svetozara Rittiga (1873.–1961.),

Zagreb, Plejada – Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje 2019, 456 s.,

ISBN 978-953-7782-64-1; 978-953-8102-18-9

Katolický duchovní, člen Jihoslovanské akademie věd a umění, politik a veřejný činitel Svetozar Rittig se v chorvatském a jugoslávském veřejném prostoru pohyboval počínaje první dekadou minulého století po dalších více než padesát let. Rittigovy osudy se v mnoha ohledech vymykaly z obvyklých schémat, v jejichž rámci se zpravidla odvíjely životní příběhy jeho do politického a veřejného dění vstupujících chorvatských současníků. Rittig byl jedním z mála chorvatských duchovních, kteří se již před vznikem Království Srbů, Chorvatů a Slovinců plně a trvale identifikovali s jugoslávskou ideou. Zmíněná vazba pro něj nebyla jen utilitární, neoslabovala jeho chorvatské vlastenectví, ani jeho klíčové sepětí s římskokatolickou církví. Plně se to projevilo za druhé světové války, kdy se po dvouletém skrývání před tušenou mstou ustašovců, po pádu Itálie v září 1943 jako sedmdesátiletý, potenciálně již k jiným světům mířící stárnoucí muž, připojil k partyzánskému hnutí. Doplnil Vladimira Nazora a Ivana Ribara v nepočetné skupině veřejně známých chorvatských nekomunistů, kteří se jednoznačně postavili za proud jugoslávského hnutí odporu vedený Titem. Mezi partyzány i jejich veřejnými podporovateli byl zároveň jediným známějším římskokatolickým duchovním chorvatského původu. Tato exkluzivní role ho po válce dovedla do vlády Lidové republiky Chorvatsko, ve které po několik dalších let předsedal komisi pro církevní a náboženské otázky.

Napsat vědeckou biografii Svetozara Rittiga, navíc, jak autorka již v titulu knihy avizuje, v kontextu proměn doby, nepředstavovalo právě jednoduchý úkol. Rittigovy životní osudy se odvíjely minimálně ve čtyřech navzájem velmi různorodých historických etapách. Mládí a velkou část jeho dospělých let rámovala realita Zalitavska, respektive částečně autonomního trojjediného chorvatského království. Další téměř čtvrtstoletí pak bylo spjato s královskou Jugoslávií. Třetí, čtyřletou, tedy relativně krátkou, ale svým charakterem znovu zcela specifickou a převratnou etapu pak představovalo období druhé světové války, spjaté s parcelací Jugoslávie, ustašovským státem a levicovou rezistencí. Závěrečné, nikterak krátké a opět důležité období Rittigova života a veřejné činnosti se pak odvíjelo za Titova levicově autoritativního režimu. Před autorkou stál nelehký úkol zasadit výklad do takto se

proměňujícího dobového kontextu, jehož modifikace – více než u většiny jeho současníků – ovlivňovaly Rittigovy osudy. Zároveň však bylo nutné nezahltit text opakovaným či příliš podrobným vysvětlováním dějinného rámce a s tím spojenými odbočkami a exkurzy. Margaritě Matijević se podařilo toto obtížné zadání splnit pouze částečně.

Další, velkou komplikaci představovala skutečnost, že Rittig byl sice významnou a obecně velmi známou osobností, ale až na poválečné období nikdy nezastával v církevní hierarchii, státním aparátu, výkonné moci, politické straně či vědecké instituci významnější exekutivní místo. Jeho činnost (a pak i životní osudy) nejsou tedy spjaty s úředním místem či funkcí, jejichž aktivity samy o sobě vytvářejí pro badatele potřebnou systematickou písemnou dokumentaci. Rittig si navíc nepsal ani deník. Z textu recenzované knihy lze vyrozumět, že i jeho osobní korespondence se dochovala pouze zčásti. Badateli tak při rozkrývání peripetií Rittigových životních osudů chybí základní matrice, o níž by se při absenci jiných pramenů mohl opřít. Takto bylo nutné sestavovat obraz Rittigovy životní pouti ze střípků pramenů, ve kterých navíc figuruje nikoliv jako osobnost ústřední, ale převážně jako postava epizodická. Autorka se i proto mj. často opírá o záznamy z polooficiózního deníku záhřebského arcibiskupa Antuna Bauera, které Rittig jako jeho tajemník po několik let vedl.

Třetí překážkou, která při práci nad Rittigovou biografií vyvstala, představovala neobvyklá pestrost jeho často se překrývajících církevních, politických, žurnalistických veřejných i společenských aktivit. Jejich adekvátní vykreslení a relevantní zhodnocení je při výše zmíněném nedostatku příslušné dokumentace úkolem navýsost těžkým. Rittig se jako mladý kněz působící v Djakovu objevoval v blízkém okruhu zdejšího biskupa Josipa Juraje Strossmayera. Již tehdy projevoval zájem o glagolici a slovanskou bohoslužbu, kterou se snažil po celý život všemožně propagovat. S podporou jednoho proudu pravašů v roce 1908 úspěšně kandidoval do záhřebského saboru. Brzy po přeložení do Záhřebu se stal duchovním správcem zdejší, zřejmě nejprestížnější farnosti u kostela sv. Marka v Gradecu. Angažoval se při přípravách výstavby nových sakrálních objektů v dělnických čtvrtích rychle se rozšiřujícího Záhřebu. Organizoval řadu dobročinných akcí, významnou měrou se podílel na rekonstrukci farního gotického kostela. Aniž by zanedbával klíčovou náplň duchovní služby, přednášel, byl žurnalisticky činný. Pravidelně cestoval, navštívil i Spojené státy či Dálný východ. Díky těmto aktivitám a jistě i postu arcibiskupova sekretáře navázal širokou síť osobních kontaktů napříč jednotlivými složkami chorvatských elit. K jeho blízkým přátelům mj. patřil Ivan Meštrović. Vějíř těchto

aktivit se po vzniku Jugoslávie dále rozšiřoval. Rittigovy osobní vazby tehdy začaly směřovat i do nejvyšších mocenských pater. Jako bezvýhradný stoupenec jugoslávské ideje uspořádal koncem roku 1929 návštěvu početné děkované chorvatské deputace v Bělehradu, která tam králi tlumočila podporu jím provedeným změnám po nastolení diktatury. Následně se pak podílel na organizaci Aleksandrovy návštěvy v Záhřebu. V této době se o Rittigovi začalo hovořit jako o možném nástupci A. Bauera na místě správce záhřebské arcidiecéze. Po přistoupení k levicovému křídlu odboje se stal poslancem partyzánského parlamentu, ministrem republikové vlády a členem dalších početných grémií. Až do své smrti vedl, v roce 1952 založený, dodnes existující záhřebský Staroslověnský institut.

Početné zásadní, rychle po sobě přicházející politické a společenské proměny a absence pramenů, které by uceleně registrovaly či dokonce reflektovaly Rittigovy velmi rozmanité zájmy a aktivity, nepředstavovaly jediné komplikace provázející pokus o sepsání jeho relevantní biografie. Zmíněné objektivní překážky doplňovala minimálně ještě jedna obtíž subjektivní povahy. Souvisí s dlouhodobější situací v hlavním, oficiálním proudu současné chorvatské historiografie, který se snaží výklad moderních národních dějin oddělovat od jugoslávského kontextu. S přímým či nepřímým tlakem koncipovat výzkum podle tohoto modelu byla se vši pravděpodobností konfrontována i autorka Rittigovy biografie. Ilustruje to skutečnost, že ve velmi objemném a jinak reprezentativním souboru analyzovaných nevydaných pramenů představují dokumenty vzniklé činností ústředních institucí první a druhé Jugoslávie jen málo významný doplněk. M. Matijevićová se o tyto prameny takřka neopírala, citovala je pouze sporadicky. Sama přiznává, že v Archivu Jugoslávie se jí podařilo bádát jen během jediného studijního pobytu. Důsledkem je, že Rittigův životní příběh se sice snažila vykládat v dobovém politickém a společenském rámci, ale tento kontext zůstával omezen takřka výhradně na čistě chorvatské prostředí. Jugoslávské dění v podstatě zcela chybí, respektive není bráno v potaz. Nic se tak nedozvíme nejen o motivech, charakteru a pozadí Rittigových kontaktů s autoritativně vládnoucím králem, ale také například o tom, jak bělehradské mocenské centrum ve 30. letech reflektovalo a případně i ovlivňovalo personální proměny ve vedení záhřebské arcidiecéze, které vyústily ve jmenování Alojzije Stepince arcibiskupem. Podobné platí i o Rittigových osudech v době druhé světové války a především v letech po ní následujících. Celostátní dění, které bylo zvláště v prvních dvaceti letech existence Titova, tehdy v mnoha ohledech fakticky přísně centralizovaného režimu, pro vývoj jednotlivých částí Jugoslávie klíčové, zcela pomíjí. Schází tak sebemenší zmínka o Rittigových kontaktech s osobnostmi

působícími v ústředních jugoslávských institucích či o jeho vazbách ke katolickým a také k pravoslavným duchovním v jiných částech státu. Chybí současně i vysvětlení, zda jeho osudy byly v tehdejší Jugoslávii zcela výjimečné, nebo zda můžeme najít v pravoslavné církevní hierarchii či mezi slovinskými katolickými duchovními osobnosti, vývoj jejichž názorů a postojů, či kariérního postupu, by se podobal Rittigovu.

K přístupnosti a interpretační jasnosti příliš nepřispívá ani struktura biografie. Autorka zvolila logicky se nabízející kombinaci chronologického a tematického členění. V mnoha tematických podkapitolách se však zbytečně podrobně věnuje některým velmi specifickým událostem či s Rittigovým životem a činností více či méně spjatým okrajovým fenoménům. Několik z těchto výkladových odbočení (např. podkapitola o rekonstrukci gotického kostela sv. Marka) je velmi zajímavých. Autorka v nich demonstruje svou nespornou erudici, široký badatelský záběr, velký přehled o archivních i vydaných pramenech a také skutečnou, nikoliv jen povrchní znalost příslušné sekundární literatury. Exkurzy však odvádějí čtenářskou pozornost, velmi oslabují čtivost a srozumitelnost textu. Nelze se přitom ubránit dojmu, že M. Matijevićová zařadila do knihy početné odbočky i proto, že výklad o některých důležitých událostech a souvislostech v Rittigově životě z podstatné části či úplně pominula. Týká se to především problematiky, k jejímuž objasnění autorka nezískala relevantní informační zdroje. Než aby o nich bez dostatečné faktografické základny spekulovala, raději takové tematické okruhy ignorovala. Platí to například o vysvětlení mnoha okolností Rittigova názorového vývoje a jeho životních osudů od vyhlášení ustašovského státu do odchodu k partyzánům, stejně jako o posouzení vlivu, který měl Rittig na arcibiskupa Antuna Bauera jako jeho sekretář, a o charakteristice role, již Rittig sehrál při výběru jeho nástupce. (Ve zvláštní podkapitole věnované Rittigově vztahu se Stepincem se autorka – korektně – zabývala charakterem a vývojem těchto kontaktů až pro období po druhé světové válce, přesněji zhruba v patnácti měsících ohraničených osvobozením Záhřebu v květnu 1945 a Stepincovým zatčením a odsouzením na podzim 1946.)

Výše jsem konstatoval, že recenzovaná biografie nevybočuje z dnes již dosti anachronické a poněkud komické manýry hlavního proudu chorvatské historiografie snažícího se, pokud možno co nejvíce, vydělovat osobnosti a události národních dějin z jugoslávského kontextu. Autorka se zjevně rozhodla vyhnout přímému střetu s převažujícím národovecko-nacionalistickým přístupem k výkladu národních dějin i v některých dalších ohledech. Vyhýbá se tak zřejmě i proto i jednoznačnému hodnocení Rittigovy osobnosti a jejímu odkazu. Hned na začátku biografie čtenáři

předkládá několik desítek velmi rozdílných hodnotících soudů vyřčených o Rittigovi jeho současníky i historiky. Sama však postoj k postavě, o které vydala svoji první vědeckou monografii, nikde v knize explicitně neprezentuje. Pozorný čtenář přitom rozpozná, že Rittigovo jugoslávství, jeho příklon k partyzánům a skutečnost, že podporoval modernizaci katolické církve přibližně tak, jak ji již po jeho smrti schválil druhý vatikánský koncil, nehodnotí negativně. Nelíčí Rittiga záporně v kontrastu s osobnostmi Stepincova typu, které bazírovaly na striktním dodržování již překonaných církevních tradicích, antikomunismu a výlučné obraně chorvatských nacionálních cílů. V tomto kontextu lze snad také dešifrovat podtitul knihy „*Mezi slušností a partyzány*“, který je jako převzatý citát dán do uvozovek.

Margarita Matijević obhájila vědeckou biografii Svetozara Rittiga jako svou doktorskou práci již v roce 2011. V recenzované knize nenalezneme vysvětlení, proč se vydání disertace o osm let zdrželo. Přes početné metodologické a interpretační výhrady, které k její monografii mám, musím konstatovat, že posuzovaný text je v mnoha jednotlivostech velmi zajímavý, řada autorčiných dílčích poznámek i hodnotících soudů působí originálně a podnětně. Lze si jen přát, aby při práci na další monografii nebyla Margarita Matijević konfrontována s tolika objektivními limity i subjektivními komplikacemi poznamenanými dobou.

Jan Pelikán

Sebina SIVAC-BRYANT,
Re-Making Kozarac. Agency, Reconciliation and Contested Return in Post-War Bosnia, London, Palgrave Macmillan 2016, 214 s.
ISBN 978-1-137-58838-8.

Studium migrací se v posledních několika letech stalo v Evropě velmi aktuálním. V souvislosti s migrační krizí roku 2015 se téma dostalo do popředí společenské debaty i v České republice. Ačkoli se poměrně často jednalo o emotivně vyhocené výměny názorů, bylo možné najít i některé konstruktivní body, na které se rozpravy veřejnosti svedly. Často opakovaným argumentem odpůrců migrace bylo, že pomoc v místě konfliktu by měla umožnit setrvání, případně i návrat uprchlíků do domovů, které opustili, nebo z nichž byli vyhnáni. Problematikou návratu běženců a pomoci s jejich reintegrací do staronového prostředí se zabývá britská antropoložka bosňáckého původu Sebina Sivan-Bryantová. Monografie *Re-Making Kozarac* sleduje proces vyhnání, návratu a postupné reintegrace v autorčině rodném kraji,

konkrétně v obci Kozarac. Kozarac, sídlo s téměř čtyřmi a půl tisíci obyvateli administrativně spadá pod opštinu Prijedor, která se nachází v severozápadním dílu Bosny a Hercegoviny v Republice srbské. Autorka vyrůstala ve vesnici Kevljani, blízce Kozarci. Těsně před začátkem etnických čistek v této oblasti v létě 1992 se přestěhovala do blízké vsi Kamičani. Z Kamičan byla později i s rodinou vyhnána. Na rozdíl od svých rodičů nebyla přesunuta do koncentračního tábora Trnopolje, ale zůstala u příbuzných v Prijedoru. Následně byla poslána do muslimského „ghetta“ Puharska v Prijedoru, odkud její strastiplná cesta pokračovala na bosňácké území do města Travnik. Se svou matkou se mohla setkat až později ve středobosenském městě Zenica, odkud nakonec zamířila do Záhřebu. Následně žila ve Velké Británii a v Irsku. V těchto zemích také získala vysokoškolské vzdělání, které završila na University College London.

Reintegrační proces autorka sleduje již od počátku válečných akcí v Bosně a Hercegovině. Využívá k tomu primární i sekundární prameny a taktéž rozhovory s pamětníky. Pozdější etapy mapuje na základě vlastní zkušenosti. Bosňácký původ ve spojení s výhodou vlastních kořenů v místě svého výzkumu jí přivedl k částečně zúčastněnému pozorování. Přitom se však dostatečně odpoutala od lokální každodennosti a nahlížela na problémy z pozice třetí strany, aniž by však čelila pomyslné zdi mezi vnějším pozorovatelem a zdejším rodákem. Tento přístup má svá rizika: etnický původ v bosenském prostředí autorku předurčil k tomu, aby se zabývala takřka výlučně bosňáckou komunitou navrátilců; srbská komunita v líčení příběhu návratu do Kozarce hraje vedlejší roli. Srbové jsou v narativu práce takřka vždy přítomni jen jako „druhá strana“, coby předmět výzkumu vystupují sporadicky. To ochuzuje celkový obraz návratu o podstatný aspekt. Navíc je tento přístup problematický v případech, kdy autorka ve své práci cílí na zlepšení postojů k procesům spojených s návratem uprchlíků a jejich následnou reintegrací do společnosti, kterou byli nuceni dříve opustit. Oboustranný kompromis mezi navrátilci a místní populací, jenž občas probíhal pod záštitou nadnárodních institucí, na několika příkladech autorka v textu nepřímou kritizuje (5. a 7. kapitola). Není ovšem možné říci, že by onen „druhý směr“ mínila naprosto vyloučit. Zkoumání srbské strany jí však ztěžovalo chování bosňácké komunity, která na kontakt autorky se Srby reagovala negativně (s. 24).

Výklad vlastního návratu začíná v knize druhou kapitolou nazvanou *The Army of the Dispossessed* (Armáda vyhnaných), která se soustředí na vojenské operace 17. krajské brigády (*17. viteška krajiška brdska brigada*), jímž veleli Fikret Čuskić a Sead Čirkin, v jejichž rámci se první vyhnanci vraceli domů. 17. brigáda se skládala zejména z vojáků vyhnaných z oblasti Prijedoru, což ovlivňovala její opera-

tivní pohyblivost; aktivní byla na bojištích v okolí Sarajeva, i ve střední Bosně. Sehrávalo to významnou roli jak v období eskalujících vztahů mezi Chorvaty a Bosňáky (od podzimu 1992 do roku 1994), tak v závěru války, v němž 17. brigáda vystupovala jako součást 7. sboru armády Bosny a Hercegoviny, především v operacích, které směřovaly právě k Prijedoru. Po celou dobu války měla vojáký 17. brigády motivovat k boji vidina dobytí a návratu do Kozarce. Autorka v textu přináší i zajímavé svědectví o emocionálním světě aktivního vojáka. Za zdůraznění stojí její reflexe pocitů při rozhovoru s matkami padlých chorvatských vojáků v průběhu vojenských operací v okolí Vitezu: jeden ze zpovídaných pamětníků zmiňoval, že v dané situaci necítil vinu, vnímal pouze citovou deprivaci způsobenou nedostatkem kontaktu s vlastní rodinou. Vojáci 17. brigády prošli výraznou deziluzí z politického a mírového procesu v samém závěru války, když byl jejich postup k Prijedoru po náročných operacích zastaven Daytonským mírem. Myšlenku na návrat vojenskými prostředky pak nahradila vize mírového návratu, kterým se autorka zabývá ve třetí kapitole.

V oddílu nazvaném *Return* (Návrat) Sebina Sivac-Bryatová popisuje pokusy vyhnanych Bosňáků do jejich předválečných domovů. Poválečná atmosféra nedávala aktivistům důvody k optimismu. Návrat se z praktické strany měl opírat o síť finanční a zásobovací infrastruktury 17. brigády, již ve vojenských akcích výrazně pomáhala bosňácká diaspora. Významnou roli v návratovém procesu sehrály neziskové organizace obětí koncentračních táborů a místních žen (*Izvor* a *Srcem do mira*). Iniciativa *Srcem do mira* hrála hlavní roli v prvním úspěšném pokusu o návrat uprchlíků do Kozarce v roce 1997. První navrátilci našli svá obydlí v dezolátním stavu, a tak se Kozarac proměnil ve stanové městečko. Tato první vlna čelila nepřátelskému přijetí od svých bývalých sousedů, kteří odmítali přijmout interpretaci válečných událostí prosazovanou těmi, kteří se vrátili. Negování či ignorování válečných zločinů pak v dalších etapách formovalo i postup jejich reintegrace.

Další formování místní komunity a její etablování v oblasti Kozarce utvářela komemorace válečných zločinů, jejímž nejvýznačnějším prvkem bylo hledání pozůstatků příbuzných. Vzhledem k velkému počtu masových hrobů byly ostatky druhotně ukládány i formou hromadných pohřbů. Takový typ smutečního obřadu zesiloval mezi navrátilci pocit sounáležitosti, tak nutné pro obnovu jejich komunitního života. Ten ovšem získával v Kozarci poměrně nezvyklý rozměr; na vzpomínkové akce se sjížděli i příslušníci diaspory, a tak komunitní život Kozarce získal i transnacionální rovinu. Druhý aspekt pak představuje to, že dočasní navrátilci dodávaly komemoracím masový charakter, a prostřednictvím médií a sociálních

sítí posilovali zdání přítomnosti bosňáckého obyvatelstva v lokalitě. Vedle tohoto formativního efektu měly hromadné akce i deklarativní aspekt: sděloval srbským sousedům, že ti, kteří se vrátili, vnímají obnovu svého starého domova vážně, přičemž se nebojí jejich reakce a neberou v potaz provokace druhého etnika.

Pospolitost bosňáckých navrátilců sama sebe i nadále vnímá do značné míry optikou etnického společenství. Autorka poukázala na zajímavý případ ženy smíšeného (srbského a bosňáckého) původu, která se ztotožnila spíše s bosňáckou identitou, ovšem kozarecká komunita ji společensky izolovala; v podobné pozici se již ocitla na začátku válečného konfliktu v koncentračním táboře, kde čelila ústrkům jak od Srbů, tak i od Bosňáků. Nakonec dostala možnost vrátit se do Kozarce, kde pod srbskou správou strávila zbytek války. Se svými bosňáckými sousedy tak nesdílela osud vyhnanců a navrátilců. Její situaci výrazně ztěžuje i skutečnost, že není ve své komunitě přijímána jako ženská oběť války, a tedy nemá přístup k humanitární pomoci. Tento případ je zajímavý zejména proto, že popisuje výraznou propast mezi skupinovým a individuálním narativem v případě osob, které se nemohou ztotožnit s větší skupinou. Osoby nezapadající do kozarecké komunity se mohou pokusit přizpůsobit své chování a vystupování většině, nicméně ani v tomto případě nejsou do společenství přijati. Významným momentem jsou také osobní místa paměti, která mají těm, kteří se vrátili, pomoci vyrovnat se s válečným traumatem (například návrat na místa schůzek se zesnulým manželem).

Jedním z hlavních bodů, které autorka v textu vyzdvihuje, je větší efektivita organizace zdola. To dokládá v páté kapitole, ve které se zabývá účastí nadnárodních organizací v procesu reintegrace. Hlavním tématem kapitoly je pokus o výstavbu památníku obětem koncentračního tábora Omarska, který se nacházel v prostoru kamenolomu. Kamenolom byl po válce znovu uveden do provozu a jeho nový vlastník, nadnárodní firma, nabídl místním Bosňákům možnost výstavby památníku. Autorka popisuje, jak se celý proces zkomplikoval po zapojení nadnárodních neziskových organizací, které se snažily do procesu začlenit i místní Srby a tímto způsobem pomoci společenskému smíru. V průběhu jednání se ovšem koncepce památníku proměnila natolik, že pro příbuzné obětí tohoto tábora neplnila požadovanou funkci. Podobně kriticky se autorka staví i k mezinárodním konferencím a workshopům; za problematický považuje přístup, který popisuje z vlastní zkušenosti, kdy se na konferencích odnímá iniciativa obětem a navrátilcům, aby se v kontrolovaném prostředí vyzdvihla jejich role oběti; tj. oběť pouze předloží svůj životní příběh a profesionál z neziskové společnosti následně sdělí možná řešení problému. Protože se tím často pouze posílí role oběti, podle Sivac-Bryantové se

tím brání rekonvalescenci z prožitého traumatu. Podobně skepticky se staví i k workshopům, na nichž oběti vyprávějí příběhy svého strádání (ať již publiku třetí strany, nebo se svým utrpením konfrontují skupinu, která utrpení způsobila). Účastí na podobných akcích a na základě pozorování reakcí místní komunity dochází k závěru, že nemají na reintegraci výraznější vliv. Naopak vyzdvihuje podněty samotných navrátilců.

Jednou z iniciativ, která podle autorky výrazně přispěla k rozvoji místního společenství, je vytvoření internetové komunity pro navrátilce a kozareckou diasporu na serveru *Kozarac.ba*. Server v sobě kombinuje diskusní fórum a informační platformu, takže dovoluje i zapojení diaspory do místního rozvoje; ta má díky webu přehled o tom, co místní komunita potřebuje, a může se tak lépe zapojit do její obnovy (kapitola 6). Online platforma navíc umožňuje i přímější diskusi o místních problémech. Úskalí podobné internetové komunikace ovšem představují případy, kdy lokální komunita většinu roku pouze „přežívá“ a ožije teprve v několika dnech před a po významné místní události. Dalším z aspektů pak může být využití návštěvníků z diaspory k posílení efektu znovuoživení ztraceného území, který může získat podporu jak od místní pospolitosti, tak i od orgánů Federace Bosny a Hercegoviny, bosňáckých organizací a politických stran.

Vedle propojení komunity na internetu je v 7. kapitole vyzdvížena i role místních iniciativních podnikatelů, kteří získali prostředky a know-how v průběhu zahraničních pobytů. Prostředí firmy má perspektivně výrazně pomoci k přemostování rozdílů mezi Srby a Bosňáky, neboť v ideálním případě staví obě etnika do stejné pozice, ve které se jejich příslušníci mohou více soustředit na budoucí vývoj a perspektivy regionu, což autorka staví do kontrastu se stávající orientací reintegračních procesů na minulost. Nicméně podobný závěr zakládá zejména na rozhovorech s vlastníky firem, což není jako pramen dostačující; skutečná situace může být až hodně odlišná. Rozšiřování podnikání naráží jednak na odpor místních vůči novým způsobům podnikání a nakládání se soukromou zemědělskou půdou (autorka zmiňuje strach a nedůvěru místních vůči zavádění v regionu dosud neobvyklého zemědělského družstevnictví ve formě podílového vlastnictví) a jednak na všeobecně zkorumpované prostředí v Bosně a Hercegovině.

Sebina Sivac-Bryantová přináší v knize *Re-Making Kozarac* zajímavý pohled na proces návratu uprchlíků a jejich další vyhlídky v jejich staronových domovech. Autorka se soustředí nejvíce na bosňáckou komunitu, a tudíž do jisté míry chybí pohled srbského etnika. V situaci, kdy se uprchlíci vrací do místa, ze kterého byli vyhnáni jinou komunitou, je téměř nutné vzít v potaz druhou stranu. To už

autorka nečiní. Sivac-Bryantová nicméně přesvědčivě ukazuje, že samotní navrátilci umějí situaci vyhodnotit a vybrat si příhodnou dobu a vhodný přístup k návratu. Svůj kritický přístup vůči nadnárodním organizacím, jež se pokoušejí nastolit společenský smír v rozdělených společnostech, obhajuje dostatečně a dokazuje, že je potřeba klást důraz na vlastní iniciativu vrátivších se uprchlíků. Metoda zúčastněného pozorování, kdy výzkumník sleduje komunitu částečně jako nestranný pozorovatel a zároveň je do jisté míry i jejím členem, je bezesporu přínosný vzhledem k tomu, že odbourává možné bariéry mezi badatelem a předmětem jeho odborného zájmu. Nicméně považují za vhodné, aby se i tento přístup kombinoval s rolí nezúčastněného pozorovatele. Každopádně i přístup, který zvolila Sebina Sivac-Bryantová přináší zajímavé poznatky a podněty k dalšímu výzkumu.

Michal Petrov

„Zmrtvýchvstání“ bulharisty Vladimíra Síse: přehled odborné sísovske literatury z posledních desetiletí

Osobnost Vladimíra Síse (30. června 1889 – 2. července 1958) je neodlučitelně spjata s dějinami česko-bulharských vztahů v první polovině 20. století. Tento ve své době slavný a agilní novinář, publicista, ale také beletrista a spisovatel s odbornými bulharistickými i šíře balkanistickými ambicemi pocházel z rodiny, která se významně podílela na rozvoji české meziválečné žurnalistiky, neboť i jeho další dva starší sourozenci se věnovali bohaté literární a společenské činnosti: novinář a politik František Sís (1878–1938) patřil stejně jako Vladimír k členům Maffie, skupiny domácího protirakouského odboje z období první světové války, a redaktorka Miloslava (Milada) Sísová (1885–1947) se zase výrazně angažovala v ženském hnutí.¹

Sísova profesionální kariéra se slibně rozvíjela (po krátkém intermezzu, kdy byl v letech 1909–1912 jako pravoslavný konvertita Valerián adeptem mnišství v Chilendarském klášteře na Athosu) již od druhého desetiletí minulého století, kdy od roku 1912 působil jako zpravodaj *Národních listů* na Balkáně a s novinami spolupracoval až do jejich zániku roku 1941. Avšak poprvé do žurnalistova života neblaze zasáhla německá okupace (Sís byl za aktivní účast v odboji ke konci války

1 Přínos F. Síse byl nedávno nastíněn i na stránkách tohoto časopisu, srov. Krasimira MARHOLEVA, *Politická a novinářská činnost Františka Síse (1914–1919)*, Slovanský přehled 99, 2013, č. 1–2, s. 53–76.

zatčen gestapem a vězněn na Pankráci). Po osvobození pracoval jako redaktor *Lidové demokracie*, tiskového orgánu křesťansky orientované Československé strany lidové. Zdálo by se tedy, že i v nových poměrech bude Sís respektovaným literátem s neoddiskutovatelnými zásluhami coby bojovník proti nacismu. Jenže zanedlouho došlo k zásadnímu zvratu: po únoru 1948 začal být Sís ve své domovině buď soustavně přehlížen či marginalizován, anebo bezostyšně znevažován a ostouzen. V období diktatury proletariátu se totiž z populárního českého novináře, známého svými protikomunistickými postoji, stal štvanec a zločinec. V lednu 1949 byl zatčen, obviněn z velezrady a vyzvědačství a v březnu 1950 ve vykonstruovaném politickém procesu (k soudu byl přinesen kvůli předchozímu fyzickému mučení na nosítkách²) odsouzen k 25 letům odnětí svobody (vzhledem k Sísovu pokročilému věku a nalomenému zdraví se výše trestu rovnala doživotí). Zemřel v nechvalně proslulém, snad vůbec nejhorším československém komunistickém žaláři pro politické vězně v Leopoldově na Slovensku na následky psychického týrání i tělesného vyčerpání způsobeného těžkou srdeční chorobou. Dne 11. dubna 1969 byl rozhodnutím městského soudu v Praze posmrtně rehabilitován. Zasloužila se o to vdova po V. Sísovi, Marie-Magdaléna Sísová, rozená Stefanova (1897–1976),³ která se již v roce 1950 pokusila – marně – intervenovat u tehdejšího ministra školství a národní osvěty, v poúnorových poměrech nebývale mocného, nevyzpytatelného a obávaného Zdeňka Nejedlého.

O Sísovi se v Československu příležitostně psalo i po únoru 1948, avšak z kdysi váženého publicisty se stala *persona non grata*, a tak byly k Sísu jméno emblematicky přiřazovány jen jevy negativní a regresivní. Nejradiálněji se averze vůči Sísově osobě projevovala v hodnoceních literárněvědně a folkloristicky zaměřeného bulharisty a slavisty Zdeňka Urbana (1925–1998), jež měla svého času nejen značnou váhu (minimálně v širších slavistických kruzích), nýbrž současně nesla

2 Srov. např. Vilém HEJL, *Zpráva o organizovaném násilí*, Praha 1990, s. 203, 209, 284, 287; Antonín KRATOCHVIL, *Žalují II. Vrátit slovo umlčeným*, 2. vyd. [1. vyd. 1975], Praha 1990, s. 138–140 [zde je mj. přetištěn celý redakční článek o Sísově rehabilitaci *Případ Vladimír Sís znovu před soudem*, *Lidová demokracie* 12. 4. 1969, v němž je zmíněno mnoho důležitých biografických fakt].

3 V českých pramenech se doposud uvádělo jen datum jejího úmrtí 1976; životopisný portrét M. Sísově napsala její neteř Ružena Koleva-Kočeva pro publikaci o ženách v bulharsko-českých vztazích, avšak zřejmě v důsledku tiskové chyby zde figuruje jako datum jejího skonu rok 1971; srov. Ružena KOLEVA-KOČEVA, *Ružena Topka Stefanova (neizv.–1929) i Marija-Magdalena Sísova (1897–1971 [sic!])*, in: Ljubomila Solenkova (ed.), *Ženata kato fenomen v bälgaro-češkata vzaimnost (sredata na XIX – sredata na XX v.)*, Sofija – Praga 2011 [přil. časopisu *Bälgari*, spisane za bälgarite v Čechija k č. 5–6/2011], s. 34–42.

i pečet' oficiálního vztahu celé tehdejší české humanitní vědy k tomuto novodobému mučedníkovi. Tak např. v Urbanově kandidátské disertaci *Z dějin česko-bulharských kulturních styků* v důsledku až fanaticky uplatňované marxistické metodologie (s veškerým jejím demagogicko-rétorickým aparátem), vyústivší v jednostrannou dezinterpretaci faktů s nenávislným zahrocením, nabyla Sísova osobnost v kontextu československo-bulharských vztahů obludných rysů sluhy světového imperialismu a zaprodance bulharského šovinismu. Jak konkrétně Z. Urban napsal: „Pro hlubší pochopení dvou hlavních linií poměru české společnosti k Bulharsku v této době si musíme ještě připomenout, že se u nás našli i otevření obháji politiky bulharských imperialistických kruhů za druhé balkánské války. Za jiné projevy těchto přímo zrůdně reakčních názorů uvedme aspoň knihu puncovaného buržoazního znalce bulharské problematiky, novináře Vladimíra Síse *Kritické dny Bulharska*, v níž kromě nehorázností a lži typu tvrzení, že Ferdinand I., „měli v Bulharsku domácí nepřátele, teď už jich míti nebude“,⁴ protože lid prý za událostí roku 1913 poznal, že to se zemí myslil vždy jen dobře, čteme volání po ‚Velikém, Sjednoceném a Silném Bulharsku‘,⁵ plně v duchu nešovinističtějších tendencí bulharské buržoazie. [...] I když český pracující lid nebyl svou sociálnědemokratickou stranou, jejíž vedení již stálo na vysloveně kontrarevolučních pozicích, téměř informován o statečném boji úzkých socialistů proti vtažení Bulharska do tohoto nového válečného dobrodružství, prokázaly mu imperialistické choutky cara Ferdinanda I. i činy bulharské vlády s dostatek pravý stav věcí.“⁶

Obrovský Sísův přínos pro kulturní sblížení obou národů zůstal tehdy záměrně zcela ignorován a ani později Urbanova ideologická bdělost a ostražitost vůči Sísovi nepolevovala, jak dokládá např. následující citát z konferenčního příspěvku *K aktuálním úkolům studia česko-bulharských kulturních vztahů (od roku 1848 do současnosti)* ze samého sklonku 80. let (sborník ovšem vyšel až v roce 1990): „Rovněž vliv promonarchistických, a dokonce profašistických sympatií nebyl částí českých ‚přátel Bulharska‘ cizí. Doložme si to alespoň jménem Vladimíra Síse, jehož ‚autentická svědectví‘ znalce bulharské problematiky jsou dosud někdy citována – bez upozornění, že nejde o autentičnost, nýbrž o reprodukci názorů tehdejších bulharských reakčních vládních míst.“⁷

4 Vladimír SÍS, *Kritické dny Bulharska*, Praha 1914, s. 159 [pozn. Z. U.].

5 Tamtéž, s. 163 [pozn. Z. U.].

6 Zdeněk URBAN, *Z dějin česko-bulharských kulturních styků*, Praha 1957, s. 66–67.

7 Idem, *K aktuálním úkolům studia česko-bulharských kulturních vztahů (od roku 1848 do současnosti)*, in: Sylva Bartůšková (ed.), *Československo-bulharské kulturní vztahy. Tradice a perspektivy bádání*, Brno 1990, s. 21.

Sísova úplná občanská rehabilitace byla dovršena teprve roku 1998, kdy mu prezident Václav Havel udělil in memoriam Řád Tomáše Garrigua Masaryka, a 50. výročí jeho úmrtí pak v roce 2008 připomněla Česká televize krátkým šotem. O deset let později (30. června 2018) byla oběma bratrům Sísovým – Vladimírovi a Františkovi – odhalena pamětní deska v rodném Maršově.

I přesto jsme v Česku Sísovi zůstali leccos dlužni. Je znám spíše svou občanskou statečností než odbornými pracemi (v Česku po roce 1989 nebyla příznivě znovu vydána jediná jeho kniha, poslední časopisecké články autor u nás publikoval v roce 1948!) a zájem o jeho bulharistické a balkanistické dílo je omezen téměř výlučně na úzký okruh specialistů.

Ovšem o to větší péči jeho osobnosti i textům věnují v Bulharsku, kde v posledních zhruba dvaceti letech vyšly překlady většiny Sísových knižních publikací, kde je navíc obječován i jako originální fotograf a kde také vznikl průkopnický, několik let připravovaný životopisný dokumentární film *Občan Sís*.⁸

Cestu k Sísovu bulharskému „zmrtvýchvstání“⁹ prokrestilo několik bulharských pamětníků a badatelů. V roce 1996 v almanachu sofijského Bohemia klubu vydaly Zdenka Paligorova a Cvetana KJoseva komentovanou edici dopisů bulharských kulturních a politických pracovníků (Nikoly Bobčeva, Jordana Ivanova, Bojana Peneva, Dory Gabe, Ivana Bureše, Christa Boriny, Elisavety Bagrjany aj.) a slovenských organizací (pražské Bulharské sedjanky, sofijského Slovenského spolku) adresovaných V. Sísovi s několikastránkovým úvodem o adresátovi.¹⁰

Ve dnech 22.–23. listopadu 2003 se v Chaskovu uskutečnila konference zásadního významu pro další sísovský výzkum, nazvaná prostě *Vladimir Sis i Bělgarija*; ačkoliv zdaleka ne všechny příspěvky byly vydány, spatřil po necelých třech letech světlo světa stejnojmenný konferenční sborník, v němž jeho redaktorka a čino-

8 Předpremiéra filmu, v originále nazvaném *Graždaninăt Sis* (režie a scénář: Gospodin Nedelčev, spolupráce na scénáři: Vladi Kirov, Didofilm 2018), se konala v Českém centru v Sofii 14. listopadu 2018 a následujícího roku ho mohli zhlédnout i diváci v Praze a v Brně.

9 Tak Sísův pomyslný návrat do bulharského duchovního života bývá nazýván bulharskými badateli: srov. např. Dimităr ZAFIROV, *Văzkresenieto na predanija bělgarofil – čekšijat žurnalist Vladimir Sis*, in: Vladimir Sis, *Ot bojnite poleta na Bělgarija. Vpečatlenija na voennija korespondent*, Sofija 2012, s. 5–9; Teodorička GOTOVSKA-HENZE – Ani ZLATEVA, *Bělgarofilăt V. Sis i istorijata na negovoto „văzkresenie“ (10 godini po-kăšno)*, in: Vladimir Penčev (ed.), 20 godini „Bochemija klub“. Jubileen sbornik, Sofija 2014, s. 301–338.

10 Zdenka PALIGOROVA – Cvetana KJOSEVA, *Pisma na Bělgarski kulturni i političeski dejci do Vl. Sis*, in: Janko Bačvarov (ed.), *Almanach Bochemija '96*, Sofija 1996, s. 77–93; autorky se k tématu znovu vrátily v komentované sumarizující edici dokumentů, které ilustrují Sísův niterný poměr k Bulharsku a Bulharům: *Vladimir Sis i Bělgarija. Po dokumenti ot fonda na Nacionalnija istoričeski muzej*, Izvestija na Nacionalnija istoričeski muzej 12, 2001, s. 146–183.

rodá iniciátorka dalšího bádání Ani Zlateva otiskla dva klíčové příspěvky: studii *Zadočnite srešti na Vl. Sis s bǎlgarskija teatǎr (1917) i rodnoto kino (1929)* o významu Sísovy výpravy na zajatecký ostrov Trikeri pro bulharské divadlo a kinematografii a sumarizující kroniku (*Vl. Sis – žizneopisatelna chronika*) hlavních událostí Sísovy biografie,¹¹ navazující na svá průkopnická pojednání o Sísových *Kritických dnech Bulharska* a o Sísových fotografiích z balkánských válek z přelomu let 1912–1913.¹²

Vzhledem k tomu, že tento pro vzájemné vztahy přelomový sborník, zaplňující nejedno bílé místo v dějinách česko-bulharských styků, přešla česká odborná veřejnost bez povšimnutí (nebyla mu věnována jediná recenze ani alespoň stručný referát), upozornil bych ještě alespoň na několik příspěvků (čísla stránek v závorce odkazují k publikaci *Vladimir Sis i Bǎlgarija*, Sofija 2006): na fundovanou studii Teodoričky Gotovské-Henze o bulharských souvislostech Kramářova novoslovanství (*Vl. Sis, bǎlgarite i neoslavistkata politika do 1914 g.*, s. 15–34), na rozbor Sísem editovaných memoárů *Vzpomínky daskala Ralova. Několik stránek česko-bulharského přátelství*¹³ od Dimitra Sazdova (*Slavjanskata solidarnost (v dejnostta i spomenite na Vl. Sis i daskal Dimitǎr Ralov)*, s. 35–59), na historiografický komentář Dimitra Zafirova k Sísovým reportážím o balkánských válkách (*Balkanskite vojni prez pogleda na Vl. Sis*, s. 65–76), na zevrubnou charakteristiku Sísova investigativního novinářství od Minky Zlatevy (*Razsledvaštijat žurnalist Vl. Sis*, s. 77–89), na text Volodi Milačkova o sérii anonymních článků v novinách *Narodna volja* namířených proti Sísovi (*Vl. Sis i anonimnite pisma do vestnik „Narodna volja“ prez ljatoto na 1913 g.*, s. 90–96), dále na barvitý Sísův portrét z pera Vladimira Penčeva představující českého novináře jako záhadami opředěného aktéra bulharsko-českého mezikulturního dialogu v neklidném 20. století (*Vl. Sis i bǎlgarskata kultura ili ošte vednaž za edna zagadlačna ličnost v bǎlgaro-českija mezdukkulturen dialog na XX v.*, s. 131–142), na stať Liliany Gálábovy, zabývající se obrazem bulharského vojáka v Sísově pouze bulharsky vydané povídkové knize *Nie. Razkazi ot vojnata z roku 1916 (Obrazǎt na bǎlgarina v chudožestveno-dokumentalnite razkazi na Vl. Sis za vojnata*, s. 188–200), na několik příspěvků Ružky Simeonovy, Cvetany Veličkovy,

11 Srov. Ani ZLATEVA (ed.), *Vladimir Sis i Bǎlgarija*, Sofija 2006, s. 158–187, 357–375.

12 Eadem, *90 godini mǎlčanie – Vladimir Sis i negovata kniga za Balkanskite vojni „Kritičnite dni na Bǎlgarija“*; in: Sbornik „90 godini ot Osvoboždenieto na Rodopite“, Smoljan 2003, s. 197–210; Eadem, *Českijat žurnalist Vladimir Sis i negovata fotoepopeja za Balkanskite vojni 1912–1913 g.*, Izvestija na Regionalnija istoričeski muzej Veliko Tǎrnovo 19, 2004, s. 266–286.

13 *Vzpomínky* byly česky publikovány v *Československém obzoru* 2, 1921/1922, č. 3–13, s. 18–99 [passim]; o bulharském knižním vydání viz dále (v přehledu překladů).

Cvetany Kjosevy a Elisavety Dimitrovy o pramenech k Sísovu životu a dílu v bulharských archivech (s. 203–229) a konečně na unikátní osobní vzpomínku Sísovy neteře Ruženy Kolevy-Kočevy *Spomeni na čičo Vladi* (s. 252–256).

Z nejnovější relevantní literatury bych zmínil také další práce A. Zlatevy o Sísově politickém směřování ve 20. až 30. letech 20. století,¹⁴ o jeho knize *Nový Balkán* z roku 1924,¹⁵ o jím v čase balkánských válek zachycené „Fotoepopeji“¹⁶ či o revolucionářském profilu českého inženýra Jiřího (Georgiho) Proška (1847–1905) na základě Sísem vydaných pamětí učitele Ralova (srov. výše).¹⁷ Ve spolupráci s Dimitrem Zafrovem připravila prvoedici Sísova monumentálního válečného fotoalba *Kartini ot Balkanskite vojni 1912–1913 g. Fotografii na voenen korespondent V. Sis* (Kjustendil 2017) a doprovodila ji hutnou předmluvou, v níž nastínila okolnosti objevu tohoto jedinečného historického pramene a sumarizovala svá předchozí bádání o Sísově válečné zpravodajské službě.

Sísovsky rovněž velice agilní badatelka T. Gotovska-Henze, taktéž již výše jmenovaná, detailně a fundovaně komentovala Sísův koncept novoslovanství vycházející z jeho úzkých vazeb na Karla Kramáře,¹⁸ analyzovala jeho reportáže z doby těsně před vypuknutím balkánských válek¹⁹ či aspekty protihabsburské činnosti tohoto bojovníka za samostatný český stát, resp. Československo v letech 1912–

14 Ani ZLATEVA, *Vladimír Sis i bálgaro-českite otnošenija ot 20–30-te g. na XX v. (Štrich kám dejnostta mu po novorazkriti bálgarski dokumenti i archivni materialii)*, in: Marcel Černý – Dobromir Grigorov (eds.), *Úloha české inteligence ve společenském životě Bulharska po jeho osvobození*, Praha 2008, s. 204–219.

15 Eadem, *Českijat žurnalist i publicist Vladimir Sis i knigata mu „Nov Balkan“ (1921–1924)*, in: Minka Zlateva (ed.), *Imidžat na Balkanite. Istoričeski podchodi i komunikacionni perspektivi*, Sofija 2008, s. 126–134.

16 Eadem, *Českijat žurnalist Vladimir Sis i negovata Fotoepopeja za Balkanskite vojni ot 1912–1913 g.*, in: Čechi i Bálgarija. Roljata na češkoto prisăstvie v bálgarskoto nacionalno văzraždane, Sofija 2009, s. 137–172; Eadem, *Novootkritijat unikalen fotoalbum za Balkanskite vojni na českija voenen korespondent Vladimir Sis – mig i večnost za pokolenijata*, in: Aleksandăr Grebanarov (ed.), *100 godini ot Balkanskite vojni. Izvori i dokumenti. Doklad iot meždunarodna naučna konferencija, 11 noemvri 2013 g., Sofija / 100th anniversary of the Balkan wars. Sources and documents. International scientific conference, November 11, 2013, Sofia, Sofija 2015*, s. 296–300.

17 Eadem, *Vladimír Sis i almalijските саништа за svoboda na Irži (Georgi) Prošek (po „Spomenite na daskal Ralov“)*, in: Vladimír Penčev – Christina Dejкова (eds.), *Bálgarskata bohemistika dnes*, Sofija 2012, s. 271–290.

18 Teodorička GOTOVSKA-HENZE, *Neoslavizmăt i česko-bálgarskite vřázki ot načaloto na XX vek – dve lični sădbi*, in: Marcel Černý – Dobromir Grigorov (eds.), *Úloha české inteligence ve společenském životě Bulharska po jeho osvobození*, Praha 2008, s. 57–70.

19 Eadem, *Reportažite na Vl. Sis ot navečerieto na Balkanskata vojna 1912 g.*, in: *Istorijata – profesija i sădba. Sbornik v čest na člen-korespondent d. ist. n. Georgi Markov*, Sofija 2008, s. 205–223.

1915,²⁰ jakož i podala zatím nejnovější příspěvek bilančně-syntetizujícího rázu o Sísově bulharofilství a historii jeho „zmrtvýchvstání“ napsaný společně s A. Zlatevou a citovaný výše v poznámce č. 9.

V Česku působící bulharská historička Krasimira Marholeva pak celkový profil Sísovy osobnosti obohatila studii o publicistově působení v sofijském menšinovém spolku Čech,²¹ o jeho politické činnosti na území neutrálního Bulharska na přelomu let 1914/1915 (se zvláštním zřetelem k tzv. prvnímu českému memorandu) na základě deníkových zápisků Vladimírova staršího bratra Františka,²² o jeho podílu na vytváření pozitivního obrazu prezidenta T. G. Masaryka v Bulharsku,²³ o Sísově vizi „nového Balkánu“ v předvečer první světové války²⁴ či o jeho nejednoznačné úloze v česko-jihoslovanských vztazích („kulturní hrdina, šibal a/nebo antagonist“) na pozadí novinářovy bohaté publicistiky a četných různorodých aktivit, jež byly v minulosti předpojatě zavrhovány, anebo přinejmenším označovány za kontroverzní (ve stati je mj. poprvé upozorněno na skutečnost, že Sís k finálnímu bulharofilskému stanovisku k aktuální geopolitické situaci na Balkáně dospíval postupně a že tento proces měl svoje milníky a zvraty).²⁵

Pro úplnost ještě doplním monografií *Sounáležitosti a soudržnosti k vzájemnému pozná(vá)ní* s podtitulem *Sondy z kulturních vztahů mezi Čechy a Bulhary do*

-
- 20 Eadem, *Novi svedenija za misijata na Vl. Sis při objavjavaneto na Balkanskata vojna 1912 g.*, Archiven pregled 55, 2008, č. 1–2, s. 106–112; Eadem, *Vl. Sis – borec na dva fronta (1914–1915)*, in: Tamara Stoilova (ed.), 30 godini sekcija „Istorija na sveta i meždunarodnite otnošenija v novo i naj-novo vreme“, Sofija 2010, s. 90–111; Eadem, *Pärvata posredničeska misija na Vladimir Sis prez 1912 g.*, in: Vladimir Penčev, Christina Dejkova (eds.), *Bälgarskata bohemistika dnes*, Sofija 2012, s. 291–301.
- 21 Krasimira MARHOLEVA, *Antichabsburgskata propaganda na Vladimir Sis i na družestvoto „Čech“ v neutralna Bälgarija (1914–1915)*, Istoriceski pregled 67, 2012, č. 1–2, s. 77–98.
- 22 Eadem, *Svedenija za političeskata dejnost na Vladimir Sis v neutralna Bälgarija (septemvri 1914 – mart 1915 g.) v spomenite na František Sis. [I.] Istorijata na pärvija češki memorandum*, Izvestija na däržavnite archivi 56, 2012, č. 103–104, s. 283–342; Eadem, *Svedenija za političeskata dejnost na Vladimir Sis v neutralna Bälgarija (juli – septemvri 1915 g.) v spomenite na František Sis. Čast II*, Izvestija na däržavnite archivi 58, 2014, č. 108, s. 188–273.
- 23 Eadem, *Obraz T. G. Masaryka v Bulharsku při päřiležitosti jeho 80. narozenin*, in: Vratislav Doubek – Ladislav Hladký – Radomír Vlček (eds.), *T. G. Masaryk a Slované / T. G. Masaryk and the Slavs*, Praha 2013, s. 375–397.
- 24 Eadem, *Obraz Balkánu v predvečer první světové války očima českého novináře Vladimíra Sise*, in: Dana Bittnerová – Mirjam Moravcová (eds.), *Etnické komunity. Lidé Bosny a Hercegoviny*, Praha 2014, s. 189–199.
- 25 Eadem, *Český novinář, archeolog a publicista Vladimir Sis: kulturní hrdina, šibal a/nebo antagonist?*, in: Dana Bittnerová – Mirjam Moravcová (eds.), *Etnické komunity. Hrdinové, šibalové a antagonisté Balkánu*, Praha 2017, s. 309–338.

vzniku ČSR, která je v současné době v tisku a obsahuje dvě kapitoly pojednávající o Sísovi. První z nich *Athonské období Vladimíra Síse. Neznámé archivní materiály k životu a dílu českého bulharisty* (od autora tohoto přehledu) mapuje raný pobyt (1909–1912) budoucího novináře na Athosu a jeho okolí. Pozornost je věnována Sísovým kontaktům s českým athonským mnichem Sávou Chilandarcem (v příloze jsou poprvé editovány jeho dopisy Sávi z let 1909–1911, zasílané ze srbského duchovního semináře v Prizrenu), jsou analyzovány Sísovy názory na makedonskou otázku, jak se odrážely v jeho publicistice (např. stať *Usilování Bulharů a Srbů o Makedonii* z roku 1910 obhajovala ideologii makedonismu – Sís pro Makedonii požadoval výchovu domácí inteligence, která nebude sloužit bulharským ani srbským zájmům, nýbrž bude uvědoměle makedonská svou národností i jazykem), i jeho práce beletristické. Od roku 1912 Sís často pobýval v Bulharsku a stal se zapáleným bulharofilem a pravidelným zpravodajem *Národních listů* na Balkáně. Kapitola se stručně zabývá i procesem Sísovy posmrtné rehabilitace a přináší k tomuto tématu nové dokumenty (např. edici dopisu Marie-Magdalény Sísové z 26. dubna 1950, která bezúspěšně intervenovala u Z. Nejedlého o manželovu záchranu).

Druhá sísovská kapitola v dotyčné monografii *Mladočeši a neoficiální diplomatická mise Vladimíra Síse během první světové války* z pera T. Gotovské-Henze představuje zprostředkovací činnost „bulharského Čecha“ mezi ohniskem odporu, vytvořeným bezprostředně po vypuknutí války v mladočeské straně, a dohodovými představiteli v tehdy neutrálním bulharském státě. Sís jednak dodával špionážní údaje z různých oblastí života v Podunajské monarchii, jednak měl za úkol – s ohledem na možnou budoucí nezávislost Čechů – vzbudit na straně Dohody pozornost a náklonnost vůči nim. Současně se také podílel na vypracování memoranda s národními požadavky, které se připravovalo v Praze. Díky němu dokument dorazil do požadovaných destinací – do hlavních měst dohodových mocností. V kapitole je rovněž krátce nastíněna činnost československé delegace na mírové konferenci, přičemž je osvětlena zvláštní situace K. Kramáře jakožto vůdčího představitele československé delegace a zdůrazněn fakt, že nikoliv on, nýbrž mladý ministr zahraničí Edvard Beneš vybojoval pro mladou republiku příznivější hranice, než jaké měla původně mít. Tímto závěrem se autorka negativně vymezuje vůči názorům tradovaným v bulharské odborné literatuře, že mladočeského memoranda, doplněného též Sísem, bylo užito jako základu při jednáních na mírové konferenci. Autorka současně zdůrazňuje, že i přes to, že dokument k tomuto účelu neposloužil, jsou zásluhy V. Síse jakožto teoretika, konspirátora, mediátora a praktického revolucionáře nezpochybnitelné. Za jiných podmínek by býval pravděpodobně byl

nejvhodnějším kandidátem na prvního oficiálního diplomatického představitele nezávislého Československa v Sofii, avšak zahraniční politiku nově vzniklé republiky – včetně personálního složení velvyslanectví – určoval titulář odpovídajícího ministerstva E. Beneš, představitel prozápadní orientace, a tak zastánci proruské orientace (kramářovci) neměli vliv na směřování zahraniční politiky země. Kromě toho se jako rozhodující jeví především okolnost, že říše Romanovců nadobro zmizela z mapy poválečné Evropy.

Vraťme se však nazpět k bohaté a záslužné ediční činnosti, díky níž jsou v posledních přibližně patnácti letech Sísovy knihy soustavně zprostředkovávány bulharské odborné (pověštinou nebohemistické) veřejnosti i laikům. Uspořádají-li se doposud realizované bulharské překlady Sísových textů chronologicky, dostaneme k dispozici seznam čítající deset položek z let 2005–2019: nejdříve vychází překlad knihy *Kritické dny Bulharska. Poznámky, úvahy a dojmy* (1914),²⁶ následují bulharské verze děl *Vzpomínky daskala Ralova* (1921/1922),²⁷ *Z bulharského bojiště. Dojmy válečného zpravodaje* (1913),²⁸ *Nový Balkán* (1924)²⁹ a konečně *Makedonie. Studie zeměpisná, historická, národopisná, statistická i kulturní* (tiráž 1914, fakticky 1918).³⁰ Kromě toho byl v Bulharsku pořízen technicky i odborně odbytý reprint Sísovy brožury *Grobovete na Trikeri* (1. vydání 1914)³¹ a vůbec poprvé byl Sís představen jako vytrvalý válečný dokumentarista a talentovaný fotograf v luxusním komentovaném fotoalbu *Kartini ot Balkanskite vojni 1912–1913 g. Fotografii na voenen korespondent V. Sis* z roku 2017, jež edičně připravili, jak již bylo konstatováno výše, Ani Zlateva a Dimitar Zafrov.³²

26 Tato kniha se dočkala již tří bulharských vydání: Vladimír SIS, *Kritičnite dni na Bălgarija. Dnevnik na voennija korespondent – 1913 g. Vpečatlenija, beležki, razmisli*, prev. Marija Genova, beležki i posleslov Dimitar Zafrov, predgovor Ani Zlateva, Sofija 2005; 2., nezměněné vyd.: Sofija 2009; 3., upravené vyd.: Sofija 2019, vyšlo bez paratextů, ale bylo nově opatřeno vysvětlivkami Martina Čorbadžijského.

27 Ralovovy memoáry vyšly v bulharském překladu Marije Genovy knižně dvakrát: nejprve (s doslovem Nedjalka Dimova) pod názvem *Părvite. (Stranici ot češko-bălgarskoto prijatelstvo)*, Sofija 2009; poté jako *Spomeni na daskal Ralov. Njakolko stranici ot češko-bălgarskoto prijatelstvo*, Pazardžik 2011.

28 Vladimír SIS, *Ot bojnite poleta na Bălgarija. Vpečatlenija na voennija korespondent*, prev. Marija Genova, Sofija 2012.

29 Idem, *Novite Balkani*, prev. Dobrinka A. Belčeva i Krasimira V. Oljanova, Sofija 2012.

30 Idem, *Makedonija. Geografsko, istoričesko, etnološko, statističesko i kulturološko izsledvane*, sáštavitel, naučen redaktor i prevodač Vladimír Penčev, Sofija 2019.

31 Idem, *Grobovete na Trikeri*, prev. ot răkopisa Evestati Stefanov, fototipično izdanie, Sofija 2010.

32 Sís publikoval řadu fotografií ze svých cest po Itálii a Balkánu v českém tisku, ale samostatnou knihu, v níž by pořízené snímky byly využity jako sui generis historický pramen, Sís za svého živo-

Z uvedeného tedy vyplývá, že Sísovy nejdůležitější bulharistické a balkanistické spisy má již bulharský recipient k dispozici v kvalitních srozumitelných překladech. I u některých starších, v Bulharsku vydaných bulharik lze předpokládat, že by časem mohlo dojít k moderní reedici: příležitostně bývá dodnes citován jubilejní spisek *Jan Chus (1415–1915)* (Sofija 1915), soupis *Grăcki năkopisi v Bălgarskata akademija* (Sofija 1916 [zvláštní otisk: Sbornik na BAN, kn. 6, Klon istoriko-filologičen i filosofsko-obštstven, č. 4, s. 3–19]), samostatně publikovaná přednáška *Česko-slovenskata [!] republika i nejnite otnošenija sprjamo Bălgarija (skazka dăržana na 16 juni 1919 g. v St[ara] Zagora)* (Stara Zagora 1919), ekonomická brožura *Ustav na bălgaro-čechoslovaškata kamara* (Sofija 1922) nebo záslužná edice *Korespondencija na Dr. Konstantin Jos. Ireček s Marin Drinov* (Sofija 1924 [zvláštní otisk: Godišnik na Narodnata biblioteka v Sofija za 1923 g., s. 121–281]). A v bulharském prostředí je Sís navíc znám rovněž jako prozaik díky povídkové sbírce *Nie. Razkazi ot vojnata* (Sofija 1916), která neexistuje v české verzi, a tudíž se nabízí hypotéza, že ji lze pokládat za dílo koncipované bulharsky samotným autorem; jak se mi však podařilo zjistit (podrobněji viz citovanou kapitolu v knize *Sounáležitost i soudržnost k vzájemnému pozná(vá)ní*), značnou část próz Sís publikoval nejprve česky v periodickém tisku. Je dost možné, že měl v rukopisu i původní českou verzi povídek, ale patrně předpokládal v Čechách malý zájem, a tak povídky přepracoval s ohledem na bulharského čtenáře (mezi povídkami, u nichž existuje česká i bulharská verze, jsou markantní rozdíly v míře heroizace bulharského vojáka, přičemž morální vlastnosti a vlastenectví jsou akcentovány v bulharské variantě) a vydal je bulharsky.

Samozřejmě zbývá řada děl, která žádný vztah k bulharským dějinám a kultuře nemají – různé přednášky o českých spisovatelích (např. o Aloisi Jiráskovi), o cizích literaturách a kulturách (např. o finském národním epose *Kalevale* a jeho českém překladu z pera Josefa Holečka), o dalších zemích Balkánu (např. o Albánii³³), italský cestopis *Na březích tichých lagun. Grado s okolím, Aquileje, Benátky* (Praha 1927), kniha o známých pražských hřbitovech *Olšany*³⁴ (Praha 1929) či několik publikací věnovaných Karlu Kramáři.³⁵

ta nepořídil ani pro Čechy, ani pro Bulhary; jedinečné album vzbudilo v bulharském prostředí nemalou pozornost.

33 Sísův přínos pro česko-albánské vztahy v poslední době komplexně zhodnotil albanista P. Vinš ve speciální studii, srov. Přemysl VINŠ, *Obraz Albánců v české společnosti na přelomu 19. a 20. století*, Slovanský přehled 93, 2007, č. 1, s. 54–55, 57–59 (celá studie s. 43–62).

34 Tohoto názvu je užito v tiráži; na obálce je vytištěn variantní název *Olšanské hřbitovy*.

35 Vladimír SÍS, *Karel Kramář. Život a dílo. Skizza*, Praha 1930; Idem (ed.), *Dr. Karel Kramář. Život – dílo – práce vůdce národa I–II*, Praha 1936–1937; Idem (ed.), *Odkaz a pravda Dr. Karla*

Snahu bulharských vydavatelů představit Síse jako důležitého zastávce bulharských zájmů ve válečnými kataklyzmaty zmítaných desátých létech minulého století zdůrazňují paratexty, jimiž jsou překlady Sísových knih doprovázeny. Tak např. k vědecky nejzávažnější autorově monografii o Makedonii její editor a překladatel Vladimír Penčev předeslal pouze stručnou předmluvu *Vljudenijat v istinata*, tj. Zamilovaný do pravdy,³⁶ v níž se bohužel vůbec nezamýšlí nad Sísovým složitým myšlenkovým vývojem od srbofila a bulharofoba, přes krátké období, kdy byl makedonským komitou a zastáncem samostatnosti makedonského národa,³⁷ až po finální a doživotní bulharofilství, nýbrž se spokojuje s konstatováním výsledku tohoto procesu. Onou pisatelem předmluvy zdůrazňovanou „pravdou“ je myšleno Sísovo bytostné přesvědčení, že makedonští Slované jsou etničtí Bulhaři (nutno podotknout – přesvědčení formulované v roce 1914). A ještě jeden příklad za všechny, jak současní bulharští historici chápou Sísovu knihu *Kritické dny Bulharska. Poznámky, úvahy a dojmy*: „Vladimír Sís byl český novinář a jeden z nejvášnivějších obránců bulharské národní kauzy. První balkánskou válku prožil jako korespondent *Národních listů* a své články psal často na frontě, jen několik metrů od bojových akcí.

Kramáře I–II, Praha 1939; Idem, *Karel Kramář ve fotografii*, úvod napsal Rudolf Beran, textová část V. Sís, Praha 1939.

36 Vladimír PENČEV, *Vljudenijat v istinata*, in: Vladimír Sís, Makedonija. Geografsko, istoričesko, etnološko, statističesko i kulturološko izsledvane..., s. 6–8.

37 Zejména v bulharské historiografii posledních desetiletí je tradován petrifikovaný obraz Síse coby zapřisáhlého bulharofila a současně srbofoba. Na jiném místě jsem popsal, jak se vyvíjely Sísovy názory na makedonskou otázku, a kromě jiného jsem upozornil, že prostředí Chilendarského kláštera na Athosu, studium v srbském bohosloveckém semináři v Prizrenu a osobní kontakty s makedonskými autonomisty (např. Janem Sandanským) ho v letech 1910–1912 značně ovlivnily, takže zastával ideu makedonského separatismu (makedonismu v užším smyslu slova) a v srbsko-bulharském soupeření stranil spíše Srbům. Ovšem v letech 1913–1914 se již s pražskými Srby dostal do ostrého sporu, podrobně popsáného a vyloženého v souvislosti se Sísovým přijetím probulharského stanoviska během balkánských válek K. Marholevou; srov. Krasimira MARHOLEVA, *Český novinář, archeolog a publicista Vladimír Sís: kulturní hrdina, šibal a/nebo antagonist?*, in: Dana Bittnerová – Mirjam Moravcová (eds.), *Etnické komunity. Hrdinové, šibalové a antagonisté Balkánu*, Praha 2017, s. 309–338 (zde s. 313–319, 323–324); Marcel ČERNÝ, *Vladimír Sís a Makedonie*, *Homo Bohemicus* 24, 2017, č. 1 [Ad multos annos. Specialen broj, posveten na jubileja na Vl. Penčev], s. 67–79; Idem, *Mladá léta Vladimíra Síse: Na okraj jeho dopisů Athosanu Sávovi Chilandarcu*, in: Petr Stehlík (ed.), *Od moravskch luk k balkánským horám. Václavu Štěpánkovi k šedesátinám*, Brno 2019, s. 62–71; Idem, *Vladimír Sís — Vladimír Penčev (sřastavitel i prevodač): Makedonija. Geografsko, istoričesko, etnološko, statističesko i kulturološko izsledvane*, *Studia ethnologica Pragensia* 11, 2020, č. 2, s. 139–153.

Začátek druhé balkánské války (tzv. mezispojenecké) ho zastihl v Sofii. Sís byl svědkem teroru, který zakoušelo civilní obyvatelstvo od někdejších spojenců, a protibulharské propagandy, jež se linula z evropského tisku, vydatně živena z Bělehradu a Athén.

Český novinář se cíleně vzepřel vůči nespravedlnosti a rozhodl se říci o válce pravdu. Na lživé články odpovídal fakty, dokumenty, rozhovory s očitými svědky. Jeho styl je lehký a lakonický, avšak za stručnými slovy lze pocítit rozhořčení člověka, který trpí za svou druhou vlast.³⁸

Vzhledem k množství Sísových textů – psaných bulharsky i do bulharštiny přeložených – i k rozsáhlému sísovskému diskursu zvláště v bulharských pracích historického charakteru je nutno Vladimíra Síse pokládat za dvojdomého tvůrce, který se sice narodil v Čechách, avšak svým dílem se vepsal i do společenského života Bulharska, jež pokládal za svou další domovinu. U dvojdomých osobností bývá zvykem, že jim každé z obou prostředí přisoudí poněkud odlišnou úlohu v národních dějinách, literatuře, vědě, kultuře apod. V současné době se dokonce zdá, že Sís se těší v Bulharsku mnohem větší popularitě než u nás doma. Zatímco v Bulharsku byl již plně zbaven negativní etikety „puncovaného buržoazního znalce bulharské problematiky“³⁹ a jeho činům i textům se věnují celé badatelské týmy, u nás byl doposud pouze rehabilitován (hlavně občansky), kdežto jeho rozměrná tvorba z větší části doposud leží stranou zájmu českých slavistů i historicky zaměřených balkanistů (výjimku potvrzující pravidlo představuje výše citovaná Vinšova studie o česko-albánských vztazích). Je tedy logickým úkolem i historické vědy české, aby Sísovo dílo komplexně poznala, náležitě je duchovně ukotvila v domácích dějinných souvislostech a našla pro ně odpovídající vývojové místo ve vzájemných česko-bulharských (ale též např. česko-srbských či česko-makedonských) vztazích.

Marcel Černý

38 Vladimír SIS, *Kritičnité dni na Bălgarija. Dnevnik na voenmija korespondent – 1913 g.*, prev. Marija Genova, redaktor i avtor na beležki pod linija Martin Čorbadžijski, Sofija 2019, text na zadní straně obálky, zřejmě rovněž z pera M. Čorbadžijského [přel. M. Č.].

39 Z. URBAN, *Z dějin česko-bulharských kulturních styků*, s. 66.

ZPRÁVY

Historia na Uniwersytecie Poznańskim: od Seminarium Historycznego do Instytutu Historii (1919–2019),
Poznań, Uniwersytet A. Mickiewicza
2019, 421 s.,
ISBN 8366355209; 9788366355200.

Při příležitosti svého 100. výročí vydala poznaňská univerzita publikaci věnovanou století historických bádání na této vysoké škole. Institucionální vývoj historiografie na jedné z nejprestižnějších polských univerzit naznačuje již podnázev knihy: od historického semináře k historickému ústavu, přestože během vydání knihy se z historického ústavu stala Historická fakulta Univerzity Adama Mickiewicze (UAM). Zpočátku byla historie pěstována na filozofické fakultě, po roce 1925 na humanitní fakultě. V roce 1950 vzniklo sdružení historických kateder, které byly roku 1956 sloučeny do historického ústavu, jenž existoval až do roku 2019. Ústav ukončil svou činnost 30. září 2019 a jeho místo zaujala historická fakulta. Sídlí v nových prostorách Collegium Historicum v kampusu Morasko.

Knihy je rozdělena do šesti kapitol: *Minulost, Lidé, Instituce, Hlavní směry bádání, Důležité události, Dnešní organizační a personální struktura*. Do prvních kapitoly patří také přiblížení budov, ve kterých poznaňští historici během posledních sta let sídlili. Nejprve to bylo v bývalém Císařském zám-

ku, poté na rektorátu v Collegium Minus, v dalších budovách v centru města a po roce 1990 v budově bývalého krajského výboru Polské sjednocené dělnické strany. Součástí kapitoly jsou také vzpomínky pamětníků, které byly shromážděny v letech 2002–2019.

Druhá kapitola je věnována zesnulým významným představitelům poznaňské historické vědy. Mezi nimi vyniká Jolanta Elżbieta Dworzaczkowa (1923–2017), která se zabývala mimo jiné dějinami reformace a protireformace a vyznamenala se svým dílem *Čeští bratři ve Velkopolsku v 16. a 17. století* (Varšava 1997), v němž poprvé ukázala v úplnosti roli, již sehráli čeští bratři v průběhu reformace v Polsku.

Organizační strukturu historického ústavu přibližuje 3. kapitola. Z řady kateder je zejména třeba vyzdvihnout katedru didaktiky dějepisu, která je v abecedním pořadí zařazena jako třetí. Původní název katedry, existující od roku 1969, zněl katedra metodiky vyučování dějepisu. Pojmenování katedry didaktiky dějepisu platí od roku 1991, kdy se jejího vedení ujala prof. dr. hab. Maria Kujawska, která ji vedla až do roku 2006. Současnou vedoucí je od roku 2012 prof. dr. hab. Izabela Skórzyńska. Dalšími profesory katedry jsou Violleta Margaret Julkowska, Danuta Konieczka-Śliwińska a Maciej Bugajewski. Výukou na katedře procházejí posluchači učitelství dějepisu

a občanské výchovy. Probíhá jak v bakalářském stupni studia, tak v magisterském a doktorském. Katedra spolupracuje s pracovišti didaktiky dějepisu v České republice, Kanadě, Německu, Rumunsku a USA. Na fakultě působí také studentský vědecký kruh historiků, který má mj. sekci didaktiky dějepisu a historického vzdělávání.

Čtvrtá kapitola přibližuje směry bádání a periodika historiků fakulty. Pracovníci katedry didaktiky dějepisu se věnují regionální historii, dějinám historiografie, učebnicím dějepisu, ikonografickým pramenům, psycho-pedagogické přípravě budoucích učitelů dějepisu, vizuální historii a naraci historické literatury. Z celofakultních směrů výzkumu je třeba upozornit na studium dějin českých zemí a česko-polských vztahů. Historický ústav vydával v letech 2014–2017 časopis *Czas Przesły. Poznańskie studia historyczne*, členem jehož redakční rady byl i autor této zprávy. Kromě dalších periodik ústav vydává časopis *Historia Slavorum Occidentis*, který je společným orgánem Polského sdružení historiků a Sdružení historiků ČR. Vedoucím redakce je děkan nynější historické fakulty prof. Józef Dobosz, jeho zástupcem je dr. Roman Baron z Historického ústavu Akademie věd ČR. Ústav se také podílel na vydávání učebnic dějepisu a metodických příruček, autory jsou mj. pracovnice katedry didaktiky dějepisu, které obdržely za celou jejich didaktickou koncepci Cenu rektora UAM za rok 2002.

V páté kapitole se čtenář může seznámit s důležitými událostmi, které proběhly v historickém ústavu do roku 2019. Připomenuty jsou i konference pořádané katedrou didaktiky dějepisu, kterých se zúčastnili i pracovníci katedry historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Byly to např. *Nauczyciel historii. Ku nowej for-*

macji dydaktycznej (1995), *Uczeń w nowej szkole. Edukacja humanistyczna* (2000), *Bohaterowie w historii i pamięci społeczeństw europejskich. Postaci upamiętniane przez współczesnych mieskańców różnych części Europy* (2004), *Rodzina – Tożsamość – Pamięć* (2008) a *Fotografia w edukacji historycznej* (2009). Dále se v této kapitole připomínají oslavy různých jubileí. Na katedře didaktiky dějepisu šlo především o 80. narozeniny prof. Marie Kujawské, které oslavila 23. dubna 2015. Uvedeno je i udělení doktorátů honoris causa a znovu udělení doktorátů. Z katedry didaktiky dějepisu se znovu udělení týkalo prof. Marii Kujawské, a to v roce 2018. Kapitola zmiňuje i spolupráci UAM s univerzity v Německu, Švýcarsku a ve Francii, ale není zmíněno padesátileté partnerství s Masarykovou univerzitou v Brně.

V poslední kapitole se můžeme seznámit s organizační strukturou a personálním obsazením jednotlivých pracovišť ústavu před jeho přeměnou v historickou fakultu v roce 2019. Institut měl tehdy 16 kateder s 18 řádnými profesory, 45 mimořádnými profesory a 12 habilitovanými docenty.

Předložená jubilejní publikace tehdejšího Historického ústavu UAM podává vyčerpávající obraz jeho činnosti a je cenným příspěvkem k seznámení domácí i zahraniční veřejnosti s činností poznaňské univerzity.

Jaroslav Vaculík

Ivana KOLÁŘOVÁ – Ondřej KOLÁŘ,
*Československé četnictvo a policie ve sporu
o Těšínsko 1918–1920,*

Praha, Academia 2020, 197 s.,

ISBN 978-80-200-3140-2.

V roce 2020 jsme si mimo jiné připomínali sté výročí rozdělení Těšínského Slezska mezi Polsko a Československo. Nejednalo se o jednoduchou záležitost, předcházely jí skoro dva roky sporů mezi oběma státy, které dokonce v lednu 1919 přerostly ve válku. Konflikt zasáhl velmi výrazně do života místních a stopy po něm je možné pozorovat v rámci společenského dění na Těšínsku občas i dnes. V historiografii dosud převážoval pohled na spor o Těšínsko z diplomaticko-politické perspektivy. Anotovaná publikace si naproti tomu více všimá bezpečnostních aspektů. Často se zapomíná, že na sporném území působily bezpečnostní složky mající zajistit klid a pořádek. V té části Těšínského Slezska, která náležela do vyřešení sporu pod československou správou, plnilo proto nezastupitelnou úlohu četnictvo.

Anotovaná kniha, napsaná odborníky na dějiny četnictva a bezpečnostních složek v meziválečném Československu, popisuje nevděčnou roli, jakou četníci museli sehrát. Sbor převzatý od rakousko-uherské monarchie se musel v nových podmínkách vypořádat s množstvím problémů. V případě Těšínského Slezska k tomu bylo nutno připočítat napjaté vztahy mezi místními etnickými skupinami – tj. zejména mezi Poláky a Čechy, kteří si sporné území nárokovali. Vybudování státu loajálního a přitom efektivního sboru nebylo v daných podmínkách jednoduché. Četníci, znající dobře místní poměry, se přitom často doslova ocitli mezi pověstnými mlýnskými kameny,

když se v chaotických poměrech prvních týdnů míru leckdy ocitali pod tlakem, aby deklarovali věrnost Polsku nebo Československu. Ačkoli se mnoho četnických dokumentů z tohoto období nedochovalo, přesto lze vytvořit poměrně plastický obrázek situace na sporném území Těšínska z pohledu četnictva. Hlášení dokládají, v jak napjatých poměrech museli četníci pracovat: často se dokonce stávali terčem teroristických útoků či přepadení, během nichž někteří položili i své životy. Knihu doplňuje edice relací vedoucích činitelů četnictva v Těšínském Slezsku v letech 1918–1920, které zprostředkovávají zajímavý pohled nejen na průběh sporu o Těšínsko, ale i na budování bezpečnostních složek ve Slezsku.

Jiří Friedl

Grzegorz GAŚSIOR (ed.),
*Slezská matice osvěty lidové
a národnostní otázka na Těšínsku
1920–1938. Výběrová edice dokumentů,*
Český Těšín, Kongres Poláků v České
republice 2020, 687 s.,
ISBN 978-80-87381-29-8.

Další svazek ediční řady *Bibliotheca Tessinensi – Series Bohemica* přináší výběr dokumentů k činnosti Slezské matice osvěty lidové (SMOL) ve vztahu k národnostním otázkám na Těšínsku v letech 1920–1938. Editorem je Grzegorz Gaśior, jenž si svými studii o česko-polských a také česko-slovenských vztazích ve 20. století již získal renomé. Spor o Těšínské Slezsko mezi Československem a Polskem po skončení první světové války vyústil v jeho rozdělení na základě arbitráže Konference velvyslanců 28. července 1920. Československo získalo

v podstatě vše, co žádalo – tj. uhelné doly, hutě a košicko-bohumínskou dráhu. Na straně druhé na Těšínsku existovala početná skupina Poláků, kteří v Československu žít nechtěli. SMOL patřila k organizacím podporujícím rozvoj českého živilu ve Slezsku. V podstatě bychom ho mohli označit obranným spolkem. Cílem jeho členů bylo dosažení Slezska osídleného pouze Čechy. V případě Těšínska se jejich aktivity zaměřily zejména na tamní polské obyvatelstvo.

Edice zpřístupňuje 369 dokumentů, v drtivě většině vzniklých z činnosti SMOL. To je velmi důležité mít na paměti. Dokumenty, které by zprostředkovaly postoje státních úřadů k žádostem a upozorněním zasílaných SMOL, nejsou v edici zařazeny. Jak editor správně vysvětluje (s. 36), enormně by tím narostlo množství dokumentů. Pouze v jednom případě týkajícím se katolické církve jsou připojeny dokumenty policie kvůli dokreslení situace (dokumenty č. 237 a 239). Činovníci SMOL, jak z edice vyplývá, se zaměřovali zejména na aktivity mající za cíl vyvíjet na úřady tlak s cílem pomoci co nejvíce posílit český živel na Těšínsku. Cesty byly různé. Patřilo mezi ně podporování výstavby českých škol, lobování za dosazování českých úředníků na úřadech, zvláště intenzivní byla snaha zbavit železniční personál Poláků. Tomu je dokonce věnována zvláštní část edice dokumentující intenzitu snah SMOL dosáhnout přeložení co největšího počtu železničářů polské národnosti do vnitrozemí. Většina dokumentů se proto věnuje kádrování různých osob na Těšínsku a upozorňování na jejich (podle pisatelů) nelояální chování vůči státu. V hledáčku nebyli jen Poláci, ale také třeba příslušníci četnictva a i čeští intelektuálové, kteří se (např. v rámci Česko-polského klu-

bu v Moravské Ostravě) zasazovali za porozumění mezi Čechy a Poláky a stavěli se proti nacionalistickým aktivitám SMOL. Některé dokumenty jsou svým obsahem poněkud bizarní (mj. i kvůli tomu, že jsou psány místním nářečím) a je možná otázkou, zda mělo smysl je do edice zařazovat (např. dokumenty č. 71 a 72). Z jiných tak trochu běhá mráz po zádech. Mezi ně bych zařadil např. dokument č. 175 obsahující zápis ze schůze okresních jednatelů SMOL 2. prosince 1932, na níž se předseda Česko-polského klubu v Moravské Ostravě dr. Král v kontrastu k nacionalistickému přístupu praktikovanému SMOL snažil hájit cestu k porozumění mezi Čechy a Poláky. Pachutí zůstává po přečtení dopisu SMOL ze srpna 1934 adresovaného ministru zahraničních věcí Edvardu Benešovi (dokument č. 218), v němž je mj. upozorňováno na „škodlivou“ činnost dr. Krále nebo profesora Aloise Adamuse známého svými pracemi, v nichž poukazoval na autochtonní původ Poláků na Těšínsku.

Dokumenty jsou velmi pečlivě edičně zpracovány, kvalitní je i úvodní studie s charakteristikou stavu dosavadního bádání a pramenné základny. Není pochyb o tom, že edice se stane důležitým pramenem pro studium národnostních a sociálních poměrů na Těšínsku v meziválečném období.

Jiří Friedl

Radek ANDONOV,
*Z Lobendavy směr Praha! Duben
a květen 1945 mezi Budyšínem a Prahou.
Budyšín – Lobendava – Rumburk –
Mělník – Ďáblice,*
Děčín, Oblastní muzeum v Děčíně 2020,
103 s.,
ISBN 978-80-907441-6-5.

Anotovaná kniha je příkladem, jak i v případě tématu, které se zdá být zcela probádané, je možné přinést mnoho nových poznatků. Účast polských vojáků na osvobození Československa v roce 1945 se sice setkala se zájmem historiků a hlavní fakta této závěrečné epizody druhé světové války byla již představena, přesto zůstává poněkud zapomenuto. Přitom neprávem, a to už jen proto, že na prahu míru padly desítky polských vojáků. Jejich oběti nijak nesnižuje skutečnost, že bojovali v řadách Polské lidové armády – vojska podléhajícího sovětské polské vládě zformované pod ochranou Moskvy. Vedle ní totiž existovala ještě právoplatná exilová vláda v Londýně, jíž byla podřízena polská armáda na Západě. Příslušníky obou ozbrojených složek ovšem spojovala touha porazit Německo a osvobodit Evropu od nacismu. Autor okolnosti vzniku polské armády v SSSR, jejíž součástí byla i 2. armáda osvobozující v květnu 1945 severní Čechy, vysvětluje, aby každému bylo jasné, že označit tyto polské vojáky nálepkou „komunistů“, není správné. Naopak, jak je z textu zřejmé, můžeme mezi nimi najít řadu aktivních účastníků domácího odboje nenávidících komunismus. V dané chvíli ovšem kladli na první místo boj proti společnému nepříteli.

Kniha čerpá nejen ze širokého spektra domácí a zahraniční odborné literatury, ale

také pramenů – zejména ikonografických, nebo výpovědí pamětníků či deníkových záznamů. Plastičky jsou představeny boje Poláků v Lužici, kde utrpěli značné ztráty. I když na československé území vstoupili na samém konci války, boje u Lobendavy ukázaly, že Němci se nehodlají jen tak vzdát. Jejich porážka byla už ovšem neodvratná, a tak se Němci záhy snažili co nejdříve dostat do amerického zajetí. Začalo pronásledování, během něž dorazily představené oddíly Poláků až na předměstí Prahy – do Ďáblic. Už po několika dnech se však polské jednotky začaly z československého území stahovat. Část vojáků paradoxně čekalo nasazení v Těšínském Slezsku, kde se situace kvůli sporu o hranice mezi ČSR a Polskem vyhrocovala a hrozila přerůst ve válečný konflikt. Dnes angažmá polských vojáků při osvobozování severních Čech připomíná jen několik poněkud zapomenutých pomníčků a válečných hrobů.

Radek Andonov v publikaci představil množství dalších faktů, které nám upřesňují účast Poláků na osvobození Československa v roce 1945. Je proto škoda, že výsledek jeho záslužné práce snižuje nepříliš dobrá jazyková redakce a občasná chyby v polských jménech. Nemění to však nic na tom, že český čtenář dostává do rukou kvalitní a ucelené zpracování historie působení polských vojáků v severních Čechách v květnu 1945.

Jiří Friedl

Petr STEHLÍK (ed.), *Od moravských luk k balkánským horám: Václavu Štěpánkovi k šedesátinám*,

Brno, Matice moravská ve spolupráci s Ústavem slavistiky a Historickým ústavem Filozofické fakulty Masarykovy univerzity 2019, 446 s., ISBN 978-80-87709-24-5.

Kniha *Od moravských luk k balkánským horám* vznikla u příležitosti šedesátých narozenin historika, slavisty a všestranného balkanisty Václava Štěpánka, docenta Ústavu slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Ten si připomenul své kulaté výročí 31. července 2019. Do přípravy jubilejního sborníku se zapojilo několika desítek jeho přátel a žáků, rozhodující podíl na precizní podobě výsledné publikace (po obsahové i formální stránce) měl však editor sborníku, oslavencův blízký kolega z Ústavu slavistiky FF MU, Petr Stehlík. Jádro knihy tvoří dvaatřicet statí sepsaných českými, srbskými, slovenskými a bulharskými badateli, které tematicky odrážejí rozmanitou paletu jubilentových odborných zájmů: od historie, etnologie a obrazů Balkánu přes problematiku národnostních menšin a česko(slovensko)-balkánských styků až po jihoslovenské literatury, moravský folklor a soubor otázek souvisejících s krajinnou ekologií. Součástí knihy je též rozsáhlá výběrová bibliografie Václava Štěpánka, obsahující více než tisíc položek, která odráží neobyčejnou činorodost a publicistickou píli tohoto významného brněnského balkanisty.

Dosavadní životní dráhu, odborný profil a pedagogické působení V. Štěpánka vystižně a zároveň i s jistým kamarádkým nadhledem přibližují tři úvodní texty sborníku v části označené jako *Laudatio*: Libor

Jan, vedoucí Historického ústavu FF MU, celoživotní blízký přítel V. Štěpánka, popsal v příspěvku s názvem „*Mnoga ljeta*“ *jednemu neobyčejnému muži* (na s. 17–22) oslavencovy rodinné kořeny, období jeho vysokoškolských studií a ne zcela jednoduchých začátků odborné kariéry. Než se V. Štěpánkovi v roce 2003 podařilo napevno pedagogicky a vědecky zakotvit na brněnské filozofické fakultě musel projít řadou profesních peripetií, mezi něž patřila mj. práce v redakcích několika časopisů a novin (*Věda a život*, *Veronica* – časopis pro ochranu přírody a krajiny, *Lidová demokracie*) a také osmileté působení v roli lektora českého jazyka na Katedře slavistiky Filologické fakulty Univerzity v Bělehradě. Balkanistiku jako profilující specializaci v rámci odborné činnosti V. Štěpánka v úvodu sborníku mapuje a hodnotí Ladislav Hladký z brněnské pobočky Historického ústavu AV ČR v článku *Václav Štěpánek a Balkán: několik poznámek k jednomu životnímu jubileu* (s. 23–30). Tematicky široké spektrum vysokoškolských přednášek V. Štěpánka zaznamenal Pavel Krejčí, oslavencův spolupracovník z Ústavu slavistiky FF MU, ve stati *Václav Štěpánek a jeho pedagogické působení na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity* (s. 31–36).

Zmiňovat všechny další v publikaci otištěné příspěvky je zřejmě zbytečné. V obdobných, tj. jubilejních, sbornících bývá zvykem, že značná část autorů do nich posílá převážně kratší texty příležitostné povahy. Zevrubně, analytické studie se tu vyskytují spíše výjimečně. Ve sborníku k šedesátinám V. Štěpánka lze přesto několik velmi kvalitních studií nalézt. Z historiograficky pojatých statí je třeba upozornit např. na archivních pramenech a dobové publicistice založený článek profesorky Filozofické

fakulty Univerzity v Bělehradě Miry Radojević *Poslednja poseta Edvarda Beneša Beogradu: april 1937* [Poslední návštěva Edvarda Beneša v Bělehradě: duben 1937] (s. 51–61). Autorka v něm komentuje poslední, neúspěšný pokus Edvarda Beneše proměnit Malou dohodu z uskupení, jehož prvotním cílem bylo držet na uzdě maďarský revizionismus, v politicko-vojenský blok, jehož členské země (Československo, Jugoslávie, Rumunsko) by si solidárně pomáhaly proti napadení jakýmkoliv státem.

Po metodologické stránce je ve sborníku velmi zajímavý příspěvek Tomáše Dvořáka z Historického ústavu FF MU *Jubilea a památníky moravských Chorvatů 1884–1947* (s. 127–141). Ten na příkladu historie památníku postaveného koncem 19. století v jihomoravské vsi Frélichov (dnes Jevišovka) k připomenutí 350. výročí příchodu Chorvatů do oblasti Mikulovska a Valticka ukazuje, jak se proměňovalo sociální a kulturní chování moravských Chorvatů ve vztahu k dobově politicky dominantní (státní) komunitě v jejich okolí – k jihomoravským Němcům před rokem 1918 a k Čechům v době meziválečné.

Česky psaný článek profesora Ústavu etnologie a folkloristiky Bulharské akademie věd v Sofii Vladimira Penčeva „*Svědění Evropy, aneb ještě jednou o bulharské zahradnické „expanzi“ na kontinentě*“ (s. 107–118) dokumentuje, že známé usazování bulharských zahradníků (zelinářů) na konci 19. a v první polovině 20. století nebylo záležitostí pouze českých zemí, ale že se tento proces týkal i Rumunska, Maďarska, Rakouska, Německa a dokonce i Francie a Itálie.

Alespoň stručně je třeba zmínit i ve sborníku otisknou studii emeritního pracovníka Balkanologického ústavu v Běle-

hradu Miroslava Lukoviće *Reševanje agrarnog pitanja u novooslobođenim oblastima Srbije u vezi s obavezom iz člana XXXIX berlinskog mirovog ugovora iz 1878. godine* [Řešení agrární otázky v nově osvobozených oblastech Srbska v souvislosti se závazkem (vyplývajícím) z článku XXXIX berlínské mírové smlouvy z roku 1878] (s. 338–357). Studie se vyznačuje bohatou faktografií, výbornou znalostí dobové právní terminologie a vysokou řemeslnou úrovní.

Ve sborníku lze nalézt rovněž kvalitní studie etnologické. Za všechny jmenujme alespoň stať Heleny Bočkové z Ústavu slavistiky FF MU *Kolonizace, dálkové cesty, čiflik – tři zdroje balkánské elementární kultury* (s. 165–178) či příspěvek bývalé doktorandky Ústavu evropské etnologie FF MU Barbory Navrátilové Machové *Etnologicko-historický exkurz do balkánské ekonomiky na příkladu hospodářství v Makedonii do počátku 20. století* (s. 193–201). Obě studie se věnují dosti podobné problematice – hospodářským a kulturním zvláštěností jihu Balkánu, v první řadě bulharských a makedonských oblastí, v době osmanské nadvlády.

Myšlenkově podnětné, hodnotné studie otiskli ve sborníku i někteří literární vědci. Za prostudování stojí zejména rozsáhlá, na celoživotních badatelských výzkumech založená, studie emeritního profesora Ústavu slavistiky FF MU Ivana Dorovského *Centra a periferie v balkánsko-podunajsko-pontském prostoru* (s. 215–237), která zdůrazňuje vzájemnou provázanost jednotlivých literatur v celém širokém prostoru jihovýchodní Evropy, a rozsahem sice nevelký, avšak obsahově hutný a koncepčně novátorský příspěvek Petra Stehlíka ze stejného pracoviště s názvem *Černohorská literatura: fenomén,*

kontext, milníky (s. 246–253). Autor v něm vysvětluje, proč se černohorská literatura v minulosti vyznačovala mimořádně vysokou mírou spjatosti se sousedními kulturními centry a národními prostředními a zároveň zmiňuje autory původem z Černé Hory, kteří v důsledku toho měli a mají nezastupitelné místo nejenom v srbské, ale i v dalších jihoslovanských literaturách. Zároveň však podotýká, že v současné situaci, kdy jsou Černohorci svébytným jihoslovanským národem a Černá Hora obnovila svou státní nezávislost (2006), je třeba v rámci literární vědy přijmout jako legitimní i ten přístup, který na černohorskou literaturu, zejména z posledního období, nahlíží jako na samostatný celek.

Ladislav Hladký

Václav ŠTĚPÁNEK (ed.),
***Ivanu Dorovskému ad honorem:
příspěvky z kolokvia k 85. narozeninám
prof. dr. Ivana Dorovského, DrSc.,***
Brno, Masarykova univerzita 2020, 214 s.,
ISBN 978-80-210-9604-2.

Nestor brněnské slavistiky a balkanistiky, emeritní profesor Ústavu slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, prof. dr. Ivan Dorovský, DrSc., se v roce 2019 dožil 85 let. Na jaře toho roku uspořádali jeho spolupracovníci v Brně, z nichž mnozí kdysi patřili i mezi jeho studenty, vědecké kolokvium, jehož výsledky – celkem 17 statí – vydala v roce 2020 v podobě samostatné publikace Masarykova univerzita. Do knihy byly zařazeny jednak příspěvky analyzující a sumarizující všestrannou literárněvědnou, historickou, lingvistickou a také pedagogickou činnost profesora Dorovského, jednak články, které se různým

způsobem dotýkají témat, jimiž se jubilant v průběhu své dlouhé vědecké dráhy zabýval.

Zástupci české i mezinárodní slavistické a balkanistické obce se v minulosti sešli k uctění a zhodnocení neobyčejně široké vědecké a popularizační činnosti Ivana Dorovského již vícekrát. V roce 2005 – při příležitosti jeho 70. narozenin – byla I. Dorovskému a jeho dílu věnována zvláštní sekce v rámci tehdy probíhajícího VI. mezinárodního balkanistického sympozia v Brně. Přednesené příspěvky byly následně otištěny v konferenčním sborníku *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca VI*, Brno 2006, s. 755–801. V témže roce vyšel (s vročením 2005) zároveň péčí Společnosti přátel jižních Slovanů v ČR, které I. Dorovský dlouhá léta předsedal, sborník s názvem *Slavista s duší básníka*, ed. Petr Mainuš, Brno – Boskovice 2005. I zde bylo možno nalézt několik hodnotících článků věnovaných vědecké práci I. Dorovského. Časopis *Slovanský přehled* uctil osobnost brněnského badatele v roce 2015, při příležitosti jeho 80. narozenin, jubilejním medailonem *Osmdesátiny slavisty a balkanisty Ivana Dorovského* (SIPř 101, 2015, s. 237–241). Moravská zemská knihovna podvakrát vydala personální bibliografii Ivana Dorovského (*Ivan Dorovský – bibliografie*, Brno 1995, 2000). Naposledy vyšla jeho souborná bibliografie v edici publikací Společnosti přátel jižních Slovanů (*Ivan Dorovský: bibliografie*, Brno 2016).

Kolokvium pořádané v předloňském roce na Filozofické fakultě MU v Brně k zhodnocení celoživotního díla profesora Dorovského bylo rozsahem nevelké, spíše jen intimní, přátelské povahy. Přesto tu znovu zazněla řada závažných hodnotících vystoupení. Pro bližší poznání životní cesty

I. Dorovského a jeho mimořádně pestré vědecké kariéry jsou z anotované jubilejní publikace vydané v Brně v roce 2020 cenné zejména tyto příspěvky: Václav Štěpánek, [Ivan Dorovský] *Vědec širokého záběru i básník stesku* (s. 9–13); Dimitri Kirjakovský, *Sdílíme společný osud* [makedonských dětí uprchlých z ohně řecké občanské války] (s. 15–20); Jaroslav Pánek, *Ivan Dorovský – člověk osvobozujícího vědomí* (s. 23–27); Ivo Pospíšil, *Ivan Dorovský jako slavista a komparatista* (s. 31–42); Ladislav Hladký, *Tradice brněnské balkanistiky a význam Ivana Dorovského pro rozvoj této tradice* (s. 43–50); Václav Štěpánek, *Balkánské literatury ve vědeckém díle Ivana Dorovského* (s. 51–59); Pavel Krejčí, *Ivan Dorovský a jazyková příprava studentů po roce 1989 aneb Vzpomínky jednoho studenta* (s. 61–67).

Ladislav Hladký

Jusuf ZEJNULLAHU,

Rezistenca e thyer,

Prishtinë, SAS 2019, 392 s.,
ISBN 978-9951-7227-3-5.

Přetrvávající zájem odborné i laické veřejnosti o nedávné dění v Kosovu představuje jeden z důvodů, proč nadále vycházejí memoárová díla věnovaná této problematice. Srbské (nebo obecněji jugoslávské) paměti jsou mezi odbornou veřejností poměrně dobře známy, s jejich reflexí se setkáváme i v publicistice. Kosovskoalbánská produkce tohoto typu však zůstává kvůli omezenému nákladu, nedostatečné distribuci, ale i jazykové bariéře často nepovšimnuta. To je poněkud smutné, protože mezi vzpomínkami vydanými v Prištině najdeme pozoruhodná díla. K nim patří kniha *Zlomený od-*

por [Rezistenca e thyer] Jusufa Zejnullahu-la, bývalého člena Ústředního výboru Svazu komunistů Jugoslávie a v letech 1989–1990 předsedy Výkonné rady Shromáždění autonomní oblasti Kosovo (lokální vlády). Tyto vzpomínky jsou chronologickým pokračováním jeho díla *Stuhi Luftë Mbi Kosovë* [Válečná bouře nad Kosovem], vydaného v roce 2007 v Tiraně. Zejnullahu v němž popsal události v Kosovu v 80. letech, v době, kdy se k moci dostal v Srbsku Slobodan Milošević.

Rezistenca e thyer popisuje především události z let 1989–1990, kdy byla srbským vedením výrazně omezena autonomie Kosova, což vedlo k masivní nespokojenosti albánského obyvatelstva a k vytvoření paralelních mocenských struktur v čele s Demokratickým svazem Kosova. Autor, přímý svědek a účastník těchto událostí, popisuje první kroky kosovsko-albánského paralelního vedení a jeho pokusy o upevnění vazeb s albánskou populací v konfrontaci s Bělehradem. Důležitou roli v knize mají popisy vztahů kosovského vedení s jugoslávskými a některými zahraničními politiky. Přesněji řečeno, kniha není ze své povahy čistě memoárovou. Zejnullahu popisuje i události, kterých se osobně nezúčastnil. K tomu využívá svědectví jiných lidí a četné dokumenty či novinové články. Především ty, které shromáždil ve svém osobním archivu. Pro celek knihy to není ani v nejmenším na škodu, komplexu výkladu to nesporně prospívá.

Knihy představuje cennou, pochopitelně nutně subjektivní výpověď o politickém vývoji Kosova na konci 80. a na začátku 90. let 20. století. Autorovy postřehy a úvahy nejen doplňují informace ze srbských zdrojů, ale také do jisté míry rozšiřují vzhled do albánského prostředí, tedy dnes main-

streamový příběh o válce, který se vyvinul v důsledku vojenských a propagandistických aktivit albánských nacionalistů, včetně Kosovské osvobozené armády (UÇK). V tomto kontextu mají vzpomínky Zejnullahula, jednoho z umírněných představitelů albánské opozice vůči Bělehradu, specifický význam a zaslouží si pozornost odborné veřejnosti.

Mihail Ceropita

Lulëzim ETEMAJ,

Lëvizja e pajtimit të gjaqeve 1990-1991 në Kosovë.

Prishtinë, Armagedoni 2020, 272 s.,
ISBN 978-9951-7802-4-7.

Kniha Lulëzima Etemaje se věnuje jednomu z nejobtížnějších období v dějinách Kosova, navíc takovému, kterým se západní balkanistická literatura téměř nezabývá. Jedná se o období přelomu 80. a 90. let 20. století, kdy došlo k likvidaci široké autonomie regionu a vytvoření předpokladů pro zahájení ozbrojeného boje kosovských Albánců proti pravidelným jednotkám jugoslávské armády. Ústředním bodem knihy je činnost Hnutí za usmíření krevní msty (*Lëvizja e pajtimit të gjaqeve*), jež bylo založeno v roce 1990. Jeho inspirátorem a jedním z jeho vůdců byl známý kosovský albánský folklorista Anton Çetta (1920–1995).

Çetta, rodák z kosovského města Gjakova (Đakovica), absolvent Bělehradské univerzity, byl nejen velkým znalcem albán-

ské lidové kultury, ale také humanistou, který vždy vyzýval k boji proti odvěkým předsudkům. Jedním z těchto škodlivých zvyků byla krevní msta, která dlouhá desetiletí bránila sjednocení kosovských Albánců a dosažení společných politických cílů. Zejména to platilo o venkovských a horských oblastech. Do masové podoby se hnutí za zrušení krevní msty rozvinulo až na konci 80. let, kdy bylo jasné, že bez úplné konsolidace albánské společnosti nelze odolat tlaku srbského vedení. Autor se soustředí na vnitřní a vnější obtíže, s nimiž se Çetta a jeho spolupracovníci při organizování tohoto hnutí setkali. Konkrétně dokumentuje četná setkání, na nichž rodiny, z nichž některé byly mezi sebou po generace v rozporu, dokázaly najít cestu ke smíření a k odpuštění křivd. V závěru se pak dozvíme, jaké měla existence Hnutí za usmíření krevní msty politické důsledky pro region jako celek.

Uvedenou knihu lze bezpochyby doporučit jako jeden z nejzajímavějších informačních zdrojů o dějinách Kosova na počátku 90. let. I proto, že v ní sledované téma, tak málo studované jinými autory, by se mělo dostat do centra pozornosti. Šlo přece o jeden z faktorů, které sehrály klíčovou roli v regionálním konfliktu na konci 20. století. Činnost Antona Çetty a Hnutí za usmíření krevní msty v něm sehrála konstruktivní roli při harmonizaci vztahů v kosovské albánské společnosti. Za to je až do dnešních dnů pozitivně hodnoceno jak regionálními úřady v Prištině, tak obyčejnými lidmi.

Mihail Ceropita

ZPRÁVY Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

Devadesátiny PhDr. Mirjam Moravcové, DrSc.

V březnu letošního roku, konkrétně 22. března 2021, oslavila své životní jubileum, devadesáté narozeniny, významná česká badatelka v oblasti etnologie a kulturní antropologie, doktorka Mirjam Moravcová. Věřím, že celoživotní etnologické dílo této osobitě a neustále obdivuhodně činorodé dámy zevrubně rozeberou a zhodnotí v některém ze specializovaných časopisů její oborové kolegy. Přesto bych rád využil příležitosti a její kulaté výročí připomenul i na stránkách *Slovanského přehledu*, neboť k charakteristickým rysům více než šedesát let trvající vědecké kariéry M. Moravcové patřila i ta skutečnost, že se její odborná činnost častokrát setkávala s prací historiků, zejména těch, kteří se tematicky zaměřovali na oblast historické slavistiky a balkanistiky. Navíc doktorka Moravcová, jedním ze dvou svých vystudovaných oborů sama historička, v 50. a 60. letech minulého století relativně intenzivně ve *Slovanském přehledu* publikovala a ani v dalších letech se k historikům nikdy nepřestala hlásit.

Mirjam Moravcová vystudovala v letech 1951–1955 národopis a historii na Filozofické fakultě UK v Praze. V rámci studia měla možnost kratší dobu pobývat v Bulharsku, což významně ovlivnilo její celoživotní dráhu. První etapu své profesní kariéry M. Moravcová prožila v ústavech Akademie věd. V polovině 50. let byla přijata do Slovanského ústavu ČSAV, kde se zaměřila na výzkum materiální lidové kultury. Konkrétně se zajímala o vývoj oradel, výrobu textilií u Slovanů v raném středověku a o lidová obydlí a řemeslnou výrobu u Bulharů, národů Jugoslávie a Poláků.

Po zrušení Slovanského ústavu nastoupila v roce 1964 do nově zřízeného Ústavu dějin evropských socialistických zemí ČSAV v Praze (ÚDESZ). Právě zde se výrazně sblížila s historiky, zvláště s těmi, kteří se zabývali slovanskými zeměmi Balkánského poloostrova. Jednou z jejích kolegyň v ÚDESZ byla např. její spolužačka ze studií a zároveň celoživotní přítelkyně Růžena Havránková specializující se na dějiny Bulharů a Srbů v 19. století a na historii česko-balkánských vztahů. Mirjam Moravcová byla v ÚDESZ pověřena zkoumáním etnického a demografického vývoje středoevropských a balkánských národů v moderní době, včetně problematiky migračních procesů v této části Evropy. Pro mladou badatelku to bylo téma zcela nové, ale poměrně záhy se jí podařilo v přiděleném okruhu otázek úspěšně zorientovat a zejména k Balkánu – k oblasti nesmírně bohaté na jazykové i kulturně různorodé národy, národnostní menšiny a etnické skupiny – si vytvořit velmi pozitivní vztah. V roce 1969 přispěla v ÚDESZ svými demografickými a statistickými přehledy do

publikace sestavené autorským kolektivem v čele s Jaroslavem Opatem s názvem *Střední a jihovýchodní Evropa ve válce a v revoluci: 1939–1945*.

V témže roce (1969) dostala M. Moravcová nabídku k přestupu do Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV v Praze (ÚEF ČSAV), který byl především po tematické stránce přece jen bližší jejímu odbornému naturelu. Tam dostala nejprve za úkol mapovat a interpretovat středověké a raně novověké ikonografické památky dokládající proměny kultury různých sociálních skupin obyvatel českých zemí. Brzy však byla pověřena vedením oddělení pro studium dělnictva, jež mělo zkoumat kulturu a zvyky dělníků jako specifického socio-kulturního společenství. Za tím účelem se také rozvinul rozsáhlý terénní výzkum, který se prováděl v Praze a jejím okolí. Mirjam Moravcová se v rámci výzkumu zaměřovala na studium oděvu a bytových podmínek dělníků. Mezi dalšími skupinami obyvatel Prahy ji na přelomu 70. a 80. let zaujal - vzhledem k jejím osobním sympatiím k Balkánu – mj. i život bulharských zahradníků, resp. zelinářů, kteří se usazovali v českém prostředí již od 19. století. Výzkum dělnictva v ÚEF ČSAV vyústil v roce 1986 do podoby kolektivní syntézy *Stará dělnická Praha: život a kultura pražských dělníků 1848–1939*. Mirjam Moravcová v témže roce vydala ještě svou vlastní monografii s názvem *Národní oděv roku 1848: ke vzniku národně politického symbolu*, v níž zohlednila svůj zájem o dějiny oděvu a využila schopnost kombinovat ve výzkumu etnografické i historické přístupy. Na základě posledně jmenované práce získala pak koncem 80. let titul DrSc.

Krátce po listopadu 1989, počátkem 90. let, procházela Akademie věd procesem „zeštíhlování“. Týkalo se to celých ústavů i některých pracovních kolektivů. V ÚEF ČSAV došlo v té době ke zrušení oddělení pro studium dělnictva a skupina kolem M. Moravcové si musela najít jiné působiště. Začátek 90. let byl ale zároveň obdobím, kdy spontánně vznikala řada nových výzkumných a vzdělávacích institucí. Doktorce Moravcové a několika jejím kolegyním se v té době podařilo uplatnit v nově zakládaném Institutu základů vzdělanosti UK (IZV UK), což byl institucionální zárodek, z něhož se po čase zrodila nová pražská vysoká škola – Fakulta humanitních studií UK (FHS UK). Hlavní zásluhu na vzniku IZV UK měl docent Zdeněk Pinc a posléze okruh osob kolem profesora Jana Sokola, pozdějšího děkana FHS UK. Institut hledal kreativní, novým vzdělávacím potřebám otevřené lidi, kteří měli chuť věnovat se studiu aktuálních problémů transformující se české společnosti a inovativním způsobem vychovávat mladé studenty. Mirjam Moravcová byla osobností tohoto typu, která se nebála přijmout nabízející se výzvu a vyzkoušet nové věci. V kolektivu pracovníků IZV UK našla pospolitost lidí tematicky neobyčejně otevřených, názorově svobodomyšlných a tolerantních. Navíc jí v IZV UK byla nabídnuta i možnost intenzivní práce se studenty. A právě kontakty s mladými lidmi přinesly doktorce Moravcové v dalším období nové pracovní a badatelské nadšení. V IZV UK, resp. následně v FHS UK, tak odstartovala její nová, druhá etapa odborného působení, dalších třicet let naplněných tvůrčí prací.

V IZV UK se M. Moravcová zprvu zaměřovala na zkoumání problematiky kulturní a sociální stratifikace obyvatelstva velkých měst, v první řadě Prahy, a později na studium národnostních menšin a etnických skupin v rámci obyvatelstva České republiky, se speciálním důrazem na etnické skupiny původem z Balkánu, na zkoumání kořenů jejich etnické

identity, na analýzu procesu szívání jinonárodních menšin s majoritní (českou) společností atd.

Vzhledem ke svému věku již o sobě mohu za určitých okolností prohlásit, že patřím k „pamětníkům“. Vzpomínám si, že to byla právě doktorka Moravcová, která někdy v polovině 90. let, v době kdy se válčilo v bývalé Jugoslávii a v souvislosti s tím se Češi nebývalou měrou zajímali o dění na Balkáně, svolala v Praze skupinu českých balkanistů starší i mladší generace, různých oborů (historiky, lingvisty, etnology) a snažila se je získat pro ideu vytvoření interdisciplinárně propojené skupiny, která by zkusila pro vysokoškolské studenty přednášet balkanistiku jako svébytný studijní obor. Protože většina z nás, účastníků schůzky, byla z různých akademických pracovišť, což nás ve vztahu k nabízející se přednáškové aktivitě pracovněprávně poněkud omezovalo, měli jsme si pro tuto činnost – jak nám iniciativní doktorka Moravcová doporučovala – zřídit živnostenský list. Nakonec se nějakou centralizovanější koncipovanou, vícedisciplinární balkanistiku v Praze ustavit sice nepodařilo, přesto si pamatuji, že jsem následně jako mladý historik v IZV UK v Legerově ulici, v prostorách bývalé nemocnice, o Balkánu jistý čas skutečně přednášel. Tehdejší pokus M. Moravcové je třeba ocenit, zejména za její originální nápad, nebojácnost a touhu pozitivně využít nové doby. Po několika letech se IZV UK přesunul z Legerovy ulice do Jíonic, kde se v roce 2000 ustavila řádná FHS UK. I na tomto pracovišti představoval kolektiv badatelek shromážděných kolem doktorky Moravcové početně sice malé, ale pro rozvoj naší oborové specializace – balkanistických studií, dosti důležité středisko!

V průběhu 90. let M. Moravcová iniciovala a následně po řadu let jako šéfredaktorka sama vedla nový etnologicky a antropologicky zaměřený časopis *Lidé města*, jenž vychází dodnes. Řada čísel tohoto časopisu byla koncipována monotematicky a přinášela výsledky aktuálních terénních výzkumů, které kolektiv vedený doktorkou Moravcovou v té době prováděl. V čísle 7 z roku 1996, jež neslo název *Češi a jižní Slované*, byly např. publikovány výsledky ankety realizované mezi pražskými studenty, kteří byli tázáni na své osobní zkušenosti s jižními Slovany a na postoje, které k jednotlivým jihoslovanským národům zaujímají (mj. i pod vlivem nedávné války v Jugoslávii). Číslo 10 z téhož roku mělo označení *Česko-jihoslovanský dialog* a bylo věnováno problematice česko-jihoslovanských kontaktů a vazeb napříč staletími.

Na přelomu tisíciletí začala doktorka Moravcová organizovat i první rozsáhlejší bilaterálně koncipované vědecké konference. Za zmínku stojí např. setkání českých a bulharských vědců, z něhož v roce 2000 vyšel obsahově zajímavý sborník *Antropologie dialogu: souznění a nedorozumění mezi Čechy a Bulhary*. O několi let později, konkrétně v roce 2005, se M. Moravcová na FHS UK opřela o spolupráci několika svých neaktivnějších studentů z doktorského semináře a uspořádala konferenci s názvem *Pravda, láska a ti „na Východě“: obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti*, z níž v následujícím roce vyšel sborník, který přinesl řadu podnětných studií z oblasti zkoumání „obrazů druhého“ v 19. a 20. století.

Počátek nového tisíciletí byl zřejmě jedním z neplodnějších období v odborném působení M. Moravcové. Na FHS UK se z ní stala nadšená přednášející a školitelka, která byla schopna pro etnologii, antropologii a také historii získat řadu mladých talentů a stát se

jim zasvědcenou průvodkyní v oblasti nově pojímaných výzkumných témat a moderních metodologických postupů. Nejbližší spolupracovníci v působení na studenty na fakultě získala ve své dceři, rovněž etnoložce a kulturní antropoložce, doktorce Daně Bittnerové. Matce s dcerou se podařilo vytvořit neobyčejně aktivní a výkonný tandem, což se postupem doby začalo projevovat jak ve výchově mladých badatelů, tak ve výzkumné činnosti.

Mezi nejtalentovější žáky pedagogického tandemu M. Moravcová – D. Bittnerová patří nejenom v současnosti již odborně etablovaní mladí historici František Šístek a David Svoboda či etnoložka Markéta Slavková, ale také např. bulharská historička Krasimira Marholeva či kulturní antropoložka Ivana Skenderija.

Jak v rozhovorech nejednou zdůraznila sama jubilatka, jejím největším odborným štěstím bylo sledovat, jak mladí lidé z FHS UK postupně vědecky rostou a emancipují se. Proto také zhruba před deseti lety ráda podpořila jejich iniciativu pořádat vlastní akce, nejprve víceméně studentské a později i seriózní mezinárodních konference zaměřené na politické, společenské a kulturní problémy Balkánu, kterým organizátoři dali označení *Balkánský expres / Balkan Express*. První ročníky tohoto mezinárodního podniku se vyznačovaly takřka rodinnou atmosférou. Doktorky Bittnerová a Moravcová připravovaly spolu se svými studentkami pro spokojenost účastníků mj. i pravé balkánské pohoštění. V pozdějších letech získávala balkanistická setkávání na kvantitě i na kvalitě, včetně stále nápaditějšího doprovodného kulturního programu inspirovaného Balkánem. Dosud poslední 5. ročník *Balkánského expresu* se konal v Praze v listopadu 2019 v podobě velké mezinárodní konference realizované důsledně v anglickém jazyce pod názvem *5th International Balkan Studies Conference „Balkan Express“: Living Together – Tolerance, Coexistence, Reconciliation*, na níž zaznělo několik desítek příspěvků etnologických, antropologických, historických i politologických. Doktorka Moravcová v rámci konference iniciovala zorganizování kulatého stolu, jehož posláním bylo zamyslet se nad současným stavem a zejména dalšími perspektivami české balkanistiky (srov. zprávu Františka Šístka o průběhu 5. ročníku *Balkánského expresu* ve zpravodajské rubrice tohoto čísla *Slovanského přehledu*).

Z většiny jmenovaných konferencí, ale i z dalších vědeckých setkání pořádaných na FHS UK v posledních zhruba patnácti letech, vydaly D. Bittnerová s M. Moravcovou množství obsahově zajímavých a často i metodologicky značně novátorských sborníků v ediční řadě s názvem *Etnické komunity* (srov. výběrovou bibliografii publikací M. Moravcové na konci tohoto madailonu).

Co říci k dílu a osobnosti paní doktorky Mirjam Moravcové na závěr? Podle čeho hodnotit odbornou činnost a význam konkrétních badatelů? Řada vědců – minulých, ale i současných – se zjednodušeně domnívá, že nejlepším ukazatelem badatelovy práce je rozsah jeho personální bibliografie. Osobně si troufám tvrdit, že bibliografie je sice důležitá, ale jen částečně. Neméně významnou složkou každého vědce a pedagoga je i jeho lidská dimenze, byť ta se jen obtížně zaznamenává a vyhodnocuje.

Doktorka Moravcová má za sebou neobyčejně dlouhou a pestrou odbornou dráhu. O tom koneckonců svědčí i množství jejích kvalitních a obsahově hodnotných publikací. Přesto jsem přesvědčen – alespoň na základě toho, jak jsem měl možnost paní doktorku

osobně poznat – že nejcennější složkou jejího naturelu jsou její vzácné lidské vlastnosti. Vyzdvihnout je třeba zejména její neobyčejnou celoživotní činnost, velkou pracovitost, zaujetí pro vědu a nové způsoby poznávání a také její laskavost uplatňovanou vůči kolegům a také studentům, kterým se snažila pomáhat nejenom po pedagogické stránce, ale některým i při zajištění jejich trvalé odborné existence.

Mirjam Moravcová, postavou sice malá žena, avšak plná mimořádného vnitřního zaujetí a energie, v uplynulých třiceti letech zároveň významně napomáhala stmelovat balkanistickou obec u nás napříč generacemi a obory a propojovat ji i s některými kolegy z Balkánu.

Věřím, že svou závěrečnou gratulaci mohu formulovat i za mnohé další české slavisty a balkanisty: Vážená paní doktoro, k Vašemu významnému životnímu jubileu Vám přejeme pevně zdraví a za veškerou Vaši práci a mimořádnou laskavost Vám moc děkujeme!

Ladislav Hladký

Výběrové bibliografie prací dr. Mirjam Moravcové:

a) monografie a kolektivní monografie

- *Stará dělnická Praha: život a kultura pražských dělníků 1848–1939* (autorský kolektiv, eds. Antonín Robek, Mirjam Moravcová, Jarmila Štátná), Praha, Academia 1981, 311 s.
- Mirjam Moravcová, *Národní oděv roku 1848: ke vzniku národního politického symbolu*, Praha, Academia 1986, 227 s.
- Pobratim [= pseudonym skrývající autorský kolektiv: Mirjam Moravcová, Zdeněk Urban, Katja Michajlova, Vladimír Penčev, Veličko Svetoslavov], *Bálgari po české zemi*, Sofija, Universitetsko izdavatelstvo „Sv. Kliment Ochridski“ 1994, 349 s.
- *Kdo jsem a kam patřím?: identita národnostních menšin a etnických komunit na území České republiky* (eds. Dana Bittnerová, Mirjam Moravcová), Praha, Sofis 2005, 459 s.
- *Diverzita etnických menšin: prostorová dislokace a kultura bydlení* (eds. Dana Bittnerová, Mirjam Moravcová), Praha FHS UK 2012, 442 s.
- *Festivity jako ukazatel identity a společenského směřování: diverzita etnických menšin* (eds. Dana Bittnerová, Mirjam Moravcová), Praha, FHS UK 2019, 631 s.

b) editorství sborníků

- *Antropologie dialogu: souznění a nedorozumění mezi Čechy a Bulhary: konference pořádaná Institutem základů vzdělanosti v prostorách Karlovy Univerzity v Praze ve dnech 14.–15. prosince 1998* (ed. Mirjam Moravcová), Praha, Sofis 2000, 168 s.
- *Pravda, láska a ti na „Východě“: obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti, materiály z konference konané 12. listopadu 2005 na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze* (eds. Mirjam Moravcová, David Svoboda, František Šístek), Praha, FHS UK 2006, 239 s.

- *Etnické komunity v české společnosti* (eds. Dana Bittnerová, Mirjam Moravcová), Praha, Ermat 2006, 411 s.
- *Etnické komunity v kulturním kontextu* (eds. Dana Bittnerová, Mirjam Moravcová), Praha, Ermat 2008, 267 s.
- *Etnické komunity: Elity – instituce – stát* (eds. Dana Bittnerová, Mirjam Moravcová), Praha, FHS UK 2009, 359 s.
- *Etnické komunity v kulturní a sociální různorodosti* (eds. Dana Bittnerová, Mirjam Moravcová), Praha, FHS UK 2010, 314 s.
- *Etnické komunity: Integrace, identita* (eds. Dana Bittnerová, Mirjam Moravcová), Praha, FHS UK 2011, 359 s.
- *Etnické komunity: Kontinuita kulturní reprodukce* (eds. Dana Bittnerová, Mirjam Moravcová), Praha, FHS UK 2012, 292 s.
- *Etnické komunity: Vydávání pozice v majoritě* (eds. Dana Bittnerová, Mirjam Moravcová), Praha, FHS UK 2012, 367 s.
- *Etnické komunity: Romové* (eds. Dana Bittnerová, Mirjam Moravcová), Praha, FHS UK 2013, 223 s.
- *Etnické komunity: Lidé Bosny a Hercegoviny* (eds. Dana Bittnerová, Mirjam Moravcová), Praha, FHS UK 2014, 270 s.
- *Etnické komunity: Balkánské cesty, díl I–II* (eds. Dana Bittnerová, Mirjam Moravcová), Praha, FHS UK 2015, 314 a 284 s.
- *Etnické komunity: Hrdinové, šibalové a antagonisté* (eds. Dana Bittnerová, Mirjam Moravcová), Praha, FHS UK 2017, 487 s.
- *Etnické komunity: Neviditelní, přebližení, zapomenutí* (eds. Dana Bittnerová, Mirjam Moravcová), Praha, FHS UK 2019, 449 s.

Zemřel Lev Abramovič Mnuchin (1938–2020)

Ve středu 3. června 2020 zemřel ruský literární vědec, znalec života a díla básnířky Mariny Cvetajevové (1892–1941), kultivovaný a noblesní člověk Lev Abramovič Mnuchin. Světová odborná veřejnost přišla nejen o experta na M. Cvetajevovou, ale rovněž o osobnost s širokým kulturním rozhledem, s bohatou znalostí problematiky ruské literární emigrace a s velkou životní zkušeností.

První období Mnuchinova života přitom nenavštěvovalo tomu, že si získá uznání v oblasti literárních dějin. Pocházel z Moskvy, kde se narodil 9. dubna 1938 a kde v roce 1961 absolvoval Moskevský institut energetiky. Elektroinženýrství se věnoval i profesně, nejprve jako projektant ve společnosti Elektroprojekt, poté jako odborný pracovník Vsesvazového výzkumného ústavu elektrotermických zařízení. Před tím, než roku 1990 odešel pracovat do sféry humanitních věd, vedl v 80. letech tamější výzkumné laboratoře.

Kromě elektrotechniky se od počátku 60. let začal věnovat poznávání ruské literatury. Zaměřil se především na stříbrný věk ruské literatury a její autory působící v prvních

desetiletích 20. století. Za určující moment opakovaně označoval svou dovolenou v roce 1967, během níž si přečetl prozaické texty *Plennyj duch* a *Dom u starogo Pimena* nedávno uveřejněné v literárním časopisu *Moskva*. Jejich autorka, Marina Cvetajevová, se v Sovětském svazu řadu let nacházela na indexu zakázaných spisovatelů a teprve od počátku 60. let se její dílo začalo postupně a nenápadně vracet ke čtenářům.

Od tohoto okamžiku soustředil Mnuchin veškerou svou pracovní píli právě na Marinu Cvetajevovou a její odkaz. Začal shromažďovat všechna dostupná vydání jejích prací, podařilo se mu získat i řadu jejích osobních předmětů, z nichž počátkem 70. let vytvořil ve svém bytě soukromé muzeum Mariny Cvetajevové. Své poznatky prezentoval Mnuchin i veřejně, a to jak formou přednášek v různých knihovnách či podnicích, tak v podobě komponovaných literárních večerů věnovaných především Cvetajevové. Ty pořádal spolu s přáteli nejprve ve svém bytě, posléze kvůli rostoucímu zájmu ve veřejných knihovnách, především pak v místní knihovně dnešního Taganského rajónu v centru Moskvy. V letech 1978–1985 se těchto setkání zaštitovaných Spolkem přátel knihy uskutečnilo 26, prvních 22 bylo doprovázeno drobným sborníčkem přednášek (dochované texty větil Mnuchin do dvousvazkové knihy *Vse o Cvetajevoj: tematičeskije vstreči pri sobranii materialov* z roku 2015). V menším rozsahu přednášková iniciativa pokračovala až do konce 80. let.

Roku 1990 nabídl vedení právě založeného moskevského Domu-muzea Mariny Cvetajevové Mnuchinovi pozici náměstka ředitele pro vědeckou práci, díky čemuž mohl opustit profesi elektroinženýra. Zde roku 1992 připravil jubilejní výstavu Mariny Cvetajevové, jejíž podstatnou část tvořily exponáty z Mnuchinovy sbírky. Kvůli rozdílným představám o náplni práce z muzea roku 1994 odešel, opětovně v něm na různých pozicích pracoval od roku 2003 až do své smrti. Souběžně působil od roku 1996 jako vědecký pracovník Pamětního domu-muzea Mariny Cvetajevové v Bolševu. Mnuchin byl členem Svazu moskevských spisovatelů, zakladatelem Národního svazu bibliofilů, členem francouzské Asociace Mariny Cvetajevové a dalších oborových sdružení. Patřil k dlouholetým spolupracovníkům moskevského Domu ruského zahraničí A. Solženicyna, kde se podílel i na přípravě stálé expozice „Ruské zahraničí: cesty a osudy“. Jeho oficiálního otevření se bohužel již zúčastnit nemohl.

Jelikož si uvědomoval své nedostatečné vzdělání v oblasti literárních dějin a literární teorie, cíleně se zaměřil především na sběr nejrůznějších bibliografických a biografických údajů spojených s předmětem svého zájmu. Tomu odpovídal i charakter Mnuchinových hlavních prací, jimiž byly vyčerpávající bibliografie prací Mariny Cvetajevové a textů o ní: *Marina Cvetajeva: Bibliografičeskij ukazatel' literatury o žizni i dejatel'nosti: 1910–1941 gg. i 1942–1962 gg.* (Wien: Gesellschaft zur Förderung slawistischer Studien, 1989) a *Bibliographie des œuvres de Marina Tsvetaeva* (připraveno společně s Tatjanou Gladkovou, Paris: Institut d'études slaves, 1982, druhé rozšířené vydání *Marina Tsvétaeva: bibliographie*, 1993). Mnuchin stál za přípravou sedmisvazkových sebraných spisů Mariny Cvetajevové (Moskva: Ellis Lak, 1994–1995), za pětisvazkovým vydáním její korespondence (Moskva: Ellis Lak, 2012–2016) a za bezpočtem dalších edic jejích prací a různých výstavních katalogů, ale i studií a časopiseckých i sborníkových referátů. Výbor ze svých kratších textů uveřejnil ve dvousvazkovém reprezentativním sborníku *Itogi i istoki: izbrannyje stat'*

ji (Bolševo: Memorial'nyj Dom-muzej Mariny Cvetajevoj, 2008; Moskva: Sobranije, 2019).

Aby Mnuchin blíže pochopil okolnosti, v nichž Marina Cvetajeová prožila značnou část svého života za hranicemi Ruska, zaměřil se rovněž na poznání problematiky ruské meziválečné emigrace ve Francii. V letech 1994–2012 stál v čele Ruského oddělení Skupiny pro výzkum ruské emigrace (Groupe de recherche sur l'émigration russe). Výsledkem mnohaleté mezinárodní rešeršní práce této skupiny byly především osmivazková kronika aktivity ruské emigrace ve Francii *Russkoje zarubež'je: chronika naučnoj, kul'turnoj i obščestvennoj žizni 1940–1975: Francija = L'Émigration Russe: chronique de la vie scientifique, culturelle et sociale en France 1940–1975* (Paříž: YMCA-PRESS; Moskva: Russkij put', 2000–2002) a čtyřsvazkový biografický slovník ruské emigrace ve Francii *Rossijskoje zarubež'je vo Francii 1919–2000: biografičeskij slovar = L'Émigration russe en France 1919–2000* (Moskva: Nauka, Dom-muzej Mariny Cvetajevoj, 2008–2012).

Charakter badatelské práce přivedl Lva Mnuchina rovněž do České republiky. S kolegy pracoval především ve Slovanské knihovně a v Památníku národního písemnictví, blízko měl k pražské Společnosti Mariny Cvetajeové. Od poloviny 90. let se v českých zemích zúčastnil několika konferencí zaměřených na ruskou emigraci. Až do své smrti patřil mezi pravidelné dárcy Slovanské knihovny, která tak získala řadu cenných knih věnovaných Marině Cvetajeové a ruské emigraci.

Smrt Lva Abramoviče Mnuchina není ztrátou pouze pro ruskou společnost, ale i pro celou mezinárodní kulturní sféru. Šlo o člověka, který vystupoval skromně, znal však mnoho a mnohé. Svým přístupem inspiroval ke spolupráci, motivoval k práci, vytvářel zajímavé projekty. Literárněvědná specializace věnující se dílu Mariny Cvetajeové za něj jen obtížně bude hledat náhradu.

Lukáš Babka

Za Jitkou Křesálkovou (1924–2020)

Ve středu 4. listopadu 2020, měsíc před sedmadevadesátými narozeninami se uzavřela životní pouť české lingvistky, slavistky a romanistky prof. Jitky Křesálkové. Její úmrtí je velkou ztrátou nejen pro českou slavistiku a kulturní česko-italské vztahy. Odešel rovněž jeden z posledních očitých svědků komplikovaných proměn české společnosti ve druhé polovině 20. století zásadně ovlivněných desetiletími komunistické totality. Její pestrý osud a bohaté životní zkušenosti byly doslova ztělesněním tohoto turbulentního vývoje.

Jitka Křesálková se narodila 5. prosince 1924 v Praze do úřednické rodiny. Roku 1944 absolvovala jako premiantka své třídy dívčí gymnázium v Dušní ulici a dále plánovala rozvíjet studium jazyků. Hned po znovuotevření vysokých škol v roce 1945 byla přijata ke studiu češtiny a francouzštiny na Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy. Povinně si musela přibrat ještě dva další jazyky – zvolila ruštinu a italštinu. Připočteme-li k tomu přirozenou znalost češtiny a němčiny a základní komunikační zvládnutí angličtiny, zdálo se logickým,

že jejím profesním působištem bude větší část evropského kontinentu. Společensko-politické poměry v tehdejší Československu jí však určily jinou dráhu.

Po získání doktorátu ze slovanské filologie v roce 1951 začala pracovat jako odpovědná redaktorka v nakladatelství Práce, odkud roku 1953 přešla do právě založeného Státního nakladatelství krásné literatury a umění (pozdější Odeon). Zde at již redakčně nebo překladatelsky pomohla na svět řadě výrazných publikací, překládala z ruštiny (Tolstoj, Kondrašev, Goluběv) a francouzštiny (Dumas, Verne, Maurois), podílela se na edičních řadách *Živá díla minulosti* a Český překlad.

Velkou změnu přineslo Jitce Křesálkové politické uvolnění druhé poloviny 60. let. Tehdy svůj život rozdělila mezi Československo a Itálii. Roku 1964 získala stipendium na prázdninové studium italštiny v Sieně. Osvědčila se a od roku 1966 působila jako lektorka češtiny na Státní univerzitě v Miláně, zanedlouho zaujala shodný post i na milánské Katolické univerzitě. Na obou lektorátech působila do roku 1982. Jelikož v té době nevědomky převážela z Československa do Itálie korespondenci určenou papežské stolici, na přímlyvu papeže Pavla VI. získala roku 1971 trvalou pracovní pozici na Státní univerzitě v Bergamu. Zde působila až do roku 1997. Roku 1983 byla jmenována profesorkou slovanské filologie a jazyků a posléze i českého jazyka a literatury. Krátce vyučovala i na univerzitě v Římě.

Pravidelné cesty mezi Itálií a Československem, jichž Jitka Křesálková využívala (nyní již vědomě) k přepravě produkce exilových nakladatelství, psacích strojů, kopírek a dalších přístrojů do Československa a naopak k vývozu rukopisů zakazovaných autorů za hranice, byly přerušeny v polovině 70. let. Tehdy jí československé úřady odmítly prodloužit vízum. Jelikož bylo zjevné, že v případě návratu do Československa by se nemohla věnovat původní profesi, rozhodla se pro nelehkou cestu emigrace. Emigrantský pas získala roku 1978, následně jí bylo roku 1980 uděleno italské občanství. To české získala zpět roku 1990.

Po celou dobu života v Itálii patřila Jitka Křesálková k příkladným propagátorům české kultury. Italskému publiku zpřístupňovala díla mnoha českých autorů. Studiemi o české a slovenské literatuře přispěla do třísvazkového slovníku *Dizionario della letteratura mondiale del 900* (Roma, 1980). Do antologie *Poesia europea del Novecento 1900–1945* (Milano, 1996) přeložila texty vybraných českých básníků, českou poezii překládala již v 60. letech do výboru *Omaggio a Praga – Hold Praze* (Milano, 1968).

Aktivně působila v italských slavistických kruzích. Podílela se na činnosti Asociace italských slavistů, v roce 1983 připravila pro IX. mezinárodní sjezd slavistů sborník italských příspěvků *Mondo slavo e cultura italiana*. Ve výzkumu byly předmětem jejího zájmu slovanské kulturní dějiny a to, jak je vnímal a přijímal západní neslovanský kulturní prostor. Plodná byla její práce ediční, editorská a organizační. Ukázkovým příkladem ediční činnosti byla kritická edice do té doby zapomenutého rukopisu z let 1460–1470 *Il Vocabolario Quadrilingue Latino-Veneto-Ceco-Tedesco* (Bergamo, 1984) uloženého ve Vatikánské knihovně. Redaktorskou průpravu uplatnila při přípravě konferenčních sborníků věnujících se tvorbě Alexandra Bloka, Vasilije Rozanova, Michaila Bulgakova a dalších. Sestavila výbor z díla italského slavisty a indoeuropeisty Giuseppe Fermeglii *Studi slavi* (Milano, 1999).

Paní Křesálková proslula rovněž jako bibliografka. Při této práci uplatnila svou pečlivost a urputný zápal pro ověřování sebemenších detailů, který během přípravy bibliografie prací Ivana A. Bunina na vlastní kůži pocítil i autor tohoto textu. Dvousvazková kniha *Ivan Aleksejevič Bunin: bibliografija originalnych knižnych izdanij (1891–1990)* a *Ivan Aleksejevič Bunin: bibliografija pervych izdanij v gazetach, žurnalach, literaturno-chudožestvennych almanachach i sbornikach (1887–1987)* vyšla v Praze v letech 2007 a 2011. Již dříve Jitka Křesálková vydala bibliografii italské slavistiky *Bibliografia della slavistica italiana 1978–1983* (Milano, 1983) či bibliografii italské polonistiky *Le polonistica in Italia e l'italianistica in Polonia 1945–1979* (Wrocław, 1983). Vyvrcholením její bibliografické činnosti byla monumentální práce mapující překlady italské literatury do češtiny. Přípravě knihy *Italská literatura v Čechách a na Slovensku* z roku 2017, která obsahuje téměř 9 500 záznamů překladů italské prózy, poezie, divadelních her a operních libret od prvotiskových počátků do současnosti, se věnovala prakticky celý život, intenzivně pak posledních dvacet let.

Je s podivem, že činnost Jitky Křesálkové, i přes svůj rozsah a kulturně hodnotový přínos, není v širší české společnosti příliš známá. Její jméno například chybí v seznamech laureátů ceny Gratias Agit udělované od roku 1997 českým ministerstvem zahraničních věcí za šíření dobrého jména České republiky v zahraničí. Přitom šlo o vyslance příkladného, na poli česko-italských (a obecně slovansko-italských) vztahů přínos její práce jen těžko snese srovnání. Možná to byla další z příznačných vlastností paní Křesálkové – skromnost –, která jí bránila aktivněji se veřejně prosazovat a oficiálně angažovat. V každém případě za sebou prof. Jitka Křesálková zanechala rozsáhlé multioborové a multižánrové dílo, které je příkladem toho, jak využít vyměřený čas k všeobecnému prospěchu.

Lukáš Babka

Patnáctý ročník pražské Konference mladých slavistů

Nehledě na nepříznivé okolnosti se ve dnech 3. a 4. prosince 2020 online formou uskutečnil již patnáctý ročník mezinárodní Konference mladých slavistů s obecným tématem *Rusko a slovanský svět: staletí soužití a střetů*, původně plánovaný na březen roku 2020. Dvoudenní vědecké setkání představuje pokračování dlouhodobého projektu, který započal v roce 2005. Konference měla limitovaný počet účastníků, zároveň byla otevřena pro všechny mladé badatele v oblasti slavistiky ve věku do 35 let bez ohledu na dosažený titul nebo působitě. Podmínkou pro zařazení do programu bylo zaslání přihlášek s podrobnou anotací nabízeného příspěvku, jež byly následně posouzeny členy organizačního týmu. Pracovními jazyky zůstaly stejně jako v minulosti všechny slovanské jazyky dle vlastní volby.

Už v předchozích letech se pravidelně v programu Konference mladých slavistů objevovaly rusistické referáty nebo celé sekce věnované Rusku – v roce 2006 sekce *Rusko – mýtus a skutečnost*, v roce 2007 sekce *Evropa v zrcadle ruské kultury*, v roce 2009 pak dvě sekce *Kontrasty a paradoxy ruské reflexe Evropy* a *Rusko v novověké evropské politice a kultuře*:

mezi negací a inspirací. Poprvé v roce 2020 byla problematika Ruska a slovanského areálu zvolena jako společný, zastřešující rámec celého symposia.

V dnešní době při přemýšlení o Rusku nejsilněji rezonují aktuálně-politická témata spojená většinou s neuralgickými momenty. V názvu konference se proto záměrně objevilo klíčové slovo *soužití* s cílem neakcentovat výlučně nebo převážně odlišnosti Ruska a ustoupit od diskurzu konfliktu jako klíče k pochopení role Ruska v regionu střední, jihovýchodní a východní Evropy. Organizátoři chtěli v tradici a duchu slavistiky věnovat pozornost a postihnout různé roviny a projevy vzájemných vztahů včetně složky kulturně-literární a v neposlední řadě jazykové a nazřít kontakty mezi Ruskem a slovanským areálem v širším historickém kontextu. Příspěvky, jež byly na konferenci prezentovány, na dílčích tematických ukázaly, že Rusko působilo na menší národy nejen vojenskou silou a mocenským vlivem, ale i svou kulturou a jazykem, bez nichž si novodobý vývoj slovanských etnik můžeme těžko představit. Východní impérium do společenského a kulturního kontextu vstupovalo i ve své mytologizované podobě jako prostor, kam ostatní národy opakovaně projektovaly vlastní cíle a plány a ocitlo se za vlastními hranicemi i jako početná a aktivní ruská emigrace 20. a 21. století. Ačkoli organizační tým předem nestanovoval užší tematické sekce, podařilo se sestavit jazykově a obsahově blízké bloky příspěvků, což navzdory několika pracovním jazykům a poměrně širokému obecnému tématu umožnilo porozumění a vzájemnou diskuzi.

Na Konferenci mladých slavistů roku 2020 zaznělo celkem 20 referátů účastníků zastupujících vysokoškolská a akademická pracoviště ze šesti států (Česko, Chorvatsko, Polsko, Rusko, Slovensko, Srbsko). Zdaleka největší skupinu tvořili mladí lidé z České republiky (8 účastníků), mezi zahraničními hosty pak referující z Ruska a Slovenska (po 4 účastnících). Konferenci slavnostně zahájil Michal Pullmann, děkan Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Stanislav Tumis, ředitel Ústavu východoevropských studií FF UK, Václav Čermák, ředitel Slovanského ústavu Akademie věd České republiky a rovněž místopředseda České společnosti pro slavistická, balkanistická a byzantologická studia, pod jejíž záštitou se konference konala, a nakonec hlavní organizátor akce Marek Příhoda (ÚVES FF UK).

Vlastní konferenční program začal dvěma bloky referátů sekce *Dějiny a kultura*. Jako první se ujala slova Jovana Blažić Pejić (Bělehradská univerzita a Historický ústav v Bělehradu), která na základě publikovaných i dosud nepublikovaných materiálů ruské a srbské provenience analyzovala aktivity moskevských slavjanofilů v letech 1859–1860 (*Moskovski slovenofili i „Srbima. Poslanica iz Moskve“*). Svou pozornost soustředila na text *Srbům. List z Moskvy* z roku 1859, jehož autorem byl významný představitel slavjanofilství Alexej Stepanovič Chomjakov (1804–1860) a který podepsalo dalších jedenáct signatářů. Srbům bylo adresováno upozornění, aby se nenechali zlákat Evropou, a rada, aby zůstali věrní pravoslaví, slovanství a Rusku. Následujícího roku byl dokument vydán v Lipsku a odeslán do Srbska. Referující rovněž seznámila posluchače s ohlasem brožury v srbském prostředí Jekatěrina Katkova z Petrohradské státní univerzity se dotkla tématu mezinárodní politiky 70. let 20. století (*Razvitije sovjetsko-jugoslavskih otnošenij v 1970-je gody*), kdy jsme byli svědky oživení bilaterálních vztahů mezi Jugoslávií a Sovětským svazem. Výsledkem řady osobních setkání jugoslávského prezidenta Josipa Broze Tita se sovětským vůdcem Leoni-

dem Brežněvem byla dohoda o zásadních politických otázkách a uzavření smluv v oblasti ekonomiky a obchodu, kultury a vědy. Na druhé straně trvající vzájemná nedůvěra a nepochopení bránily tomu, abychom mohli charakterizovat vztahy těchto dvou zemí jako spojenecké. Příspěvek „*Putěšestvije v Stranu Sovetov*“ – obraz *Sovetskoj Rossii v predstavlenii jugoslavských putěšestvennikov v 1920-je gody* Fjodora Skotnikova (Petrohradská státní univerzita) byl věnován cestám některých představitelů Království Srbů, Chorvatů a Slovinců do sovětského Ruska po skončení občanské války, konkrétně zástupců Vnitřní makedonské revoluční organizace, dále významného chorvatského politika, předsedy Chorvatské selské strany, Stjepana Radiće (1871–1928) a chorvatského spisovatele Miroslava Krleži (1893–1981). Referující analyzoval přístup a postoj samotných bolševiků vůči nim a pokusil se odpovědět na otázku, jak vnímali „zemi Sovětů“ a zda jejich zkušenost a svědectví přispěly k hlubšímu poznání a sblížení obou států. Anežka Hrebiková (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky) seznámila účastníky s osobností Štěpána Viléma Kinského a zejména jeho působením v Rusku v letech 1721–1722 jako prvního stálého vyslance habsburské říše (*Pobyť Štěpána Viléma Kinského v Ruském impériu v letech 1721–1722*). Sledovala, jak se Kinský dokázal v jemu neznámé zemi aklimatizovat, s čím vším se musel jako cizinec potýkat a jak se mu podařilo splnit diplomatická zadání na carském dvoře. Na základě archivních pramenů, především diplomatických relací, analyzovala dojmy českého šlechtice z Ruského impéria doby reforem Petra I. Velikého. Anna Lanceva (Ruská státní univerzita A. N. Kosygina) si rovněž zvolila česko-ruské téma (*Počitanije svjatoj Ljudmily Čěšskoj v Rossii: istoriko-kulturnyj ekskurs*). Ve svém referátu se zabývala historickými a kulturními aspekty kultu české světice Ludmily (umučena v roce 921) ve východní Evropě s využitím hagiografických a hymnografických pramenů a ikonografie. Pozornost rovněž věnovala ruským duchovním centřům uctívání svaté Ludmily a také rozvoji jejího kultu v Rusku posledních desetiletí. Kulturní kontakty mezi českým a ruským prostředím zmínila rovněž Zuzana Dupalová z Masarykovy univerzity (*První rusko-české operní styky a jejich okolnosti: Ruslan a Ludmila v Praze a Prodaná nevěsta v Petrohradě*). Předmětem jejího vystoupení se staly dvě významné události z oblasti vzájemných hudebních styků druhé poloviny 19. století – návštěva skladatele Milije Balakireva (1837–1910) v Praze, kde jako dirigent uvedl českou premiéru opery *Ruslan a Ludmila* Michaila Glinky (1804–1857) v Prozatímním divadle (1867), a premiéra *Prodané nevěsty* Bedřicha Smetany v petrohradském Mariinském divadle (1871). Referující se v krátkosti zabývala uvedenými dvěma operními inscenacemi i kulturním a politickým pozadím uvedení Glinkova díla v Praze a také reakcí některých petrohradských kritiků na *Prodanou nevěstu*. Anna Hausenblasová (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy) se ve svém referátu (*Reciproční výstavy mezi ČSR a SSSR ve 30. letech 20. století*) věnovala tzv. recipročním výstavám mezi Československem a Sovětským svazem ve 30. letech 20. století, jež měly představit vývoj a aktuální situaci sovětského umění v Československu a československou uměleckou scénu v Sovětském svazu. Organizace těchto výstav se dala nejprve označit za spolkovou činnost, ale později se z ní stala záležitost politická. Na základě archivního materiálu (politických zpráv, zápisů zasedání, dobového tisku a korespondence) rekonstruovala především plánování těchto výstav, jejich realizaci/nerealizaci, problémy s cenzurou na obou stranách,

a také přijetí výstavy československého umění v SSSR nejen kulturní obcí, ale i širší veřejností. Sergej Šeršněv z Jagellonské univerzity v Krakově se v příspěvku *Polskoje „kino moralnogo bespokojstva“ v sovetskom kontěkstě: k probleme kulturnogo transfera* dotkl fenoménu „filmů morálního neklidu“ (1975–1981) v polské kinematografii, mezi jehož klíčové rysy patří aktuální společenská problematika a politická angažovanost. Navzdory skutečnosti, že „filmy morálního neklidu“ jsou spojené především s Polskem, některá jeho témata a prvky poetiky využívali i jiní režiséři z východního bloku. Představitelé „filmů morálního neklidu“ převzali určité motivy a formy od kolegů v Sovětském svazu, ale zároveň dokázali vytvořit kvalitativně nový subžánr. Sovětští autoři zase využili zkušenosti polských filmařů k vytvoření antistalinistických filmů v éře perestrojky. Jako příklad může sloužit snímek *Pokání* (1984) gruzínského režiséra Tengize Abuladzeho (1924–1994). Uvedené procesy byly popsány z hlediska teorie kulturního transferu.

První konferenční den uzavřela jazyková sekce, v níž zazněly celkem tři příspěvky. Sofja Mikulaš z hostitelské Filozofické fakulty Univerzity Karlovy sledovala možné rozpory mezi ruskými, českými gramatikami a národními korpusy, které obsahují současné stylisticky různé texty (*Ravno semantičeskije glagoly s zavisimym objektivym infinitivom: sravněnije na osnove grammatik i nacionalnych korpusov russkogo i češkogo jazykov*). Zkoumaný rusko-český materiál byl shromážděn pomocí dvou korpusů – Národního korpusu ruského jazyka a Českého národního korpusu. Analýza zahrnuje slovesa s předmětovým infinitivem nebo podřadnou větou s povinně vyjádřeným participantem v akuzativu nebo dativu. Natália Kolenčíková (Slovenská akademie věd) se v referátu *K synchronnej dynamike rusizmov v slovenčine na báze ich lexikografického spracovania* rozhodla postihnout synchronní dynamické posuny rusizmů ve slovenštině a tyto posuny následně interpretovat ve společensko-historickém kontextu. Rusizmy, zachycené ve slovnících slovenského jazyka, komparovala a konfrontovala z hlediska rozšíření a omezení významů, perspektivního sémantického posunu, komunikační sféry standardního použití a dalších pragmalingvistických atributů. Agata Rupińska z Ostravské univerzity se zamyslela nad tím, jak nelingvistické texty (texty, jejichž autoři nejsou jazykovedci) prezentují jazykovou a jazykovědnou problematiku (*Ruština v Českém národním korpusu – kolokační analýza*). Na základě kolokační analýzy výrazů ruský jazyk, jazyk ruský, ruština v nelingvistických publicistických a beletristických textech, které jsou shromážděny v Českém národním korpusu SYN a korpusu Totalita, se pokusila ukázat proměny vnímání ruštiny, a to s důrazem na srovnání jazyka totalitního období a současné češtiny. Zaměřila se na dobové hodnocení ruštiny, vývoj názorů na ruský jazyk, které byly způsobeny vlivem ideologizace jazyka, soudobou politickou situací atd. Zkoumala nejenom kolokace sledovaných výrazů, ale rovněž jejich tematizaci a realizaci prostřednictvím analýzy kolokačního chování.

Druhý den Konference mladých slavistů otevřela literární sekce. Mirela Dakić (Záhřebská univerzita) se v příspěvku *Putevima Krležina Izleta u Rusiju: avangarda, polemika, diseminacija* věnovala cestopisu Miroslava Krleži *Cesta do Ruska (Izlet u Rusiju)*. Krležova kniha, poprvé publikovaná v roce 1926, patří mezi nejvýznamnější a kulturně symptomatické jevy jak v kontextu novější chorvatské literatury, tak i autorova díla. V referátu bylo zmíněno publikování jejích částí, zejména v literárních časopisech, stejně jako různé verze

úplných a většinou revidovaných vydání, obsahově, strukturně i jazykově variabilních. Heterogenost *Cesty do Ruska* byla umístěna do chorvatského a širě jugoslávského kontextu cestopisné literatury, s níž Krleža kromě jiného polemizoval, a zasazena do rámce dosavadní recepce Krležova textu. Karolína Velšová z Masarykovy univerzity zvolila téma z oblasti česko-ruských literárních kontaktů (*Divadelní dramata Denise Ivanoviče Fonvizina v československém prostředí: komparace československých nastudování*). V druhé polovině minulého století se v československém prostředí začaly výrazněji objevovat divadelní hry Denise Ivanoviče Fonvizina (1745–1792), jenž byl představován především jako bojovník proti samoděržaví a nevolnictví. V příspěvku byla komparována zejména divadelní nastudování hry *Výrostek (Nědorosl)* z počátku 20. let 20. století a scénáře, které byly uvedeny do divadelního života během 50. a 60. let. Cílem byla konfrontace sesbíraných divadelních materiálů s politicko-společenskou situací v tehdejší Československu a potvrzení, či vyvrácení hypotézy, že uvedení Fonvizinových divadelních her bylo účelové a poplatné režimu. Olga Siemoňská (Vratislavská univerzita) se v příspěvku *Genius loci Lwowa i Pragi w powieści Diny Rubiny Syndrom Piertuszki (Syndrom Petruski)* zabývala prezentací a smyslovým vnímáním městského prostoru Prahy a Lvova v románu ruské spisovatelky Diny Rubinové (1953) *Syndrom Petrusky (Syndrom Petruski)*. Rubinová ve svém díle ukázala smyslově bohatý obraz obou měst, což je dáno hlavně individuálními schopnostmi autorky, její smyslovou citlivostí související kromě jiného s hudebním vzděláním. Záměrem referátu byla analýza smyslové topografie s přihlédnutím k pojmům jako duch místa (genius loci) nebo pocit místa (sense of place).

Konferenční program pokračoval druhým lingvistickým blokem. Mária Stanková (Univerzita Komenského v Bratislavě) se ve svém vystoupení (*Mediálny obraz Ruska v slovenských médiách*) zamyslela nad tím, jaké jazykové obrazy nabízejí současná slovenská média v případě Ruska. Na základě analýzy a interpretace vybraných textů mediálního diskurzu, publikovaných v roce 2020 na internetových stránkách slovenských deníků (*Denník N, Hospodárske noviny*), uvedla hlavní tendence, jež převládají v zobrazování Ruska v aktuálním sociálně-politickém prostoru, a rovněž zmínila, jak o Rusku smýšlí nynější slovenská společnost. Cílem příspěvku *Mediálny obraz soužití SSSR/Ruska a střední Evropy před listopadem 1989 a nyní* Marie Sochorové (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích) bylo postihnout vývoj a změny prezentace vztahů SSSR/Ruska a zemí střední Evropy v československém a českém periodickém tisku. V centru pozornosti se ocitly texty, uveřejněné v *Lidových novinách* v letech 1988 a 1989. Příspěvek mapoval mediální diskurz vztahů států střední Evropy a SSSR před rokem 1989, jeho proměnu v revolučním roce a následně ho konfrontoval se současným obrazem, předkládaným čtenářům obou periodik (*Lidové noviny* a *Mladá fronta Dnes*) v letech 2018 a 2019. Při rozboru textů bylo využito nejen tradičních lingvistických metod, ale i analýzy diskurzu.

Poslední částí patnáctého ročníku Konference mladých slavistů se stal blok čtyř příspěvků kulturně-historické sekce. Isabela Vaverková z Masarykovy univerzity se v referátu *Nikolaj Nikolajevič Ryžkov v českém prostředí* věnovala činnosti ruského pravoslavného kněze Nikolaje Nikolajeviče Ryžkova (1868–1920) na počátku 20. století. Ryžkov se stal jednou z klíčových postav oživení pravoslavného kulturní dění v Praze a Karlových Varech.

Cílem bylo na základě rozboru Ryžkovových různorodých aktivit upozornit na jeho vliv na náboženský i společenský život pravoslavných Čechů. Jeho působení bylo zasazeno do kontextu tehdejších česko-ruských vztahů. Luciána Hoptová (Prešovská univerzita) si zvolila za úkol představit život a dílo ruského emigranta, pedagoga a spisovatele Grigorije Michajloviče Medveckého (1899–1976), jehož činnost se úzce týkala Ruska a dalších slovanských států (*Život a dílo ruského emigranta G. M. Medveckého*). Medveckij v neklidné porevoluční situaci opustil svou vlast a v roce 1921 přišel do Československa, kde pokračoval ve studiu na Univerzitě Karlově. Po pražském působení se v roce 1926 přestěhoval do Košic a později do Trenčína. Pracoval ve Východoslovenském muzeu v Košicích a posléze jako učitel ruského jazyka na různých školách. Svoje aktivity vyvíjel například v Československém rozhlasu, rovněž realizoval přednášky, týkající se dějin a kultury Ruska a mezislovan-ských kulturních vztahů. Přispíval do slovenských novin a časopisů a věnoval se publikační činnosti. Pjotr Trofimov (Státní institut mezinárodních vztahů v Moskvě) se zabýval současnou ruskou komunitou v Česku (*Ruskaja diaspora v Čechii*). Ve své prezentaci zhodnotil příčiny, proč lidé odcházejí z Ruska do České republiky. Zvláštní pozornost věnoval regionálnímu rozdělení ruské diaspory i aktuálním změnám v této oblasti, analyzoval její věkovou, genderovou a sociální strukturu a dotkl se jejího postavení na místním trhu práce. Rovněž zmínil postoj české společnosti k Rusům včetně vlivu dědictví socialistické epochy. Michal Falat (Prešovská univerzita v Prešově) se pokusil zmapovat činnost rusofilsky orientovaných politických představitelů Rusínů na Zakarpatí (Podkarpatské Rusi) v meziválečném Československu (*Činnost rusínských rusofilsky orientovaných politikov v Československu*). Podle jeho slov nejpozději od poloviny 19. století se i mezi Rusíny žijícími na jižních svazích Karpat rozvinul proces formování moderního národa, který však na rozdíl od jiných uherských národů zůstal nedokončený. V době silící maďarizace se část rusínských národních činitelů ve snaze o zabezpečení národní existence opírala o možnou pomoc Ruska. Tato kulturně-politická orientace měla svoje příznivé i nepříznivé dopady na rusínský národní život. Na konci 19. a začátkem 20. století však začala ztrácet svou přitažlivost a dominantní postavení v rusínském politickém životě. Po vzniku Československa se pak dostala do otevřeného konfliktu s představiteli ukrajinské orientace.

Za další úspěšný konferenční ročník se kromě aktivních účastníků a hostů sluší po-děkovat vedení Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, jež opět poskytlo finanční příspěvek na tisk sborníku a přiznalo mimořádná stipendia členům organizačního týmu, dále studentům různých stupňů studia a oborů, bez nichž by náročná realizace konference nebyla možná, stejně jako členům akademické obce, kteří se ujali moderování jednotlivých sekcí a ve značné míře tak přispěli k důstojnému průběhu jednání i následných diskuzí.

Tradičním výstupem Konference mladých slavistů se od prvního ročníku staly sborníky příspěvků, jež splňují nároky na odborný text a prošly edičním a recenzním řízením. Na konci roku 2019 byla Nakladatelstvím Pavel Mervart vydána kolektivní publikace *Střední, jižní a východní Evropa a rok 1918: společenské a mezinárodní souvislosti*, obsahující jedenáct textů účastníků předchozího čtrnáctého konferenčního ročníku ze sedmi zemí (Bulharsko, Česká republika, Chorvatsko, Polsko, Rusko, Slovensko, Ukrajina). Tematické rozdělení knihy do tří oddílů respektuje konferenční sekce (Jazyk, Literatura, Dějiny a kultura). Jazy-

kově (bulharština, čeština, chorvatština, polština, ruština, slovenština, ukrajinština) a tematicky různorodé odborné studie zasazují události a odkaz roku 1918 do širšího časového a teritoriálního rámce. S příspěvků patnáctého ročníku se zájemci rovněž budou moci seznámit v připravovaném sborníku, s jehož vydáním tiskem se počítá na konci tohoto roku. Konference mladých slavistů 2020 úspěšně navázala na dosavadní konferenční sérii, nicméně online formát, v němž se odehrála, byl z objektivních důvodů výjimečný. Díky moderní technice se podařilo překonat uzavřené hranice a propojit účastníky z několika zemí, zároveň je třeba vyslovit přání, aby se příští, šestnáctý ročník, s jehož přípravou organizační tým počítá, uskutečnil již bezprostředně na půdě Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.

Marek Příhoda

Druhý ročník konference Studentské dialogy o východní Evropě (Brno – Olomouc – Praha)

Mezioborová konference Studentské dialogy o východní Evropě vznikla v rámci strategické spolupráce tří domácích slavistických center – Ústavu slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity (FF MU), Katedry slavistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého (FF UP) a Ústavu východoevropských studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy (FF UK). Pravidelné, každoroční vědecké setkání má sloužit k prezentaci výsledků odborné činnosti, pomoci osobnímu seznámení a vzájemné diskuzi začínajících badatelů partnerských akademických institucí. Jednodenní symposium je otevřené pro studenty a absolventy magisterských a doktorských programů zaměřených na zkoumání východní Evropy, kteří úspěšně obhájili závěrečnou práci v předchozím akademickém roce nebo se nacházejí v pokročilé fázi studia, přičemž téma referátu musí přímo vycházet z diplomové, resp. disertační práce. S vlastním příspěvkem může vystoupit maximálně pět referentů z každého pracoviště na základě interní nominace. Úspěšný první ročník se odehrál dne 18. října 2019 na půdě Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Následující setkání, původně plánované na 14. října 2020 v Brně, se z důvodu karanténních opatření muselo mimořádně konat online formou. Role hlavního organizátora druhého ročníku se ujal Jiří Gazda, zástupce vedoucího Ústavu slavistiky FF MU. Spoluorganizátory na zbývajících dvou pracovištích se stali Milena Machálová (FF UP) a Marek Příhoda (FF UK). Stejně jako v předchozím roce byly příspěvky rozděleny do tří konferenčních sekcí (jazykovědná, literárněvědná a kulturně-historická), odrážejících oborovou šíři studijních specializací a interdisciplinární charakter akce. Pracovními jazyky zůstaly čeština, slovenština, ruština a ukrajinština. Konferenci zahájil Petr Kyloušek, proděkan pro vědu a výzkum FF MU, Ivo Pospíšil, vedoucí Ústavu slavistiky FF MU, Jiří Gazda (FF MU), Zdeněk Pechal, děkan FF UP, a Stanislav Tumis, ředitel Ústavu východoevropských studií FF UK.

Vlastní konferenční program otevřela jazykovědná sekce. První vystupující, Oksana Dunajeva z Univerzity Palackého, se věnovala rusko-české terminologii internetového mar-

ketingu. Ve svém příspěvku charakterizovala jak obecné vlastnosti termínů, tak specifické rysy jazyka daného odvětví a rozebírala způsoby (transkripce, transliterace, kalkování), jakými lze adaptovat původně anglické termíny (zejména z americké formy angličtiny) do ruského a českého jazyka. Vedle teoretických poznatků týkajících se dané terminologie se zabývala také tvorbou terminologických slovníků, konkrétně problémů, které mohou vzniknout při jejich sestavování, například otázkou, zda zařazovat do slovníků slangové termíny. Viktoriya Machek (Univerzita Palackého) zkoumala prostředky jazykové identifikace ženy, lexikálně-sémantické skupiny feminitiv a způsoby jejich tvoření v jazyce zakarpatských Rusinů ve 20.–30. letech 20. století (*Feminizacija ta feminatyvy u zachidnoukrajinských drukovanych vydaniach 20–30 rokov XX stolittá*). Formování a fungování feminitivního subsystému demonstrovala na materiálu tištěných publikací vydávaných na území současné Ukrajiny, které bylo v uvedeném období součástí Československa. Výzkum feminizačních procesů v jazyce místních obyvatel Podkarpatské Rusi uskutečnila s přihlédnutím jak k extralingvistickým faktorům (růst ženského hnutí, soupeření mezi představiteli ukrajinofilské, rusofilské a rusínské orientace), tak k jazykové situaci v daném regionu, což umožňuje přesněji stanovit místo feminitiv při utváření západoukrajinské varianty ukrajinského spisovného jazyka a vysledovat možné cizojazyčné (slovenské a české) vlivy na utváření jeho národního standardu. Galina Prokudina (Masarykova univerzita) ve svém referátu *Koncept vojna v ruskich paremijach (i sravněniije s konceptom „vojna“ v poeme A. T. Tvardovskogo „Vasilij Ťorkin“)* zkoumala koncept „války“ v ruských příslovích a rčeních různých období, zejména v parémiiach doby Velké vlastenecké války (1941–1945) a rovněž Vlastenecké války roku 1812. Přísloví a rčení rozdělila na několik kognitivních skupin, které naplnily kognitivní vrstvy. Vyčlenila skupiny jako například „O těžkostech, útrapách války“, „Krutost války“, „Vojenské umění“, „Protiklad války a míru“, „Hrdinství a hrdinové“ a další. Řeč paremií se vyznačuje jednoduchostí, často specifickou lidovou mluvou a ze sémantického hlediska zahrnuje podporu, odvalu a naději. Lze říci, že si lidé vybavovali přísloví, a především rčení i v těžké době během války pro jejich velmi snadno zapamatovatelnou formu. Ekaterina Rycheva (Univerzita Karlova) se v příspěvku *Imidževyje žanry političeskogo diskursa v Rossii i Čechii (na matěriale publičnych vystuplenij politikov)* dotkla změny pravidel vedení veřejného dialogu, jež se projevuje zejména transformací komunikačních kanálů a žánrů politického diskurzu, s jejichž pomocí politici komunikují s širokou veřejností. Ve svém výzkumu, založeném na materiálu veřejných vystoupení ruských a českých politiků v letech 2012–2019, došla k závěru, že obraz politika se formuje specifickými žánry politického diskurzu a rovněž se projevuje ve zvlátnostech používání metajazykových komentářů a frazeologických jednotek. Obraz veřejné osoby, zapojené do politiky, se skládá ze složitého komplexu představ, který zahrnuje světonázorové, psychologické, ideologické a řečové charakteristiky jednotlivce i specifické rysy jeho chování a vzhledu. Jinými slovy, obraz politika je tvořen souhrnem soudů o něm, jež se vytvořily ve veřejném mínění. Úkolem imageových žánrů politického diskurzu je informovat veřejnost o činnosti politického subjektu v první osobě, vyjasnit a ozřejmit jeho názory, představit osobnost politika z pozitivní stránky (například „Přímá linka s Vladimírem Putinem“, „Týden s prezidentem“ Miloše Zemana). Za neaktuálnější a nejpoblárnější takový žánr lze v současné době považovat osob-

ní internetové deníky politiků na sociálních sítích – blogy (například blog Andreje Babiše na Facebooku). V imageových žánrech se odrážejí individuální řečové charakteristiky politiků (například argotismy a slang ze sféry tajných služeb v projevu V. Putina, latinismy v projevu M. Zemana, používání lidové mluvy a anglicismů v projevu A. Babiše atd.). Viktor Vymazal z Univerzity Palackého si zvolil téma ruského slova „eto“ (*Ruský výraz eto a jeho české překladové ekvivalenty*). Ve svém bádání si klade za úkol určit slovnědruhovou příslušnost výrazu eto/to, identifikovat vlastnosti, kterými se formální homonyma eto/to odlišují a na jejichž základě se řadí k různým slovním druhům, určit větněčlennou platnost daného výrazu, zjistit jeho funkce ve větě a nalézt české překladové ekvivalenty. Vychází z jazykového materiálu, získaného z Českého národního korpusu (rozhraní KonText; paralelní korpus InterCorp v11 – Russian a InterCorp v11 – Czech). Lingvistickou část konference uzavřela Magdaléna Žaloudíková z Univerzity Palackého. V příspěvku *Prostředky jazykové ekonomie z pohledu typologie jazyka (na materiálu ruského, českého a anglického jazyka)* se věnovala ekonomii jazykových prostředků. Univerzálnost tohoto jevu dokazuje fakt, že se projevuje na všech úrovních jazykového systému. Nehledě na to, že je princip jazykové ekonomie univerzální, jeho realizace se v jednotlivých jazycích liší a jedním z faktorů, které mají vliv na tuto realizaci, je typologie jazyka. Referující se proto pokusila zodpovědět otázku, do jaké míry ovlivňuje typologie využití prostředků jazykové ekonomie. Zvolila materiál tří jazyků – ruského a českého, představujících typologicky příbuzné jazyky, a anglického, který se z pohledu typologie liší. Pozornost věnovala všem úrovním jazyka, zejména pak morfologické a syntaktické, kde se typologie jazyka projevovala v největší míře.

Konference pokračovala literárněvědnou částí. Krystyna Kuznietsova (Masarykova univerzita) se v příspěvku *Město jako domov a jeho vliv na formování národní identity v současné ukrajinské literatuře* dotkla obecné otázky hledání svého já a vlastní identity v kontextu proměn ukrajinské literatury posledních desetiletí. Hlavní hrdinové současných ukrajinských románů se podle jejích slov obracejí do minulosti pro přehodnocení a pochopení tohoto světa. Často nevhlížejí k místu narození, které pro mnohé z nich znamená Sovětský svaz, ale k místu stávajícího bydliště – k městu, které jako živý organismus pomáhá utvářet nového občana. Pozornost soustředila na utváření národní identity v románu ukrajinské spisovatelky Viktorije Ameliny (1986) *Dům pro Doma* a položila si otázku, nakolik se v něm vyvracejí, nebo naopak potvrzují stereotypy Lvova jako města ovlivněného evropskou kulturou. Poukázala na složitost pochopení a nalezení vlastní identity na území Ukrajiny, kde se na konci 20. století velký počet osob ocitl v tíživém a nejistém existenciálním postavení. Lenka Odehnalová z Masarykovy univerzity se podrobně věnovala recepci *Deníku spisovatele* Fjodora Dostojevského (1821–1881) v českém a slovenském prostředí. V českém prostředí Dostojevskij zapůsobil svou osobností a tvorbou do takové míry, že je považován za tradiční české téma. Naopak na Slovensku příznivé předpoklady k recepci jeho díla vytvořeny nebyly, nicméně tvorba ruského klasika si cestu ke slovenským čtenářům a badatelům s jistým zpožděním přece jenom našla. Referující připomněla pohledy konkrétních literárních vědců, zmínila podmínky, periodizaci a nejdůležitější mezníky recepce *Deníku spisovatele*. Rovněž se zaměřila na překlady díla do češtiny a slovenštiny, a to nejen na kompletní překlady, ale také na tematické a žánrové výběry a časopisecká vydání dílčích částí,

v nichž se pokusila odpovědět na otázku, zda došlo k pouhému zkrácení textu, nebo dobovému cenzurnímu zásahu. Hanna Paulouskaya (Masarykova univerzita) se v příspěvku *Izobrazení vojny v tvorčestve Viktora Astafjeva (na matěriale romana „Prokljaty i ubity“)* dotkla pojetí války v románu sovětského a ruského spisovatele Viktora Astafjeva (1924–2001) *Prokleti a zabiti*, přístupu autora k fenoménu války a zvláštnosti uměleckého světa románu v kontextu Astafjevy tvorby. Kromě toho věnuje ve svém bádání pozornost kontextuálnímu pozadí díla, tvořenému novelami frontových autorů Konstantina Vorobjova (1919–1975) *Zabili je u Moskvy* a Vasila Bykava (1924–2003) *Mrtvé to nebolí*. Sleduje i historii vzniku a vývoje válečné prózy, její směry a žánry, zkoumá významné etapy v biografii a díle Viktora Astafjeva, hledá místo válečné tematiky v jeho tvorbě a podává stručný přehled autorových textů o válce. Analyzuje také různé aspekty zobrazení války v dílech zmíněných autorů a formuluje závěr o jejich podobnostech a rozdílech. Fjodor Vinokurov z Masarykovy univerzity se v referátu *Češskoje izdanije romana Je. Zamjatina „MY“ (1927) kak objekt mežkulturnoj komunikacii* věnoval tématu vydání překladu literárního textu a jeho následného kritického přijetí hostitelskou kulturou, jež představují jednu z tradičních forem interkulturní komunikace 19. a 20. století. V případě přeloženého literárního textu se autorský záměr zdaleka ne vždy stává rozhodujícím faktorem při jeho přijetí zahraniční čtenářskou obcí. Do úvahy je třeba brát prostředníky (překladaatele, literární agenturu, nakladatelství atd.), jejichž role při vnímání textu se ukazuje být téměř důležitější než autora. Recenze (stejně jako reklamní texty) pomáhají objasnit obsah takových systémových prvků sémiotického modelu komunikace, jako je cizí kulturní kontext a kód. Anonce a recenze, doprovázející české vydání románu ruského spisovatele Jevgenije Zamjatina (1884–1937) *My* z roku 1927 v překladu Václava Königa, poskytují svého druhu jedinečný materiál k popisu jednoho z klíčových mechanismů počáteční fáze zahraniční recepce, a to procesu kulturního dekodování nově přeloženého textu a jeho následné adaptace v dosud cizím kulturním prostoru. René Andrejs (Univerzita Palackého) v příspěvku *Naděžda Filaretovna Melnikova-Papoušková na stranicach emigrantskich žurnalov* vyšel z teze, že emigrantské časopisy lze považovat za nedílnou součást kulturního života ruských, ukrajinských a běloruských emigrantů první vlny. Navzdory specifčnosti jednotlivých emigrantských center a vlivu různých politických trendů tyto časopisy častokrát plnily velmi důležitou funkci komunikačního „mostu“ nejen se sovětským Ruskem, ale také s dalšími centry emigrace. Na příkladu české pedagožky a folkloristky ruského původu Naděždy Melnikové-Papouškové (1891–1978) ukázal, nakolik aktivní byla vzájemná spolupráce emigrantských časopisů vydávaných ve 20. letech v Československu, Bulharsku a Království Srbů, Chorvatů a Slovinců. Při svých závěrech o rozsahu a různorodosti těchto kontaktů vyšel nejen z článků a textů Melnikové-Papouškové, ale také z archivní korespondence s redaktory řady periodik.

Závěrečnou kulturně-historickou sekci otevřel příspěvek *Mytologizace Období zmatků v ruské literatuře a umění v kontextu historické paměti*. Olga Leshkova z Univerzity Karlovy se v něm dotkla problematiky historické mytologizace a fungování mytologizovaných představ o národní minulosti. Pozornost soustředila na obraz událostí a účastníků tzv. Období zmatků (Smuty) v ruské kultuře od vytvoření prvotních představ o Smutě v druhé

polovině 17. století až po jejich revitalizaci v symbolické politice současného Ruska, v nichž klíčovou roli hraje druhá domobrana a její vůdci Minin a Požarskij. Zaměřila se především na zkoumání vlivu literatury a (částečně) umění na formování historické paměti a pokusila se o přiblížení realizace „mýtu o Smutě“ v konkrétních literárních a uměleckých dílech ve dvou dlouhodobých liniích – legitimizační a patriotické. Radomyr Mokryk (Univerzita Karlova) se věnoval národnostní otázce v sovětské Ukrajině v „době tání“. Tajný projev Nikity Chruščova na 20. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu roku 1956 zahájil v sovětské společnosti proces demokratizace a uvolnění. Vyhlášený princip návratu k leninismu se dotkl také národnostní politiky, která však často zůstávala nedůsledná až chaotická. Ve zvláštní situaci se ocitla sovětská Ukrajina, strategicky důležitý region sovětského impéria, jenž se za Chruščovovy vlády nacházel v postavení „druhého mezi rovnými“. Formální podpora národní kultury byla v dané době limitována jak oficiálním konceptem socialistického realismu, tak i principem „splnutí národů“, který měl podporu stranického vedení. Výsledkem se autorovými slovy stala „plíživá rusifikace“. Zmíněny byly různé aspekty národnostní politiky v Ukrajině od připojení Krymu k Ukrajinské SSR v roce 1954, školské reformy z konce 50. let až po jazykovou otázku, jež se v sovětské Ukrajině stala předmětem ostrých diskuzí a vyvolala vznik kulturní opozice. Poslední účastník konference, Jakub Múčka z Univerzity Karlovy, nabídl vlastní odvážnou interpretaci odkazu ruského myslitele Nikolaje Berďajeva (1874–1948), založenou na pojmu „naděje“ (*Filosofie naděje N. A. Berďajeva*). Konstatoval, že eschatologie v Berďajevově křesťanské filozofii mluví o nutnosti aktivního přetváření světa člověkem, které je podmínkou příchodu Božího království. Představil analýzu pojetí naděje ve vztahu ke světu, který se nachází ve stavu odcizení a objektivace, a na závěr se zamyslel, nakolik může být Berďajevovo myšlení stále nosné i pro současné debaty o křesťanské filozofii naděje, a to také uvnitř ruské společnosti, jež se dnes snaží definovat jako „pravoslavná“.

Na závěr se sluší poděkovat Ústavu slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity za to, že navzdory nepříznivým okolnostem setkání ve virtuálním prostoru zorganizoval a přispěl tím k udržování kontaktů mezi brněnskou, olomouckou a pražskou slavistikou i v roce 2020, který něčemu takovému rozhodně nepřál. Díky moderním komunikačním prostředkům se po celou dobu jednání připojovalo několik desítek hostů. Kromě samotných referátů v diskuzi zazněla řada dotazů a cenných připomínek, což rovněž dokládá, že vynaložená snaha nepřišla vnaiveč. Bilance druhého konferenčního ročníku vede k několika konstatováním. Tematická struktura programu na jedné straně odráží odborné priority a profilování zastoupených slavistických pracovišť – čtyři z šesti příspěvků jazykové sekce přednesli zástupci Univerzity Palackého v Olomouci, čtyři z pěti účastníků z Masarykovy univerzity vystoupili s literárními tématy, celou závěrečnou kulturně-historickou část tvořily referáty studentů a doktorandů pražské Univerzity Karlovy. Zároveň je třeba zdůraznit, že i mezi jednotlivými formálními sekcemi lze nalézt mnoho styčných bodů. Mezioborovost studentských dialogů se projevuje nejen na konferenční úrovni, ale rovněž v rámci konkrétních referátů. V nemalé části z nich se setkává hned několik vědeckých disciplín. Za výrazný a zároveň pozitivní rys většiny příspěvků považují výzkum východní Evropy v širším evropském kontextu i v souvislostech s českým a slovenským prostředím.

Projekt Studentských dialogů o východní Evropě (Brno – Olomouc – Praha) představuje významný, ale zdaleka nikoli jediný výsledek dlouhodobého strategického partnerství tří zúčastněných institucí. Kromě něj probíhá nebo se plánuje sdílená výuka v bakalářských a magisterských programech, vzájemná hostování, recenzování odborných textů a oponování závěrečných prací, podíl na realizaci obhajob disertací, habilitačních a jmenovacích řízení a další aktivity.

V roce 2021 se předpokládá konání již třetí konference v Olomouci. Nezbyvá než upřímně doufat, že okolnosti dovolí osobní setkání přímo v prostorách Univerzity Palackého a komunikaci tváří v tvář, a nikoli přes obrazovku počítače.

Marek Příhoda

The 5th International and Interdisciplinary Conference in Balkan Studies *Balkan Express 2019: Living together – Tolerance, Coexistence, Reconciliation*. Prague, 8–9 November 2019

The Balkan Express Conferences, organized since 2013, have over the last several years become the largest conferences in Balkan Studies held in Prague on a regular basis. On November 8–9, 2019, the 5th international and interdisciplinary conference *Balkan Express 2019: Living together – Tolerance, Coexistence, Reconciliation* took place on the premises of the Institute of Ethnology of the Czech Academy of Sciences in Prague. The institutional and financial support was provided by the Faculty of Humanities of Charles University, Institute of Ethnology of the Czech Academy of Sciences, Institute of History of the Czech Academy of Sciences, Institute of International Studies of the Faculty of Social Sciences of Charles University and the Czech Society for Slavonic, Balkan and Byzantine Studies. The organizing committee included Mirjam Moravcová (Faculty of Humanities of Charles University), Dana Bittnerová (Faculty of Humanities of Charles University), Ivana Skenderija (CIEE Auxiliary Prague), Markéta Slavková (Institute of Ethnology of the Czech Academy of Sciences) and František Šístek (Institute of History of the Czech Academy of Sciences / Institute of International Studies of the Faculty of Social Sciences of Charles University).

Since the 1990s, academic production has prevalently analysed the region of Southeastern Europe through nationalist and ethnic frameworks that emphasize social conflict, resulting in a somewhat “negative” and “dark” image of the Balkans. The key goal of the Balkan Express 2019 was to seek out discourses and practices that transcend these stereotypical perceptions and conceptualizations and focus instead on examples of tolerance, coexistence and reconciliation “from below”, as they are understood, expressed, and practiced on an everyday level by the people of the Balkans themselves. And, last but not least, to demonstrate how the experience of the Balkan people is linked to a sense of belonging and the construction of identities that make life together possible.

On Friday, November 8, 2019, the participants and guests were officially welcomed by representatives of the organizing institutions: Jiří Woitsch, director of the Institute of

Ethnology of the Czech Academy of Sciences, anthropologist Marek Halbich on behalf of the dean of the Faculty of Humanities of Charles University, Eva Doležalová, deputy director of the Institute of History of the Czech Academy of Sciences, Tomáš Nigrin, director of the Institute of International Studies of the Faculty of Social Sciences of Charles University, as well as Markéta Slavková and František Šístek on behalf of the conference organizing committee.

The key note speaker of the 2019 Balkan Express Conference was Ivan Čolović (Belgrade), doyen of Serbian and (post)Yugoslav anthropology, author of a number of monographs in the field of political anthropology available in many languages, public intellectual and publisher of the legendary edition of literature in social sciences *Biblioteka XX vek* (since 1971). In his presentation, he focused on the transformations of social sciences and humanities in former Yugoslavia in the last several decades as reflected in the publishing program of *Biblioteka XX vek*. Čolović further discussed the changes of historical and political contexts in which this “regional workshop for the dissemination of knowledge” has been operating since the early 1970s until present and finally tried to define its place on the cultural map of the contemporary Balkans.

There were altogether 12 thematic panels with 34 academic presentations (30 minutes per presentation) prepared by 40 participants from the Czech Republic, Slovakia, Slovenia, Bosnia and Herzegovina, Serbia, Croatia, Macedonia, Montenegro, Bulgaria, Austria, Albania, Australia, USA, Canada, Great Britain, Poland and Finland. The presenters included distinguished senior scholars, noted junior scholars as well as students presenting their original findings for the first time. On the first day of the conference, two panels focusing on the Yugoslav idea in the past and present were opened by Božidar Jezernik (Faculty of Arts, University of Ljubljana): *Constructing the Yugoslav Idea*, followed by Petr Stehlík (Faculty of Arts, Masaryk University, Brno): *Yugoslavism in the 21st Century? On the Afterlife of a Seemingly Retired Idea*, Maroš Melichárek (Faculty of Arts, Pavol Jozef Šafárik University, Košice): *The Idea of (Br)otherhood and Unity in Yugoslav Popular Music in the 1960s, 1970s and 1980s*, Marjana Strmčnik (Faculty of Arts, University of Ljubljana): *Re-invented Celebration: The Day of Youth* and Antonio Grgić (The Institute of Architectural Theory, Art History and Cultural Studies, Graz University of Technology): *The Monuments of the WWII Antifascist Struggle as Common Cultural Heritage and a Place for Constructing the New Common Narrative in Bosnia and Herzegovina*.

Two successive panels were dedicated to the concept of reconciliation. This group of papers focused on practical manifestations and limits of reconciliation in particular contexts of different Balkan communities, based on field research and personal experience with the region: Cintia Silva Huxter (Loughborough University, United Kingdom): *Space(s) for Peace in Mitrovica, Kosovo: Women's Voices for Change*, Maja Muhić (South East European University, Tetovo): *Liminal Spaces: On Taxi Drivers, Commuting Narratives, and Social Cohesion*, Alenka Bartulović (Faculty of Arts, University of Ljubljana): *An End to the “Endless Reconciliation?:” Affective Responses to the Politics of International Intervention in Bosnia-Herzegovina* and Jitka Evanová (CET Academic Programs, Prague): *Evangelical Churches and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina*. The conference purposely de-em-

phasized the issue of nationalism that has been overexploited in Balkan studies in recent decades. Nevertheless, several participants devoted their attention to diverse ways of constructing collective identities in Southeastern Europe from innovative methodological angles, e. g. Nikola Zečević (University of Donja Gorica, Podgorica): *Populism and Historical Revisionism in the Post-Yugoslav Region After 1989*, Piotr Mirocha (Jagiellonian University, Cracow): *Regional Identities and Alterity in the Croatian and Serbian Media Discourse on Europe after 2012: A Corpus-assisted Study* and Anja Zlatović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade): *Using the Elements of Irish Culture in a Process of Identity Construction in Serbia*.

On Saturday, November 9, 2019, the academic program continued with three panels evolving around various aspects of the concept of coexistence: Božica Slavković Mirić (Institute for Recent History of Serbia, Belgrade): *Everyday Life and Coexistence – Example of Kosovo and Metohija in the Kingdom of Yugoslavia*, Zora Hesová (Faculty of Arts, Charles University, Prague) and Ešref Kenan Rešidagić (Faculty of Political Sciences, University of Sarajevo): *Bosnian Muslims and the Role of Coexistence / Suživot*, Mariglen Demiri and Aleksandar Takovski (both from the Institute of Social Sciences and Humanities, Skopje): *‘Muhabet’, ‘Čaj’ and ‘Baklava’: The Old Skopje Bazaar as a Site of a Centuries Old Coexistence*, Ekaterina Zheltova (Institute of International Studies, Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague): *Narrating Love and Peace in the Albanian-Greek Borderlands*, Nirha Efendić (National Museum of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo): *The Cultural Legacy of Ludvik Kuba in Possession of the National Museum of Bosnia and Herzegovina*, František Šístek (Institute of History of the Czech Academy of Sciences / Institute of International Studies, Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague): *Tolerance, Ignorance and Coexistence in the Narratives of the Jews of Montenegro* and Markéta Slavková (Institute of Ethnology of the Czech Academy of Sciences, Prague): *MIR, Srebrenica Stories: Co-creating a Radio Documentary in Contemporary Bosnia and Herzegovina*.

The parallel panel, entitled Beyond Ethnic Lines, offered the presentations by Risto Pekka Pennanen (Sibelius Academy, University of the Arts, Helsinki / Tampere University): *Crossing Ethnic Lines in Folk Music Business: Mixed Professional Line-ups, Repertoires and Audiences in Habsburg Bosnia-Herzegovina*, Mario Katić (University of Zadar) and Robert M. Hayden (University of Pittsburgh): *Reading Local Landscapes: How Do Manifestations of Visible and Audible Coexistence Influence Everyday Life?* and Keith Doubt (Wittenberg University, USA): *Antigone, Hegel, and Judith Butler: Justice as a Trans-ethnic Passion in Đorđe Balašević’s Ballad, “Ne Lomite Mi Bagrenje”*.

A panel dedicated to contemporary Bosnia and Herzegovina represented a symbolic reminder of the origins of the Balkan Express conferences. The very first conference, organized by ethnologists Dana Bittnerová, Mirjam Moravcová and their students from the Department of Social and Cultural Anthropology at the Faculty of Humanities of Charles University in May 2013, focused primarily on the discourses on this Balkan country in an interdisciplinary perspective. The panel on today’s Bosnia and Herzegovina included presentations based on recently conducted field research by Adnan Efendić (University of Sarajevo) and Hariz Halilovich (RMIT University, Melbourne): *Living Together in Post-con-*

flikt Bosnia and Herzegovina: The Nexus Between Ethnic Diversity and Economic Welfare and Anna Andrilová (Institute of International Studies, Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague): *Return Decisions of Highly Skilled Migrants in Bosnia and Herzegovina after 2005*.

The Friday panel on Family and Community predominantly approached the issues related to the main conference theme from the perspectives of social and cultural anthropology, as testified by the presentations of Lenka Jakoubková Budilová and Marek Jakoubek (both from the Faculty of Arts, Charles University, Prague): *Life Cycle Service and Family Typologies in the Balkans* as well as Rayna Dzhurova-Rozhdestvenska and Vladimir Penchev (both from the Institute of Ethnology and Folklore Studies of the Bulgarian Academy of Sciences, Sofia): *Celebrate Together: Local Community and Governmental Institution*. The Sunday panel referring explicitly to Post-World War II history, was, on the other hand, primarily based on the analysis of historical material through historical methods, with presentations by Krasimira Marholeva (Faculty of Humanities, Charles University, Prague): *The Czechoslovak-Bulgarian Cultural Relationship (1945–1989)* and Anna Herran (University of Toronto): *Student Uprisings and Democratic Ideals: Narratives and Commemorations of November 17 in Greece and the Czech Republic*.

The active participants of a special Round Table on the future of Balkan studies in the Czech Republic, chaired by Dana Bittnerová (Faculty of Humanities, Charles University, Prague), included several distinguished personalities of Czech Balkan Studies such as ethnologist Mirjam Moravcová (Faculty of Humanities, Charles University, Prague), historians Ladislav Hladký (Institute of History of the Czech Academy of Sciences, Brno) and Jan Rychlík (Faculty of Arts, Charles University, Prague), anthropologist Radan Haluzík (Center for Theoretical Study, Charles University, Prague) as well as junior scholars and students. Ladislav Hladký also spoke on behalf of the recently founded Czech Society for Slavonic, Balkan and Byzantine Studies.

At the Friday Film Panel, the film *Bottle Herders* on formerly nomadic Bulgarian Sarakatsani shepherds by social anthropologist Gabriela Fatková (Faculty of Arts, University of West Bohemia, Pilsen) was followed by fourteen short documentaries from the Balkans presented by Relja Pekić, Nina Mladenović and Miklós Barna-Lipkovski, members of the Visual Anthropology Center, a non-profit organisation based in Belgrade. The Saturday program included three book presentations. The book by Czech ethnologist Filip Tesař, *Etnički konflikti. Na Balkanu i ne samo tu* (Beograd: Biblioteka XX vek 2019)¹ was discussed (in Serbo-Croatian with simultaneous translation into English) by the author, translator Adin Ljuca, publisher Ivan Čolović and František Šístek in the role of moderator. The volume by Keith Doubt and Adnan Tufekčić, *Ethnic and National Identity in Bosnia and Herzegovina* (Lanham: Rowman and Littlefield 2019) was presented by Keith Doubt. The collective monograph by Vladimir Vučković and Vladmir Djordjević, eds., *Balkanizing Europeanization* (Berlin: Peter Lang 2019) was presented by both editors (both from the Fa-

1 See František ŠÍSTEK, Filip Tesař, *Etnički konflikti. Na Balkanu i ne samo tu*, *Slovanský přehled*, 3/2019, pp. 331–332.

culty of Social Studies, Masaryk University, Brno), with Branislav Radeljić (University of East London) acting as moderator. The evening program included one more author reading: *Total Balkans: One Woman's Search for Justice in Kosovo* by Blanka Čechová, the yet unpublished English translation of her book which first appeared in Czech as *Totál Balkán* (Praha: Opravdu skvělé nakladatelství 2011).

The accompanying cultural program started on Friday evening with the opening of the exhibition *Monte Bianco Negro* by Montenegrin designer and illustrator Dejan Batrićević, with a speech by anthropologist Alenka Bartulović (Faculty of Arts, University of Ljubljana) and text by professor of the Faculty of Dramatic Arts in Cetinje Janko Ljumović, former minister of culture of Montenegro. Dejan Batrićević, author of the visual identity of the Balkan Express 2019, also designed the conference program and other materials. The exhibition opening was followed by a live concert of the Prague group *Džezvica*, inspired, as the name suggests, by the rhythms and melodies of the Balkans. The final social event on Saturday night took place at Opletalova street near Prague's central Wenceslas Square at *Lastavica – Association for the citizens of former Yugoslavia*, organization promoting tolerance, multicultural understanding, and cultivation of links and exchanges between the countries of former Yugoslavia and the Czech Republic.

František Šístek

Mezinárodní konference Kominterny a střední Evropa. Nástroj zahraniční politiky Sovětského svazu

Ve čtvrtek 3. října 2019 proběhla v Přednáškovém sále Národního archivu mezinárodní konference připravená ve spolupráci Historického ústavu Akademie věd ČR, v. v. i., a Národního archivu v rámci programu Strategie AV 21 *Evropa a stát. Mezi barbarstvím a civilizací*. Konference se zabývala mezinárodními i československými aspekty působení Komunistické internacionály, jež po první světové válce sdružovala a řídila jednotlivé komunistické strany vystupující jako sekce Komunistické internacionály. Vedle českých a slovenských badatelů vystoupili i mezinárodně uznávaní vědci z Estonska, Německa, Ruska a Ukrajiny. Zkoumána byla činnost nejen ústředí a zakladatelů Kominterny, ale i její zájem o střední Evropu, Pobaltí, Rakousko, vliv na Spojené státy americké a Spojené království, včetně kooperace se zahraniční politikou Sovětského svazu. Detailnější pohled byl věnován Československu, některým vývojovým stádiím politiky KSČ, jejím aktivitám na Podkarpatské Rusi a roli při stávkovém hnutí. Velikou pozornost badatelé věnovali jejímu zániku a nástupcům.

V rozsáhlém úvodním referátu nastínil Emil Voráček (Historický ústav AV ČR) roli Kominterny v zahraniční politice SSSR. Na něj navázal Wladislav Hedeler (soukromý badatel), který představil zakladatelské osobnosti Komunistické internacionály, a Juraj Benko (Historický ústav SAV, Bratislava) ukončil první blok příspěvkem o proměně vztahů mezi Kominternou a jejími sekcemi ve střední Evropě v letech 1919–1922. Následoval krátký blok představující komunistické strany v jednotlivých zemích v meziválečném období, kdy

se Magnus Ilmjärvi (Talinská univerzita) ujal minulosti komunistických stran tří pobaltských států a Miroslav Šepták (Národní archiv/Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích) představil dějiny Komunistické strany Rakouska. V navazujícím bloku byly představeny ohlasy činnosti Kominterny v anglosaském světě: Lukáš Novotný (Západočeská univerzita v Plzni) vylíčil známou casu Zinověvova dopisu a jejich dopadů na vnitropolitické dění ve Velké Británii, včetně nejasného zapojení britských tajných služeb, a Florian Ruttner (Historický ústav AV ČR) představil americké periodikum *International Council Correspondence* a její zprávy o politice III. internacionály.

Velkou pozornost věnovali badatelé vztahům Kominterny a KSČ, jimž byl vyhrazen samostatný blok. Nikolaj Nikolajevič Stankov (Ruská akademie věd) nastínil obraz KSČ v dokumentech prvních sovětských misí v ČSR v prvopočátcích vytváření strany – rozštěpení sociální demokracie a utvoření vlastní samostatné strany v letech 1920 a 1921. Martin Dolejský (Městské muzeum v Čelákovících) pak představil KSČ ve stádiu sektářského názoru o sociálfašismu a nastínil případ vyloučení Josefa Guttmanna v roce 1933. Peter Popálený (Metropolitní univerzita Praha) následně představil snahy o budování Lidové fronty a její československé podoby. S ohledem na sílu a úspěch KSČ na Podkarpatské Rusi byla větší pozornost věnována i tomuto obvykle přehlíženému či doplňkovému momentu, a to v rámci dalšího bloku, v němž se David Hubený (Národní archiv) věnoval vývoji komunistického hnutí na Podkarpatské Rusi v první polovině 30. let. Na něj navázal Konstantin Kucov (Užhorodská národní univerzita) příspěvkem o vztahu komunistů a studentů na Podkarpatské Rusi. Jiří Pokorný (Všeodborový archiv) představil myšlenkový svět rudých odborářů a Jan Slaviček (Historický ústav AV ČR) vylíčil činnost svépomocného sdružení Včela.

Velká pozornost byla věnována zániku Kominterny a jejím reinkarnacím. Nejprve pohovořil Vít Smetana (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR) o strategii Kominterny o jejím zániku a vztahu k sovětskému geopolitickému plánování v závěru války a poslední příspěvek přednesl Tejmur Arabajevič Džalilov (Ruský státní archiv soudobé historie) o náhradách Kominterny od 50. do 70. let 20. století.

Konference i diskuse k předneseným příspěvkům proběhla ve vstřícné přátelské atmosféře s množstvím podnětů. Většina přednesených referátů byla spolu s některými dalšími tematicky souvisejícími články publikována v podobě 17 odborných studií monotematického 2. čísla 28. ročníku (2020) recenzovaného časopisu Národního archivu *Paginae historiae*.

David Hubený

Ženy na cestách (Podstata, důvody a důsledky migrace žen v 19. a 20. století) – 10.–11. listopadu 2020

U konferencí se obvykle vedle data uvádí i místo jejich konání. V roce 2020, který možná vejde do historie jako „rok covidový“, mělo jen několik konferencí to štěstí, že se mohly konat na určeném místě a v klasické podobě. Pokud je organizátoři sami nezrušili, musela se

ostatní vědecká setkání přesunout do virtuálního světa internetu. Nezbyvalo, než se pokusit realizovat vědecké setkání tzv. on-line formou. Nejinak tomu bylo i v případě konference, o níž referuje tato zpráva.

Epidemie tzv. čínské chřipky přítom konferenci *Ženy na cestách* ovlivnila hned dvakrát. Nejenže se měla původně konat již na jaře 2020, ale i proto, že její výsledky měly být prezentovány na světovém kongresu historiků v Poznani v létě téhož roku. I on však byl kvůli pandemii o rok odložen. Panel nazvaný *Žena a globální migrace* navržený Historickým ústavem AV ČR, konkrétně jeho vědeckou pracovníci Zlaticí Zudovou-Leškovou, byl totiž přípravným výborem kongresu vybrán (podobně jako panel o národnostních menšinách navržený Janem Němečkem z Historického ústavu AV ČR a Janem Kuklíkem z Právnické fakulty Karlovy univerzity) jako součást tohoto významného vědeckého setkání. Jak při zahájení konference připomenul Jiří Kocian, jenž vystoupil jménem Českého komitétu historiků, Historický ústav AV ČR tak pokračuje v úspěchu, kdy se někteří jeho pracovníci aktivně zapojili do světového kongresu historiků v čínském Jinanu v roce 2015. Problematika migrací ve 20. století přitom patří k důležitým badatelským tématům. Jan Němeček jménem organizátora – Historického ústavu AV ČR: přitom zdůraznil, že drtivá většina těchto migrací byla nucená a pro ženy představovaly značnou zátěž – leckdy musely v obtížných situacích zastoupit muže. Migrace proto významně přispěly i k ženské emancipaci.

Hned první blok konference, nazvaný *Cesta poslání. Osudy žen a jejich uplatnění v novém prostředí*, ukázal, jak historické proměny dokázaly ovlivnit osudy žen. Zatímco korespondence hraběnky Marie Gabriely z Rottenhamu z druhé poloviny 18. století, přiblížená Ludmilou Lambeinovou ze Státního oblastního archivu v Litoměřicích, ještě spíše ukazuje na klasické peripetie cestování tehdejší šlechty (zmínky o nich se navíc v korespondenci objevují spíše mimoděk), pak do životních příběhů dalších žen se již výrazně otiskly zvraty 20. století. Zdá se, že přitom nezáleželo na národnosti nebo politickém přesvědčení. Složitě osudy geografky a německy mluvící židovky Julie Moschelesové představil Jiří Martínek (Historický ústav AV ČR). Stanislav Holubec (Historický ústav AV ČR) zase analyzoval cestování levicové aktivistky Luisy Landové-Štychové, pro kterou návštěva Sovětského svazu ve 20. letech 20. století znamenala zklamání z poměrů v Kominterně. Následně se proto stáhla z politického života. Naděžda Melniková-Papoušková, ruská emigrantka a manželka legionáře, o jejímž životě referoval Marek Krejčí (Center for Slavic Art and Culture Studies Prague), naproti tomu cestování a publikování zážitků z něj využívala jako nástroje k prosazení se v meziválečném českém intelektuálním prostředí. Za příklady, kdy žena nebyla jen vláčena osudem, mohou sloužit příběhy lékařky Marie Kališové (Karel Řeháček – Státní oblastní archiv v Plzni) a mladých Slovinek, které se po druhé světové válce rozhodly uprchnout z komunistické Jugoslávie a začít nový život v Kanadě (Urška Strle – Department of History, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Slovenia).

O tom, jak výrazně dějinné události ovlivňovaly osudy žen a jejich migraci, pojednávaly referáty druhého bloku nazvaného *Cesta nutnosti. Žena ve víru politických, ekonomických a geografických změn 19. a 20. století*. Na příkladu manželky knížete Sergeje Grigorjeviče Volkonského ukázala Anežka Hrebiková (Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR), jak trest uvalený na revoluční spiklence – děkabristy těžce dopadal i na jejich blízké. Lenka

Vrchotová z Archivu České národní banky využila dosud neprobádaný materiál k analýze zastoupení žen mezi zaměstnanci Živnostenské banky. Tento moderní bankovní dům se vyznačoval řadou zajímavých rysů zaměstnanecké politiky. Například za první světové války nebyly ženy propouštěny, protože jejich manželé byli na frontě a rodiny by tak ztratily zdroj obživy. A právě válečné události první poloviny 20. století urychlily emancipaci žen, jak ve svém příspěvku *Ženy ve službách vlasti před válkou a počas druhé světové vojny* nastínila Zlatica Zudová-Lešková (Historický ústav AV ČR). Radikální změna pro československé ženy nastala v roce 1938 – odstoupení pohraničí přinutilo mnohé migrovat ve svízelných podmínkách, aby se následně často zapojily do odboje jak domácího, tak zahraničního.

Události roku 1938 stály u počátku aktivit, jejichž společným jmenovatelem se stala Velká Británie, která poskytla za druhé světové války útočiště stovkám československých žen a dětí. Jejich osudy nastínila Jana Barbora Buresova (University of London) referátem, který zahájil třetí blok konference nazvaný *Cesta touhy. Interakce a svoboda ženy v obecně společenské rovině*. Československé ženy musely zápasit s celou řadou překážek, mezi nimiž naučit se dosud neznámému a nesnadno naučitelnému jazyku bezpochyby nepatřilo k těm nejtěžším. Horší bylo snášet odloučení od domova a odlišné prostředí. Překonat tyto obtíže ženám pomáhalo např. zapojení se do různých dobročinných akcí pro československé vojáky.

V důsledku okupační politiky nacistického Německa se za války mimo své domovy ocitly desítky milionů obyvatel z celé Evropy. Vysoké procento mezi nimi tvořili nuceně nasazení, z nichž značnou část tvořili obyvatelé Polska. Jejich repatriace se proto stala důležitým úkolem, který bylo nutno po válce splnit. Jak přiblížil Jiří Friedl (Historický ústav AV ČR), stovky tisíc polských nuceně nasazených – včetně žen – se po válce vracely přes Československo. Zároveň se v opačném směru pohyboval další migrační proud tvořený zejména uprchlíky, kteří se přes Československo chtěli dostat z Polska, kde od roku 1944 vládli komunisté, na svobodný Západ. Ženy mezi nimi často figurovaly jako kurýrky antikomunistického odboje nebo jako manželky či příbuzné Poláků, kteří se rozhodli po válce zůstat na Západě. Ženy přirozeně nacházíme i mezi dalšími uprchlíky – polskými Židy, Ukrajinci nebo Čechy a Slováky z některých příhraničních oblastí. Miroslav Šepták (Národní archiv Praha – Jihočeská univerzita České Budějovice) se naproti tomu věnoval postupnému průniku žen do rakouské domácí politiky. I když od roku 1919 mohly ženy nejen volit, ale i kandidovat do parlamentu, více se v politice začaly prosazovat až od poloviny 60. let 20. století. Teprve v roce 1986 byla do funkce vicekancléřky v Rakousku jmenována žena.

Poslední referát patřil přehledu historiografie o dějinách žen. Václava Horčáková (Historický ústav AV ČR) na základě bibliografické analýzy zjistila, že historikové nejvíce pozornosti věnovali ženám v 19. století. O něco méně pak ve 20. století a spíše na okraji zůstávají ženy v bádání dějin raného novověku a středověku. Emancipace přitom patří k okruhům, jež pozornost historiků přitahují nejvíce; ačkoli stranou nezůstává ani historie vzdělávání žen, jejich cestování nebo zastoupení v politice.

Poslední a na historiografii zaměřený příspěvek nejen ukončil celou konferenci, ale především ukázal, jak velký potenciál téma migrace žen, respektive jejich emancipace v moderních dějinách, stále má. Doufejme tedy, že i výsledná kolektivní monografie, jako hlavní

výstup konferenčního jednání, bude nejen úspěšně reprezentovat výsledky výzkumů našich i zahraničních historiků na světovém kongresu v Poznani, ale že bude i příspěvkem do debaty o roli žen v moderních dějinách.

Jiří Friedl

Konference „Promýšlet Evropu dvacátého století: idea šťastného domova“

Co si každý z nás představí, když se řekne na první pohled jednoduché a samozřejmé slovo „domov“? Co v průběhu dynamického 20. století pro konkrétní lidi či různé skupiny znamenala idea šťastného domova? Jakým způsobem byla tato idea využívána při vytváření vlastní identity nebo v rámci budování a legitimizace politických systémů, ať demokratických či totalitních? Jak lidé o svůj domov bojovali a jak se vyrovnávali s jeho ztrátou? Proč se někteří rozhodli pro hledání nového domova, zatímco další usilovali o návrat toho starého? To byly otázky, na které 20. a 21. října 2020 hledala odpovědi dvoudenní mezinárodní doktorandská konference „Promýšlet Evropu dvacátého století“. Již sedmý ročník této konference nesl zaštiťující podnázev „Idea šťastného domova“.

Konferenci organizoval doktorandský spolek „Historia Europea“ působící již devátým rokem v gesci Historického ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Z pozice realizačního týmu představoval letošní ročník skutečnou výzvu, a to s ohledem na celosvětovou pandemii koronaviru. Riziko, že se konference nebude moci uskutečnit tradiční formou osobního setkání, reálně vyvstalo již v průběhu jara, což organizátorům poskytlo dostatek času připravit alternativní způsob realizace v on-line prostředí.

Konferenci za spolek oficiálně zahájil Michal Mako (Masarykova univerzita) a svou zdravici pronesl vedoucí Historického ústavu FF MU profesor Libor Jan. V inspirativním zamýšlení následně skrze tři různé populární písně představil odlišná pojetí domova profesor Jiří Hanuš (Masarykova univerzita), prorektor pro personální a akademické záležitosti MU.

První konferenční blok nazvaný „Domov mezi představou a skutečností“ otevřel Ondřej Varaďa (Masarykova univerzita) analýzou memoárových pramenů československých legionářů. Blažena Križová (Univerzita Komenského v Bratislavě) představila v kontextu moderních utopií 19. a 20. století vizi Jozefa Dohnányho zamýšlejícího se roku 1920 nad budoucností Slovenska. Blok a s ním i dopolední část programu uzavřel Pavel Máša (Masarykova univerzita) sledující záměr Libuše Bráfové zřídit domácí muzeum věnované jejímu otci, Františku Ladislavu Riegrovi.

Odpoledne prvního dne otevřelo prostor pro cizojazyčné příspěvky. Záslouhou současných technologií se mohlo konference navzdory problémům s překonáváním státních hranic zúčastnit početné množství zahraničních účastníků z Německa, Rakouska, Maďarska, Rumunska či Chorvatska. Rozmanité spektrum příspěvků si účastníci i hosté konference vyslechli v bloku „Domov každodenního života“. Andreea-Emanuela Trifan (Babeş-Bolyai University) hovořila o významu rodiny pro rumunské vojáky na frontě i jejich blízké

čekající doma během první světové války. Vanja Eichberger (University of Vienna) vykreslil kontexty ideje šťastného domova v populárních komiksech z Francie a Belgie (Asterix a Obelix, Tintin, Šmoulové), zatímco Anamarija Lukić a Ivana Jurčević (obě Regional Centre Osijek) pokoušely fantazii posluchačů recepty chorvatských domácností. Skrze lidovou kuchyni nejen rekonstruovaly domov coby místo radosti z jídla, ale také sledovaly vytváření a šíření lidových kulinářských tradic v prostoru i čase.

Zcela odlišná témata otevíral třetí a závěrečný blok úvodního dne nesoucí název „Socialistický stát jako šťastný domov?“. Johannes Schütz (Technische Universität Dresden) představil úsilí o socialistické uchopení tradičního německého pojmu Heimat v kontextu dobových ideologických textů, zatímco se Heléna Huhák (Eötvös Loránd University) zabývala působením komunistických agitátorů v budapeštských domácnostech v Maďarsku 50. let 20. století.

Druhý konferenční den vyplnily bloky, které propojilo téma „Hledání domova“. Martin Boček (Západočeská univerzita v Plzni) popisoval agitaci agentů lodních společností pro vystěhovalectví do USA probíhající od 19. století na území celé habsburské monarchie. Jana Čermínová (Masarykova univerzita) pátrala po motivech přistěhovalců k osídlení po druhé světové válce Němci opuštěného československého pohraničí. První republikou, jakožto meziválečným domovem běloruské emigrace, se zabývala Luciána Hoptová (Prešovská univerzita). Promýšlení Evropy 20. století nakonec uzavřely příspěvky mladých badatelů z Masarykovy univerzity. Tereza Richtáriková sledovala konstrukci slovenské identity v komunitě reemigrantů z Bukoviny do Československa po druhé světové válce, zatímco Karolina Foletti představila ruskou šlechtičnu Hélénu Iswolsky promýšlející pojetí domova v prostředí exilového hnutí. Emigrace tvořila stěžejní jádro příspěvku také u Ondřeje Bakeše hledajícího domov jakožto hodnotovou a myšlenkovou inspiraci pro čelné představitele organizace „Opus Bonum“. Na závěr se slova ujal Martin Hromek analyzující vývoj protifrancouzského diskurzu v Československu v 50. a 60. letech 20. století.

Idea šťastného domova inspirovala nejen k pestré škále představených témat, ale také k plodné diskuzi následující bezprostředně po každém předneseném příspěvku. Konference „Promýšlet Evropu dvacátého století“ tím splnila své hlavní cíle, totiž stát se prostředkem pro vzájemnou inspiraci, obohacení a poznávání mezi mladými evropskými badateli moderních dějin – a to navzdory nemožnosti osobního setkání. Ostatně, jak v závěrečném slovu prozradil předseda „Historia Europæa“, Pavel Máša, spolek již nyní připravuje pro rok 2021 osmý ročník konference, zabývající se tentokrát navýsost aktuálním celospolečenským tématem svobody.

Jakub Marša

SEZNAM AUTORŮ**Prof. em. dr. hab. Antoni Cetnarowicz**

Institute of History, Jagiellonian University in Cracow
Gołębia 13, 31-007 Cracow, Poland
antoni.cetnarowicz@uj.edu.pl

Mgr. Michal Janičko

Ústav světových dějin, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
Náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
mjanicko@seznam.cz

Mgr. Matěj Křepinský

Katedra jihoslovanských a balkanistických studií, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
Náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
krepinsky.matej@gmail.com

Prof. dr. hab. Artur Patek

Institute of History, Jagiellonian University in Cracow
Gołębia 13, 31-007 Cracow, Poland
artur.patek@uj.edu.pl

Dr. Krzysztof Popek

Institute of History, Jagiellonian University in Cracow
Gołębia 13, 31-007 Cracow, Poland
krzysztof.popek@uj.edu.pl

SLOVANSKÝ PŘEHLED | *SLAVONIC REVIEW*

Journal for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

Redakce / Editorial Board:

Vedoucí redaktoři / Editors-in-chief: Ladislav Hladký – Radomír Vlček

Výkonný redaktor / Managing Editor: Jiří Friedl

Redakční kruh / Associate Editors:

Roman Baron, Eva Irmanová, František Šístek, Jana Škerlová

Redakční rada / Editorial Council:

Lukáš Babka, Juraj Benko, Pavel Boček, Marcel Černý, Vladimír Gonéc, Petr Kaleta, Miroslav Kouba, Kateřina Králová, Bohuslav Litera, Jan Němeček, Jiří Padevět, Jan Pelikán, Marek Příhoda, Přemysl Rosůlek, Josef Šaur, Václav Štěpánek, David Svoboda, † Jaroslav Vaculík, Emil Voráček, Zbyněk Vydra, Jiří Vykoukal

Vědecká rada / Scholarly Advisory Board:

Jaroslav Pánek (Praha), Svatava Raková (Praha), Miroslav Tejchman (Praha), Irena Gantar Godina (Ljubljana), Lubica Harbulová (Prešov), Piotr Maciej Majewski (Warszawa), Michal Reiman (Berlin), Miloš Řezník (Warszawa), Jelena Pavlovna Serapionova (Moskva)

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. / Published by the Institute of History of AS CR, v. v. i.

Časopis vychází dvakrát ročně / The journal is published twice a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 532 290 509; E-mail: slovanskyprehled@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/cs/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep/>

<http://www.hiu.cas.cz/en/institute-of-history-publishing/journals-and-periodicals/slavonic-review.ep/>

Pokyny pro autory / Submission Guidelines for Authors:

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep>

ISSN 0037–6922

Slovanský přehled, ročník 107.

Distribuci pro předplatitele provádí v zastoupení vydavatele Česká pošta, s. p.,

Politických vězňů 909/4, 225 99 Praha 1.

Příjem objednávek: telefonicky na bezplatné lince zpracovatele 800 300 302; na webu zpracovatele

www.postabo.cz; písemně na adrese Česká pošta, s. p., oddělení předplatného tisku, Olšanská 38/9,

130 00 Praha 3; e-mail: postabo.prstc@cpost.cz.

Objednávky přijímá též:

Suweco CZ, s. r. o. (www.suweco.cz)

Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz)

Jednotlivá čísla je možné koupit též

v Knihkupectví Academia nebo přímo

v Historickém ústavu AV ČR, v. v. i.,

Prosecká 76, 190 00 Praha 9,

tel. 286 882 121, l. 230

e-mail: j.kozohorska@hiu.cas.cz.

Cena výtisku 100 Kč.

Výrobu zajišťuje nakladatelství

Aleš Skřivan ml., Praha 9 – Letňany

SCOPUS (<https://suggestor.step.scopus.com/progressTracker/?trackingID=0F53C099A1FC206C>)

ERIH PLUS (<https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info.action?id=481689>)

H-Soz-Kult (<https://www.hsozkult.de/journals/id/zeitschriften-747>)

Recenzio.net (<https://www.recenzio.net/rezensionen/zeitschriften/slovansky-prehled/slovansky-prehled>)

CEJSH (<http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.3111a42d-c41b-3f03-8867-b741b7917dba>)

EBSCO (<https://www.ebscohost.com/titleLists/30h-coverage.htm>)

FACEBOOK (<https://www.facebook.com/slovanskyprehled/>)

Academia.edu (<http://independent.academia.edu/Slovanskýpřehled>)

ISSN 0037-6922

9 770037 692004